

До 10-річниці Незалежності України

Історія України

маловідомі імена • події • факти

портале

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ
НАУКОВО-ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ СЕРІЇ КНИГ
“РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІСІЮ”
ПОЛТАВСЬКА МІСЬКА РАДА
ПОЛТАВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

ІСТОРІЯ УКР АЇЧИ

Маловідомі імена, події, факти

(Збірник статей)

Випуск 12

КИЇВ
РІДНИЙ КРАЙ

2001

У збірнику на основі широкого кола джерел, які здебільшого вперше вводяться у науковий обіг, розкриваються сторінки регіональної історії України, аналізується внесок української інтелігенції у збереження історико-культурної спадщини українського народу, розвиток науки, культури, утвердження духовності, подані результати досліджень українського середньовіччя, національно-визвольних змагань 1917- поч. 20-х рр., проблем Другої світової війни, висвітлюються причини і наслідки політичних репресій в Україні.

Для викладачів, студентів, вчителів, краєзнавців, всіх, хто цікавиться історією України.

Збірник зареєстрований Вищою атестаційною комісією України як фахове видання з спеціальності "історія" (Бюлетень ВАК України).

Редакційна колегія:

П.Т.Тронько (відповідальний редактор),
О.Г.Бажан, Г.П.Вілоус, А.Г.Болебрух, О.М.Бут,
В.О.Горбик, Л.А.Гречина, Ю.З.Данилюк, Г.Г.Журавель,
В.В.Калиніченко, А.Т.Кукоба, В.М.Курило, Л.П.Нагорна,
О.О.Нестуля, С.І.Попович, О.П.Реєнт,
Є.М.Склярєнко, В.О.Савчук, К.В.Фесик

Відповідальний за випуск Р.В.Маньковська

Рецензенти: М.І.Кравчук д.і.н., професор
В.Є.Лобурець д.і.н., професор

ISBN 966-02-1827-3

© Інститут історії України НАН України

© Головна редакційна колегія
науково-документальної серії
книг "Реабілітовані історією"

© Полтавська міська рада

© Полтавський краєзнавчий музей

Пізнання минулого — прикмета нашої доби

Шановний читачу!

Ця книга плід багаторічних досліджень її авторів, невтомна праця вчених, архівістів, краєзнавців.

Пізнання минулого, глибоке вивчення історичних джерел стало прикметою нашої доби, в основі якої розбудова суверенної України.

В даному збірнику окремі статті, розділи пов'язані саме з історією Полтавщини. І це не випадково. Адже край наш багатий на історичні події, що так чи інакше стосуються виборювання державності.

Полтава, як відомо, посідає особливе місце в історії української нації та держави. Біля її стін не раз відбувалися події, котрі визначили не лише долю України, а й впливали на європейську політику.

Наукові дослідження, які покладені до VI розділу наукового збірника "Історія України" під назвою "Полтавщина: історія, мистецтво, архітектура" висвітлюють не лише участь полтавців у Визвольній війні середини XVII століття проти поневолювачів, а й розвиток українського мистецтва, культури, національної архітектури за доби козаччини, коли український народ зробив першу спробу здобуття незалежності.

На тлі віків історія держав охоплює порівняно невеликий відтин часу не більше 45 тисяч років. "Державницькі періоди" українського народу тим більше складають незначні терміни. Однак саме вони впродовж сторіч визначали й обумовлювали спадкоємність

національно-державницької традиції. Давньоруська, козацько-гетьманська, Українська держава доби визвольних змагань 1917-1920 рр. все це своєрідні сходинки до волі й незалежності.

1991 рік. Першого грудня народ України проголосував за державну незалежність, змінивши хід історії.

Український народ виборов невід'ємне право бути господарем у власному домі, творити свою долю, будуючи демократичну, суверенну державу.

Ми, українці, звертаючись до минулого в нашій історії згадуємо такі переважно сумні сторінки, як зруйнування Києва, битва під Берестечком, Переяслав, Гадяч, драматизм Полтавської битви, трагедію Батурина, знищення Запорізької республіки. А ще порівняно недавні історичні події: бій під Крутами, голодомор тридцять третього, репресії 30-40 рр.

Ні замовчування, ні суворе вето не викорінили з пам'яті спогади про ті страхиття. Велика Вітчизняна війна, чорнобильська трагедія стали теж невиліковними ранами в серці України.

Ми повинні згадати імена, які назавжди ввійшли в історичну пам'ять народу. Богдан Хмельницький, Іван Сірко, Іван Мазепа... У найважчі часи піднімали свій голос за волю і демократію такі величні постаті, як наш земляк Григорій Сковорода, Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка, Микола Костомаров, полтавці: запорізький кошовий Кость Гордієнко, історик Лев Падалка, Головний Отаман Симон Петлюра та інші. Слід згадати також, що в Полтаві в різний час не лише народилось, а й просто проживало багато особистостей, які зробили істотний вклад в боротьбу за незалежність, серед них М.Грушевський, В.Щепотьєв, І.Стешенко. Це лише кілька імен, а їх можна перелічувати і далі.

70 років тоталітаризму стали найтрагічнішими в соціальному бутті народу. Але навіть в ті часи боротьба за незалежність, державність не припинялася. Повстанський рух за часів другої світової війни, політичні маніфестації дисидентів та національно-свідомої інтелігенції все це було в нашій історії.

І лише 24 серпня 1991 року одвічне прагнення українців було реалізовано. Нашим сучасникам випало важке й почесне завдання будувати новітню Українську державу.

Полтава, Полтавщина. Давній благословенний край. Духовна скарбниця України, невід'ємна частка незалежної Української держави. Її історія йде з сивої давнини. Кількість талантів вражає.

За 10 років незалежності України в місті та області відбулися позитивні зрушення в політичному та соціально-економічному житті.

У серпні 1991 року спільною сесією міської та районних у місті рад було прийняте рішення про встановлення в обласному центрі українського національного синьо-жовтого прапора. Сесія також прийняла звернення до Верховної Ради України з вимогою затвердити національну символіку, як державну.

В ці роки особлива увага приділялась розбудові Полтави як обласного центру, поліпшенню її інфраструктури. У місті за останні роки постійно нарощувались обсяги житлового та соціального будівництва. Збудовано такі соціально значимі об'єкти як 7 шкіл, 5 лікарняних закладів, в т. ч. 2 дитячих, Галерею мистецтв, електронно-цифрову АТС з перспективною потужністю на 100 тис. номерів, шляхопровід, унікальний підземний перехід в центрі міста, Храм Великомученика-цілителя Пантелеймона та Свято-Троїцьку церкву, відкрито філію Київського центру мікрохірургії ока, нові тролейбусні лінії, реконструйовано центральний стадіон "Ворскла", закладено "Вересневий парк" та алею пам'яті чорнобильців.

За цей період в місті чимало зроблено для розвитку духовності і культури. Впроваджується програма відродження Полтави як духовного і культурного центру України. Центр міста визначено історико-заповідною територією. Затверджені Герб, прапор та Гімн міста, встановлено місцеві відзнаки, відновлено історичні традиції міської територіальної громади.

За цей час відбулися великі загальнодержавні заходи: відзначення 150-річчя з дня народження П.Мирного, 200-річчя "Енеїди" І.Котляревського, 145-річчя з дня народження В.Короленка. Успішно проведено ювілейні заходи, присвячені 1100-річчю м. Полтави.

За останні роки реконструйовано та відбудовано цілий ряд пам'яток історії, культури та архітектури, зокрема пам'ятку архітектури XVIII століття Хрестовоздвиженський монастир, пам'ятку XIX століття Круглу площу, музей-заповідник "Поле Полтавської битви", музей-садибу Панаса Мирного. Відбудовано дев'ять культових споруд, відкрито нові пам'ятники: загиблим козакам, чорнобильцям, афганцям, "Френтік" та відкрито меморіальні дошки: Глібу Котельнікову, Володимину Щепотьєву, Миколі Комарницькому, Івану Францевичу, Юрію Кондратюку.

Традиції історичної науки в Полтаві й на Полтавщині мають глибокі корені. М.Арандаренко, П.Бодяньський, Л.Падалка, І.Павловський, В.Горленко, П.Грановський, В.Пархоменко і ще багато відомих імен увійшли до скарбниці історичної науки. А уродженець Полтавщини Орест Левицький став одним з перших президентів Всеукраїнської Академії Наук, її фундатором.

Ще Полтавська Вчена Архівна Комісія в 1905 р. започаткувала видання комплексних збірників наукових праць з історії Полтавщини. Ця традиція пізніше була продовжена виданнями Центрального Пролетарського музею Полтавщини Полтавським краєзнавчим музеєм, літературно-меморіальними музеями І.Котляревського, В.Короленка, історико-культурним заповідником "Поле Полтавської битви", науковими та навчальними закладами Полтавщини Полтавським педагогічним та Полтавським технічним університетами, Державним архівом Полтавської області та ін.

Після здобуття незалежності Україною відкрилися широкі можливості для розвитку регіональних історичних досліджень. Було широко розгорнуто археологічні дослідження, які відсунули вглиб на кілька століть дату виникнення Полтави. Видано ряд наукових досліджень, в т. ч. фундаментальну історію Полтави.

Одночасно розвиваються і інші напрямки історичних досліджень. Детально вивчається тема козацтва і як результат їх нова експозиція Полтавського краєзнавчого музею "Полтавщина в кінці XVII-XVIII століть". Однією з пріоритетних є тема визвольних змагань українського народу 1917-20-х рр. Розкрито багато невідомих сторінок, нових імен, фактів, що стосуються періоду Великої Вітчизняної війни та історії церкви на Полтавщині.

Але далеко не все ще вивчено, дослідження продовжуються. Результат їх цей збірник.

На основі широкого кола джерел, які здебільшого вперше вводяться в науковий обіг, в ньому розкриваються сторінки регіональної історії України, які тим чи іншим чином пов'язані зі здобуттям незалежності.

Утвердження високої духовності лейтмотив збірника, який стане додатковим історичним джерелом викладачам, студентам, вчителям, краєзнавцям, всім, хто цікавиться історією рідної держави України.

Десять літ виповнюється молодій українській державі. Тернистий і важкий шлях випав на її долю. Але Україна, яку визнав увесь світ, є! Нелегкий її поступ вперед. Новітня Українська держава розпочинає якісно новий етап в нашій історії. Полтава, Полтавщина, ця давня колыска кращих традицій, мов данину пам'яті влітає в вінок історії свої сторінки. Читайте, думайте, робіть правильні висновки.

Міський голова

А.Кукоба

*Сторінки
Великої
Перемоги*

ДРУЖБА ЗАГАРТОВАНА В БОЯХ

У літописі світової цивілізації є події, які об'єднують нації і континенти, сприяють встановленню взає-морозуміння між народами, слугують зміцненню органічних зв'язків між минулим, сучасністю і майбутнім. Такою подією увійшла в скрижалі історії кровопролитна битва з фашизмом, скріплена спільно пролитою кров'ю мільйонів, велика і довгождана Перемога. Спливатимуть роки, але ніколи не затьмариться героїзм тих, хто в нелегкому двобої з ворогом ціною власного життя відстояв споконвічне право людини на свободу і життя.

Історики, на жаль, ще не сказали останнього слова про Другу світову війну. Чимало сторінок подвигу її учасників ще й досі перебувають у забутті, або ж, з чисто кон'юнктурних міркувань, випадають з поля зору дослідників. Саме до таких, на нашу думку, належать бойові операції Військово-Повітряних Сил СРСР та США, пов'язані з бомбардуванням військово-промислових об'єктів фашистської Німеччини та її сателітів.

“Човникові” операції під кодовою назвою “Френтік”^{**} - не лише добра воля вищого керівництва СРСР, США та Великобританії, а й подвиг безстрашних повітряних асів, вправність наземних служб забезпечення польотів, висока майстерність технічного персоналу. Операція “Френтік” - це й самовіддані зусилля цивільного населення України, яке доклало чимало зусиль для обладнання авіаційних баз, сприяло їх нормальному функціонуванню, швидко і самовіддано ліквідувало трагічні наслідки ворожих бомбардувань 22-23 червня 1944 року.

Операція “Френтік” залишиться у пам'яті поколінь як символ дружби і співробітництва народів, яких об'єднувало щире і непереборне прагнення жити в мирі і злагоді.

Безпристрасна хроніка подій зберегла для нащадків дату - 2 червня 1944 року. Цього дня 170 американських бомбардувальників і 70 винищувачів на чолі з генералом А.Ейкером піднялися у повітря з італійських аеродромів і, здійснивши наліт на військові об'єкти в районі угорського міста Дебрецен, успішно приземлилися в українських містах - Полтаві, Миргороді, Пирятині. Так розпочався новий етап бойової співдружності збройних сил країн антигітлерівської коаліції, якому передувала велика, багатогранна, складна підготовча робота.

Починаючи з 1943 року значно активізувалися стратегічні бомбардування англо-американською авіацією військових об'єктів гітлерівської Німеччини. Провідна роль у їх здійсненні належала 8-й повітряній

армії США, що базувалася на аеродромах Великобританії. Маючи на озброєнні найдосконалішу на той час авіаційну техніку - важкі бомбардувальники "В-17" ("Флайн-фортресс"*), "В-24" ("Ліберейтор"***), винищувачі "Р-47" ("Тандерболт")*** і "Р-51" ("Мустанг") - авіатори нанесли влучні бомбові удари по важливим центрам ворога, паралізуючи його збройні сили, руйнуючи оборонні об'єкти, комунікації.

Ефективності бомбових ударів значною мірою сприяло застосування 17 серпня 1943 р. американськими ВПС нового тактичного прийому - наскрізних польотів. В цей день ними була проведена вражаюча за своїми масштабами операція, коли 126 бомбардувальників "В-17", злетівши в Англії і, здійснивши наліт на завод "Мессершмітта" в Регенсбурзі, приземлилися на аеродромах Північної Африки. Через тиждень ця ж група, завдавши удару по військовим об'єктам французького міста Бордо, повернулася до Англії.

Безперечний успіх цих та інших повітряних операцій поставив перед командуванням ВПС США завдання пошуку нових авіаційних баз, які б дозволили розширити бомбардування військових об'єктів Німеччини. Генерал Г. Арнольд запропонував розмістити базу американських бомбардувальників на території СРСР. Своєю ідеєю він зумів запалити посла США в СРСР У.А. Гаррімана та главу американської військової місії США в СРСР Д.Р. Діна, які стали її справжніми поборниками.

Генерал Д.Р. Дін, ознайомившись з пропозицією, переконався, що використання радянських баз дозволило б зробити всю територію Німеччини досяжною для американських стратегічних бомбардувальників, змусило б її перерозподілити свої сили, збільшити і посилити протиповітряну оборону тощо.

Проблема використання радянських авіабаз для наскрізних польотів була винесена на обговорення Московської конференції міністрів закордонних справ СРСР, США і Великобританії у жовтні-листопаді 1943 року. З секретного протоколу від 1 листопада 1943 року довідуємось, що американська пропозиція про надання "...баз на території СРСР, на яких літаки США могли б поповнювати запаси пального, проводити терміновий ремонт, поповнювати боєприпаси" знайшла підтримку радянського керівництва.

Аналогічні питання порушувались і на Тегеранській конференції, що проходила 28 листопада - 1 грудня 1943 року за участю Голови РНК СРСР Й.В. Сталіна, Президента США Ф.Д. Рузвельта та Прем'єр-міністра Великобританії У. Черчілля.

Ф.Д. Рузвельт вручив Й.В. Сталіну листа, в якому підтримав пропозиції американських військових і висловив сподівання на оперативне вирішення всіх, пов'язаних з ними питань.

Конкретні деталі майбутніх спільних операцій неодноразово обговорювались на зустрічах посла США в СРСР У.А.Гаррімана, глави військової місії США в СРСР Д.Р.Діна з Головою РНК-СРСР Й.В.Сталіним та наркомом закордонних справ СРСР В.М.Молотовим в грудні 1943 р.-лютому 1944 р. На них спочатку передбачалося облаштування американських авіабаз у районі Великих Лук або інших регіонах країни.

Однак, заступник командуючого ВПС Червоної Армії генерал-полковник О.Новіков вважав, що найбільш придатним місцем розташування авіабаз могли б стати райони на схід від Києва, які відповідали всім необхідним вимогам. Остаточним місцем базування було визначено аеродромний вузол в районі Полтави, Миргорода, Пирятина і був рівновіддалений від основних баз ВПС США в Англії та Італії.

Подальші кроки в даному напрямку були визначені постановою Державного Комітету Оборони СРСР від 4 лютого 1944 р., якою передбачалося завершення до травня 1944 р. обладнання авіаційних баз, побутових, медичних комплексів, надійного прикриття вузла. Всі ці важливі і відповідальні завдання поклалися на спеціально створену 169-у авіаційну базу особливого призначення (АБОП) під командуванням генерал-майора авіації О.Пермінова.

Як пригадує колишній начальник оперативного відділу 169-ої АБОП генерал-майор авіації М.Щепанков, особовому складу бази за півтора-два місяці довелося покласти на аеродромах Полтави, Миргорода, Пирятина 248995 кв.метрів сталевих плит, збудувати житловий будинок на 96 квартир, 3 казарми на 1300 осіб, 7 їдалень, 20 санітарних приміщень, 6 пралень, 150 бомбосховищ, 3 насосних станції з артезіанськими свердловинами.

Спостерігаючи за підготовчою роботою на Полтавській авіабазі, представники американського військового командування захоплювалися мужністю і самовідданістю, з якою вона здійснювалась радянськими військами, цивільним населенням. Генерала Д.Р.Діна найбільше вражало, що найважчі трудомісткі роботи виконували жінки. Льотне поле, - свідчив керівник американської військової місії, - було буквально вкрите жінками, які "...укладали сталеві мати на злітні смуги. Робота йшла безперервно і прогресувала з такою швидкістю, що здавалося, сталевий килим в мілью довжиною, виростав на очах. Було очевидно, що тут затримки не буде".

Радянське військове командування вирішувало також ряд інших важливих питань. Предметом його особливої турботи стало створення надійного захисту 169-ої АБОП з повітря. Це завдання покладалося на 6-й корпус ППО під командуванням генерал-майора П.Кривка, посилений 310-ю винищувальною авіадивізією протиповітряної оборони. Польоти аме-

риканських бомбардувальників на звільнених від фашистів територіях мала забезпечувати 329-та винищувальна авіадивізія у складі 57-го гвардійського, 68-го гвардійського, 101-го авіаційного полків, розташованих у Полтавській області.

Наземне забезпечення бойової діяльності амери-канської стратегічної авіації покладалось на 68-й район авіабазування (РАБ), який дислокувався на аеродромах Полтави, Миргорода, Пирятина. До його складу входили: у Полтаві - 42-й батальйон аеродромного обслуговування, 6-й інженерний батальйон, 168-й автомобільний батальйон, 2023-й головний авіасклад; у Миргороді - 1-й батальйон аеродромного обслуговування, 176-й технічний батальйон, 336-й інженерний батальйон; у Пирятині - 623-й батальйон аеродромного базування, 826-й автомобільний батальйон, 3-й технічний батальйон.

При організації наземного обслуговування бойових літаків передбачалося співвідношення особового складу - 1:3 (1 американець і 3 військовослужбовці Червоної Армії). Все це повинно було забезпечити надійне і своєчасне виконання всіх необхідних робіт.

Радянська сторона намагалась зробити все, щоб убезпечити американські екіпажі в разі вимушеної посадки в зоні дій радянських збройних сил та тилових районах. Для цього штабом ВПС Червоної Армії була розроблена спеціальна інструкція на випадок вимушеної посадки американських літаків. У кінці травня 1944 року вона була передана американському командуванню для поширення серед льотчиків. Як з'ясувалося згодом, подібні застереження виявилися не марними. В ході виконання наскрізних польотів бойові літаки ВПС США здійснювали вимушені посадки в Євпаторії, Карачеві, Шостці, Мелітополі, Знам'янці, Конотопі, Києві, Житомирі, Львові, Бресті, Ємільчині, а також в Замості, Жешуві, Перемишлі (Польща).

Підготовка авіабази до бойових польотів проводилась під безпосереднім контролем представників ко-мандування ВПС США. Високу ступінь її готовності в числі інших засвідчив командуючий Східною групою ВПС США в Європі генерал-майор Р.Л.Уолш, який 14 квітня 1944 року з своїм штабом прибув до Полтави. На цей час тут вже завершувалася вся попередня робота до прийому постійного особового складу авіаційної бази, який за угодою не повинен був перевищувати 1270 американських військовослужбовців. Останні мали тісно співпрацювати з радянськими спеціалістами, обмінюватись досвідом, прийомами і навичками обслуговування авіаційної техніки.

З нетерпінням і хвилюванням чекали в Полтаві перший ешелон з 390 військовослужбовцями США. Відправившись 6 травня 1944 р. з ст.Тоб-

риз (Іран) за маршрутом Джульфа-Баку-Ростов, він прибув у пункт призначення 10 травня. При цьому радянською контррозвідкою була попереджена реальна спроба підриву ешелона на дільниці Лозова-Полтава.

Незабаром з Тебризу прибув другий ешелон. За його проходженням, як і в попередньому випадку, уважно стежили Й.Сталін та Ф.Рузвельт.

На основі наявних документів можемо скласти уявлення про перші враження американських військовослужбовців від перебування на українській землі. "...На американців, - говорилося в одному з по-відомлень відділу "СМЕРШ" з 68-го району авіабазування, - справили величезне враження руйнування, які їм довелося бачити на шляху слідування. ...Неодноразово доводилося чути обурення з сторони солдат і офіцерів, викликані цими руйнуваннями. Вони заявляють про те, що все, що їм довелося побачити в Росії, перевищило всі сподівання і колишні уявлення. ...Ми разом з росіянами помстимося німцям і за росіян, і за себе".

Гостинні господарі - українці, незважаючи на те, що Полтава, Миргород, Пирятин були вкрай зруйновані в період фашистської окупації та бойових дій, зробили все, щоб створити нормальні умови для розташування американських авіаторів. В Полтаві 580 військово-службовців США розмістилися у впорядкованому міс-течку поблизу аеродрому, в Миргороді 290 чоловік розселилися в 5 км від аеродрому. В Пирятині для штабу американської групи відводився будинок у центрі міста, а 300 військово-службовців розташувалися у спеціально спорудженому таборі в с.Майорщина на відстані 3 км від аеродрому.

У мальовничому куточку Полтавщини, в Нових Санжарах, було відкрито шпиталь на 100-150 ліжок, в якому працювали американські і радянські медики.

Командування ВПС США високо оцінило зусилля союзників. Під час зустрічі з наркомом закордонних справ СРСР В.М.Молотовим генерал Д.Р.Дін висловив "вдячність за прекрасне співробітництво, яке виявляється зі сторони Радянських Збройних Сил у справі підготовки до операцій по наскрізних бомбардуваннях". Він заявив, що В.М.Молотов зміг би поїхати в Полтаву і переконатися "...як американські солдати живуть разом з російськими солдатами, як вони разом копають один і той самий окоп,кладають одну й ту ж металічну смугу на аеродромі і їдять з однієї миски".

Теплими почуттями сповнені особисті листи американських військово-службовців, надіслані з Полтави до США. Лейтенант К.Леухорн у листі до дружини 5 червня 1944 року писав про свої враження: "...В усій країні розруха, але всюди чисто, не так, як в Італії. Ці люди більше схожі на американців, ніж будь-які інші європейці, яких я зустрів. Нам усім вони

подобуються набагато більше, ніж італійці. Вони всі озброєні і знають, як поводитись зі зброєю. Вони роблять свою справу... Ми перші бомбардувальники, які приземлилися в Росії. І ти бачила, з яким подивом вони дивилися на нас. Вони дуже дружелюбні, але не дуже підкреслюють це. Вони намагаються створити нам можливий комфорт, намагаються розважати і розважають нас. Кожен вечір у нас щось відбувається. В перший вечір (2 червня) показували фільм. На другий день був концерт і справжні російські танці. Вони дуже гарні співаки і танцюристи..."

Непідробна гостинність місцевого населення, копітка підготовча робота, проведена напередодні, укомплектування авіабази висококваліфікованими радянськими і американськими спеціалістами створили сприятливу атмосферу, на тлі якої розпочались "човникові" операції.

Перша з них—"Френтік-І" пройшла 2-11 червня 1944 р. Курсуючи між аеродромами Італії та України, бомбардувальники й винищувачі ВПС США завдали нищівних ударів військовим об'єктам, розташованим в Угорщині та Румунії.

Принагідно згадаємо, що згадана операція співпала з давно очікуваною подією - відкриттям 6 червня 1944 року другого фронту.

Довідавшись про це, радянські та американські військовослужбовці, жителі України не приховували своїх почуттів, щиро поздоровляли один одного, висловлювали впевненість у близькій перемозі.

Вдало розпочиналася операція "Френтік-ІІ" під командуванням полковника А.Олда. Стартувавши 21 червня 1944 року з території Великобританії, американські літаки здійснили успішні нальоти на Берлін, Брамбатан, Ельстерверд (Німеччина), об'єкти Польщі. Однак, захопившись успіхом, американські льотчики не помітили, як привели на полтавську авіа базу німецький літак-розвідник "Хейнкель-111". Будь-які спроби перехопити і знищити його виявилися марними. За таких умов слід було чекати нальоту ворожої авіації.

Командир 169-ої АБОП генерал-майор О.Пермінов запропонував американському командуванню перебазувати літаки на інші аеродроми. Посилаючись на неможливість нальоту фашистської авіації, останнє залишило поза увагою висловлені рекомендації.

Трагічні наслідки не забарилися. 22 червня 1944 року близько години ночі німецькі літаки з'явилися над Полтавою. У нальоті, за різними джерелами, брало участь від 70 до 120 "Ju-88" та "He-111", які майже повністю паралізували дії протиповітряної оборони.

Наступна перевірка показала, що вогонь зенітної артилерії був недостатнім. Діяли здебільшого автоматичні зенітні установки, які мали невелику висоту обстрілу. Важка зенітна артилерія була відсутня. Аерод-

ром не охороняли нічні винищувачі. Німецькі бомбардувальники, освітлюючи поле ракетами на парашутах, близько 3 годин завдавали бомбових ударів.

Діям ворожої авіації зенітники протиставили власну мужність. Колишній штурман 8-ї повітряної армії США лейтенант Роберт Е.Джонсон пригадує: "...Вночі ми зазнали сильного німецького бомбардування. Аеродромна обслуга яка намагалася порятувати літаки з вогню, гинула у нас на очах. Зенітниця зустріли наліт на своїх бойових постах, зенітне прикриття було не дуже щільним, жоден німецький літак не постраждав, але серед зенітниць були великі втрати. За тим місцем, де я тоді, рятуючись, лежав у полі, стояла зенітна установка, яку обслуговувало шестеро дівчат. Вони безперервно стріляли під час бомбардування аж поки важка бомба не влучила в їхню установку прямим попаданням. Наступного ранку на тому місці я побачив величезний кратер. Там була рука і кілька шматків тіла - все, що залишилось..."

Інший американський військовослужбовець, лікар М.Джексон, висловив своє захоплення мужністю механіків - Петра Тупіцина та Григорія Сухова. Ризикуючи життям, вони йшли попереду автомобіля з пораненими, знешкоджуючи на своєму шляху бомби і міни, скинуті під час нальоту. Повідомляючи про це радянське командування, американський медик писав, що мужність, зневага до небезпеки, виявлені згаданими солдатами, "роблять честь їм самим та їх армії і є значно більшим ніж виконання звичайного обов'язку служби".

Втрати від нальоту ворожої авіації були великими. В результаті бомбардування було повністю знищено 47 літаків. З них: "В-17" - 44; "С-47" - 2; "Р-38" - 1. Пошкоджено 50 літаків. З них: "В-17" - 25; "Харрикейн" - 1; "Як-9" - 15; "Як-7" - 6, "У-2" - 3. Під час нальоту загинуло 17 військовослужбовців, в т.ч. 3 американці.

23 червня 1944 року німецька авіація, завдала удару по аеродромах Миргорода і Пирятина. І хоч вони не були такими важкими, шок від бомбардувань, понесених втрат був вражаючим. Американське командування категорично заборонило публікувати щодо цього будь-які повідомлення. Не обмовились ні словом і радянські засоби масової інформації. Наліт фашистської авіації обумовив пошук нових варіантів захисту авіабаз. Думку американського командування з цієї проблеми виклав у своєму листі В.М.Молотову посол США в СРСР У.А.Гарріман. В ньому, зокрема, говорилося: "Недавній німецький наліт на російські бази свідчить про те значення, яке німці надають нашим операціям в цій країні: з інтенсивності нальоту видно, що німці намагатимуться перешкодити продовженню наших операцій у Радянському Союзі. Влада Сполучених Штатів вва-

жає тому важливим, щоб бази були обладнані найновішими засобами захисту. Маючи це на увазі, ми пропонуємо, щоб оборона була посилена шляхом включення ескадрильї нічних винищувачів Сполучених Штатів з радіолокаційними установками, а також певної кількості важкої зенітної зброї, керованої за допомогою самого останнього типу радіолокаційних установок. Захист баз буде кращим, якщо літаки можуть бути відповідним чином розосереджені. Для цього було б бажано мати одну додаткову базу будь-де між Пирятином і Києвом”.

Незважаючи на скрутність обстановки, радянське командування намагалось оперативно вирішити ряд питань ще до офіційного звернення глави дипломатичної місії США. 23 червня 1944 року вцілілі літаки США були перебазовані з Полтави в район Кіровограда. Силами військовослужбовців, населення швидко проводились відбудовні роботи. Все це відкривало можливість продовжувати “човникові” операції за заздалегідь визначеними планами.

26 червня 1944 року американські літаки, стартувавши з Пирятина і Кіровограда, атакували Дрогобич і приземлилися в Італії. 22-26 липня 1944 року була здійснена операція “Френтік-III”. Бомбові удари завдавались по військових об’єктах Плоєшті, Бузеу, Сілістри, Бухареста (Румунія), Мелеца (Польща), Кечкемету (Угорщина).

Не менш ефективною була операція “Френтік-IV”, проведена 31 липня-6 серпня 1944 року. Американські літаки нанесли удар військовим об’єктам 6 румунських міст, 12 аеродромам на лінії фронту Яси-Акерман.

Результатом операції “Френтік-V” (6-8 серпня 1944 р.) та “Френтік-VI” (11-13 вересня 1944 р.) стало бомбардування важливих військових об’єктів Польщі і Німеччини.

Не досить вдалою була операція “Френтік-VII”, яка ставила за мету переправити контейнери зі зброєю, боєприпасами, продовольством учасникам Варшавського повстання. Переважна їх більшість потрапила в руки ворога.

Загалом в операціях “Френтік” брало участь 2097 американських літаків. З них: “В-17” - 1126; “Р-38” - 241; “Р-51” - 730. Через полтавську авіабазу пролягли бойові шляхи близько 10 тисяч американських військовослужбовців. Чимало з них назавжди зберегла у своєму серці тепло української землі, гостинність її чудових працьовитих людей. У цьому переконуємось, читаючи лист Палмера Майра, надісланий вже в наші дні на адресу Миргородської міської Ради народних депутатів: “Під час Другої світової війни я був у числі тих молодих солдат Військово-Повітряних Сил США, котрі провели літо 1944 року у вашому місті. Дуже добре пам’ятаю чудових людей, які мешкали там, а також те, які доброзичливі були

ми один до одного. Не забув я і той невеличкий запас слів в'ашою мовою, що їх вивчив тоді, аби спілкуватися з миргородцями. Щоправда, на ім'я пам'ятаю лише одного-єдиного хлопчину Івана, йому було тоді близько 16 років. А він називав мене Павлом...”

В пам'яті як радянських, так і американських військово-вослужбовців залишились останні місяці функціонування авіабази. Зміна стратегічної ситуації на фронтах певні політичні нюанси обумовили її поступове згортання. На початку вересня 1944 р. командування групи американських ВПС повідомило радянському командуванню, що американська база на аеродромах у Пирятині і Миргороді ліквідується, а в Полтаві залишиться 250-300 військовослужбовців для обслуговування літаків на випадок здійснення вимушених посадок. 7 жовтня 1944 р. з Полтави відбув перший ешелон з американськими авіаторами, а незабаром, 12 жовтня полтавці провели і другий. В місті залишалось 220 солдат і офіцерів ВПС США. Через кілька місяців, 9 травня 1945 року американські військово-службовці в єдиному строю з своїми бойовими побратимами пройшли урочистим маршем по Полтаві, святкуючи Велику Перемогу.

Знадобилось ще довгих п'ятдесят років, щоб колишні воїни, як і тоді, в сорок п'ятому, знову зустрілися на вулицях старовинного українського міста, демонструючи непорушність дружби, загартованої в боях з фашизмом. Вітаючи ветеранів війни - учасників операції “Френтік”, Президент України Л.Д.Кучма відзначав: “Впевнений, що ця історична за своїм значенням подія знайде своє належне місце в історії наших народів, які прагнуть сьогодні загальносвітового миру та безпеки в ім'я майбутніх поколінь”.

* Розлючений, розлютований, несамовитий (англ.).

* “Літаюча фортеця”.

** “Визволитель”.

*** “Громовержець

Дудник В.

ВИЗВОЛЕННЯ ТА ВІДБУДОВА МІСТ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ 1943—1945 РР.

Визволення Полтавської області від фашистських загарбників почалося після успішно проведеної Радянською Армією битви на Курській дузі та визволення Харкова. Розвиваючи наступ, війська Воронезького фронту під командуванням генерала Ватутіна, які були спрямовані на Київ,

вступили на полтавську землю. 6 вересня 1943 р. вони звільнили м.Зіньків, 11 — Гадяч, 13 — Лохвицю, 18 — Миргород, 19 — Лубни, Пирятин та Хорол, 22 — Золотоношу, яка на той час знаходилася у складі Полтавської області. Тим часом війська Степового фронту під командуванням генерала Конєва підійшли до адміністративного кордону Полтавщини і розгорнули наступальні бої у напрямку Полтава—Кременчук. 20 вересня 1943 р. було звільнено селище Чутове, 23 — Полтаву. 29 — м.Кременчук. Таке швидке просування радянських військ давалося всім солдатам та офіцерам, дякуючи неймовірним зусиллям. Адже військом Степового фронту протистояла група армії «Південь», для якої стратегічно важливим було утримання таких міст як Полтава та Кременчук.

Історичні джерела свідчать про те, що фашисти готувалися до тривалих і впертих боїв за Полтаву, щоб надовго затримати Радянську армію, не дозволивши їй вийти до Дніпра. Опір 8^{ої} німецької армії, розташованої у Полтаві, був досить сильним. Сюди фашисти перекинули із резерву свіжі частини: 106^у піхотну дивізію, танкову дивізію СС «Райх» і т.і. Гарнізон Полтави був збільшений удвічі. На полтавському напрямку широко застосовувалися загородження, підриви залізниць та шосейних мостів, ставилися мінні поля. Були підготовлені оборонні позиції на правому березі Ворскли, а навколо міста і в самому місті побудовані інженерні укруплення.

22 вересня 1943 р., на світанку, з'єднання Степового фронту: 5 гвардійська армія під командуванням генерала Жадова і 53^а армія під командуванням генерала Мангарова приступили до форсування Ворскли. Тут особливо відзначилися частини 95^{ої} гвардійської дивізії 5^{ої} гвардійської армії, які подолавши сильний артилерійський, мінометний та кулеметний вогонь фашистів, атакували їх позиції на правому березі річки, просуваючись вперед і першими підійшли до міста. Розвідники дивізії на чолі із старшим лейтенантом Скачком ввірвалися у Полтаву і о 15^ї годині досягли Жовтневого парку, на знак чого розвідник Іван Білих установив червоний прапор на старовинному обеліску Слави. У цей самий час розвідники 84^{ої} стрілецької дивізії 53^{ої} армії сержант Мухін і рядовий Коншалов досягли центру міста. Потім, вслід за розвідниками у Полтаву з різних сторін ввірвалися спеціально підготовлені штурмові загони 95^{ої} гвардійської, 84^{ої} стрілецької і 9^{ої} гвардійської повітрянодесантної дивізій, які в результаті вуличних боїв оволоділи містом на ранок 23 вересня. При цьому відзначалися підрозділи майора М.Я.Пономарьова, капітана Н.Г.Яшнікова та ін.¹ Не дивно, що у боях за визволення Полтави особливо відвагу та доблесть проявили уродженці Полтави та області герої Радянського Союзу: О.О.Баленко, М.З.Бондаренко, І.Н.Степаненко², Герой

Радянського Союзу Микола Леонов у боях за Полтаву збив 6 фашистських літаків³.

Наказом ВГК та НКО СРСР було присвоєно почесні найменування «Полтавських» 9^{та} гвардійській повітрянодесантній та 95^{та} гвардійській стрілецькій дивізіям і ще 10 частинам і з'єднанням⁴.

Після втрати міста полтавське угруповання фашистів поспіхом відступило до переправ Дніпра і Кременчука. Сюди підходили інші дивізії із інших напрямків.

Кременчук був важливим вузлом комунікація на лівому березі Дніпра, і тепер, коли радянські війська зайняли Харків та Полтаву, фашисти всіма засобами намагалися утримати Кременчук, а головне переправи і плацдарм, які б забезпечили відхід їх військ за Дніпро. Кременчуцький плацдарм гітлерівці укріпили за всіма правилами військово-інженерної науки. На ближніх підступах до міста були вириті протитанкові рови, влаштовані ескарпи, установлені загородження з дроту і мінні поля. Для оборони плацдарму та забезпечення переправи були виділені такі фашистські з'єднання, як дивізії СС «Райх» та «Велика Німеччина». Біля переправ фашисти зосередили велику кількість награбованого продовольства і майна для відправлення до Німеччини. У місті утримувалися під конвоєм десятки тисяч мешканців навколишніх сіл і хуторів, зібраних для вивезення на роботу. Це також стало важливою причиною того, що фашисти міцно трималися за Кременчук.

На ближні підступи до міста, які займала уже відома нам 8^{та} піхотна армія, 27 вересня 1943 р. вийшли 53^а і 5^{та} гвардійська армії — ті самі, що визволяли Полтаву. Радянські війська вели наступ із усіх сторін одночасно, розсікаючи ворожий плацдарм і знищуючи фашистів частинами. За два дні вуличних боїв — 28 і 29 вересня було звільнено Кременчук. Під час визволення міста особливу доблесть і відвагу виявили танкісти: екіпажі лейтенантів Хорунжева і Семенцова здійснили рейд по міських вулицях і виявили систему оборони та вогневі точки супротивника. Авіація 5^{та} повітряної армії під командуванням генерала Горюнова під час відходу фашистів наносила удари по колонах і їх переправах. 24 вересня 1943 р. 40 радянських бомбардувальників знищили залізничний міст на Дніпрі⁵.

На ознаменування перемоги семи радянським частинам і з'єднанням, які відзначилися у боях за визволення м.Кременчука, наказом ВГК було присвоєно найменування «Кременчуцьких»⁶.

Таким чином, на кінець вересня 1943 р. всі міста і майже вся територія Полтавщини була звільнено від фашистів, а в районі Кременчука було захоплено плацдарм частинами 5^{та} гвардійської армії для продовження

наступу і визволення інших областей на Правобережній Україні.

Тепер полтавська область стала тилом для радянських військ, яким необхідна була допомога місцевого населення, що досить сильно постраждало за часів фашистської окупації. Адже було розстріляно і знищено серед мирного населення 221895 чоловік по 45 районах області, із них чоловіків — 152270, жінок — 58369 і дітей — 11566. У списку, складеному комісією, людей, вивезених на роботу до Німеччини, було указано 156629 чол. Збитки, нанесені громадянам у містах і селах Полтавщини досягли 12946416400 крб., а шкода, нанесена відомствам обласного підпорядкування, складала суму 473965400 крб. по неповних даних⁷.

Особливо постраждало обласне місто Полтавщини під час фашистської окупації. До війни у ньому функціонувало три інститути (педагогічний, сільськогосподарський та інженерів сільськогосподарського будівництва), де навчалось 5 тис. студентів. За фашистської влади вони не працювали. А напередодні відступу із міста гітлерівці за наказом гебітс-комісара Матера підпалили учбові заклади і зняли у повітря їх лабораторії, попередньо знявши і вивізни або знищивши обладнання. За його наказом вирубали старовинний парк сільськогосподарського інституту. Зруйнували також два науково-дослідницькі інститути та гравіметричну обсерваторію АН УРСР, відому і за межами Радянського Союзу. Із 12 технікумів та училищ різних спеціальностей, де навчалось до 4 тис. студентів та учнів, не уціліло жодного⁸.

Пограбували фашисти і фонди Полтавського краєзнавчого музею, підпаленого під час відступу радянських військ у 1941 р. За розпорядженням гебітс-комісара К.Шенка фашистським чиновникам видавалися із музею картини, меблі, посуд для приватного побутового використання, які потім безслідно зникали. За розпорядженням музейного інспектора Штандфуса було вивезено до Німеччини цінні експонати археологічних розкопок слов'янської старовини, цінні картини, історичні пам'ятки. Фашисти знищили кабінети М.Гоголя, І.Котляревського, П.Мирного, А.Тесленка, зруйнували будинок-музей В.Короленка. У ньому поселився гебітс-комісар Матер і користувався музейним майном як своїм власним і як своє власне спалив перед від'їздом із Полтави у 1943 р.⁹ Окупанти пошкодили пам'ятники Поля Полтавської битви, Монумент Слави на круглій площі, пам'ятник на місці будинку, де зупинявся російський цар Петро І. З пам'ятника захисникам фортеці і коменданту Полтави О.Келіну була вивезена до Німеччини фігура лева, яка складала основу композиції¹⁰.

Спалили фашисти і обласний драматичний театр ім.Гоголя, сцена якого являла собою зменшену копію одного із найстаріших театрів світу — Міланського театру¹¹.

Особливо гірко писати про спалення у Полтаві унікальної Покровської церкви, побудованої із дерева у XVIII ст. без єдиного цвяха, останнім кошом Запорізької січі Калнишевським¹².

У м.Кременчуці фашисти знищили 97 тис. військовополонених і мешканців міста. Зруйнували 97% міського житлового фонду (1150 державних та 2898 приватних будинків). Зруйнували електростанцію, залізничний вузол, частину промислових підприємств. Загальна сума збитків, заподіяних місту, становила понад 1 млрд.крб.¹³

За два роки фашистської окупації Лохвиці фашисти завдали господарству міста і району великої шкоди. Загальна сума збитків по місту становила 46,5 млн. крб., по району — 709 млн.крб. Тільки вартість зруйнованого житлового фонду була оцінена у 6 млн.крб.¹⁴

У Миргороді вночі із 17 на 18 вересня 1943 р. каральна експедиція знищила електростанцію, силікатний завод, млин, маслозавод, електростанцію, поліклініку, пошту, готель, будинок райвиконкому та 128 житлових будинків. Вартість знищеного, пограбованого і пошкодженого майна у місті під час окупації складала 831,4 млн.крб.¹⁵

Підсумовуючи вищесказане, необхідно зазначити, що одинадцять міст Полтавської області були спустошені фашистським господарюванням та бойовими діями. Після визволення перед їх мешканцями постало нелегке завдання у складних умовах нестачі коштів, транспорту, механізмів та робочої сили відбудувати промислові підприємства, житлові будинки і т.і.

Велике значення для фронту та відбудови області мало відновлення роботи залізничного транспорту. Напевно, тому 5 жовтня 1943 р. постановою виконавчого комітету полтавської обласної Ради депутатів трудящих про невідкладні заходи по відбудові господарства у районах, визволених від фашистів було доручено шостій будівельній дільниці відбудову Полтавського залізничного вузла, а сьомій — Кременчуцького. Для цього передбачалася мобілізація для першої 2000 чол. із мешканців області, а для другої — 1500 чол.¹⁶ Коли почалася робота, то виявилось, що фахівців-залізничників майже нема. Начальник дистанції шляху Полтавського залізничного вузла звернувся за допомогою до пенсіонера Костенка, який до війни довгий час працював бригадиром на вузлі. Старий кадровик організував бригаду із 25 некваліфікованих робітників і керував ними, коли ті уклали сім стрілкових переводів і перешли 5 км залізничного полотна¹⁷.

15 жовтня 1943 р. виконком обласної Ради депутатів трудящих ухвалив постанову про відбудову енергетичного господарства м.Полтави та Кременчука, де йшлося про забезпечення першочергових потреб в елек-

троенергії відбудованих промислових підприємств і транспорту. Для цього було вирішено перекинути у Полтаву із Кременчуцької електростанції турбогенератор потужністю 1500 кВт у комплекті із допоміжним обладнанням, який використати на зруйнованій електростанції не було можливості¹⁸. Пізніше до Кременчука був надісланий енергопотяг, закуплений у Сполучених Штатах Америки. І саме він забезпечував потреби в електроенергії міста.

Із запізненням, майже на цілий місяць, 22 жовтня 1943 р. Полтавський обком КП(б)У ухвалив постанову про заходи по знешкодженню мінно-підричних загороджень на території області. Розмінування території було серйозним завданням, що мало на меті недопущення жертв серед місцевого населення, особливо дітей, і створення умов для безпечної роботи. Інженерні частини Радянської армії значну частину замінованих ділянок знешкодили, але це робилося лише на головних напрямках доріг і у місцях діяльності військових підрозділів, а вся інша і досить значна частина території області залишалася не оглянутою. Саме тому у листопаді 1943 р. було організовано у кожному районі короткострокові (до 8 днів) курси по розмінуванню¹⁹.

Поступово після визволення населення міст вводило у дію підприємства місцевої промисловості, що уціліли, та ремонтувало виробничі корпуси і обладнання пошкоджених. Через тиждень після звільнення Полтави почав працювати завод «М'ясомолмаш», через три тижні молокозавод. 1 грудня 1943 р. робітники Зіньківського промкомбінату закінчили відбудову 18 цехів, зокрема по виготовленню шкіри, гончарних виробів, пошиву взуття і одягу²⁰. Із одинадцяти цукрових заводів Полтавського цукротресту два залишилися відносно не ушкодженими і були відремонтовані восени 1943 р., навіть встигли ще з урожаю 1943 р. дати продукцію²¹. Навесні 1944 р. робітники закінчили відбудову Лохвицького цукрового заводу, Кременчуцького м'ясокомбінату та Лубенського верстатобудівного заводу «Комунар». 29 квітня 1944 р. стала до ладу Полтавська міська електростанція²².

Паралельно із відбудовою енергетики, транспорту та промисловості у містах мешканці відбудовували житловий фонд. За постановою РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 23 листопада 1943 р. про заходи забезпечення планової забудови і відбудови міст, зруйнованих фашистськими окупантами, всім організаціям, підприємствам і приватним особам заборонялося проводити забудову (відбудову, ремонт, перебудову, надбудову, нове будівництво) споруд усіх видів у міській зоні і околицях без санкцій міських Рад та головних архітекторів. Виконавчі комітети міських Рад у перші три місяці після визволення міста від загарбників зобов'язані були розробити-

ти проекти і схеми планування міст, поклавши в основу проєкти і схеми, розроблені до війни і передати на розгляд у РНК УРСР²³. У більшості міст України у зв'язку із відсутністю коштів, геодезичної основи, недоліку кадрів і стислістю термінів до коректування та планування об'єктів у воєнні часи не приступили взагалі²⁴. Полтава була однією із чотирьох обласних міст у республіці і єдиним містом із одинадцяти в області, які у кінці 1945 р. мали повністю підготовлені схеми генерального плану забудови²⁵, авторами якого були архітектори О.О.Малишенко, Л.С.Вайнгор, В.К.Троценко, М.Ф.Конопльова²⁶.

Хоча деякі забудовники, що мали на той час пріоритети і могли дозволити собі певну автономію у вирішенні питань забудови власних споруд та їх проектування у супереч генплану. У Полтаві Управління Південної залізниці самовільно збудувало вокзал та клуб станції «Полтава-південна»²⁷, не узгоджуючи із Державною інспекцією архітектурно-будівельного контролю.

«Успішно» у Полтаві порушувалася ще одна важлива постанова РНК УРСР та ЦК КП(б)У. Це постанова ухвалена 30 листопада 1944 р., в якій йшлося про заборону відбудови на старих місцях зруйнованих промислових підприємств і спеціальних споруд без дозволу місцевих органів²⁸. Однак у Полтаві та інших містах області відбудова промислових підприємств із шкідливим виробництвом у міській зоні велась досить активно²⁹. Шосте відділення служби руху Південної залізниці на ділянці, де за проектом планування передбачалася магістраль та трамвайна траса, побудувало кагати для засолювання і зберігання овочів та цементні засолювальні ями³⁰. По вул.Радянській, 25 було відбудовано шкіряний завод, стічні води якого зливали у притоку р.Ворскла, котра потім протікала через центр Полтави³¹.

Отже, як бачимо, навіть побіжний аналіз, визволення міст Полтавської області нашою думку, що вона перегукувалася із історією інших областей, де традиційними були швидкий наступ чисельних радянських військ та впертий опір фашистів, які не хотіли втрачати багаті на природні ресурси території, а саме коли наявними були підприємства переробної промисловості та залізничний транспорт для вивезення готової продукції до Німеччини. Відбудова у 1943—1945 рр. велася на пограбованій території Полтавщини по всіх галузях господарства одночасно в тяжких умовах війни, частіше без застосування передових технологій, транспорту, механізмів, за рахунок надзвичайних зусиль населення.

¹ Конев Н.С. Записки командуючого фронтом. — М., 1991. — С. 55.

² Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська обл. — К., 1967. — С. 108.

- ³ Герои Советского Союза. Краткий биографический справочник. — М., 1987. — С. 863.
- ⁴ Освобождение городов. Справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны. 1941—1945. — М., 1985. — С. 93.
- ⁵ Конев Н.С. Вказ. праця. — С. 57.
- ⁶ Освобождение городов. Справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны. 1941—1945. — М., 1985. — С. 153.
- ⁷ Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО). — Ф. 4085, оп. 4, спр. 42. — Арк. 35.
- ⁸ Там само. — Ф. 3388, оп. 1, спр. 1601а, Арк. 2.
- ⁹ Там само. — Арк. 7.
- ¹⁰ Зоря Полтавщини. — 1948. — 16 червня.
- ¹¹ ДАПО. — Ф. 3388, оп. 1, спр. 1601а. — Арк. 2.
- ¹² Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська обл. — К., 1967. — С. 108.
- ¹³ Там само. — С. 483.
- ¹⁴ Там само. — С. 525.
- ¹⁵ Там само. — С. 646.
- ¹⁶ ДАПО. — Ф. 15, оп. 1, спр. 270. — Арк. 20.
- ¹⁷ За победу. — 1943. — 18 листопада.
- ¹⁸ ДАПО. — Ф. 15, оп. 1, спр. 271. — Арк. 55-56.
- ¹⁹ Там само. — Арк. 75-76.
- ²⁰ Зоря Полтавщини. — 1944. — 23 вересня.
- ²¹ ДАПО. — Ф. 15, оп. 1, спр. 306. — Арк. 46-47.
- ²² Зоря Полтавщини. — 1944. — 23 вересня.
- ²³ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВОВУ). — Ф. 4906, оп. 1, спр. 1. — Арк. 1.
- ²⁴ Там само. — Спр. 303. — Арк. 10.
- ²⁵ Там само. — Спр. 312. — Арк. 6.
- ²⁶ Полтава. Історичний нарис. — Полтава, 1999. — С. 184.
- ²⁷ Там само. — Спр. 308. — Арк. 98.
- ²⁸ Там само. — Спр. 1. — Арк. 92.
- ²⁹ Там само. — Спр. 295. — Арк. 25.
- ³⁰ Там само. — Спр. 308. — Арк. 45.
- ³¹ Там само. — Спр. 303. — Арк. 18.

Гальчак С.

ДЕПОРТАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ ДО НІМЕЧЧИНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Найкращим варіантом для німецько-фашистських окупаційних властей у вирішенні питання набору робочої сили із загарбаних східних областей для потреб мілітаристської економіки рейху був би добровільний від'їзд місцевого працездатного населення до Німеччини. Слід сказати, що фашисти, які намагалися видати себе за "творців нової Європи", "визволителів" народів СРСР від "сталінської тиранії" та "жидо-більшовицького ярма", спершу сподівалися й на такий розвиток подій. Для цього, як

їм здавалося, достатньо лише ефективно використати широкі можливості своєї пропаганди: «При допомозі вмілого і тривалого застосування пропаганди можна змусити народ сприймати небо пеклом і, навпаки, найубогіше життя видати за рай», — наголошувалось у програмній праці фюрера “Mein Kampf” (“Моя боротьба”)¹. Головне – не скупитись на ідеологічну облуду.

Саме з масованої *пропагандистської атаки* й почалася “вербувальна кампанія” на захоплених східних територіях. *Основний акцент у розгортанні цілеспрямованої соціальної брехні, насамперед, було зроблено на усну та наочну агітацію, доповнену адміністративними заходами: наказами, зверненнями, розпорядженнями.*

На Поділлі початком пропагандистського наступу по “вербуванню” (“Antwerbung”) став заклик властей до українського населення (за підписами уповноваженого особливій комісії Міністерства праці по набору робочої сили до Німеччини Кампфа та місцевого гебітскомісара Шмербекка). Ось що, зокрема, говорилося у заклику, адресованому мешканцям Проскурова та Проскурівської округи, опублікованому у місцевій газеті “Український голос” (*аналогічними були і заклики до громадян інших місцевостей*):

“Громадяни і громадянки, чоловіки й жінки, всі, хто втратив свою роботу і в даний час без заробітку, не будете в Німеччині турбуватися про насущний хліб. Кожен дістане там роботу. За роботу кожен одержить: безкоштовне помешкання–притулок, безкоштовне харчування та від 40 до 80 пфенінгів (від 4 до 8 крб.) щоденно, по його кваліфікації.

Громадяни і громадянки! Приходьте на вербувальний пункт робочої сили до Німеччини в Проскурові, в школу... по вул. Германа Герінга (був. Олександрівська)... Запис починається з вівторка, 20 січня 1942 р. з 9 до 12 год. і з 14 до 17 год. Беріть з собою паспорт та інші особисті документи. Після медичного огляду, що виявить вашу придатність до праці, ви узнаете подробиці вашого призначення і час від'їзду до Німеччини.

Українці! Вивчайте країну Фюрера, записуйтеся в лави робітників Великої Німеччини!»².

Щоб звернення окупаційної влади, бува, не пройшло на Поділлі непоміченим, керівництво районних управ, гебітскомісаріатів зобов'язувало сільських старост розгорнути серед населення відповідну роботу. Так, Плисківський районний староста Совсімів та завідуючий відділом праці Пуголовкін 13 квітня 1942 р. направили до старости с.Дзюньків розпорядження, в якому говорилося: «Згідно заклику до українського населення Вам потрібно розгорнути роз'ясовчу роботу з населенням Вашого села про добровільну поїздку для праці в Німеччину. Умови праці пояснювати згідно заклику”³.

“...Зобов’язую старост використати увесь свій вплив, щоб завербовані люди до жодного з’явилися до відтранспортування в Німеччину. Населенню потрібно ясно пояснити, що посилення робочих в Німеччину не являється покаранням, а що українські чоловіки та жінки повинні зайняти в Німеччині робоче місце, яке залишив німецький солдат, щоб одержати перемогу над більшовиками та зробити волю Україні”⁴, — так розпоряджався Іллінецький гебітскомісар...

Коли ж “вплив старост” виявлявся недостатнім, за справу брались професійні німецькі демагоги:

“Старості с. Балин.

В неділю 30 травня о 9 год. ранку в м. Літині, понеділок 31 травня о 6 годині вечора в с. Багриновцях, вівторок 1 червня о 6 год. вечора в с. Дашківцях буде німецький пропагандист. А тому потрібно об’явити населенню Вашого села, що в цей час воно може бути присутнім на зборах в означених населених пунктах.

Розпорядження про те, що на збори повинен прибути староста села, голова громадського господарства, відміняється.

Староста повинен займатися відправкою транспорту до Німеччини. Голова району Маркітан”⁵.

Практично одночасно із зверненням (уже на початку 1942 р.) чи не в кожному населеному пункті Поділля з’явилися листівки, що повторювали його основні положення.

“Робітники, Робітниці! Німецька армія звільнила Вас від терору Сталіна та жидобольшевицьких комісарів. Большевики зруйнували ваші заводи, знищили запаси харчів, спалили ваші господарства та житла, позбавили Вас засобів до життя.

Німеччина може й хоче Вам допомогти, — говорилося у них.—У Німеччині одержите Ви працю і хліб. Німці забезпечать Вам людяне відношення та добре існування. Ви дістанете від німців достатнє харчування. Ваші родини будуть забезпечені. Ви можете постійно листуватися з Вашими рідними. Вашим вільним часом Ви можете розпоряджатись у Німеччині так, як Ви до цього звикли.

Коли Ви працюватимете в Німеччині, Ви й Ваші родини матимуть першенство при розподілі землі та реманенту.

Ми закликаємо Вас допомогти Вашею працею в Німеччині створити для Вас і Ваших дітей краще майбутнє на Вашій батьківщині.

Записуйтеся у бюрох вербування для виїзду на працю до Німеччини!”⁶.

Дані листівки, як й аналогічні інші, були віддруковані масовим тиражем. Вони вивішувалися на видних місцях, роздавалися буквально в руки

кожному. Тільки в липні 1942 р. відділ пропаганди рейхскомісаріату “Україна” розповсюдив серед населення 350 тис. подібних агітаційних матеріалів⁷.

Закликами їхати працювати до рейху рясніли й сторінки підконтрольних окупантам маріонеткових україномовних газет, що на всі лади вихваляли “новий порядок” та “справедливу історичну місію” Німеччини. Ось один із них, вміщений в часописі “Вінницькі вісті” (“Winnizaer Nachrichten”):

“Оголошення.

Для робіт в Німеччині потрібні чоловіки та жінки всіх професій від 17–ти до 45 років (крім жидів)⁸. Крім заробітної платні, всі будуть забезпечені помешканням та харчуванням. Члени сім’ї, які залишаються, одержать достатню підтримку...”⁹.

“...Хто рішився їхати до Німеччини на працю, дістає не лише вільний переїзд туди і назад, але й матиме в Німеччині такий харч і помешкання, які дістають в подібних обставинах також німецькі робітники, — запевняв уже згадуваний “Український голос” (Проскурів). – Разом зі своїми товаришами по праці, а навіть з жінкою та з дорослими дітьми, хто з ними їде, буде жити український робітник у чистих умовах...”¹⁰.

Ті ж газети, як і десятки їм подібним, друкували спеціально надіслані відомством Геббельса пропагандистські фотознімки, на яких зображувались мальовничі пейзажі Німеччини, її найвідоміші архітектурно–історичні пам’ятки, а також перші “завербовані” - повнощокі, ледь не святково одягнені “українці та українки”, що з радістю працюють біля верстатів, весело відпочивають по завершенню робочого дня, а також тематичні сторінки, плакати, фабрикували тексти “листів українських робітників з Німеччини” із відповідними коментарями. Так, у номері за 26 березня 1942 р. “Вінницькі вісті” повідували своїм читачам:

“Батьки щасливі, що їх діти можуть працювати в Німеччині і там ставати справжніми людьми, про що старі, залишені дома люди, в своєму дотеперішньому житті навіть у снах не могли мріяти – таке загальне вражіння, що його винесли з оповідань свояків ті, що одержали листи від українських міщанських, робітничих і селянських родин. Вони висловлюють у своїх листах радість і вдячність за те, що вони змогли дожити, щоб працювати у Великій Німеччині і таким способом не тільки заробити собі грошей, але також пізнати інше життя і цікавіший світ... ”

Так, напр. Павло Сидорів з великим вдволенням пише своїм батькам у Житомирі (*звернім увагу, в газеті, що обслуговує Вінницю, навмисно називається німцєвий адресат, щоб читачі не змогли навести необхідних довідок. — С. Г.*) про добре зорганізовану подорож до Німеч-

чини, про чисті і вигідні приміщення в німецькому промис-ловому місті, а також про смачне і обільне харчування, яке одержують українські робітники як під час подорожі, так і на місці перебування...

Ганна Левчук (*не повідомляється звідки вона родом. — С. Г.*) працює в Німеччині в одній лабораторії і учитися на спеціальних підготовчих курсах, які відкривають їй шлях до зростання. Її лист повний радісних планів на майбутнє, які від кількох днів стали головною темою розмов для цілої сім'ї. Батько Левчук вирішив послати до Німеччини також свою молодшу дочку...¹¹.

Подібними пропагандистськими штампами рясніли сторінки газет "Тижневик Барської округи", "Калинівські вісті", "За вільну Україну" (с. Плисків), "Нове життя" (м. Козятин), "Хмільницькі вісті", "Подільський" (м. Кам'янець-Подільський), "Дунаєвецькі вісті" (пізніше: "Урядові Дунаєвецькі вісті"), "Нове життя" (м. Старокостянтинів), "Нова Шепетівщина" та інших, що виходили на Поділлі. Усіх їх подільняни називали "німецькими газетами з українським шрифтом".

У середині червня 1942 року окупаційна влада через засоби масової інформації, а також через листівки, що розповсюджувалися райуправами ще раз звернулася до населення:

"...Українці!

Німецький народ веде важку боротьбу з найбільшим ворогом всього світу і віковичним ворогом України – червоною Москвою. Від наслідків цієї боротьби залежить доля та майбутнє українського народу...

Щоб дощенту знищити московсько-жидівський більшовизм і його спільників – міжнародню плутократію, ні на хвилину не повинні припиняти свою роботу могутні німецькі воєнні заводи та взагалі вся господарська машина Німеччини. Англія та Сполучені Штати Америки своїм великим постачанням допомагають більшовикам далі продовжувати безглуздий опір. Через це могутня німецька військова промисловість примушена й надалі виробляти зброю, щоб своїх хоробрих вояків забезпечити найкращою зброєю. Для цієї мети потрібна велика кількість робочої сили, мільйони робітників для праці на полі та по фабриках.

В той час, коли німецький вояк віддає на полі бою своє життя, по установах і за верстатами замінюють його німецькі жінки. Але вони не спроможні цілком замінити ті мільйони чоловіків, що їх мобілізовано, та які знаходяться на полях битви. ВІД ВАС ВИМАГАЄТЬСЯ ДОПОМОГА І СПІВПРАЦЯ...¹².

Як бачимо, тут уже не йдеться про "турботу за безробітне українське населення", як у попередніх закликах. Тут уже значно відвертіше — саме Німеччині "потрібна велика кількість робочої сили".

Варто звернути увагу на ще одну суттєву деталь: на спробу накинути на подолян політичні пута, адже віроломний напад на СРСР подається як боротьба гітлерівців за “корінні інтереси” українського народу. А тому кожен, хто опиниться в Німеччині, немов би стає спільником фашистів: виробляючи зброю для “хоробрих вояків” рейху, він таким чином бере участь у боротьбі з “московсько - жидівським большевизмом” та “міжнародною плутократією”...

З метою посилення ідеологічного впливу фашисти чи не в усіх клубах демонстрували агітаційний кінофільм “Дорога до Німеччини”¹³, у ряді міст відкривали пересувні наочні виставки, які вихваляли “нацистський рай”, розповідали про “щасливе життя” “робітників зі Сходу.”

Для “ознайомлення” з умовами життя і праці українських робітників окремі нацистські чиновники рейхскомісаріату організували також поїздки українських селян та мешканців міст до Німеччини. Звичайно ж, щоб уникнути будь-яких можливих “несподіванок”, такі поїздки ретельно готувалися. Про одну із них повідомляв у своєму звіті генералкомісар Житомира. Тоді трьох українських селян у Німеччині навіть прийняв рейхсміністр А.Розенберг. Німецький чиновник радив час від часу повторювати такі поїздки з більшою кількістю учасників, так як пропагандистський ефект від першої з них виявився очевидним¹⁴.

Використовувались й інші засоби. Певну роль агітатора в наборі українського населення на роботу до Німеччини відіграла церква — у відповідь на нацистську політику невторчання та заохочення її діяльності. Так, предстоятель УАПЦ єпископ Полікарп Сікорський вніс до тексту церковної проповіді корективи такого змісту: “Кожен здатний до праці українець повинен з найбільшою радістю їхати до рейху та виконати свій обов’язок по відношенню до німецького народу”¹⁵.

Доречно згадати, що храм саме Української автокефальної православної церкви, свого часу закритий радянською владою, був відновлений у найкрупнішому населеному пункті Поділля – Вінниці. Більше того, окупаційні власті розмістили його в самісінькому центрі міста, в одній з найкращих колишніх культових споруд історико– архітектурного комплексу “Мури”.

Крім усних, друкованих, наочних застосовувались також фінансово–економічні важелі агітаційного впливу. У Державному архіві Вінницької області збереглися документи, які свідчать, що на перших порах родини тих, хто виїхав на роботи до фатерлянду, отримували грошову компенсацію у розмірі 180 крб.¹⁶, а мешканці м. Вінниці могли придбати по місячних хлібопродуктових картках навіть по 250 грамів солі та кілограму пшона на особу¹⁷.

Але значно поширенішим і ефективнішим засобом забезпечення набору робочих рук до Німеччини був *соціальний тиск* – створення нестерпних умов для життя на окупованих територіях.

14 травня 1942 р. канцелярія Е.Коха розіслала генералкомісарам витяг з телеграфного розпорядження Ф.Заукеля, в якому той вимагав: “Щоб здобути, по можливості добровільно, робочу силу, прошу зарплату та умови роботи в зайнятих східних областях... тримати так низько, щоб сучасні умови в Німеччині були приманкою”¹⁸.

Проте Заукель тут не став “першовідкривачем”. Ще напочатку 1942 р. прихильник “добровільного” набору робітників міністераль–директор доктор В.Мансфельд виступив з універсальною концепцією “чотирьох ступенів примусу” для іноземних робітників: 1) законодавчо утруднити отримання ними роботи чи перехід на іншу роботу на батьківщині; 2) використати для цього безробіття; 3) звести до прожиткового мінімуму допомогу по безробіттю, а у випадку злісного ухилення від роботи не видавати продуктових карток взагалі; 4) застосувати силу¹⁹. Щоправда, ці “рекомендації” більше стосувалися робочої сили поневолених країн Центральної Європи, але дещо могло згодитись й на Сході...

Щодо створення нестерпних життєвих умов, то тут у загарбників особливих труднощів не виникало. Голод і криваві розправи цілком відповідали наміченому плану. *Голодному існуванню* населення сприяло *тотальне пограбування* окупованих територій. Документи, свідчать, що спільні грабіжницькі дії військових і цивільних органів задовольняли в 1941 р. потреби трьох груп армій, котрі воювали на Східному фронті: хлібом – на 80 %, м’ясом – на 83 %, жиром – на 77 %, картоплею – на 70 %.²⁰

Задоволення ж потреб місцевого населення у продуктах харчування взагалі не бралось до уваги. Ці дії повністю узгоджувалися з планами, розробленими під час підготовки грабіжницької війни проти Радянського Союзу, де з самого початку була запрограмована голодна смерть мільйонів радянських громадян. У збереженні життя радянського населення окупанти були зацікавлені лише у тій мірі, щоб використати його для забезпечення потреб війни та для здійснення наступних планів колонізації. Із країни вивозили все можливе, про це свідчить, наприклад, звіт, відправлений 2 грудня 1941 року військовим інспектором по Україні генералу Томасу.²¹ Із нього видно, що для забезпечення грабунку сільськогосподарських продуктів з метою налагодження постачання Німеччини використовувались такі засоби:

1. Ліквідація зайвих ротів...
2. Різде зменшення норм продовольства, що надаються місцевому населенню.

3. Скорочення потреб серед сільського населення⁷².

Під "ліквідацією зайвих ротів" розумілось масове фізичне знищення євреїв, циган, мирних громадян інших національностей, які проявили себе під час радянської влади, просто безневинних людей (заручників), військовополонених, організація того ж голоду серед населення великих міст.

Не обминула ця біда і Поділля.

"...29 липня 1941 р. (у Вінниці) було розстріляно 25 заручників у кар'єрі цегельного заводу...;

У середніх числах серпня 1941 р. було розстріляно... 350 чоловік у... П'ятничанському кар'єрі;

13 вересня 1941 р. — 1200 чол. за селом Шереметка;

19 вересня 1941 року... по-звірячому замучені в П'ятничанському лісі 15000 чол. жителів Вінниці... Були забрані з пологового будинку жінки з новонародженими дітьми, люди похилого віку із Стрижавського будинку для престарілих і по-звірячому знищені;

16 квітня 1942 року за розпорядженням штадскомісара Марінфельда на Вінницькому стадіоні було зібрано 10000 чол. і загнано в П'ятничанський ліс, де стариків, жінок, дітей розстріляли, а 1000 чол. працездатного населення посадили в тюрму..."²³

"28 серпня 1941 р. у район порохових складів під сильною охороною були приведені жителі м. Кам'янця-Подільського і навколишніх сіл у кількості понад 12 тисяч чоловік і у встановленому німецькими властями "порядку" розстріляні і поховані у спільних ямах..."²⁴

Подібних документів тисячі.

Скорочення норм продовольства означало організацію штучного голодомору, приречення, на голодну смерть. Якщо сільське населення у якійсь мірі ще рятували присадибні ділянки, то міському населенню доводилось вкрай сутужно. Єдиним порятунком для городян був чорний ринок, де вони або купляли за спекулятивними цінами продукти харчування, або ж вимінювали їх за речі особистого та домашнього вжитку. Запроваджена восени 1941 р. карткова система на хліб та окремі продукти харчування лише підтримувала людське існування (це не стосувалося фольксдойче, самих німців, чиновників органів влади). Так, восени того ж року у м. Вінниці загальна денна норма хліба на дорослу людину становила всього 300 грамів (для ще вцілілих після перших погромів євреїв – 225 г)²⁵. Пізніше вона була скорочена.

Ось чому, цілком правомірно, можна стверджувати, що *багатьох людей підштовхував до поїздки в Німеччину саме голод*, викликаний злочинною політикою окупаційної влади.

Не менш дошкульним фактором було і *безробіття* (особливо серед міських жителів). У Вінниці, наприклад, із 50-и промислових підприємств, на яких до війни зосереджувалася основна маса працюючих міста, під кінець 1941 р. функціонували лише м'ясокомбінат, спиртовий, лікеро-горілчаний, молочний, насіннєвий заводи, водоканал, меблева фабрика, гончарна майстерня № 2, філія об'єднання бродильної промисловості²⁶. Причому деякі із перерахованих підприємств працювали у півсили. Решта ж були або зруйновані, або ж через брак сировини, устаткування, та з інших причин – взагалі не працювали. Більше половини вінничан (судячи з кількості виданих хлібних карток, у серпні 1942 р. їх було не менше 40 тис. чол.)²⁷ не мали роботи, як і перспективи на більш-менш задовільне існування.

Слід визнати, що застосовані нацистами заходи (ідеологічні кампанії, криваві розправи, соціальний тиск) мали певні плоди – **окремі подоляни дійсно повірили байкам про “нацистський рай”, інші (а це була абсолютна більшість серед пасажирів перших ешелонів майбутніх каторжан) – зміною робочого місця сподівались поліпшити умови свого нестерпного голодного життя, деякі – просто виявили бажання поїхати у невідомий для них світ добровільно (молодь в усі часи кликала романтика); крім того, були такі, хто через сталінські репресії тримав злобу на радянську владу і мріяв виїхати на недосяжний раніше Захід.**

З цього приводу згадувані “Вінницькі вісті” не без пафосу повідомляли: “О 12 годині дня 3 березня, в приміщенні Педагогічного інституту було зібрано коло 1000 робітників, котрі добровільно від’їжджають на працю до Німеччини. Кожний з робітників одержав свій номер вагону та безкоштовний квиток на подорож до Німеччини: Представники німецької влади та Уряд праці побажали від’їжджаючим щастя, радісної подорожі. На від’їзд кожному було видано безкоштовні харчі. Всі спокійно рушили на станцію до залізниці. Тисяча молодих юнаків і дівчат приїхали до вінницького вокзалу з тим, щоб разом, одностайно вирушити до Великої Німеччини. Кожний з від’їжджаючих має особливий настрій, в якому виражається енергія й відповідальність перед новим світом — Європою. Кожний з них прагне побачити життя Великої Німеччини. Рівно о 5 годині дня потяг від’їхав од вокзалу”²⁸.

Все ж виникають сумніви відносно правдивості вказаної часописом кількості добровольців. Архівні документи окупаційного періоду повідують, що, наприклад, із Джулинського району за весь час депортацій серед охочих виявилось лише 26 осіб (3 чол. із 89-и вивезених із с. Дяківки, 4 чол. із 104-х – з с. М'ягохода, 5 чол. із 71-го – з с. Погорілої, 14 чол. із

167-и – із с. Ставків)²⁹. При цьому треба взяти до уваги, що загалом із Джулинського району було вивезено 2550 чол. Не більше було бажаючих добровільно поїхати в Німеччину й в інших районах Поділля. (Винятком став хіба що Проскурів, де місцевому гебітскомісаріату “біля 90% всіх відправлених до Німеччини місцевих жителів вдалося завербувати добровільно...”)³⁰.

Десонансом газетній публікації звучить інформація, що міститься в донесенні начальника служби охоронної групи “Схід” таємної польової поліції, котра охороняла під Вінницею ставку Гітлера “Вервольф”, унтерштурмфюрера СС К. Даннера начальнику імперської служби безпеки та особистої охорони фюрера Й. Ратенхуберу: “...У зв’язку з наказом пана державного міністра Розенберга, а також пана державного комісара Заукеля, відбувся медичний огляд українців у віці 21, 22, 23 роки на предмет встановлення працездатності. Працездатні особи наступного дня повинні були відправитись ешелонам до Німеччини. Перші ешелони із місцевості Вінниця вже відправлені. Не дивлячись на те, що деякі зразкові українці зрозуміли цей наказ, а він був перекладений українською мовою, що вони підлягають відправці до Німеччини тільки на роботу, все-таки збір української молоді проходив дуже погано... Страх українців поїхати в чужу країну і розлучитися із своїми рідними та Батьківщиною був дуже великий...”³¹.

Тут не має перебільшення, адже основна маса населення не піддалася на пропаганду окупантів. Буквально з перших місяців ухилення від відправки до Німеччини набувало масового характеру. Від вдаваної “добропорядності” загарбників, їх “підкування” про “безробітних українців” не залишилось й сліду.

Отже, у початковій фазі “вербувальної кампанії” в її основу німецько-фашистськими загарбниками було покладено цілеспрямовану брехню та соціальний тиск на підневільне населення окупованої території. *Пропагандистські зусилля* гітлерівців зводились до створення в уяві людей образу Німеччини як квітучого європейського раю, нав’язування подолянам думки про те, що:

- окупаційна влада не є ворожою;
- війська вермахту прийшли в край з метою визволення населення від сталінсько-більшовицького терору;
- німці піклуються про місцевих громадян, пропонуючи їм вигідні умови праці та прожиття в Німеччині, дбають про їхнє благополуччє майбутнє.

Як інструменти ідеологічного впливу використовувались:

- усна агітація (бесіди, агітаційні виступи, лекції німецьких “пропагандистів”);

- наочність (листівки, плакати, демонстрування кінофільму “Дорога до Німеччини”, пересувні виставки);
- україномовна преса;
- сфабриковані листи з Німеччини (тих, хто уже “встиг” “завербуватися”);
- церква (проповіді священнослужителів Української авто-кефальної православної церкви);
- фінансово-економічні важелі (виплата грошової компенсації сім’ям “завербованих”).

Соціальний тиск (створення нестерпних умов для життя на окупованій території) застосовувався з метою підштовхування населення через наростаючу безвихідність становища до пошуку порятунку у вготованому фашистами місці – Німеччині. Складовими компонентами соціального тиску були:

- тотальне пограбування;
- організація штучного голоду;
- масові фізичні розправи над мирним населенням (у першу чергу, над євреями, колишніми радянськими активістами, військовополоненими);
- безробіття.

Ефективність гітлерівської пропаганди виявилась вкрай низькою. Вирушити в дорогу перших “завербованих” заставляв зростаючий соціальний тиск. Тимчасовою зміною місця проживання вони сподівались поліпшити умови свого нестерпного життя.

Не існувало ніякої масової добровільної згоди населення Поділля на вербування.

¹ Нюрнберзький процес над головними німецькими військовими злочинцями: Сборник материалов. – Т. 7. – М.: Гос. Изд-во юридической литературы, 1961. – С. 257.

² Український голос. – 1942. – 29 січня.

³ Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО). - Ф. П – 425, оп. 2, спр. 23. – Арк. 5.

⁴ ДАВО. - Ф. П – 425, оп. 2, спр. 23. – Арк. 16.

⁵ Там само. - Ф. Р – 1416, оп. 1, спр. 6. – Арк. 94.

⁶ Там само. - Ф. Р – 1358, оп. 1, спр. 1. – Арк. 1.

⁷ Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та “остарбайтерів” з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. – К.: ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1998. – С. 20.

⁸ Таке застереження не було випадковим. Адже єврейське населення в німецькій зоні окупації підлягало тотальному знищенню.

⁹ Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1942. – 25 січня.

¹⁰ Український голос. – 1942. – 10 травня.

¹¹ Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1942. – 26 березня.

¹² Подолянин (Der Podolier). – 1942. – 18 червня.

¹³ Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та “остарбайтерів” з України... – С. 20.

- ¹⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України України (далі — ЦДАВО України). - Ф. КМФ – 8, оп. 1, спр. 6. – Арк. 73.
- ¹⁵ Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України... – С. 21.
- ¹⁶ ДАВО. - Ф. 3714, оп. 1, спр. 1. – Арк. 2 – 22.
- ¹⁷ Там само. - Ф. 1312, оп. 1, спр. 120. – Арк. 124.
- ¹⁸ Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України... – С. 21: з посиланням на Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 4620, оп. 3, спр. 264. – Арк. 35.
- ¹⁹ Der Prozess gegen die Hauptverbrecher von dem Internationalen Militärgerichtshof. Nürnberg. 14. November 1945 – 1. Oktober 1946. – Nürnberg. 1948. – Dokument 1183 – PS. – S. 53 – 55.
- ²⁰ Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof, Nürnberg, 14. November 1945 bis 1. Oktober 1946. – Nürnberg, 1947 – 1949. – Bd. XXXIX. – S. 423.
- ²¹ Начальнику військово-економічного штабу при Верховному командуванні збройних сил Німеччини.
- ²² Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941 – 1944): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Пер. с немецкого. — М.: Воениздат СССР, 1974. – С. 131.
- ²³ ДАВО. - Ф. Р – 1683, оп. 1, спр. 5. – Арк. 1 – 2.
- ²⁴ Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941 – 1945 рр.). Збірник документів і матеріалів. – Львів: Каменярь, 1969. – С. 93.
- ²⁵ ДАВО. - Ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 1288. – Арк. 1 – 5.
- ²⁶ Там само. - Ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 1291. – Арк. 1 – 30.
- ²⁷ Там само. Оп. 1, спр. 1665. – Арк. 40.
- ²⁸ Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1942. – 5 березня.
- ²⁹ ДАВО. — Ф. П – 425, оп. 1, спр. 17. – Арк. 27.
- ³⁰ ЦДАВО України. - Ф. КМФ – 8, оп. 1, спр. 6. – Арк. 94.
- ³¹ ДАВО. — Ф. П – 425, оп. 1, спр. 4. – Арк. 4.

Байраківський А., Піскорська Г.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА З ПОГЛЯДУ СЬОГОДЕННЯ

Понад 55 років минуло з дня закінчення Другої світової війни. Проте її події, наслідки й уроки хвилюють серця людей, привертають увагу істориків до багатьох проблем, що не знайшли достатнього відображення в радянській історіографії, або ж зовсім замовчувались, бо були «незручними» для офіційної пропаганди та заідеологізованої сталінсько-хрущовсько-брежнєвської концепції історії Другої світової та Великої Вітчизняної воєн, що була пристосована до політичної кон'юнктури, базувалася на умовчаннях, напівправді чи деформаціях історичної правди.

Отож, з погляду сьогодення слід ще раз повернутись до деяких сторінок воєнної історії України, детально проаналізувати їх, відділити міфи від об'єктивної реальності, заповнити «білі плями» достовірними фактами.

Уточнення потребують причини Другої світової війни. Треба встановити, чи має відношення до цих причин колишній СРСР?

Аналізуючи цю складну проблему, слід враховувати цілий ряд факторів: тісне військово-економічне співробітництво СРСР і Німеччини у 30 роках — створення і діяльність військово-навчальних центрів рейхсверу на території Радянського Союзу (авіашкола в Липецьку; танкова школа під Казанню; випробування хімічної зброї на полігоні «Томка»). В названих центрах проходили підготовку як німецькі, так і радянські військові пілоти, танкісти, хіміки¹. З цього приводу німецький історик С.Хафнер зазначав: «Відбувався парадокс за парадоксом росіяни впустили німців в свою країну для того, щоб ті розвивали свою зброю, і училися володіти нею, потім за її допомогою ледь не оволоділи цією країною, а в тій обстановці самі німці виявилися вчителями своїх майбутніх переможців»².

Стажувалися в Москві в 30-ті роки і майбутні військові керівники періоду Другої світової війни — Горн, Кейтель, Манштейн, Модель та ін³. В свою чергу радянські військові кадри проходили навчання в Німеччині.

А як розцінювати політичні проблеми: пакт Ріббентропа-Молотова 1939 р., німецько-радянський парад в Бресті, вітання Й.Сталіна А.Гітлера з захопленням його збройними силами ряду європейських країн аж до нападу на Радянський Союз⁴? До цього треба додати й інтенсивні торгівельні відносини СРСР і Німеччини в передвоєнні роки.

Необхідно, нарешті, встановити дані про людські втрати Червоної армії. В 1946 р. Й.Сталін визначив радянські втрати у 7 млн. чоловік, згодом член політбюро ЦК ВКП(б) М. Вознесенський назвав цифру загиблих у війні — 15 млн., М.С.Хрущов — 20 млн., Л.І.Брежнєв у 1965 р. назвав понад 20 млн. В останні роки мова пішла уже про 26-28 млн. громадян Радянського Союзу, які загинули в роки Другої світової війни⁵.

Узагальненої і конкретної оцінки потребує внесок українського народу у перемогу над фашистськими загарбниками у Другій світовій війні. Наприклад, у діючій армії СРСР впродовж всього періоду війни перебувало понад 7 млн. уродженців республіки⁶. Це засвідчує цілий ряд факторів. Лише у військових з'єднаннях 1-го Українського фронту українці становили понад 80 відсотків від його загального складу воїнів⁷. Подібний стан був і в 2-му, і в 3-му, і в 4-му українському фронтах. Воїни-українці всю війну посідали у Збройних Силах СРСР друге місце за чисельністю. Вони були на другому місці і серед Героїв Радянського Союзу.

Необхідно підкреслити і роль українського селянства у Великій Вітчизняній війні. В Червоній армії сільські жителі становили понад 60

відсотків, в партизанському русі — більше 65 відсотків, в підпіллі — понад 55 відсотків⁸.

Відомо, що поповнення Червоної армії проходило двома способами — за офіційною мобілізацією та добровільно. Мобілізаційні дані українців на фронт сьогодні встановлені, а скільки жителів республіки добровільно поновили лави діючої армії ще потрібно уточнювати.

Тисячі українців були мобілізовані на фронт в ході і після визволення республіки від фашистських загарбників. Так, лише з однієї Дніпропетровської області в кінці 1943 р. до Червоної армії було мобілізовано 90 тис. чоловік⁹.

Треба зазначити, що приклади масового поповнення Червоної армії в цей період мають як позитивні, так і негативні дії властей. За вказівкою Й.Сталіна в першу чергу на фронт направлялися ті, хто залишався на окупованій фашистами території з метою спокутування своєї вини. Більшість серед них були 18-19-тирічні хлопці не навчені і не підготовлені до бойових дій на передовій лінії фронту. Тисячі їх полягло на полях боїв, багато було розстріляно там же загороджувальними загонами, що були створені за наказом верховного Головнокомандувача в вересні 1941 р. і діяли весь період війни¹⁰. Отож, потребує уточнення кількість мобілізованих до діючої армії юнаків з усіх областей України після їх визволення від фашистів, кількість загиблих і розстріляних загороджувальними загонами.

Десятки тисяч українських патріотів хоробро боролися проти гітлерівців, беручи активну участь в підпільних організаціях і групах, що діяли в районах і селах України. Героїчну сторінку в історії боротьби проти окупантів вписали сотні підпільних організацій і груп: «Нескорена юність» у с. Слободище Іллінецького району Вінницької області, яку очолював Л.Нужда; «Винищувачі» в с.Попово-Балівка Дніпропетровської області під керівництвом В.Нежумиря; «Спартаківська» у с.Нова Буда Бородянського району Київської області на чолі з М. Мельниченком; «Комітет 103» у райцентрі Корсунь-Шевченківський Черкаської області. Організаторами цієї молодіжної підпільної організації були П.Марценюк та А.Хоменко. В Одеській області підпільні групи і організації були створені у 7 селах та райцентрі Овідіополь, в Житомирській області — у 3-х районних центрах та у 6 селах. Таких прикладів багато. Патріотичні вчинки підпільників розхитували тил окупантів, відвертали на себе значні сили гітлерівців, які б могли бути використані і на фронті, сприяли посиленню дії Червоної армії, наближали перемогу над окупантами.

Масовим був вступ сільських жителів до винищувальних батальйонів і груп сприяння їм. Винищувальні батальйони створювалися в містах і районах, а групи сприяння їм в селах для боротьби з ворожими

диверсантами-парашутистами, охорони населених пунктів, виконання інших оборонних завдань. По-бойовому діяли такі формування в Сталінській області. В 33 винищувальних батальйонах і 366 групах сприяння їм брало участь понад 14 тис. робітників, колгоспників. Із 21877 патріотів Кіровоградщини, що вступили в 32 винищувальні батальйони і 1015 груп сприяння їм, більшість були вихідцями із селян. Тільки в 1941 р. винищувальні батальйони і групи сприяння їм затримали понад 950 шпівнів, пособлювачів і ставлеників ворога, виявили 500 дезертирів Червоної армії, понад 5 тис. підозрілих осіб¹¹. Бойова діяльність цих формувань значно зросла в 1943-1944 рр.

Тисячі колгоспників, жителів райцентрів і сіл записувалися до народного ополчення. Лише в Запорізькій області з 11 по 22 липня 1941 р. до народного ополчення вступило 150 тис. чоловік, у т. ч. жителів Великотокмацького району — 7100 чоловік, Михайлівського — 5060 чоловік, Новомиколаївського — 5128 чоловік.¹² Високою була активність колгоспників в загонах і бригадах народного ополчення, що діяли в Київській, Харківській, Чернігівській, Полтавській областях¹³.

Недостатньо досліджені і висвітлені в історії України селянські повстання проти окупантів, що відбулися в 1942-1943 рр. проти нестерпного фашистського режиму. Масовим було повстання в райцентрі Варва на Чернігівщині в лютому 1943 р. В ньому взяло участь понад 700 чоловік, в т. ч. селяни навколишніх сіл (Озеряни, Брагінці, Леляки, Гніденці, Мармизовка, Журавка та ін.). Разом з партизанами і підпільниками повстанці розгромили поліцію і жандармерію, захопили фашистські установи, встановили довоєнний порядок в районі і утримували його до 20 березня 1943 р. Високу активність в цьому збройному виступі проти гітлерівців виявили жителі с. Світличного цього ж району, які виступили проти окупантів ще в лютому 1942 р. Їх бойова група посприяла організації партизанського загону.¹⁴ Селянські повстання проти гітлерівського окупаційного режиму відбулися також в селах Київської, Дніпропетровської та інших областей України. Вони засвідчили безмежну хоробрість і мужність сільських жителів, їх ненависть до фашистських загарбників.

Потребує також узагальнення і уточнення масовий рух селянства України на допомогу фронту.

Після звільнення від фашистських загарбників жителі Харцизького району Сталінської області звернулися до робітників, колгоспників і інтелігенції визволених районів з проханням прискорити рух по збиранню коштів у фонд оборони. На цей заклик відгукнулись трудящі міст і сіл республіки. За короткий час у фонд було здано понад мільярд пудів хліба,

майже 4 млн. ц м'яса, 40 млн. ц картоплі. З ініціативи жителів України на будівництво танкової колони «За Радянську Україну!» поступило 25 млн. крб. На власні заощадження колгоспники Двурічанського району Харківської області М.Г.Козирєв, Г.З.Безсмертний, О.Д.Власенко придбали три бойові літаки і передали їх Червоній армії. 100 тис. крб. на будівництво літака внесла знатна ланкова-каучуковод із Сумщини А.А.Пармузіна.¹⁵

На початку 1944р. на Чернігівщині широко розгорнувся рух по збиранню коштів на будівництво танкової колони «Колгоспник Чернігівщини». 150 тис. крб. вніс на цю патріотичну справу колгоспник артілі ім. Горького Лосинівського району К.І.Парубець, колгоспники Л.Л.Кривицький з колгоспу ім. Молотова Остерського району, П.Ф.Куриченко з артілі ім. Ворошилова Ічнянського району внесли по 102 тис. крб. кожний.

До 10 лютого 1944 року трудящі Вінницької області здали на будівництво танкової колони «Колгоспник Вінниччини» біля 3 млн. крб. За власні кошти збудувала танк голова колгоспу «Третій вирішальний» с.Коржі Роменського району Сумської області Ганна Радіонова.¹⁶

Важливим джерелом зміцнення і допомоги державі у фінансуванні воєнних витрат була участь колгоспників у підписці на позики та в реалізації грошово-речових лотерей. Пора уже встановити, чи все тут було добровільно, чи були й адміністративні дії радянських властей?

Внесок українського народу у перемогу над фашизмом — вагомий і незаперечний. Він підтверджений патріотизмом і хоробрістю жителів республіки на фронтах війни. Цей внесок у перемогу доповнює велика жертвність нашого народу в роки Другої світової війни. Тільки на фронтах Великої Вітчизняної та Другої світової воєн загинуло понад 5 млн. українців і громадян України інших національностей¹⁷. Зауважимо, що в останніх виданнях російської історіографії, де йдеться про участь народів Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні, вказується, що втрати українського народу у війні складають 1,2 млн. чоловік¹⁸. Невідомо, звідки взяли таку цифру російські історики. Вона не відповідає дійсності. Не треба забувати, що народ України поніс не тільки прямі воєнні втрати. Населення республіки гинуло від нацистської політики геноциду і радянського насильницького режиму. Загалом, втрати військового персоналу (вбитих, загиблих у полоні, пропалих безвісти, померлих в госпіталях від ран в перші повоєнні роки), цивільного населення, знищеного на окупованій території, вивезеного до рейху на примусову роботу (значна частина з них загинула), втрати радянських партизанів і підпільників, українців, які загинули у збройних формуваннях, що воювали

на боці Німеччини⁷, у радянських винищувальних загонах і групах сприяння їм, інших воєнізованих формуваннях радянських відомств в період війни становлять понад 9 млн. чоловік¹⁹. А демографічні втрати? Є цифра 13,5 млн. чоловік²⁰. На нашу думку, вона дещо занижена, бо треба враховувати не тільки воєнний період, а й складні післявоєнні роки, на які наклала відбиток війна.

Наше сьогодення вимагає правдивої оцінки повстанського руху на західноукраїнських землях, очолюваного ОУН. Є чимало інших проблем історії Другої світової і Великої Вітчизняної воєн, що чекають на істориків.

Для їх висвітлення слід широко використовувати джерела, що знаходяться в архівах республіки. Багато цікавих документів періоду 1939-1945 рр. є в Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, державних архівах областей, відомств і установ республіки. В цих скарбницях документальних пам'яток історії є багато документів, що пролежали не один десяток років під грифом «цілком таємно» і «просяться» сьогодні на повне обнародування.

¹ Горлов С.А., Ермаченков С.В. Военно-учебные центры рейхсвера в Советском Союзе // Военно-исторический журнал. — 1993. — № 6. — С. 36, 42, 43.

² Дьяков Ю.А., Бушеева Т.С. Фашистский меч ковался в СССР. — М., 1992. — С. 21.

³ Історія слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження. Випуск 6. Слов'янські народи в Другій світовій війні. — К., 2000, С. 68, 73.

⁴ Известия. — 1995. — № 88. — 17 травня; Трубайчук А. Брудершафт двох диктаторів. — К. — С. 227, 274.

⁵ Мерцалов А. Цена победы // Коммунист. — 1990. — № 6. — С. 57; Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). — К., 1994. — С. 11.

⁶ Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність. — К., 1997. — С. 401.

⁷ Урядовий кур'єр. — 1999. — № 204. — 29 жовтня.

⁸ Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. Т.1. — М., 1988, С.5-843; Друга світова війна і Україна. — К., 1996. — С. 169.

⁹ Російський центр зберігання, вивчення документів новітньої історії (далі — РЦЗВДНІ). — Ф. 17, оп. 88, спр. 242. — Арк. 2.

¹⁰ Волкогонов Д.А. Триумф і трагедія. Політичний портрет Й. Сталіна. — Кн. 2. — К., 1990. — С. 307, 309.

¹¹ Шляхами комсомольської слави. — К., 1979. — С. 49, 117, 162-167, 227, 311-313, 327.

¹² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 57, оп.4, спр. 12. — Арк. 21, 22.

¹³ Там само. — Арк. 189.

¹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 57, оп. 4, спр. 12. — Арк. 189.

¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 16, спр. 216. — Арк. 32, 33, 37.

¹⁶ Колгоспник України. — 1944. — 27 квітня.

¹⁷ Історія слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження. Вип. 6. Слов'янські народи в Другій світовій війні. — С. 23, 98.

¹⁸ Там само. — С. 23; Сторінки воєнної історії України. Збірка наукових статей. Вип. 4. — К., 2000. — С. 44.

- * Загалом у військових збройних формуваннях, що воювали на боці Німеччини, брало участь близько 1 млн. чоловік-представників народів СРСР (у тому числі і українців).
- ¹⁹ Історія слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження. Вип. 6. Слов'янські народи в Другій світовій війні. — С. 99.
- ²⁰ Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // Український історичний журнал. — 1990. — № 2. — С. 17.

*Історія
України:
новий погляд
на проблему*

ЗНИЩЕННЯ ОПОЗИЦІЙНОЇ ПРЕСИ ТА ВПРОВАДЖЕННЯ ЦЕНзуРИ В 20-Х РОКАХ ЯК ЗАСІБ ВСТАНОВЛЕННЯ ОДНОПАРТІЙНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

Лютнева революція 1917 року принесла на Україну свободу друкованого слова і сприяла різкому збільшенню кількості періодичних друкованих видань. Менше ніж за рік виникло 106 нових газет та журналів, а загальна кількість органів преси на початок 1918 року досягла 212 органів¹. Значна кількість видань представляли партійні організації та угруповання. Зокрема з 30 березня 1917 року виходить газета "Робітнича газета" - орган ЦК УСДРП під редакцією В. Винниченка. З 1 травня ЦК УПСР розпочинає випуск часопису "Боротьба", а з 4 травня ЦК Української Селянської Спілки починає друкувати щотижневик "Народна воля". До початку 1918 року на Україні виникло ще ряд регіональних партійних видань. В Харкові губком УСДР-С започаткував газету "Робітник", в Умані місцева організація Союзу автономістів-федералістів почала редагувати тижневик "Вільна Україна". З'явилася мережа регіональних видань УСДРП: у Харкові – "Голос робітника", в Катеринославі – "Наша справа", в Полтаві – "Вільний голос", у Кам'янці-Подільському – "Боротьба". Непогане регіональне представництво мала преса і УПСР, якій вдалося відкрити в Полтаві часопис "Соціаліст-революціонер", в Катеринославі – "Земля і воля", у Харкові – "Рух" у Вінниці – "Трудова республіка"².

Проте подібний перебіг подій вже не влаштовував більшовиків, які розглядали пресу виключно як інструмент мобілізації мас для досягнення політичної влади. Ще в листопаді 1905 року в своїй програмній праці "Партійна організація і партійна література" лідер РСДРП В. Ленін, характеризуючи стан сучасної російської преси закликав пролетаріат "покласти край цій мерзотності, від якої задихається все живе і свіже в Росії"³. На його думку, тільки "організований соціалістичний пролетаріат", після того як поставить під контроль видавництва, склади, магазини, читальні, бібліотеки та торгівлю друкованою продукцією, здатен перетворити пресу з атрибуту ліберального міщанства на інструмент об'єднання "дійсного передового і до кінця революційного класу".

Тому цілком логічно, що вже на другий день Жовтневої революції, 26 жовтня 1917 року, Військово-революційний комітет прийняв

резолуцію з питання про пресу, в якій оголошувалося про закриття всіх буржуазних газет⁴. Пізніше ця резолюція була покладена в основу одного з перших документів радянської влади - Декрету Раднаркому РСФРР про пресу від 10 листопада 1917 року, в якому недвозначно говорилося: "Кожен знає, що буржуазна преса є однією з наймогутніших озброєнь буржуазії. Особливо в критичний момент, коли нова влада, влада робітників і селян, лише зміцнюється, неможливо було цілком залишити цю зброю в руках ворога, в той час як вона не менш небезпечна, ніж бомби і кулемети". Згідно Декрету, підписаного головою Раднаркому, передбачалося закриття всіх органів преси, що "закликають до відкритого опору і непокори робітничому і селянському урядові" та поширюють "смути явно наклепницького перекручення фактів"⁵.

Фактично цей Декрет легалізував розправи над органами преси, які повсюди проводилися озброєними більшовицькими загонами. Як згадує матрос П. Мальков (майбутній комендант Московського Кремля – С.Б.), в жовтні 1917 року йому з товаришами було достатньо рішення Центрбалу, щоб закрити в Петербурзі газету "Биржевые ведомости", та власного бажання, щоб закрити редакцію журналу "Огонек"⁶.

В січні 1918 року озброєні більшовики Муравьова після захоплення Києва не тільки припинили вихід опозиційної газети "Киевская мысль", але й реквізували приміщення, майно і папір редакції для виготовлення власної друкованої продукції⁷. Через декілька днів муравьовці закрили і редакцію "Киевлянина" – видання, яке редагував відомий кадет В.Шульгін⁸.

Наприкінці грудня 1917 – початку січня 1918 органами ВНК на території Росії було заарештовано ряд журналістів – лівих есерів. Враховуючи відсутність в радянському законодавстві персональних покарань журналістів за професійну діяльність, нарком юстиції І. Штейберг та лівий есер А. Шрейдер звернулися 24 січня 1918 року з протестом на дії ВНК до Раднаркому РСФРР, пропонуючи негайно звільнити заарештованих співробітників газет⁹. Проте у своїй відповіді Раднарком не заперечив право Комісії по боротьбі з контрреволюцією та інших органів влади "піддавати арешту осіб, друковані виступи яких свідчать про наявність активної контрреволюційної боротьби з їх боку"¹⁰. Фактично рішення Раднаркому засвідчило пріоритет революційної доцільності перед радянською законністю, який по відношенню до арештованих журналістів – лівих есерів голова ВНК Ф. Дзержинський сформулював наступним чином: "Звільнення їх... в умовах, коли контрреволюцією влаштовуються заколоти, неможливо"¹¹.

Водночас конфліктна ситуація між ВНК і Наркомюстом спонукала

Раднарком видати 28 січня 1918 року декрет, яким дозволялося Революційному Трибуналу Преси виносити покарання не лише виданню, як то: грошовий штраф, призупинення виходу та конфіскація друкарні, але й персональні покарання для редакторів у вигляді позбавлення свободи та політичних прав¹².

За ініціативою Ф. Дзержинського 18 березня 1918 року колегія ВНК прийняла рішення про негайну організацію на місцях надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, посадовими злочинами і зловживанням пресою. Утворений при ВНК інформаційний відділ збирав і обробляв різноманітні газетні матеріали, направляв у редакції офіційні повідомлення комісії, давав дозволи на друк статей, що містили інформацію про її діяльність. При відділі було організовано бюро по боротьбі з контрреволюційною пресою, яке проводило репресивні заходи по відношенню до газет, що “розповсюджували наклепницькі відомості про Радянську владу”¹³. Діяльність бюро набрало таких обертів, що керівництво Московської Ради було вимушене вимагати від ВЦВК обмежити активність ВНК в цьому напрямку. Майже одночасно 8 травня 1918 року Ф. Дзержинський вніс пропозицію передати всю справу боротьби зі зловживаннями в пресі у ведення ВНК, як “органу, найбільш поінформованому і технічно пристосованому до проведення в життя необхідних заходів з належної повнотою і швидкістю”¹⁴.

Клопотання Ф. Дзержинського було підтримано ВЦВК та Раднаркомом. 11 травня Президія ВЦВК прийняла постанову про закриття газет, що сіють серед населення паніку і збуджують невдоволення Радянською владою. У якості міри покарання ВЦВК встановив штраф від 25 до 50 тисяч карбованців і передачу редакторів газет суду Ревтрибуналу. Виконання цієї постанови було доручено ВНК¹⁵.

Застосування до редакцій грошових штрафів, передбачуване декретами Раднаркому, виявилось не дуже поширеною мірою впливу на опозиційно налаштовані газети і застосовувалося скоріше епізодично. Зокрема в грудні 1918 року в Харкові більшовиками було оштрафовано меншовицьку газету “Наш голос” за те, що остання напередодні взяття міста частинами Червоної армії оголосила більшовиків – завойовниками, які розорили своїм господарюванням південь і тепер претендують на залишки багатств України¹⁶.

Основним же засобом впливу більшовиків на опозиційну пресу залишалось закриття їх редакцій. Всього в 1917–18 рр. було закрито 170 газет, що належали крупним несоціалістичним партіям і угрупованням, серед яких – “День”, “Новое время”, “Утро”, “Речь”, “Русская воля”, і 167 есерівських та меншовицьких видань – “Голос солдата”, “Единство”,

“Земля и Воля”, “Луч”, “Заря”¹⁷. Така ж доля спіткала російські газети “Анархия”, “Новая жизнь”, “Великая Россия”, “Свобода России”, “Слово народа”, “Наша Родина”, “Заря России”, “Наше слово”, “Наш голос”, “Раннее утро”, “Возрождение”, “Вечерние новости”, “Новости дня”, “Четвертый час”, “Искра”, “Народная мысль”, “Северная область” та багато інших¹⁸.

За той же період на Україні, за даними З. Кузеля, перестало виходити або було закрито біля 50 видань, серед яких “Вісті”, “Нова громада” та ін.¹⁹

Починаючи з 1919 року, коли основна маса опозиційної більшовикам преси була знищена, доля залишившихся небільшовицьких газет все частіше вирішувалася у високих партійних кабінетах. Так, не зважаючи на велике службове навантаження, голова Раднаркому Радянської Росії В. Ленін в написаному власноручно 22 лютого 1919 р. проекті постанови ВЦК РСФРР пропонував закрити меншовицьку газету “Всегда вперед”, яка публікацією статті “Прекратите гражданскую войну” довела більшовицькому керівництву “своє контрреволюційне спрямування”. 26 лютого 1919 р. Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет повністю схвалив подані йому пропозиції²⁰. В іншому своєму листі до Ф. Дзержинського, від 23 серпня 1919 р., В. Ленін настійно радив взяти під ретельний нагляд газету “Народ”, що мала “тісні зв’язки з правими есерами”²¹.

Одночасно і на Україні починаючи з середини 1919 року вищі партійно-державні органи влади Політбюро та Оргбюро ЦК КП(б)У на своїх засіданнях, часто в індивідуальному порядку вирішували подальшу долю окремих партійних видань. Так, в липні 1919 р. був закритий орган українських соціал-демократів (незалежних) – газета “Червоний стяг”²². Тричі в липні-серпні 1919 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглядало долю меншовицької газети “Начало”, висуновши перед редакцією як умову її існування “повне і рішуче відмежування” від харківської організації РСДРП, та вимагаючи відповідної декларації на ім’я першого секретаря ЦК КП(б)У Коссіора²³. Остаточне рішення, схвалене постановою вищого політичного керівництва від 4 серпня 1919 р. не залишало ніяких надій – “газету закрити негайно”²⁴.

Забороняючи іншим партіям видавничу діяльність, більшовики інколи робили виключення, вирішуючи при цьому декілька стратегічних завдань, як то залучення до співпраці у критичні моменти на зовнішніх фронтах колишніх і майбутніх політичних опонентів, внесення розкольницьких настроїв в ці організації та демонстрації для міжнародних спостерігачів елементів пролетарської демократії. Зокрема, в умовах організації опору

білому рухові, в липні 1919 року з метою консолідації навколо більшовиків представників “м’якої” опозиції Політбюро ЦК КП(б)У дозволяє утворити партійні друковані органи РСДРП та лівим есерам (інтернаціоналістам)²⁵. В жовтні 1920 року Політбюро дає дозвіл на випуск всіх махновських видань²⁶, до яких в першу чергу відносилися “Известия Военно-Революционного Совета армии имени батьки Махно” і “Набат” – партійний орган Конфедерації анархістів “Набат”, яка знайшла притулок у військових формуваннях Н. Махна²⁷. Дещо раніше, в березні 1920 року, Оргбюро ЦК КП(б)У дозволило Бунду видання власної газети з символічним накладом в 2 тисячі примірників²⁸.

Проте ці дозволи були тимчасовими і лише підтверджували загальну тенденцію до знищення більшовиками опозиційної преси. Так, дозволивши 6 лютого 1919 року меншовикам випуск власної газети “Наш голос”, Політбюро ЦК КП(б)У спочатку доручив Харківському губпарткому “закрити газету, коли він знайде це потрібним”²⁹, а вже через сім днів поставив завдання зменшити наклад газети до 2 тисяч примірників і закрити її взагалі протягом найближчого тижня, “підшукавши для цього найбільш зручний привід”³⁰. Вихід же газети Бунду рішенням ЦК КП(б)У від 26 жовтня 1920 року було поставлено в залежність від її здатності “вести кампанію за перехід Бунду організовано в Комуністичну партію”³¹.

Декларуючи політичний курс більшовиків на знищення опозиційної преси, в квітні 1919 року керівник Радянської держави В. Ленін попереджав колишніх опозиціонерів, що склали зброю перед більшовиками: “Якщо ти прийшов сюди допомагати нам – будь ласка, а якщо ти будеш друкувати газети і підбурювати робітників на страйки..., то ти, може бути, і правий з точки зору учреділки, але з погляду нашої боротьби і відповідальності, що ми несемо, ти не правий, ти не можеш нам допомагати... убирайся..., або ти будеш сидіти у в’язниці”³².

Неодноразово протягом 1919–21 років різні партійні організації зверталися до державно-партійного керівництва з проханням дозволити видання свого періодичного органу, але, як правило, вони не отримували позитивної відповіді. В липні 1919 року Політбюро відмовило в заснуванні партійного друкованого органу революційним комуністам³³. 12 липня 1920 року, на черговому засіданні, Політбюро приймає рішення закрити газету УКП “Червоний прапор”, діяльність якої “прийняла явно шовіністичний характер і веде демагогічну кампанію” [34]. Цікаво, що це рішення було спровоковано самим редактором “Червоного прапора” М. Авдєєнком, який наважився скаржитися ЦК КП(б)У на дії органів військової цензури, що конфіскували одне число газети за інформацію про розгром більшовиками Кубанської партійної організації укапістів³⁵.

рішення Політбюро було виконано через декілька годин. В ніч з 12 на 13 липня 1920 р. співробітниками Харківської ГубНК було зроблено трус в редакції та вилучено її печатку³⁶. Неодноразові клопотання ЦК УКП перед ЦК КП(б)У про дозвіл на випуск власної газети і журналу завершилися відмовою більшовиків, які на засіданні Політбюро 4 грудня 1920 року визнали цей крок “несвоєчасним”³⁷. В іншому випадку Політбюро ЦК КП(б)У своєю постановою від 12 листопада 1920 р. заборонило Всевидаву надрукувати видання УКП³⁸. В червні 1920 року Політбюро відмовило в проханні меншовиків повернути їм націоналізовану друкарню³⁹. 21 серпня 1920 року Оргбюро ЦК КП(б)У приймає принципове рішення припинити вихід газети “Борьба”, дозволивши “у випадку необхідності в різний час випустити 1-2 примірники”⁴⁰. Декілька рішень Політбюро торкалися обмежень видавничої діяльності єврейських політичних партій. 22 липня 1920 року Оргбюро відмовляє ЕКП в праві видавати журнал “Накануне”, вважаючи це “зайвим”⁴¹, а 17 серпня відмовляє ЕСДРП (Поалей-Ціон) в праві володіти друкарнею⁴². На початку 1921 року Політбюро КП(б)У спочатку забороняє друк відозви про об’єднання лівих есерів синдикалістів та інтернаціоналістів⁴³, а потім відмовляє лівим есерам в праві випускати журнал і відкрити книговидавництво “через паперову кризу”⁴⁴.

Водночас в 1919–20-х роках долю більшості опозиційних газет продовжували вирішувати в оперативному режимі на місцях державно-політичні органи влади: парткоми, ревкоми та чрезвычайки. Зокрема в Кам’янці-Подільському професором М. Грушевським в грудні 1918 року було заснована газета “Життя Поділля”, орган місцевої організації УПСР. З приходом до Кам’янця в квітні 1919 року радянської влади часопис спробував виходити і далі. В одному з чисел газети, як відмітив співробітник редакції А. Животко, був надрукований матеріал про захист прав українського народу на опанування української культури. На другий день було видано наказ голови Ревкому М. Барана та секретаря Самулевича про закриття газети і конфіскацію її останнього номеру⁴⁵. 20 лютого 1919 року співробітниками НК було проведено обшук в типографії лівоесерівської газети “Борьба”, внаслідок якого газета була закрита, а ряд її працівників – заарештовано⁴⁶. 7 січня 1920 року Реввоенрада 14-ї Армії закрила газету харківських боротьбистів “Пролетарская правда” і заарештувала її редактора за розміщення замітки під назвою “Чем объяснить?”, у якій “містилися злочинні заклики до червоного українського війська вичистити по закінченні війни з Денікіним Україну від російських комуністів”⁴⁷.

20 січня Прилуцький ревком заборонив видавати партійний орган

Прилуцького повітпарткому боротьбистів⁴⁸. 21 січня своєю постановою Київський Губревком обмежив випуск видання щоденної газети ЦК УКП(б) російською мовою "Красное знамя" до трьох разів у тиждень. Офіційно мотивуючи це відсутністю паперу, хоча, як відмітили боротьбисти у скарзі Всеукрревкомові, це обмеження не торкнулося видання більшовиків⁴⁹. Симптоматично, що ЦК УКП(б) скаржився не тільки і не стільки на обмеження періодичності виходу свого друкованого органу, скільки на те, що це обмеження здійснив лише Київський, а не Всеукраїнський ревком, за яким деморалізовані боротьбисти таке право вже визнавали.

В березні 1920 року політком Каряк телеграмою повідомляє Всеукрревком про закриття ним газети укапівців "за друкування статейки, у якій вони нас називають людьми, що діють разом із Брусіловим із метою окупації України і проведення русифікаторської політики"⁵⁰. Одночасно було припинено друк газети ЦК ЕКП "Накануне" на російській та єврейській мовах через те, що спочатку "єврейська друкарня була зайнята друкуванням літератури по замовленню Єввідділа при ЦК КП(б)У"⁵¹, а потім Косіор відмовив редакції в отриманні паперу⁵². Через чотири місяці Катеринославський губпартком КП(б)У, не дозволивши друк 6-го примірника газети ЦК ЕСДРП (П-Ц) "Дер Геданг", фактично припинив її діяльність⁵³. Архівні матеріали також містять свідчення про закриття в 1920 році у Харкові органів Головного комітету РСДРП "Начало"⁵⁴ та "Наш голос"⁵⁵. В липні 1921 року в Чернігові місцевими органами влади закрито орган ЕКП П-Ц "Коммунистическая мысль"⁵⁶. А наприкінці 1921 року Харківською НК було захоплено гектографи, на яких праві есери друкували свою підпільну газету "Голос социалиста-революционера"⁵⁷.

Крім закриття газет більшовики здійснювали інші каральні та профілактичні заходи, що обмежували можливість незгідних з офіційним курсом політичних сил. В січні 1920 року Бахмутський повітовий ВРК видав наказ "Про встановлення твердого революційного порядку", який містить попередження, що "ні окремі особи, ні організації, ні професійні спілки і установи, як цивільні так і військові, не мають права видавати і випускати які б ті не були розпорядження і вивішувати плакати без дозволу ревкому"⁵⁸. В той же час Житомирською НК було заарештовано члена редакційної колегії газети "Стріляцької Думки" Кочерижка, за роботу в "самій контрреволюційній газеті". Пізніше його було відправлено до Москви і засуджено до ув'язнення в концентраційному таборі⁵⁹.

Цілком зрозуміло, що каральні заходи більшовиків щодо опозиційної преси викликали протести з боку різних політичних партій. Зокрема 10 квітня 1919 року на III Гуляйпольському районному з'їзді було проголошено анархістську платформу з вимогою "повної свободи слова і

преси⁶⁰. Головний комітет РСДРП в лютому 1921 року у своєму бюлетені вимагає від влади дозволу на створення друкованого органу, оскільки протягом року партія “позбавлена можливості перед широкими робітничими масами шляхом друкованого слова розвивати свої політичні погляди і захищатися від кривди і наклепу”⁶¹. В липні 1920 року ЦК ЕСДРП “Поалей-Цион” у своєму зверненні до ЦК КП(б)У оцінює відношення до себе з боку більшовиків як неприпустиме і вимагає припинення утисків для роботи своєї партійної преси⁶². У квітні 1921 року ЦК УКП вимагає від ЦК КП(б)У припинення політики репресій і утисків та “допущення вільного існування нашої преси”⁶³. Скарги УКП, фактично єдиної української легальної партії, крім КП(б)У, продовжувалися аж до її знищення. Так, в травні 1923 року Київський губком УКП в листі губкому КПУ протестує проти заборони друкованого слова і вимагає “фактичного дозволу видавництва та преси у вигляді періодичного органу губкому УКП”⁶⁴. В липні 1923 року Катеринославський губком УКП в листі губкому КПУ протестує проти травлі партії і вимагає “дозволу преси і видавничої справи”⁶⁵. А ЦК УКП в травні 1924 року звернувся до прокурора республіки з протестом проти позбавлення ЦУДом партії можливості надрукувати нове видання Програми. Укапісти домагалися “дослідження в терміновому порядку факту незаконної заборони друкувати програму, скасування цієї заборони... притягнення винних до відповідальності”⁶⁶.

На подібні звинувачення В. Ленін відповідав, що свобода слова в умовах жорсткої класової боротьби означатиме “свободу політичної організації буржуазії”, що теж саме, що “допомога класовому ворогу”⁶⁷. А більшовицький пропагандист М. Лан у брошурі “Хто такі комуністи і чого вони хочуть”, надрукованій для закордонної української діаспори в 1921 році, пояснював знищення опозиційної преси тим, що: “Всі свободи виборів, друку, недоторканості належать тільки робітничій класі. Що було б, коли б сими всіма свободами користувалася й буржуазія? Вона скоро звалила би пролетаріат і знову запанувала... Дозвольте буржуям хоч одну якусь свободу, скажимо, видавати їм свої часописи, то вони ж розпусять такі брехні і поведуть таку агітацію проти робітничої влади, що затурканий, забитий бідняк зіб’ється з пантелику й не зможе розібратися, де правда й де кривда”⁶⁸.

Серйозність роботи більшовиків по знищенню опозиційної преси засвідчують наступні цифри: з 212 газет, що виходили на Україні в 1918 році, через три роки залишилося лише 73, серед яких 63 – належали більшовикам. А ще через два роки із 77 видань вже 75 були органами осередків КП(б)У⁶⁹. Крім того, більшовики активно використовували матеріально-технічну базу закритих редакцій та вивільнені ресурси для

розбудови власної преси. Зокрема Секретаріатом ЦК КП(б)У від 4 січня 1922 року було прийнято рішення довести протягом місяця наклад газети “Комуніст” до 100 тисяч примірників⁷⁰. А постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 19 жовтня 1923 р. редакції “Комуніст” були передані виробничі потужності редакцій газет “Пролетарій”, “Український економіст” та “Торгово-промислова газета”⁷¹.

Таким чином, в 1921–1922 роках на Україні фактично було знищено партійну небільшовицьку пресу і встановлено монополію засобів масової інформації КП(б)У. Акценти боротьби з проявами публічності опозиційних політичних сил все більше переміщалися в площину обмеження їх прав використовувати інші канали розповсюдження та поширення інформації проведення агітації і пропаганди, що втілювалося в створення і розвиток потужної мережі органів політичної цензури.

Ведучі відлік від Декретів Раднаркому РСФРР про пресу від 10 листопада 1917 р. та від 28 січня 1918 року про утворення Революційного Трибуналу Преси, структурована мережа органів політичної цензури реально почала розгортатися в червні 1918 року, після схвалення і оприлюднення радянським урядом “Положення про військову цензуру газет, журналів і всіх творів друку”, яке покладало здійснення військової цензури на військово-цензурне відділення при оперативному відділі Народного комісаріату у військових справах, а також місцевих цензорів при окружних, губернських і повітових військових комісаріатах, де існували органи друку⁷².

На створені у відповідності з цим “Положенням” органи покладалися зокрема наступні функції: попередній огляд всіх контрольних екземплярів друку, малюнків, фотографічних і кінематографічних знімків, визначених до випуску у світ; перегляд у вигляді контролю всіх випущених у світ видань, а також кінофотопродукції; попередній перегляд запропонованих до публікації наказів, офіційних повідомлень; перегляд міжнародних, а при необхідності внутрішніх поштових відправлень і телеграм; перегляд вказаних матеріалів, що перевозилися через кордони, контроль за переговорами по міжміському телефону⁷³.

Як відмічає В. Очеретянко, якщо на перших порах діяльність органів військової цензури зосереджувалася в першу чергу на контролі за інформацією військового характеру, то з часом функції органів військової цензури значно розширилися, причому останні за своїм підпорядкуванням передавалися до органів ВНК, а також повністю підлеглий їй ВУНК⁷⁴. Зокрема в “Положенні про військову цензуру ВНК”, підписаному 13 жовтня 1921 року В. Леніним, підкреслювалося, що метою діяльності органів військової цензури є не лише збереження військової таємниці, а

й “попередження розголошення відомостей про злочинну діяльність шпигунських контрреволюційних сил і захист політичних, економічних і військових інтересів”⁷⁵, що значною мірою розширювало коло суспільної інформації, яка підлягала контролю органами військової цензури.

Нові завдання перед органами цензури призвели до реформування їх структури. Так, центральними органами стали підвідділ військової цензури інформаційного відділу ВНК а також відповідний підрозділ ВУНК. Певні цензурні обов’язки було покладено на Комісаріат преси, пропаганди й агітації, функції якого з 1920 року взяв на себе відділ пропаганди й агітації ЦК РКП (б). Безпосередньо на місцях було утворено відділи агітації і пропаганди при місцевих партійних органах, відділення військової цензури і цензурні пункти при губернських НК і особливих відділах військових частин і з’єднань⁷⁶.

Починаючи з 1920 року робота військово-цензурного відділу при губернській НК мала будуватися наступним чином: “весь, без винятку, друкарський матеріал повинний представлятися друкарнями як на попередні” перегляд військової цензури, так і на наступний.

На попередній перегляд надходить весь друкарський матеріал у вигляді гранок, що проглядаються і дозволяються цензорами, записуються в особливу книгу, потім дозволений у гранках друкарський матеріал надходить на затвердження начальника ВЦВ і його заступника.

На наступну цензуру друкарнями представляються контрольні номери вже у вигляді готових до виходу видань, що переглядаються цензорами і звіряються з гранками, потім вони надходять знову до нач. ВЦВ для остаточної перевірки і затвердження дозволеного друкарського матеріалу”⁷⁷.

Завдяки такій організації роботи Катеринославським губернським військово-цензурним відділенням друку лише в жовтні 1921 року було переглянуто 10 періодичних та 14 неперіодичних видань, 12910 одиниць літератури, виявлених у репатріантів, 26760 фотографій і планів, 212 різних документів, 338 портретів, 103 альбоми, 43 негативи, 34 збірники нот, близько 2 тисяч приватних листів⁷⁸.

Відповідно до постанови Раднаркому РСФРР від 21 грудня 1921 р. було затверджено “Положення про політичний контроль”, згідно з яким служба військової цензури ліквідувалася і створювалися відділення і пункти політичного контролю при секретно-оперативних підрозділах центральних і місцевих органів надзвичайних комісій. У повітах політконтроль здійснювали безпосередньо уповноважені надзвичайних комісій⁷⁹. Проте вже через три місяці Політбюро ЦК РКП(б) змінила структуру органів цензури і зосередило всі напрямки цензури в

Народному комісаріаті освіти⁸⁰, залишивши, однак, під керівництвом ДПУ нагляд за друкарнями. Приватні видавництва, що залишилися в країні, були поставлені під суворий цензурний контроль. При Оргбюро ЦК РКП (б) створюється Комітет по спостереженню над приватним книжковим ринком під головуванням завідувача агітпропвідділом ЦК А. С. Бубнова⁸¹.

6 липня 1922 року було схвалене "Положення про Головне управління у справах літератури і видавництва, згідно з яким на управління покладалися функції: перегляду всіх призначених до публікування або розповсюдження творів, періодичних та неперіодичних видань та видача дозволів на право їх видання; створення списків творів, заборонених до продажу і розповсюдження; видання правил, розпоряджень і інструкцій у справах друку, видавництв, друкарень, бібліотек і книжкових магазинів. "Положення" забороняло друкувати і розповсюджувати літературу, що містила агітацію проти радянської влади або збуджувала громадську думку шляхом викладання неправдивих даних⁸².

Конкретизуючи ці завдання для місцевих організацій, Головне управління у справах літератури і видавництва вимагає недопущення до друку статей, "які носять ворожий характер щодо Комуністичної партії та радянської влади", матеріалів, "через які проводиться ворожа ідеологія в основних питаннях (суспільства, релігії, економіки, національного питання, мистецтва) та вилучення з статей "найбільш гострих місць, що компрометують радянську владу і Комуністичну партію⁸³.

На основі наказу ДПУ РРФСР від 14.09.1922 органи військово-політичної цензури на місцях було реорганізовано в пункти політичного контролю за пресою, видавництвами, поштою і телеграфом. З метою об'єднання всіх видів цензури при губернських та повітових політосвітніх комітетах створювались управління у справах преси, перед якими було поставлено завдання здійснювати попередню цензуру підготовлених до друку творів, а також реєстрація установ й осіб, які бажали організувати видавництва й приступити до випуску друкованої продукції⁸⁴. На виконання цих завдань Київське Управління 27 листопада 1922 року видало наказ "Про порядок отримання дозволу на друкування творів", 10 березня 1923 року "Про торгівлю творами друку", 22 березня - "Про урегулювання книжкової торгівлі", 8 серпня - "Про порядок одкриття підприємства друку". З 20 листопада 1922 року до жовтня 1923 року на попередній розгляд до Київського Управління друку надійшло 493 рукописи, не рахуючи дрібних видань⁸⁵.

Відповідно до встановленого порядку до 1925 року в підрозділі ДПУ надходила майже вся друкована на місцях продукція. Один примірник газети надсилався до інформаційного відділу ОДПУ (м. Москва), другий

примірник — до ДПУ УРСР, третій — до губернського ДПУ. Наприкінці року матеріали звіди йшли до Української книжкової палати. Неперіодична продукція (книжки, брошури), а також періодична — журнали, бюлетені — пересилались у двох примірниках в ДПУ УРСР, а 1 примірник через місцеві ДПУ — в Українську книжкову палату (надалі УКП). Інші друковані матеріали: афіші, плакати, листівки, звернення; “твори” канцелярського характеру (накази, циркуляри, оголошення) — також йшли до УКП через губернські ДПУ⁸⁶.

Починаючи з 1923 р. усі власники й директори друкарень зобов'язані були передавати до органів ДПУ п'ять, а з 1925 р. — два примірники афіш, листівок, циркулярних листів, газет, оголошень та інш. друкованої продукції.

Усі рукописи під час здачі до друкарні повинні були мати дозвіл Головліту або його представників на місцях. Гранки ж показували працівникам ДПУ для звірки з матеріалом, дозволим Головлітом, “для подальшого друкування й випуску у світ”. Головліт направляв у ДПУ списки матеріалів, які в повідомленнях засобів масової інформації, в тому числі Російського телеграфного агентства (РОСТА) й Радіотелеграфного агентства України (РАТАУ), належало викреслювати.

Конфіскація друкованих видань відбувалася, головним чином, під диктовку Головліту. Згодом такі заходи набули характеру кампаній. Як відмічає В. Ченцова, якщо звести заборони до загального знаменника, то вони такі: конфісковувалось усе, що хоч якоюсь мірою не відповідало усталеним ідеологічним постулатам, тобто література есеро-меншовицька, анархічна, релігійна, богословська, містична, кооперативна, кадетсько-монархічна, старі підручники, белетристика. Заборонялись також видання, що “збурюють національну ворожнечу, прославляють монархію, демократично-конституційний устрій...”⁸⁷.

Таким чином, до середини 20-х років державно-політичному керівництву СРСР та УРСР вдалося знищити всі органи преси політичних партій та непідконтрольних більшовикам об'єднань, установ і організацій. Було створено мережу органів політичної цензури, якій вдалося відсіч опозиційно налаштованих громадян від каналів поширення інформації. Фактично унеможливлено викладення та пропагування небільшовицьких політичних доктрин, що сприяло деградації багатопартійної політичної системи і монополізації політичної влади КП(б)У.

⁸⁶Животко А. Історія української преси. Мюнхен, 1989. — С. 220.

⁸⁷Там само. — С. 222-224.

⁸⁸Ленин В.И. Полное собр. соч. — Т. 12. — С. 100.

- ⁴Скуленко М. История политической пропаганды. — К.: Лыбидь, 1990. — С. 121.
- ⁵История советской политической цензуры. Документы и комментарии. — М.: Роспэн, 1997. — С. 27.
- ⁶Мальков П. Записки коменданта Московского Кремля. — Москва, 1961. — С. 36.
- ⁷Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний (1917—1921 гг.) // Архив русской революции. — В 22 т. — М.: Terra-Политиздат, 1991. — Т. 5-6. — С. 206.
- ⁸Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. — Мюнхен, 1969. — С. 230.
- ⁹Феликс Эдмундович Дзержинский. — М., 1987. — С. 139.
- ¹⁰Декреты Советской власти. — М., 1957. — Т. 1. — С. 434.
- ¹¹Феликс Эдмундович Дзержинский. Вказ. праця. — С. 139.
- ¹²История советской политической цензуры. Документы и комментарии. — М.: Роспэн, 1997. — С. 29.
- ¹³Феликс Эдмундович Дзержинский. Вказ. праця. — С. 145.
- ¹⁴Там само. — С. 146.
- ¹⁵Голиков Д. Крушение антисоветского подполья в СССР. — Москва, 1986. — Т. 1. — С. 191.
- ¹⁶Волин С.Меньшевики на Украине (1917—1921 гг.). — Вермонт, 1990. — С. 75.
- ¹⁷Скуленко М. Вказ. праця. — С. 121.
- ¹⁸История советской политической цензуры. Документы и комментарии. — С. 412-413.
- ¹⁹Кузеля З. Рік 1918 на Україні. — Зальцведель, 1918. — С. 5.
- ²⁰Декреты Советской власти. — М.: Политиздат, 1968. — Т. IV. — С. 440.
- ²¹В.И. Ленин и ВЧК: Сборник документов (1917—1922). — М.: Политиздат, 1968. — С. 249.
- ²²ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 1. — Арк. 57а.
- ²³Там само. — Арк. 63-67.
- ²⁴Там само. — Арк. 68.
- ²⁵Там само. — Арк. 41.
- ²⁶Там само. — Спр. 7. — Арк. 95.
- ²⁷Деникин, Юденич, Врангель. — М., 1991. — С. 250.
- ²⁸ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 7, спр. 5. — Арк. 25.
- ²⁹Там само. — Спр. 57. — Арк. 6.
- ³⁰Там само. — Арк. 8.
- ³¹Там само. — Оп. 1, спр. 13. — Арк. 17.
- ³²Ленин В.И. Вказ. праця. —Т. 38. — С. 255.
- ³³ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 328. — Арк. 41.
- ³⁴Там само. — Оп. 6, спр. 7. — Арк. 44.
- ³⁵Там само. — Оп. 20, спр. 194. — Арк. 30.
- ³⁶Там само. — Спр. 196. — Арк. 14.
- ³⁷ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 7. — Арк. 110.
- ³⁸Там само. — Оп. 7, спр. 5. — Арк. 119.
- ³⁹Там само. — Оп. 6, спр. 7. — Арк. 42.
- ⁴⁰Там само. — Спр. 5. — Арк. 72.
- ⁴¹Там само. — Арк. 60.
- ⁴²Там само. — Арк. 69.
- ⁴³Там само. — Оп. 6, спр. 13. — Арк. 10.
- ⁴⁴Там само. — Арк. 28.
- ⁴⁵Животко А. Вказ. праця. — С. 228.
- ⁴⁶ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 328. — Арк. 54.
- ⁴⁷Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни. — К., 1957. — Т. 1. — С. 42.
- ⁴⁸ЦДАГО України. — Ф. 43, оп. 1, спр. 71. — Арк. 8-9, 19.
- ⁴⁹Там само. — Спр. 72. — Арк. 2.
- ⁵⁰ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 242. — Арк. 174.

- ⁵¹Там само. — Спр. 94. — Арк. 202.
- ⁵²Там само. — Арк. 209.
- ⁵³Там само. — Арк. 196.
- ⁵⁴Волин С. Вказ. праця. — С. 95.
- ⁵⁵ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 194. — Арк. 218.
- ⁵⁶Там само. — Ф. 41, оп. 1, спр. 153. — Арк. 36.
- ⁵⁷Сборник отчетов Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета, Совета Народных Комиссаров, наркоматов, уполнаркоматов и центральных учреждений УССР У1 Всеукраинскому съезду Советов РКИК депутатов. — Харьков, 1921. — С. 10
- ⁵⁸Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни. — К., 1957. — Т. 1. — С. 223.
- ⁵⁹ЦДАГО України. — Ф. 43, оп. 1, спр. 65. — Арк. 17.
- ⁶⁰Голиков Д. Вказ. праця. — С. 307
- ⁶¹ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 657. — Арк. 1.
- ⁶²Там само. — Спр. 94. — Арк. 196.
- ⁶³Там само. — Оп. 6, спр. 20. — Арк. 23.
- ⁶⁴Там само. — Ф. 8, оп. 1, спр. 96. — Арк. 138.
- ⁶⁵Там само. — Спр. 95. — Арк. 41.
- ⁶⁶Там само. — Спр. 100. — Арк. 2.
- ⁶⁷Ленин В. И. Вказ. праця. — Т. 44. — С. 79.
- ⁶⁸Лан М. Хто такі комуністи і чого вони хочуть. — Вінніпег, 1921. — С. 11.
- ⁶⁹Животко А. Вказ. праця. — С. 238.
- ⁷⁰ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 7, спр. 20. — Арк. 1.
- ⁷¹Там само. — Оп. 6, спр. 40. — Арк. 127 зв.
- ⁷²История советской политической цензуры. Документы и комментарии. — М.: Роспеп, 1997. — С. 29-30.
- ⁷³Там само. — С. 31.
- ⁷⁴Очеретянюк В. Загратована думка. — К., 2000. — С. 16.
- ⁷⁵В. И. Ленин и ВЧК: Сборник документов (1917—1922). — М., 1987. — С. 319.
- ⁷⁶Очеретянюк В. Вказ. праця. — С. 17.
- ⁷⁷Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. — Днепропетровск, 1994. — С. 10.
- ⁷⁸Там само. — С. 102.
- ⁷⁹Ченцов В. Табу — на думку, заборона — на слово // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1994. — №1. — С. 13.
- ⁸⁰В. И. Ленин и ВЧК: Сборник документов (1917—1922). — М., 1987. — С. 570.
- ⁸¹Скуленко М. Вказ. праця. — С. 122.
- ⁸²Очеретянюк В. Вказ. праця. — С. 18.
- ⁸³В. И. Ленин и ВЧК: Сборник документов (1917—1922). — М., 1987. — С. 257.
- ⁸⁴Ченцов В. Вказ. праця. — С. 13.
- ⁸⁵С. Білоконь Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. — Київ, 1998. — С. 66.
- ⁸⁶Ченцов В. Вказ. праця. — С. 13.
- ⁸⁷Там само. — С. 16.

УНІФІКАЦІЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК НЕОДМІННА УМОВА ПРОЦЕСУ «РАДЯНІЗАЦІЇ» (20-і рр.)

Однією з перших зазнала реорганізації Всеукраїнська академія наук, яка в силу умов своєї праці, контингентом вчених тривалий час зберігала демократичний характер, опиралася на усталені у вітчизняній науці традиції. Характерно, що принципи загальної діяльності академічної установи були викладені в одній з перших доповідей 9 липня 1918 р. на засіданні Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук видатним вченим і організатором науки В.І.Вернадським. У відповідності з ними передбачалося, що Академія повинна користуватися повною автономією і “бути поставленою поза всякі впливи на її внутрішнє життя от органів державного урядування, які можуть мінятися... Її статут повинен дати їй широкі спромоги на вільну наукову працю та бути гнучким, щоб вона могла йти слідом за вимогами життя”¹.

Спираючись на вище означені принципи, статут Академії наук допускав самі різноманітні форми організації наукової діяльності - інститути, товариства, постійні комісії, кафедри, кабінети тощо. Останнє дозволяло уникнути жорсткого планування, дріб'язкової опіки з боку керівних її органів, перетворювало президію у своєрідний координаційний орган.

Заради справедливості, слід відзначити, що урядом гетьмана Скоропадського було докладено чимало зусиль для розгортання діяльності Академії наук, виділялися кошти, нерухоме майно для забезпечення роботи її наукових підрозділів.

У значно гіршому становищі опинилася ВУАН в першій половині 20-х років. Незважаючи на певне збільшення бюджетних асигнувань, зростання кількості штатних наукових працівників, підвищення їх заробітної платні, налагодити нормальне функціонування наукових установ так і не вдалося. Щодо останнього, красномовно свідчить доповідна записка про організацію Археологічного комітету, з якою звернулися в 1922 р. до наркомату освіти України президент ВУАН В.І.Липський та її неодмінний секретар А.Ю.Кримський. “Академія, - зазначалося в ній, - не має ніяких коштів на утримання Археологічного комітету, так що академікам з його складу самим доводиться бути і секретарями, і машиністками, і кур'єрами... Немає також і на поштові та телеграфні витрати, не кажучи вже про відрядження, надзвичайно необхідні”².

Незважаючи на негативну оцінку науково-методичному, організац-

ійному, матеріальному забезпеченню ВУАН в першій половині 20-х рр. дав М.С.Грушевський, що повернувся в Україну у 1924 р. Першим серйозним недоліком він назвав відсутність провідних фахівців на цілому ряді кафедр. Відзначив вчений і ті умови, в яких доводилося працювати його колегам при відсутності необхідних лабораторій, кабінетів, бібліотек³.

В другій половині 20-х років тиск на Академію з боку держави значно посилювався. Для цього використовувалися всі можливі засоби - від штучного загострення конфлікту між групами Грушевського і Єфремова, відвертого шельмування ВУАН в органах друку до ліквідації наукових установ.

В маніпулюванні Всеукраїнською академією наук владними структурами активно використовувалась складна і неоднозначна фігура академіка М.С.Грушевського. Вміло експлуатуючи його особисті якості, вище політичне керівництво інтригувало ним як можливим президентом ВУАН⁴, з іншого боку зводило його ювілей до рівня ординарної наукової події⁵.

Новим етапом, що передував реорганізації ВУАН, стала компрометація Академії наук у зв'язку з процесом "Спілки визволення України". Його мети і завдань аж ніяк не приховувало вище політичне керівництво. У своєму листі на ім'я Генерального секретаря ЦК КП(б)У С.В.Косіора від 29 березня 1930 р. нарком освіти УСРР М.О.Скрипник писав: "Зокрема має значення в'яснення повнотою питання про ВУАН як про базу для контрреволюційної організації і як її ширму. На суді досить докладно виявляється шкідницька робота в окремих галузях ВУАНу — в науково-педагогічній, медичній тощо... Політична боротьба в середині Академії та кругом неї, всі ці питання, що зв'язані з ВУАНом, саме і є, і мусять бути предметом виявлення під час зізнань тов.Озерського... Заслуховування на суді свідчень тов.Озерського саме і дають можливість повнотою виявити цілий обсяг контрреволюційної роботи, введеної СВУ у ВУАНі, що дасть можливість забезпечити надалі роботу ВУАНу відповідно до потреб і завдань Радянської республіки"⁶.

Процес "Спілки визволення України" був своєрідним лакмусовим папером їх ставлення до радянської влади, нових тенденцій, які поступово стверджувалися у ВУАН.

У відповідності з цим, вносилися зміни і у склад керівних органів Академії. Так, академіка К.Г.Воблого постановою політбюро ЦК КП(б)У від 22 листопада 1929 р. пропонували затвердити віце-президентом ВУАН лише "...в залежності від позиції при обговоренні питання про "СВУ"⁷.

В 1928 р. суттєвого реформування зазнало керівництво Академії. Замість спільного зібрання ВУАН, в якому брали участь лише дійсні члени Академії, розпочала свою роботу Рада ВУАН, де право вирішального го-

лосу мали дійсні члени, штатні і нештатні академіки, члени-кореспонденти, представники наркомосу, керівники науково-дослідних установ, громадських організацій тощо⁸. Рекомендуючи подібні заходи вище політичне керівництво прагнуло всіляко обмежити вплив старих визнаних вчених на життя Академії, посиливши одночасно роль в усіх процесах, що проходили в ВУАН партійної фракції КП(б)У.

Як свідчить Н.Д.Полонська-Василенко, у 1929—1930 рр. “всі наукові установи ВУАН зазнали змін, які спочатку робилися поступово, крок за кроком, аж поки не прийшов час брутального нищення”⁹. Чи найбільших втрат зазнали в цей період наукові устами засновані академіками М.С.Грушевським та А.Ю.Кримським. Зокрема, за рішенням листопадової сесії ВУАН 1929 року були ліквідовані комісії Лівобережної і Полудневої України, нової історії України, очолюваної безпосередньо М.С.Грушевським. Незабаром, не зважаючи на протести вченого, була реорганізована Комісія Старої історії України.

Абсолютно не бралася до уваги і думка А.Кримського при ліквідації Комісії по складанню словника живої української мови, Комісії історичного словника, Гебраїстичної та Історико-археографічної комісії. Водночас з-під його керівництва виводились Діалектологічна комісія і Інститут української мови¹⁰.

Поступова ліквідація окремих наукових підрозділів ВУАН поступово супроводжувалась виробленням нових підходів до структури Всеукраїнської академії наук в цілому. Так, у проекті спільної постанови РНК УСРР та ЦК КП(б)У, схваленому політбюро ЦК КП(б)У 22 вересня 1933 р. говорилося, що “...структура Академії надто невиразна і розкидана. Академія зростає переважно в ширину, не зосереджуючи уваги на найважливіших, стрижневих задачах та на боротьбі за якість наукової роботи, внаслідок чого наукові сили розпилені, надзвичайно послаблено конкретне керівництво, контроль виконання відсутній”¹¹.

Остаточне рішення щодо структури ВУАН було прийняте в кінці 1933 року. постановою політбюро ЦК КП(б)У від 26 січня 1934 р. визначала: “З метою встановлення безпосереднього оперативного керівництва науково-дослідними установами і планування їх роботи з боку президії ВУАН, встановити, що основною структурною одиницею в Академії є науково-дослідний Інститут, безпосередньо підпорядкований президії ВУАН. Інститут очолюється директором, відповідальним перед президією ВУАН. При директорі Інституту може бути організована вчена рада, що має доповідний характер”¹².

Таким чином, у відповідності з положеннями зазначеного документа, який ліквідував стару структуру Всеукраїнської академії наук, вводи-

лась нова, що засвідчила на практиці ствердження жорсткої централізації провідної науково-дослідної установи. Схвалена січневою сесією ВУАН 1934 р., вона, з невеликими змінами, збереглася до наших днів.

Аналізуючи нововведену структуру ВУАН, необхідно відзначити, що вона мала і певні позитивні сторони, оскільки дозволяла подолати розпорошеність наукових сил, налагодити централізоване фінансування дослідницьких проєктів. Разом з тим, породжене централізоване планування роботи сковувало ініціативу вчених, повністю підпорядковувало наукові установи партійно-державному керівництву, поступово перетворювала гуманітарну науку в арсенал забезпечення і обґрунтування його ідеологічних завдань. Невипадково постановою політбюро ЦК КП(б)У від 31 березня 1934 р. Всеукраїнська академія наук була передана у безпосереднє підпорядкування Раднаркому України¹³.

Процес реорганізації Академії супроводжувався і рядом інших заходів, які, безперечно, заслуговують на свою увагу. Так, на початку 30-х років в колах партійно-державного керівництва активно обговорювалась ідея переведення Всеукраїнської академії наук і, в першу чергу, її соціально-економічного відділу до тогочасної столиці України м.Харкова. Зокрема, її обговорення активно відбувалося на засіданні вищого політичного керівництва 28 січня 1931 року¹⁴.

Однак, в силу як об'єктивних, так і суб'єктивних причин, її реалізація на практиці була визнана неможливою.

Більш радикальну позицію зайняло політбюро ЦК КП(б)У восени 1933 р. У вже згадуваному проєкті спільної постанови РНК УСРР, схваленому вищим політичним керівництвом 22 вересня 1933 р., ставилося конкретне завдання: "Визнати за потрібне перевести Всеукраїнську академію наук до Харкова, як до великого пролетарського центру, де є всі можливості для забезпечення найщільнішого зв'язку наукової роботи Академії з практикою соціалістичної промисловості і соціалістичного господарства в цілому. Цей переведення має відбуватися поступово в 1933—1935 рр."¹⁵.

Цілком очевидно, що спроби перевести ВУАН до Харкова обумовлювались прагненням вищого політичного керівництва відірвати Академію від найвизначнішого наукового і культурного центру України, розірвати зв'язки між старою інтелігенцією, обмежити вплив останньої на суспільні процеси.

Виникає запитання: "Чому ж ідея переведення Академії до Харкова так і залишилась на папері?" На заваді стали цілий ряд факторів. По-перше, в 1934 році сама столиця України була переведена до Києва. Тому, при безпосередньому наближенні вдавалося легше контролювати академічні установи, залучати їх до завдань соціалістичного будівництва. По-

друге, як виявилось, у Харкові, незважаючи на будь-які зусилля, так і не вдалося створити для ВУАН навіть мінімальних умов для нормальної роботи та розміщення переведених науковців. Крім того, академічні кола як могли чинили пасивний опір необгрунтованим рішенням.

В досліджуваний період робилися такі спроби ідеологічного тиску на академічні установи. Цьому, зокрема, служило створення за постановою ЦК КП(б)У від 28 червня 1931 р. системи науково-дослідних установ — Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів. Активно втручаючись в різні галузі знань — історія, філософія, суспільствознавство, право тощо, ВУАМЛІН всіляко стверджував марксистсько-ленінську методологію, виробляв своєрідне прокрустово ложе» для науково-дослідних установ, окремих дослідників.

Підсумовуючи діяльність ВУАМЛІНу М.В.Коваль, О.С.Рубльов зробили цілком слушний висновок: “Опанувавши ВУАН, влада вже не потребувала такого псевдонаукового утворення, як Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів (ВУАМЛІН), котра існувала з 1931 р. й покликана була забезпечувати “марксистські впливи” й керівництво у науці. “Марксистсько-ленінською” і керованою стала АН УРСР. Ось чому 23 липня 1936 р. рішенням Політбюро ЦК КП(б)У ВУАМЛІН ліквідувався, її співробітники або передавалися до Академії наук, або спрямовувалися на викладацьку роботу”¹⁶.

Незважаючи на те, що до середини 30-х років “програма радянїзації” Всеукраїнської академії наук була реалізована на практиці, реорганізаційні процеси, обумовлені як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками, продовжувалися і надалі. Так, в умовах згортання “політики коренїзації”, роздмухуванні жупелу боротьби з троцькізмом та сіонїзмом, порушених численних кримінальних справ щодо членів підпільних контрреволюційних угруповань “Польська організація військова”, “Німці-тевтонці” та інших поступово ліквідувалися національні науково-дослідні установи.

29 травня 1936 р., керуючись настановою вищого політичного керівництва президія Академії наук ухвалила постанову такого змісту: “1. Реорганізувати Інститут єврейської пролетарської культури в Кабінет по вивченню єврейської радянської літератури, мови та фольклору, підпорядкований безпосередньо президії Академії наук... 3. За реорганізацією Інституту єврейської пролетарської культури звільнити з 1 червня ц.р. співробітників згідно списку”¹⁷.

Цілком очевидно, що лічені співробітники, що залишилися в Кабінеті по вивченню єврейської радянської літератури, мови та фольклору, не могли охопити цілого кола питань, пов’язаних з дослідженням проблем юдаїки в Україні.

Восени 1935 року вищим політичним керівництвом України було прийнято ряд постанов по Інституту польської культури. Якщо постанова політбюро ЦК КП(б)У від 20 вересня 1935 р. передбачала реорганізацію “з тим, щоб звести його роботу до збирання польської літератури та матеріалів як історичних матеріалів”¹⁸, то наступне рішення вже не залишало будь-яких надій на його подальше існування.

“На зміну постанов політбюро ЦК КП(б)У від 20 вересня 1935 р. про Інститут польської культури, — говорилося в ньому, — схвалити наступні рішення: 1. Інститут польської культури ліквідувати; 2. Організувати при УАН кабінет по вивченню польської літератури, мистецтва та історії революційного руху в Польщі”¹⁹.

Якщо врахувати, що в 30-х роках припинили свою діяльність наукові товариства при ВУАН, численні структурні і неструктурні комісії, кабінети, то можна твердити, що вже в другій половині 30-х рр. Академія наук України набула тієї структури, яка повністю відповідала завданням соціалістичного будівництва на тому етапі історичного розвитку країни.

В ході загального процесу жорсткого тиску зазнали на собі також фахові Академії. Наприклад, постановою ЦК КП(б)У від 17 лютого 1935 р., внаслідок “засміченості контрреволюційними елементами” відірваності досліджень від “практики реального життя була ліквідована Всеукраїнська сільськогосподарська академія. Мережу підпорядкованих їй інститутів рекомендувалося зміцнити фахівцями з числа робітничої молоді”²⁰.

Неодноразових реорганізацій зазнала система вищої освіти. Ліквідовані у 1920 р. класичні університети були відновлені у Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську у 1934 р., причому не отримали університетського статусу вищі учбові заклади у Кам’янець-Подільському та Полтаві. Не можна не погодитися з Н.Д.Полонською-Василенко, яка вважала, що подібні експерименти проводились лише для того, щоб порушити установлені у вузах програми нормативних курсів, витіснити з них стару українську професуру²¹.

Виходили за рамки тогочасної суспільної організації і численні громадські об’єднання, товариства, наукового, культурного, просвітницького напрямків. В скрутному становищі опинилися навіть ті організації, створення яких ініціювалося вищим політичним керівництвом. За нашими підрахунками лише в першій половині 30-х років було ліквідовано близько 200 громадських організацій. Наприклад, в другій половині 30-х років під жорстким тиском владних структур опинилися українське відділення Всесоюзного товариства політкаторжан, біля витоків якого стояли В.Фігнер, О.Ярославський та інші.

Доцільно відзначити, що переважна більшість політкаторжан, які активно виступали проти монархії за ствердження виношених десятиріччями революційних ідеалів, поступово зневірилися в моделі соціалізму, яка адміністративними методами насаджувалася в країні, фальсифікації історичних подій, що вкорінювалися в суспільній свідомості. Саме тому колишні політкаторжани нерідко опинялися на протилежному боці в загальнопартійних дискусіях, висловлювали власну думку на біжучі події та явища.

Подібна позиція викликала роздратування вищого політичного керівництва, яке стало на шлях не лише переслідування колишніх активних діячів, а й всіляко прагнуло розірвати всі існуючі між ними зв'язки. Так, постановою політбюро ЦК КП(б)У від 1 червня 1935 року констатовалась виняткова засміченість місцевих відділень товариства політкаторжан численними “контрреволюційними елементами” — “націоналістами”, “меншовіками”, “есерами”, “троцькістами”, які, нібито, проводили “антирадянську агітацію і пропаганду”, стали “на шлях відкритої боротьби з радянською владою”.

Вище політичне керівництво категорично заборонило товариствам вести будь-яку культурно-просвітницьку роботу без спеціального дозволу ЦК КП(б)У в кожному окремому випадку. Рекомендувало в найкоротший термін переобладнати існуючі експозиції музеїв і музейних кутків²².

Очевидно, що і цих запобіжних заходів виявилось недостатньо, оскільки ЦК КП(б)У 5 липня 1935 р. було прийняте рішення про ліквідацію українського відділення Всесоюзного товариства політкаторжан, для чого створювалася спеціальна комісія на чолі з секретарем ЦК КП(б)У М.М. Поповим.

В першій половині 20-х років партійно-державне керівництво України, як і країни в цілому, широко декларувало свою підтримку краєзнавчого руху. Прилюдно схвалило воно проведення першої Всеукраїнської краєзнавчої наради, скликаної в Харкові 28—31 травня 1925 р.²³ Повідомляючи про виступ на конференції секретаря ВУЦВКу П.Буценка газета “Вісті” писала: “...Уряд Радянської України, — сказав тов.Буценко, — завжди допомагатиме краєзнавчим організаціям в їх роботі, бо краєзнавчо-дослідна робота має першорядну вагу і велике значення. Тов.Буценко зазначив, що краєзнавчі організації повинні перейти від аматорських форм роботи до певного і серйозного плану вивчення України як в минулому, так і в сучасному”²⁴.

Вже з перших кроків своєї діяльності Український комітет краєзнавців доклав чимало зусиль для розробки методичних засад краєзнавчої роботи. Його активом було опубліковано ряд оригінальних методичних розробок, які орієнтували місцевих дослідників рідного краю на вивчення

історичного минулого населених пунктів, підприємств, виявлення та збереження пам'яток історії та культури²⁵.

Завдяки заходам УКК в Україні протягом кількох років отримала життя мережа краєзнавчих організацій, тісно зв'язана між собою плідною творчою співпрацею. Так, якщо в 1925 р. в республіці нараховувалось лише 5 краєзнавчих товариств, 11 гуртків в 5-ти округах, то на 1 січня 1929 р. вже діяло 51 товариство, 658 гуртків в 32-х округах²⁶.

Цілком очевидно, що встановити щільний контроль над масовим краєзнавчим рухом було практично неможливо. Демократичний за своїм характером, він аж ніяк не вкладався в "прокрустове ложе" тогочасних ідеологічних вимог. Саме це і хвилювало вище політичне керівництво країни і республіки, яке на рубежі 20—30-х рр. обрало курс на згортання масового краєзнавчого руху.

В 1931 р. журнал "Советское краеведение" прямо звинуватив УКК в об'єднанні "опортуністичних, антирадянських" сил, що приховуються під гаслами академізму і аполітичності²⁷. Серйозні звинувачення були пред'явлені також одному з організаторів краєзнавчого руху М.Г.Криворотченку²⁸. Все це призвело до того, що на початку 30-х років Український комітет краєзнавства, його низові організації припинили своє існування, а його функції були передані до НКО України.

Аналогічна доля спіткала і Український комітет охорони пам'яток культури, утворений на першому установчому пленумі 12—13 травня 1929 р. за участю представників НКО, НКС, Істпарту, Укрцентрархіву, ВУАН, ВУАК, УКОПК, Українського комітету краєзнавства, Всеукраїнської асоціації сходознавства та інших.

Про той інтерес, який виявила до УКОПК громадськість України засвідчив той факт, що в роботі пленуму взяли участь близько 50 відомих вчених, істориків, археологів, архітекторів, мистецтвознавців, діячів української культури. Серед них академік Д.Яворницький, професори С.Таранушенко, І.Моргілевський, письменники П.Тичина, П.Панч, І.Дніпровський, І.Кулик²⁹.

Відкриваючи пленум, письменник І.Ю.Кулик відзначав: "Не можна будувати нового без достатнього вивчення старого, без опанування того величезного досвіду, що нам дають попередні покоління, що нам дає попередня робота, а вивчати не можна без охорони пам'ятників, які залишилися нам від старих часів"³⁰.

В кінці 30-х рр. Український комітет краєзнавства чи не вперше в історії України провів роботу по створенню Державного реєстру пам'яток історії та культури. За пропозицією УКОПК Народним комісаріатом освіти України було взято на облік понад тисячу історико-культурних об'єктів³¹. До вищих органів державної влади та управління вносилися

також проекти заповідних місць, кварталів, вулиць, садиб, які репрезентували б історичне минуле України³².

Діяльність громадських пам'яткоохоронних організацій перебувала під постійним контролем вищого партійно-державного керівництва республіки. Причому, в більшості виявлених нами документів, попри всі зусилля, характеризувалися лише з негативного боку. Так, недоліки в справі виявлення та збереження пам'яток в тезах своєї доповіді на Комісії ЦВК СРСР по охороні пам'яток громадянської війни і Червоної Армії в липні 1933 року відповідальний працівник Постійного представництва уряду УСРР при уряді СРСР І.І.Матрозов пояснював тим, що "...Наркомосвіти УСРР був фактично в руках чужих і навіть ворожих радянській владі людей і, цілком природньо, у них не було ніяких стимулів надання цій справі і розмаху, і політичного значення"³³.

Подібна позиція викликала занепокоєння самої комісії, яка знявши заплановану доповідь, вказала: "Тези тов.Матрозова за своїм змістом не дозволяють ставити його доповідь на повістку денну засідання Комісії... Не можна припустити, що Наркомосвіти УСРР зверху до низу чужий інтересам пролетарської диктатури"³⁴.

На середину 30-х років функції Українського комітету охорони пам'яток культури істотно звужуються, доки він, внаслідок як об'єктивних (відсутність фінансування, реальної підтримки з боку владних структур), так і суб'єктивних (репресії серед керівного ядра УКОПКу), зовсім не припинив своєї діяльності.

Невдалою виявилась спроба створення в березні 1928 р. Географічного товариства України. Штучно прив'язане до природничої секції Харківського наукового товариства при ВУАН, воно припинило свою діяльність в першій половині 30-х рр., внаслідок ліквідації ХНТ після реорганізації ВУАН³⁵.

Дещо довше протрималось Всеукраїнське етнографічне товариство, зареєстроване Центральною міжвідомчою комісією 19 вересня 1927 року³⁶. Об'єднавши навколо себе такі авторитети як О.Малинка, В.Камінський, Н.Малеча, В.Гонцов, Н.Загледа, С.Бондаренко, Б.Пилипенко та інші³⁷. ВЕТ ставило за мету:

- а) розвивати етнографію як науку;
- б) збирати та вивчати етнографічні матеріали всіх народностей України;
- в) популяризувати завдання та досягнення етнографії, а також з'ясувати вагу етнографічного дослідження народу серед широких кіл громадськості;
- г) об'єднати на Україні всіх тих, хто працює в галузі етнографії або цікавиться нею;

д) брати активну участь у створенні в Україні Центрального етнографічного музею.

Всеукраїнське етнографічне товариство в кінці 20-х — на початку 30-х років зосередило свою увагу на узагальненні досвіду, створенні етнографічних музеїв за кордоном, поповненні експонатами музею ім. Ф.Вовка, вирішенні інших важливих завдань.

Відсутність нормативних документів, розрізненість протоколів засідання ВЕТ не дозволяють чітко визначити дату припинення його діяльності. Однак, на основі суміжних документів можна зробити висновок, що, тісно зв'язане з Всеукраїнською академією наук, воно розпалося приблизно у 1933—1934 рр.

Наведені приклади яскраво свідчать, що діяльність громадських організацій, створених у 20-і рр. в першій половині 30-х рр. не лише втратила підтримку владних структур, а й нашоувхувалась на їх рішучу протидію. Розглядаючи громадські ініціативи як пережиток минулого, останні прагнули об'єднати різні напрямки такої діяльності під керівництвом органів державного управління (Держплан, НКО, тощо) або реорганізованої Всеукраїнської академії наук.

Не в кращому становищі в досліджуваній період опинилися твори організацій, які, в результаті еволюції, поступово переходили під безпосередній контроль партійно-державного керівництва, перетворювались, за висловом В.І.Леніна, в “коліщатко” і “гвинтик” єдиного ідеологічного процесу.

Вже в перші місяці радянської влади функції репрезентанта пролетарської культури перебрав на себе “Промкульт”, активно підтримуваний керівними органами народної освіти. Відкидаючи цілі пласти “буржуазної культури”, безцінних надбань минулого, його представники безпідставно твердили про можливість творення нової культури зусиллями самих індустріальних робітників, які мали стати одночасно творцями і споживачами духовних цінностей.

Результати творчих пошуків “Пролеткульту” були настільки згубними, що в грудні 1920 р. ЦК РКП(б) був змушений звернутися до місцевих організацій зі спеціальним листом, в якому серед іншого говорилося, що “ЦК не тільки не хоче зв'язати ініціативу робітничої інтелігенції в галузі художньої творчості, але, навпаки, ЦК хоче створити для неї більш здорову, нормальну обстановку і дати їй можливість плідного відбиття на всій справі художньої творчості”³⁸.

Усунення “Пролеткульту” від керівництва народною освітою і культурою, а згодом і його ліквідація у 1924 р. відкрила широкі можливості для створення численних творчих об'єднань і груп в літературі, музично-

му, образотворчому та театральному мистецтві, кінематографії. Зокрема, в 1918—1920 рр. у Києві сформувалося об'єднання неокласиків-письменників, які розпочали свій творчий шлях ще до Жовтневої революції і здобули своє ім'я в українській літературі. В 1922—1923 рр. у літературний процес включаються об'єднання письменників “Плуг” і “Гарт” — згуртованих відповідно навколо газет “Селянська правда” та “Вісті ВУЦВК”³⁹. В різний час виявили себе “ВАПЛІТЕ”, “Ланка-Марс”, “Нова генерація”, “Західна Україна” та ряд інших⁴⁰.

В образотворчому мистецтві, як і в літературі, також спостерігається розмаїття напрямків, які, незважаючи на зовнішнє протистояння, доповнювали один одного, відкривали простір для творчих дискусій. Так, у 1921 р. на базі Товариства південноросійських художників утворилося Товариство імені Костанді, що привернуло до себе художників-реалістів Є.Буковецького, П.Васильєва, П.Волокидіна, В.Заузь, Д.Крайнева, Л.Мучника, О.Шовкуненка, ряд митців модерністських та імпресіоністських напрямків.

В другій половині 20-х рр. голосно заявили про себе, створені у Києві Асоціація революційного мистецтва України (АРМУ), Асоціація художників Червоної України (АХЧУ), Об'єднання сучасних митців України (ОСМУ), Об'єднання мистецької молоді України (ОММУ)⁴¹.

Пожавлення творчого процесу спостерігається і в музиці. В 1921 р. талановита молодь зорганізувала Комітет пам'яті М.Леонтовича, реорганізований наступного року в Товариство імені М.Леонтовича. Останнє, в свою чергу, сприяло утворенню ряду виконавських колективів, які популяризували українську музику, народну пісню, сприяли апробації щойно написаних творів. Серед них: капелу-студію ім.М.Леонтовича (1922—1925 рр., керівники Г.Верьовка та Е.Скрипчинська), хор-студію ім. К.Стеценка (1922—1924 рр., керівники М.Варинівський та В.Верховинець), студентський оркестр при Музично-драматичному інституті ім.М.Лисенка (1925—1928 рр., керівники Д.Бертє та М.Радзієвський)⁴².

У кінематографії провідне місце посідала одеська група “Югозеф”, яка в своїх програмах успадкувала чимало негативних моментів “Пролеткульту”⁴³.

Отже в 20-х рр. українська література і мистецтво були представлені численними творчими організаціями, об'єднаннями, гуртками, які свідчили про бажання митців висловити власну непересічну думку на процеси, що відбувалися в суспільстві.

Зовні декларуючи можливість відкритих творчих дискусій, вище політичне керівництво республіки і країни постійно тримали їх в полі зору, спрямовували у необхідне русло. Яскравим прикладом цього може служити постанова політбюро ЦК КП(б)У від 10 квітня 1925 р. “Про українські

художні угруповання”, в якій давалися неоднозначні оцінки діяльності і здобуткам літературних об’єднань “Гарт”, “Плуг” та інших, висловлювались рекомендації “організувати серйозну марксистську критику і бібліографію, яка б викрила дефекти і збочення, що є як серед письменників “Гарту”, так і серед інших літературних угруповань”⁴⁴.

Суворою партійної критики, відвертого переслідування зазнавало в 20-х — на початку 30-х років творче об’єднання “ВАПЛІТЕ”, сповнене іменами П.Тичини, М.Хвильового, О.Слісаренко, В.Ялового, М.Йогансона, Г.Коцюби, П.Панча, М.Майського, Г.Епіка, О.Копиленка, І.Сенченка, Ю.Смолича, О.Досвітнього, І.Дніпровського та інших. Лише в другій половині 20-х рр. політбюро ЦК КП(б)У близько десяти разів розглядало питання тією чи іншою мірою, пов’язані з діяльністю згаданого літоб’єднання, гнівно таврувало “буржуазно-націоналістичну” сутність творчості окремих його членів (М.Хвильового, В.Ялового та ін.)⁴⁵.

Протиставлення різних за змістом течій здійснювалось і в образотворчому мистецтві. Так, “націоналістичні та стилізаторські” тенденції були виявлені в творчості представників АХЧУ художників-модерністів Т.Фраєрмана, Ю.Михайліва. Характерно, що полотна останнього, попри зусилля офіційних критиків вже і на той час отримували високу оцінку професійних знавців Г.Майфета, М.Макаренка та інших⁴⁶.

Виключною нетерпимістю відзначалось ставлення владних структур до творчості ряду представників АРМУ, ядро якої складали такі відомі майстри як М.Л.Бойчук, В.Ф.Седлер, Є.В.Холостенко, С.М.Прохоров, М.Г.Бурачек, О.В.Хвостенко-Хвостов, Б.М.Кротко, Г.С.Теннер, В.І.Касіян, М.П.Глуценко та інші. Остання в офіційних документах та критичних нарисах характеризувалася не інакше як “формалістична”, ототожнювалася з проявами “фашистської ідеології” на культурному фронті⁴⁷.

В кінці 20-х рр. анахромічною, далекою від завдань соціалістичного будівництва була визнана діяльність Товариства ім.М.Леонтовича. На другому з’їзді Товариства в лютому 1928 р. вольовим рішенням воно було реорганізоване у Всеукраїнське товариство революційних музик (ВУТОРМ). До того ж з назви Товариства було зняте ім’я М.Леонтовича як “неактуальне для радянської доби”⁴⁸. Разом з тим, навіть така реорганізація не дозволила зайняти ВУТОРМ провідне місце в українській музиці. Його посіла, створена в 1928 р. у Харкові Асоціація пролетарських музик України (АПМУ). Підтримуване Наркомюсом, воно відразу прибрало роль основного тлумача всіх наявних тем в музичній культурі, головним оцінювачем творчості своїх колег⁴⁹.

Наведені факти переконливо свідчать про те, що, незважаючи на розмаїття культурного життя, наявність численних творчих об’єднань, в

республіці, починаючи з середини 20-х рр. поступово набирав обертів процес загальної уніфікації творчих сил, згуртування їх під дахом спеціалізованих громадських організацій, повністю підпорядкованих партійно-державному керівництву. Логічним завершенням цього процесу стало схвалення постанови політбюро ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р. “Про перебудову літературно-художніх організацій”. Вона серед іншого передбачала:

...2) об'єднати всіх письменників, що підтримують платформу радянської влади і прагнуть брати участь в соціалістичному будівництві, в єдину спілку радянських письменників з комуністичною фракцією в ній;

3) провести аналогічні зміни по лінії інших видів мистецтва”⁵⁰.

Заради справедливості необхідно відзначити, що ліквідація численних творчих організацій і створення спілок наштовхувалось на опір багатьох діячів культури. Так, повідомляючи Й.В.Сталіну про другий пленум оргкомітету, голова Спілки письменників СРСР і секретар комфракції СП І.Гронський відзначав: “З груповщиною справи зараз виглядають приблизно так. В РРФСР — груповщина зламана (особливо в Ленінграді), в УРСР — також (там є невелика група “лівашів”, але і ця група розпадається); в БРСР — проходить зараз процес розпаду груповщини. Якщо оргкомітет БРСР не наробить дурниць — груповщина там буде зламана в найближчі місяць—два; у Вірменії груповщина також розпадається; в Грузії і Азербайджані груповщина ще не зламана і там, очевидно, доведеться ґрунтовно попрацювати над подоланням груповщини. Думаю, що до з'їзду письменників ми досягнемо міцної більшовицької єдності комуністів, працюючих в літературі”⁵¹.

Таким чином, спираючись на наведені нормативні акти, документи вищого політичного керівництва, фактичні матеріали можна зробити такі висновки:

— в 20—30-х рр. з ініціативи вищого політичного керівництва в Україні проводилась велика та багатопланова робота по обмеженню можливостей наукової і творчої інтелігенції, об'єднаної в науково-дослідних, освітніх установах, громадських, творчих організаціях;

— одним з шляхів витіснення старої інтелігенції із закладів науки, освіти, культури, громадських організацій стала їх реорганізація, уніфікація, підпорядкування партійно-державному керівництву;

— реорганізації науково-дослідних, освітніх установ, громадських, творчих організацій наштовхувалися на опір інтелігенції, що нерідко призводило до застосування до останньої жорстких репресивних заходів.

⁵⁰Храмов Ю., Руда С., Павленко Ю., Кучмаренко В. Рання історія Академії наук України.

- 1918—1921. — К.: Манускрипт, 1993. — С. 84.
- ²ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 2, спр. 456. — Арк. 19 зв.
- ³Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук. — С. 40-41.
- ⁴ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 16, спр. 3. — Арк. 62.
- ⁵Там само. — Арк. 21-21 зв.
- ⁶Там само. — Спр. 3. — Арк. 152.
- ⁷Там само. — Арк. 93-93 зв.
- ⁸Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук. — С. 56.
- ⁹Там само. — С. 102.
- ¹⁰Там само. — С. 103.
- ¹¹ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 16, спр. 10. — Арк. 154.
- ¹²Там само. — Арк. 215-216.
- ¹³Там само. — Оп. 6, спр. 339. — Арк. 7-8.
- ¹⁴Там само. — Оп. 16, спр. 10. — Арк. 153.
- ¹⁵Там само. — Спр. 10. — Арк. 153.
- ¹⁶Коваль М.В., Рубльов О.С. Інститут історії України НАН України: нарис двадцятиріччя (1936 — 1956 рр.) // У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936 — 1956 рр.). 36. документів і матеріалів. — К.: Інститут історії України, 1996. — С. 6-7.
- ¹⁷Ставицька Н. Ліквідація науково-дослідних установ ВУАН по розробці проблем юдаїки в контексті боротьби з троцькізмом та сіонізмом // Матеріали конф. "Єврейська історія та культура в Україні". — К.: Інститут юдаїки, 1996. — С. 99.
- ¹⁸ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 16, спр. 12. — Арк. 276.
- ¹⁹Там само. — Арк. 303.
- ²⁰Там само. — Оп. 6, спр. 373. — Арк. 94.
- ²¹Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук. Ч.2. — С. 36.
- ²²ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 374. — Арк. 153.
- ²³Там само. — Спр. 375. — Арк. 13.
- ²⁴Перша Всеукраїнська краєзнавча конференція // Вісті ВУЦВК. — 1925. — 29 травня.
- ²⁵Зайцев Д. Методика краєзнавчої роботи // Краєзнавство. — 1927. — №3. — С. 4-8; Звіт Українського комітету краєзнавства на 1 січня 1929 року // Краєзнавство. — 1928. — №6-10. — С. 90-96; Криворотченко М. Організаційні форми краєзнавчого руху // Краєзнавство. — 1928. — №5. — С. 1-15; його ж. Чергове завдання: до обліку краєзнавчих об'єктів // Краєзнавство. — 1928. — №2. — С. 1-4; його ж. Чергові завдання Українського комітету краєзнавства // Краєзнавство. — 1927. — №1. — С. 2-6.
- ²⁶Тронько П.Т. Історичне краєзнавство на Україні у 20—30-х роках // Репресоване краєзнавство (20—30-ті рр.). — К.: Рідний край, 1991. — С. 4.
- ²⁷Там само. — С. 5.
- ²⁸Державний архів Харківської області (далі — ДАХО). — ПФ. 0-6452, оп. 1, спр. 5181. — Арк. 4, 6, 47-48.
- ²⁹ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 6, спр. 9387. — Арк. 492.
- ³⁰Там само. — Спр. 57. — Арк. 2.
- ³¹Там само. — Ф. 166, оп. 6, спр. 146. — Арк. 172.
- ³²Бюлетень НКО. — Харків, 1931. — №56. — С. 6-7.
- ³³ДАРФ. — Ф. 3316, оп. 52, спр. 35. — Арк. 59.
- ³⁴Там само. — Арк. 62.
- ³⁵Шаблій О. Академік Степан Рудницький. — Львів-Мюнхен: Редакційно-видавничий відділ Львівського держуніверситету, 1993. — С. 136.
- ³⁶ДАХО. — Ф.Р-845, оп. 1, спр. 739. — Арк. 346.
- ³⁷Там само. — Арк. 2.
- ³⁸Культурне будівництво в Українській РСР. — Т. 1. — К.: Держполітвидав УРСР, 1960. — Т. 1. — С. 80.
- ³⁹Історія української культури. — К.: Наукова думка, 1970. — Т. 6. — С. 22.

- ⁴⁰Петров В. Діячі української культури (1920—1940 рр.). Жертви більшовицького терору. — К.: Воскресіння, 1992. — С. 47.
- ⁴¹Нариси з історії українського мистецтва. — К.: Мистецтво, 1966. — С. 179.
- ⁴²Історія української музики. — К.: Наукова думка, 1992. — Т. 4. — С. 12-13.
- ⁴³Історія українського радянського кіно. — К.: Наукова думка, 1986. — Т. 1. — С. 21.
- ⁴⁴Культурне будівництво в Українській РСР. — Т. 1. — С. 280.
- ⁴⁵ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 204. — Арк. 38.
- ⁴⁶Майфет Г. Творчість Ю.С.Михайліва // Червоний шлях. — 1928. — №4. — С. 11-12.
Макаренко М. Київські художники // Глобус. — 1927. — №3. — С. 27-30.
- ⁴⁷Войналович В.А. Провісник українського ренесансу. (Седляр Василь Феофанович) // Реабілітовані історією. — Київ-Полтава: Рідний край, 1992. — С. 149.
- ⁴⁸Історія української музики. — Т. 4. — С. 14-15.
- ⁴⁹Там само. — С. 15.
- ⁵⁰Литературной дорогой. История политической цензуры. 1932—1946 гг. Сборник документов. — М.: Энциклопедия российских деревень, 1994. — С. 8.
- ⁵¹Там само.

Дмитрук В.

ПЕРШИЙ СЕКРЕТАР ЦК КПУ П.Ю.ШЕЛЕСТ В ЧЕХОСЛОВАЦЬКИХ ПОДІЯХ 1968 РОКУ

Останнім часом події 1968 року в Чехословаччині привертають увагу істориків, політологів, численних дослідницьких центрів, громадських організацій. Подібний феномен пояснюється тим, що в контексті інших кризових ситуацій періоду «холодної війни» в НДР, Польщі, Угорщині вони розглядалися як своєрідний симптом важкої і невиліковної хвороби тоталітарної системи, нав'язаної Східній Європі Радянською імперією.

Дослідження подій у Чехословаччині для України набувають особливого значення. Спільність кордонів, наявність компактно проживаючого чеського населення, традиційні економічні, політичні і культурні зв'язки служили для неї своєрідним резонатором всього того, що відбувалося в Чехії і Словаччині, важливим фактором впливу на внутрішньо-політичні процеси, що мали місце в республіці.

З погляду на це, потребує з'ясування позиція щодо чехословацьких подій члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України П.Ю.Шелеста, який і сам не без підстав вважав себе однією з головних діючих осіб тієї політичної драми, яка виникла на розбіжностях між Прагою і Москвою.

Оцінюючи позицію керівника республіканської партійної організації, не можна не помітити, що вона відзначалася різко негативним ставленням до реформаторської політики КПЧ, прагнення будувати своє життя на принципах демократії, гуманізму, вільного розвитку особистості і суспільства. Причому, на відміну від інших членів вищого політичного кері-

вництва СРСР, вона виглядала надзвичайно жорсткою, нездатною до будь-яких компромісів.

Ще на зустрічі з першим секретарем ЦК КПУ А.Новотним 7 липня 1967 р. П.Ю.Шелест все більше схилявся до необхідності силової підтримки непопулярного чехословацького лідера, яка б дозволила перепинити шлях до влади реформаторському крилу в Компартії Чехословаччини¹.

Недовіра до О.Дубчека, обраного у січні 1968 р. першим секретарем ЦК КПЧ, особливо посилилася у П.Шелеста після його участі в святкуванні 20-річчя утворення Чехословацької республіки 21—25 лютого 1968 року. Довіряючи свої думки щоденнику, він писав: «У Празі відчувається якийсь політичний парадокс: 20-річчя утворення Чехословацької республіки і перемоги над реакцією. І в той же час явно відчувається, що наростає реакція правоопортуністичних елементів. Контрреволюція набирає силу в Чехословаччині. Ніхто поки що проти існування законів і порядків не виступав. Але таємно діяла «повзуча контрреволюція». Діяли приховані сили, що заволоділи усіма засобами масової інформації, всякого роду клуби і товариства. Проходить велика атака на КПЧ, органи безпеки, економічну політику країни»².

Доречно відзначити, що, подаючи власне бачення розвитку подій у Чехословаччині, без зайвої скромності П.Ю.Шелест приписує собі прозорливість і далекоглядність, відмовляючи в цьому своїм колегам по Політбюро ЦК КПРС і, в першу чергу, Л.І.Брежнєву: «...Брежнєв лукавить, — пише він у своєму щоденнику, — неправильно говорить. Він знав всю правду і ситуацію, і не лише від Новотного, але і від нашого посла в Чехословаччині С.Червоненка та із інших джерел. Питання Чехословаччини було пущене на самоплив. І, взагалі, можна було б не допустити того, що вийшло в Чехословаччині, якби сам Л.Брежнєв зайняв правильну політичну позицію»³.

Сам же Л.І.Брежнєв відверто коливався, висуваючи у відносинах із Чехословаччиною то засоби психологічного тиску, то пропонуючи далеко не завжди дієвий шлях ультиматумів. Так, на засіданні Політбюро ЦК КПРС від 15 березня 1968 р. Генеральний секретар ЦК КПРС, на відміну від Голови Ради Міністрів СРСР О.М.Косигіна, що вважав більш прийнятними економічні аргументи, рахував за доцільне поставити перед керівництвом КПЧ питання «або-або», або ви з нами, або ви проти нас. Одним із перших підтримав його в цьому П.Ю.Шелест»⁴.

Нагнітання атмосфери загальної істерії серед вищого партійно-державного керівництва СРСР певною мірою служили інформації П.Ю.Шелеста про його напівлегальні зустрічі з словацькими лідерами В.Біляком та А.Костеленським. Одна з них, що відбулася 23—24 травня в Ужгороді і

в Карпатах, завершилася констатацією наявності в Чехословаччині суцільного хаосу і розгулу реакції, що супроводжувалися масовим терором щодо комуністів, керівників і членів сільськогосподарських кооперативів працівників державної безпеки. В.Біляк відверто закликав радянське керівництво застосовувати військову силу для наведення порядку в країні. Звертаючись до П.Шелеста, він говорив: «Для охолодження гарячих голів необхідно терміново проводити маневри ваших військ на території Чехословаччини. При появі російського солдата всі ці політичні шури сховаються у своїх щілинах, поява одного вашого І.Якубовського (командуючий військами Варшавського договору) багатьом охолодить голови. В боротьбі проти правих елементів сміливіше стане вести себе народ, в тому числі і комуністи»⁵.

Невипадково, обговорюючи ситуацію щодо Чехословаччини на засіданні Політбюро 28 травня 1968 року, П.Шелест зайняв чи не найрадикальнішу позицію, заявляючи, що СРСР повністю втрачає свої форпости в цій країні, невинувато запізнюється із застосуванням рішучих і категоричних дій.

Зокрема, він єдиний назвав невірним визначення ситуації, поданої послом СРСР в Чехословаччині, як «складної, нестійкої». Шелест вважав, що «ситуація просто небезпечна для існування соціалізму, для існування партії»⁶.

Незважаючи на поміркованість деяких членів Політбюро ЦК КПРС, ідея застосування сили все активніше стверджується в середовищі всякого політичного керівництва. В своїй інформації на засіданні Політбюро ЦК КПРС від 5 липня 1968 р. посол СРСР в ЧССР С.Червоненко вже без будь-яких колівань доводить необхідність пред'явлення керівництву Чехословаччини ультиматуму, пропонує провести прийнятні для Кремля кадрові зміни, зорієнтуватися на пошуку «здорових сил» в КПЧ і чехословацькому суспільстві, не виключати можливості введення радянських військ на територію прилеглої держави⁷.

Питання застосування силових методів, їх правового обґрунтування, пошуку «здорових сил» домінували також на засіданні Політбюро ЦК КПРС 19 липня 1968 р. Причому, в постановці і реалізації цих питань не остання роль відводилась П.Ю.Шелесту.

20 липня в другій половині дня йому зателефонував Л.І.Брежнєв, який запропонував негайно вилетіти до Угорщини для конспіративної зустрічі на дачі Я.Кадара на о.Балатон з В.Біляком. Як з'ясувалося, в даному випадку йшлося не просто про обмін наявною інформацією. В ході розмови перший секретар ЦК КПУ зажадав від В.Біляка та опозиційних О.Дубчеку кін офіційного документу, який би обґрунтував введення

радянських військ до Чехословаччини. «Я Біляку сказав, — пише він, — нам від вас необхідний лист, в якому було б викладене ваше прохання про допомогу. Ми даємо повну гарантію, що лист не буде оприлюднений, також і його автори»⁸.

Як видно з діалогу П.Шелеста та В.Біляка, останній, незважаючи на певні сумніви і коливання, погодився на пропозицію ЦК КПРС. З погляду на ці обставини, чисто формальний характер, на нашу думку, носила зустріч в Чієрні-над-Тисою, яка проходила 29—31 липня 1968 р. вона не лише не наблизила позиції керівництва КПРС і КПЧ, але й загострила і без того зболені проблеми взаємовідносин двох комуністичних партій, двох соціалістичних країн. Як свідчить М.Латиш, протягом усього часу переговорів найбільш агресивно поведив себе П.Шелест. Його, як першого секретаря Компартії України, турбувала, перш за все, федералізація Чехословаччини, відновлення прав проживаючої в Словаччині української національної меншини, легалізація раніше забороненої греко-католицької церкви⁹.

Не більше як політичний маневр слід розцінювати Братиславську зустріч лідерів Комуністичної партії Радянського Союзу, Болгарської комуністичної партії, Польської об'єднаної робітничої партії, Соціалістичної єдиної партії Німеччини, Угорської соціалістичної робітничої партії та Комуністичної партії Чехословаччини, яка відбулася 1—3 серпня 1968 р. Підписана в Ратуші декларація розпливчасто і невизначено проголосувала необхідність збереження завоювань соціалізму, інтернаціонального обов'язку братніх країн.

Під час Братиславської зустрічі відбулася подія, яку так довго очікувало радянське керівництво. Щоб зберегти її неповторний колорит, звернемося знову до щоденникових записів П.Ю.Шелеста, датованих 2 серпня 1968 р.: «Пізно ввечері, — пише він, — я все ж зумів зустрітися і переговорити з В.Біляком. Все це було зроблено з великою пересторогою. Я Біляку нагадав, що ми чекаємо від нього і його групи обіцяного листа. Біляк у розмові зі мною був страшенно схвильований і чимось розстроєний, але від своєї обіцянки не відмовлявся, лише просив з цим питанням почекати до завтрашнього дня. Причина такого рішення Біляка була для мене не зовсім зрозумілою. Я порадився із зв'язковим нашим Савченком, працівником КДБ, він знав, що я мав отримати від Біляка лист. Вирішили витримати час, дати трохи часу Біляку прийти в себе, адже крок він робить відповідальний і ризикований»¹⁰.

З наступної сторінки щоденника, датованої 3 серпня, довідуємося: «До вечора я все ж зустрівся з Біляком і ми з ним домовилися, що в 20.00 він заходить в громадський туалет, там повинен до цього часу з'явитись і

я, і він мені через нашого працівника КДБ Савченка передасть листа. Так і було. Ми зустрілися «випадково» в туалеті, і Савченко мені непомітно з рук у руки передав конверт, в якому був довгожданий лист. В ньому викладалося становище в КПЧ і країні, розгул правих елементів, політичний і моральний терор проти комуністів — людей, що стоять на правильних позиціях. Завоювання соціалізму знаходяться під загрозою. В країні іде антирадянський розгул, економіка і політика Чехословаччини повністю зорієнтовані на Захід. В країні дуже тривожна і досить складна ситуація. В листі висловлюється прохання, щоб ми, в разі необхідності, втрутились і перепинили шлях контрреволюції, не допустили розв'язування громадянської війни і кровопролиття. Листа підписали: Індра, Біляк, Кольдер, Барбірек, Капек, Ріго, Пілер, Швестка, Кофман, Ленарт, Штрогал»¹¹.

Так, в умовах суворой конспірації, в стилі детективного жанру в громадському туалеті радянське керівництво отримало від «здорових сил» запрошення увійти до Чехословаччини. Хоча ніякої юридичної сили по суті воно не мало, це не завадило військам країн Варшавського договору перетнути чехословацький кордон і взяти курс на рішуче придушення «празької весни».

Сьогодні численні колишні радянські керівники, вибілюючи себе перед історією, всіляко прагнуть відмежуватися від політичного рішення щодо введення військ до Чехословаччини. Не став у цьому виключенням і П.Шелест. Виправдовуючись у своїх мемуарах, він намагається довести, що лише нерішучість Л.Брежньєва, М.Суслова, інших партійних керівників призвела до втрати часу, не дозволила повернути процеси, що проходили в тогочасній Чехословаччині, в мирне прийнятне русло. Однак, наявні документи не лише спростовують подібні твердження, а й характеризують П.Шелеста як одного з тих, хто підігрівав пристрасті, своїми словами і діями змусив розчохлити багнети.

Було б невірним розглядати діяльність першого секретаря ЦК Компартії України П.Шелеста під час чехословацьких подій 1968 р. лише через призму його участі в роботі Політбюро ЦК КПРС, формуванні рішень вищого політичного керівництва країни, контактів з представниками різних угруповань в КПЧ. Як керівнику республіканської партійної організації йому доводилося вирішувати чимало інших питань, пов'язаних з формуванням відповідної громадської думки, нейтралізацією тих, хто відкрито і сміливо виступив проти політики КПРС.

В першу чергу, погляд вищого політичного керівництва республіки і спецслужб був спрямований на громадян ЧССР, які з різних причин перебували на території України. Зокрема, не залишилась непоміченою позиція Генерального консула ЧССР у Києві Й.Горака, який на зустрічах з ук-

раїнськими громадянами стверджував, що введення союзницьких військ на територію Чехословаччини є окупацією, яка принижує національну гідність 14-мільйонного населення ЧССР. Інформуючи про це ЦК КПРС 25 вересня 1968 р., перший секретар ЦК КПУ П.Ю.Шелест просив розглянути питання про зміщення Й.Горака з посади керівника дипломатичного представництва ЧССР у Києві¹².

Солідарність зі своїм народом висловила група чехословацьких фахівців, що працювала в локомотивному депо станції Київ-Пасажирський Київського відділення Південно-Західної залізниці. В день опублікування заяви ТАРС про введення військ вони відмовилися приступити до роботи, а після відвідання чехословацького консульства керівник групи, член КПЧ з 1945 р. Яромир Кринес прямо заявив, що чехословацький уряд не звертався з проханням про введення військових підрозділів Збройних сил країн Варшавського договору на територію Чехословаччини... На наступний день вони прибули о 8 годині ранку, але протягом двох годин до роботи не приступали. Відповідаючи на запитання, майстер Карел Гумчал заявив, що вночі вони слухали радіопередачу, з якої довідались, що радянські війська, увійшовши в Чехословаччину, ведуть себе як гітлерівські окупанти. «Цього чехословацький народ ніколи не вибачить», — сказав він¹³.

Своєрідним подразником соціальної напруги служили твердження чехословацьких та інших зарубіжних туристів, які відвідували Україну в кінці 60-х — на початку 70-х рр. Так, чехословацький турист, інженер за фахом, в розмові зі своїми українськими колегами заявив: «...Події, які виникли в останній час, ми розцінюємо як втручання у внутрішні справи нашої країни. Ви говорите, що група комуністів просила про допомогу, але причому тут група комуністів, коли у нас був свій уряд. Значить ви не визнаєте нашого уряду, попросити допомогу міг тільки наш уряд, але він допомоги не просив. До речі, ми до цього часу не знаємо прізвищ цих людей, які просили про допомогу¹⁴.

Серйозне невдоволення діями вищого політичного керівництва СРСР зростало також і в різних прошарках українського суспільства. Зокрема, в поле зору П.Ю.Шелеста потрапив ректор Чернігівського педінституту Костерчук, який вважав рішення ЦК КПРС непродуманими і недалекоглядними. З чернігівським педагогом солідаризувався художник А.Черников, який направив в ЦК КПРС листа, в якому закликав не втручатися у внутрішні справи Чехословаччини¹⁵.

Одним із перших висловив свою позицію щодо окупації ЧССР старший викладач Кіровоградського педагогічного інституту ім.О.С.Пушкіна, кандидат фізико-математичних наук Г.О.Дубовов, який 24 вересня 1968

р. за підписом «старий комуніст» направив на адресу чехословацького посольства в Москві лист, у якому настійно радив врахувати уроки минулого та підготуватися до активної і тривалої боротьби проти окупантів. Перехоплений органами державної безпеки, він став підставою для вироку Кіровоградського обласного суду, який 27 січня 1969 р. засудив Г.О.Дубовова до позбавлення волі терміном на 6 років у виправно-трудових колоніях посиленого режиму з наступною висилкою і заборонаю займатися викладацькою діяльністю протягом п'яти років¹⁶.

До тих, хто підтримав паростки демократії в ЧССР можна з повним правом віднести робітника Вінницького заводу №45 Ю.Ольховського¹⁷, військовослужбовця Г.Алтуняна¹⁸, працівників редакції газети «Радянська Україна» А.Друкаренка та І.Кухара¹⁹, заступника завідуючого відділом пропаганди та агітації Черкаського обкому партії М.Ліхцова²⁰ та багатьох інших.

За дорученням ЦК Компартії України обласні управління Комітету держбезпеки при Раді Міністрів УРСР уважно відстежували настрої населення в регіонах. Їх звернення, які регулярно лягали на стіл першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста, свідчили про те, що однакостайність в оцінці чехословацьких подій декларована на партійних активах, виробничих зборах, в засобах масової інформації була швидше бажаною, ніж дійсною. Особливо складною, на думку органів держбезпеки, була ситуація в західних областях України, на Буковині, в Закарпатті. Повідомляючи про це керівника республіканської партійної організації, органи держбезпеки відзначали: «...Продовжують надходити відомості про тенденційні і явно ворожі реагування як на події в ЧССР, так і на заходи ЦК КПРС і Радянського уряду. Слюсар Іршавської ткацької фабрики Вовканич Ю.В., 1935 р.н., позапартійний, сказав: «Росіян всюди ненавидять. В Польщі через ненависть до росіян кинули до в'язниці тисячі кращих людей. Румунія проти росіян. Чехи також змінили владу, яка підкорялась росіянам...» Вчитель однієї з шкіл м.Мукачєво Кампо Василь Васильович, 52 років, позапартійний, говорив: «Дружба СРСР і ЧССР заважала розвитку Чехословаччини, як і Угорщини. Лише чехи набагато розумніші, ніж угорці у 1956 р. Чехи без крові взяли владу в свої руки, вони роблять з розумом: трохи зробили зараз, а потім будуть робити поступово більше...»²¹

Навіть в обережній і поміркованій, як на той час, Академії наук України, повідомляло 29 січня 1969 р. ЦК КПУ вище політичне керівництво країни, коли-не-коли виникали питання: «Чи не надто спрощено пояснювати події підступами імперіалізму і контрреволюції?», «Хто ж все-таки запрошував радянські війська до Чехословаччини?»²²

Критично оцінювала спроби апарату ЦК КПУ і особисто П.Ю.Шелес-

та виправдати введення військ у Чехословаччину студентська молодь. 21 серпня в приймальню ЦК КПУ зателефонувала молода людина. Назвавшись студентом Київського університету, він заявив: «Передайте товаришу Шелесту, що ми не віримо в правдивість матеріалів, викладених в «Правде» з приводу Чехословаччини. Ми, молодь країни, зробимо те, що зробила молодь Чехословаччини. Ми не згодні з тим, що наші війська вдерлись до Чехословаччини». В іншому випадку після зустрічі з студентами і викладачами Київського університету ім.Т.Г.Шевченка перший секретар ЦК КПУ отримав листа, в якому його звинувачували в поширенні неправди про чехословацькі події. Як відзначив П.Ю.Шелест: «...Тон записки був не лише зухвалий, але й образливий не тільки для мене, а й для нашої системи»²³.

Не менш зухвалою стала заява студента третього курсу Хустського лісотехнікуму М.Курлищука, який після закінчення комсомольських зборів в присутності викладачів і студентів говорив: «...В нашій країні все робиться в примусовому порядку. КПРС вже давно втратила авторитет серед народу, соціалістичні країни по черзі починають відмовлятися від політики КПРС, як це робить Польща, Чехословаччина, Куба, Румунія, і це лише тому, що наш уряд нав'язує свою політику іншим соціалістичним державам... Найближчим часом вся соціалістична система впаде, і я буду радий бачити це...»²⁴.

З метою з'ясування настроїв населення першому секретареві ЦК КПУ П.Ю.Шелесту нерідко надавалися матеріали перлюстрації приватної кореспонденції. Так, 28 березня 1968 р. він ознайомився з листом випускника Київського університету ім.Т.Г.Шевченка, редактора республіканського видавництва «Молодь України» М.Малаша на адресу свого брата токаря Дніпропетровського заводу металургійного обладнання А.Малаша. В ньому, зокрема, говорилося: «Цікаві діла в Чехословаччині. Наші газети в основному мовчать, але там є чимало нового. Про це я довідаюся з радіо. Чехословацькі газети в Києві теж не продаються, хоч раніше були завжди. Немає югославських, бо ті теж пишуть про все, що відбувається в Чехословаччині. Правда, газета «Нове життя», що виходить у Чехословаччині українською мовою, прийшла Кореневичу, який її випишує. Спочатку — без вкладиша, а тепер оце повністю. Будемо вірити, що й у нас буде якась буча. Коли б швидше, а то далі так жити неможна. Імперія розпадається, і буде добре, якщо й Україна скаже своє слово проти цієї імперії»²⁵.

Красномовною є резолюція П.Ю.Шелеста на документі з дорученням Голдві Комітету державної безпеки при Раді Міністрів України В.Нікітченку доповісти про проведені заходи. Знаючи тогочасні форми і

методи роботи органів КДБ, неважко здогадатися, про які саме заходи йшла мова.

Хоча далеко не завжди дії органів державної безпеки були ефективними. Наприклад, тривалий час не вдавалося перепинити канали розповсюдження в прикордонних областях України листівки словацькою мовою, в якій говорилося: «Наближається сумна річниця ганебної окупації нашої дорогої батьківщини військами так званих друзів! Колабораціоністи на чолі з Гусаком, Індрую, Кольдером та іншими їм подібними зрадниками, намагаються одурманити чеський і словацький народи, легалізувати окупацію 21 серпня як цілком відповідне і необхідне втручання «наших друзів». Тому треба було видалити з державного керівництва і громадського життя тих осіб, які до останнього часу опиралися і ціною власної безпеки і втрати суспільного становища хотіли перешкодити цьому. Ці народні герої нашого народу на чолі з Кригелем, Пахмоном, Затопеком, Гавелом та іншими, гордо заявили про себе, безстрашно стали в перші ряди опору проти сваволі продажних душ Штроугалової і Аусперової кліки і героїчно захищають святу правду щодо дійсної мети незваних гостей. Наші народи не забудуть про самопожертву наших дорогих синів Яна Палаха і Яна Заяца. Їх самопожертва не повинна бути забутою»²⁶.

Наведені нами факти переконливо свідчать про існування істотного напруження в українському суспільстві, викликаного чехословацькими подіями. Певною мірою зняти його ставив за мету комплекс заходів, передбачений вищим політичним керівництвом СРСР і УРСР. Зокрема, ЦК КПРС і ЦК Компартії України всіляко прагнули вплинути на інтелігенцію, яка була особливо чутливою до всього того, що відбувалося в ЧСРС. З їх ініціативи вже в травні 1968 р. була організована в чисто хрущовському стилі поїздка П.Ю.Шелеста по Дніпру з групою українських письменників на чолі з керівництвом СПУ. Оцінюючи її результат, останній писав: «Багато виникало питань по подіях в Чехословаччині — ця тема їх дуже цікавила і тривожила. Вважаю, що зустрічі в такій обстановці і породжують взаємну довіру, і викликають на відверті розмови»²⁷.

В кінці 1968—1969 рр. розширяються обмін між делегаціями центральних, місцевих партійних комітетів КПРС і КПЧ. Щоправда, здебільшого подібні зустрічі носили формальний характер. Більше того, українські делегації, що перебували в Чехословаччині, нерідко настовхувались на неприязнь місцевого населення, супроводжувались конфліктами і непорозуміннями. Про них, зокрема, серед інших нещодавно розповіла Герой Соціалістичної Праці, київський будівельник Г.Сіра²⁸.

Таким чином, підсумовуючи викладені матеріали, можна твердити, що в період чехословацьких подій 1968 р. першому секретареві ЦК КПУ

П.Ю.Шелесту довелося стикнутися з цілим комплексом проблем, пов'язаних як із здійсненням генеральної лінії КПРС, спрямованої на упокорення Чехословаччини, так і вирішення конкретних завдань з формування відповідної прийнятної громадської думки, зменшення напруження в українському суспільстві.

-
- ¹ Шелест П.Е. ... Да не судимы будете. Дневниковые записи. Воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. — М., 1995. — С. 287.
 - ² Там само. — С. 294-295.
 - ³ Там само. — С. 287.
 - ⁴ Латыш М.В. "Пражская весна" 1968 г. и реакция Кремля. — М., 1998. — С. 60.
 - ⁵ Шелест П.Е. Вказ. праця. — С. 310.
 - ⁶ Латыш М.В. Вказ. праця. — С. 155.
 - ⁷ Шелест П.Е. Вказ. праця. — С. 323.
 - ⁸ Там само. — С. 349.
 - ⁹ Латыш М.В. Вказ. праця. — С. 193.
 - ¹⁰ Шелест П.Е. Вказ. праця. — С. 386.
 - ¹¹ Там само. — С. 384-385.
 - ¹² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 25, спр. 27. — Арк. 12-13.
 - ¹³ Там само. — Спр. 32. — Арк. 4-5.
 - ¹⁴ Там само. — Арк. 11.
 - ¹⁵ Шелест П.Е. Вказ. праця. — С. 316, 388-389.
 - ¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 25, спр. 64. — Арк. 68-69.
 - ¹⁷ Там само. — Арк. 64-65.
 - ¹⁸ Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ), Харків. — Спр. П-032915. — Т. 2. — Арк. 362.
 - ¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 25, спр. 342. — Арк. 134-137.
 - ²⁰ ДА СБУ, Черкаси. — Спр. 12239-ФПД. — Т. 3. — Арк. 4-76.
 - ²¹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 25, спр. 28. — Арк. 154-155.
 - ²² Там само. — Спр. 171. — Арк. 23.
 - ²³ Шелест П.Е. Вказ. праця. — С. 395, 404.
 - ²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 25, спр. 28. — Арк. 120.
 - ²⁵ Там само. — Спр. 64. — Арк. 38-39.
 - ²⁶ Там само. — Спр. 256. — Арк. 18.
 - ²⁷ Шелест П.Е. Вказ. праця. — С. 314.
 - ²⁸ Факты и комментарии. — 2001. — 17 января.

*Регіональні
історичні
дослідження*

СТАНОВЛЕННЯ КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІПРОВ'І (XVIII — ПОЧ. ХХ СТ.)

Краєзнавство Дніпропетровщини пройшло певний шлях свого становлення і має свої, притаманні тільки цьому регіону, особливості розвитку. Вони пов'язані з історико-політичним і соціально-економічними змінами, що відбулися в кінці XVIII століття. Коли в результаті воєнних дій південні території України ввійшли до складу Російської імперії. Розпочалося інтенсивне заселення краю — самовільне (поселенцями втікачами), кероване (наділення землею поміщиків і переселення ними своїх селян—кріпаків). Переважну більшість населення становили державні селяни (військові поселенці, козаки, колоністи), що сприяло економічному розвитку краю. З ростом населення, зростало число населених пунктів, закладались міста (в майбутньому адміністративні центри) Катеринослав (1776), Павлоград (1780), Новомосковськ (1794) та інші. У 70-х — 80-х рр. Катеринославщина стає важливим промисловим регіоном. Бурхливо розвиваються залізорудна, сталеві і чугунно-плавильна, металургійна галузі промисловості. Відкриваються школи, культурно-освітні установи, гуртується прошарок місцевої інтелігенції, що цікавиться історією краю. Повні кроки по об'єднанню місцевої інтелігенції були зроблені редакцією газети «Екатеринославских губернских ведомостей», що стали виходити з 1838 року. Мета цього видання була визначена «Положением о порядке производства дел в губернских правлениях» від 3 червня 1837 року¹. Передбачалось, що через газету прискориться передача відомостей про постанови та розпорядження уряду, губернської адміністрації посадовцям і установам. Ці матеріали розміщувались в офіційній частині газети, а неофіційну — передбачалось наповнювати місцевим матеріалом. Наприклад, про стан фабрик і заводів, промислів, торгівлі, судноплавства; про стан сільського господарства; про учбові заклади, історичні відомості, старожитності, знахідки старовини тощо. З 1857 р. дозволялось розміщувати матеріали про переміщення населення в межах губернії, виписки із метричних книг духовних консисторій, статистичні відомості про населені пункти, за даними зібраними офіцерами Генерального штабу².

«Губернські відомості» виходили в кожній губернії. За ними вели постійний нагляд Міністерство внутрішніх справ, III відділення імператорської канцелярії, Головне управління цензури Міністерства народної освіти. На місцях (в губерніях) відповідальність за їхній зміст несли гу-

бернатори. Вони підбирали і призначали редактора, цензора із числа чиновників губернського правління чи викладачів учбових закладів. Від рівня їх освіти, культури, зацікавленості залежав загальний стан газети, її вплив на формування у читачів інтересу до історії краю. У виданні «Екатеринославских губернских ведомостей» приймали участь чиновники: Барановський, Н.П.Сокальський, Н.П.Померанцев, А.Шмаков, В.Куш; вчителі — П.Бойченко, А.Бартошевич, директор училищ — Я.Д.Грахов. У своїх щорічних зверненнях до читачів редакція просила допомоги і співпраці у виданні газети, просила надсилати історичні, статистичні описи різних місць губернії, відомості про сільське господарство, домоводство, знахідки монет, предметів старовини³. У 1846 році, намагаючи активізувати діяльність місцевих літераторів, які, на думку редактора, охоче писали для столичних газет, він підкреслював що для покращення змісту газети необхідна дружня безкорисна допомога усіх літературних сил, посадових осіб, поміщиків, фабрикантів, заводчиків зі своїми спостереженнями з різних галузей. Відсутність дописувачів позначалась на якості публікацій. Аналіз газетних матеріалів, проведений автором статті, дозволяє зробити наступні висновки. Публікація історико-краєзнавчих документів на сторіках неофіційної частини «Екатеринославских губернских ведомостей» складає незначну частину⁴. Першим історичним, документом, опублікованим в газеті являється — звернення Г.О.Потьомкіна до Катеринославського дворянства з приводу покращення хліборобства в губернії. Ряд статей присвячені історико-статистичному опису Луганського заводу; стеориновому (свічковому) заводу — поміщика Нілуса у селі Веселому, що виробляв найкращі за якістю свічки в Новоросійському краї⁵; розчистці порогів Дніпра 1789—1832 рр. з метою перетворення його у судноплавну ріку⁶; про початок льодоходу на Дніпрі за 1800—1848 рр.⁷

Грунтовну статтю, присвячену 50-річчю Катеринославської губернської гімназії, підготував старший вчитель Степан Верибрюсов, історичний нарис про бібліотеку цього учбового закладу — А.Бартошевич. Директор училищ — Я.Д.Грахов, один із ініціаторів створення громадського музею в Катеринославі. Саме цій проблемі він присвятив ряд статей, де розповідав про облаштування музею, перші надходження, подарунки предметів давнини⁸.

Як бачимо, редколегія «Екатеринославских губернских ведомостей» протягом досліджуваного періоду відчувала нестачу добровільних помічників по наповненню газети краєзнавчим матеріалом. На її роботі позначились наслідки пожежі 1845 року, коли вона втратила архів і типографію. Не завжди відчувала підтримку літераторів, вчителів, чиновників, що для публікації своїх розвідок вибирали міністерські журнали

чи інші періодичні видання. Так, із звітів про роботу губернської гімназії в «Журнале Министерства народного просвещения» відомо, що вчителі: Я.Навроцький складав генеологічні таблиці царських осіб; Понятовський — вивчав місцеві слова-наріччя, пояснював їх значення; Т.С.Семеновський вів метеорологічні спостереження⁹. Окрім цього, чиновники губернського правління надсилали матеріали про Катеринославщину до «Одесского вестника». Особливої уваги заслуговує ініціатива директора губернських училищ Я.Д.Грахова, підтримана генерал-губернатором А.Я.Фабром, по створенню музею. Засновники мали намір збирати в ньому предмети, що в тій чи іншій мірі будуть відноситись до Катеринославської губернії. Розраховували при цьому на добровільні пожертви, звертались до осіб, що володіли древніми монетами, медалями, предметами історичної та археологічної цінності. Значну кількість предметів зі свого зібрання передав А.Я.Фабр. Серед них декілька екземплярів кам'яних баб, з яких була започаткована унікальна колекція в музеї. Окрім цього, він надавав фінансову допомогу по облаштуванню музею, придбанню цінних предметів і колекцій. Грахов Я.Д., що практично взяв на себе всі питання по організації музею, теж зробив цінний подарунок — 60 монет із срібла і міді¹⁰. Музей відкрили у 1849 р. в будинку Дворянського зібрання. Через три роки він нараховував значну кількість нумізматичних предметів давньоруського періоду, датські, грецькі, римські монети, єгипетські, керченські древності, колекції — порід кам'яного вугілля, корисних копалин, предмети з археологічних розкопок, що проводились на території губернії. Як бачимо, редакції «Катеринославських губернських ведомостей» не вдалося стати об'єднуючим центром по вивченню краю. Але вона, в певній мірі, розбудила громадськість.

З наступною спробою об'єднати наукові сили виступили представники місцевої інтелігенції: літератори В.М.Елагін, П.Д.Мизько, голова Катеринославської Казенної палати М.П.Баллін та інші. У 1858 році вони запропонували організувати клуб, де б читались лекції, наукові доповіді, вивчалась історія краю. Планувалось створити громадську бібліотеку, налагодити видання журналу. На жаль, на практиці реалізувати ці наміри теж не вдалося.

Подальший соціально-економічний розвиток губернії привів до збільшення наукових закладів. Зокрема, була відкрита гімназія (1865 р.) з школою при ній, народна аудиторія, реальне училище (1875 р.), Вище гірниче училище (1899 р.), що розширило коло дослідників місцевої історії, культури, а також збирачів різнобічних колекцій — археологічних, природничих. Зростаюча зацікавленість історією краю, свідчила про те, що в середовищі наукової і культурної громадськості йшов процес ус-

відомлення і визначення свого місця в суспільстві, а одним із засобів самовираження була активна участь в роботі наукових і громадських організацій. З ініціативи викладачів Вищого гірничого училища, при активній допомозі місцевої інтелігенції у травні 1901 року розпочало свою діяльність Катеринославське наукове товариство. За статутом воно ставило за мету слідкувати за досягненнями науки, сприяти її розвитку, поширювати наукові знання серед населення. Як бачимо, з однієї сторони ставились завдання суто наукового характеру, а з іншої (пропаганда і поширення знань) свідчило про громадський характер його діяльності. Здійснювати свої наміри Наукове товариство планувало шляхом читання лекцій, видання праць наукового і педагогічного характеру, організацію технічних шкіл і класів. За своєю структурою було відкритою організацією, про це переконливо свідчить його кількісний склад. Так, у кінці першого року існування — загальна кількість членів Наукового товариства становила 251 чол. Із них — 192 чоловіків, 59 — жінок; серед них — викладачів учбових закладів усіх рівнів (вищих, середніх, нижчих) — 57 чол.; службовців (чиновників) — 54 чол., літераторів — 11 чол., присяжних повірених — 17 чол., лікарів — 41 чол. інших професій — 70 чол. За віросповіданням вони поділялись: православних — 161 чол., римо-католиків — 13, протестантів — 19, іудеїв 58; за освітнім рівнем: з вищою освітою — 153 чол., середньою — 83 чол., домашньою — 15 чол.¹¹

Головою Катеринославського наукового товариства був обраний професор Вищого гірничого училища В.В.Курилов, заступником голови — кандидат права, викладач В.І.Карпов (з 1902 р. цю посаду обіймав директор комерційного училища Антін Синявський), секретарем — присяжний повірений С.І.Гальперін (потім редактор газети «Придніпровський край» М.В.Биков). До складу правління Товариства входили: викладачі комерційного училища — І.Ф.Алдірьов, реального училища — І.Я.Акінфієв, Вищого гірничого училища — В.Е.Загулін, завідуючий училищем залізничників — Н.В.Чехов та інші. Розташовувалось товариство у приміщенні Вищого гірничого училища. Тут відбувались щонедільні засідання, загальні та урочисті збори, котрі, з дозволу Правління, могли відвідувати всі бажаючі. На зібраннях йшов активний пошук ефективних заходів по вивченню місцевої історії, збережню документальних матеріалів, що були розпоршені по відомчих архівах. Заслуховувались наукові доповіді широкого тематичного спрямування — від реформ середньої школи, розвитку хімії, метеорології до досліджень про окремих визначних вчених і дослідників рідного краю. Особливу зацікавленість і підтримку отримала ініціатива голови Товариства В.В.Курилова про зас-

нування в Катеринославі ботанічного саду з природничо-історичним і археологічним музеями. Члени Товариства підготували проекти, кошториси, визначили місце розташування саду, розгорнули збір матеріалів з історії Потьомкінського саду і палацу, де передбачалось розбити новий сад. З метою прихилення до пожертв населення губернії планувалось організувати виставки предметів старовини з приватних колекцій. А унікальне зібрання аматора-археолога О.М.Поля (помер 1890 року) покласти в основу майбутнього археологічного музею¹². Ідея, підтримана головою губернської земської управи М.В.Родзянко, при активній участі Антіна Синявського, здійснилась. 3 травня 1902 року у місті Катеринославі розпочав свою роботу музей. На посаду директора запрошений (не без допомоги А.Синявського) професор Московського університету Д.І.Яворницький. Широка ерудиція, знання української археології, етнографії, історії Запоріжжя дозволило вченому протягом короткого відтинку часу підготувати відкриття музею з археологічними і природознавчими виставками. Протягом 30 років Дмитро Іванович Яворницький піклуватиметься справами музею, захищатиме його інтереси, в тому числі і від ініціаторів його створення — Катеринославського наукового товариства, котре бажало, щоб музей знаходився у його підпорядкуванні. Доб'ється того, що музей стане визначним науковим закладом. Вчений одним з перших звернув увагу на долю колекції старожитностей О.М.Поля, що нараховувала 4774 предмети і оцінювалась у 200000 рублів сріблом¹³. Він домігся того, що унікальне зібрання не було продане до Англії, а залишилось на батьківщині.

В планах Катеринославського наукового товариства стояло питання про упорядкування архівів. Під час розгляду статуту Товариства Міністерство внутрішніх справ вилучило їх, посилаючись на те, що в Росії йшов процес створення мережі губернських архівних комісій. Таке рішення Міністерства внутрішніх справ лише прискорило створення Катеринославської губернської вченої архівної комісії (далі КГВАК). За організацію Комісії взявся директор комерційного училища, поборник справи України — Антін Синявський, що на той час був заступником голови Катеринославського наукового товариства. 16 березня 1903 року відбулося перше організаційне засідання губернської вченої архівної комісії, вибрані керівні органи, визначені першочергові завдання і напрямки діяльності. Головою Комісії обрали предводителя дворянства М.І.Міклашевського, заступником голови — Антіна Синявського, секретарем викладача комерційного училища І.Ф.Ветроградова. В Комісії виявили бажання працювати — вчитель Я.П.Новицький із Олександрівська (н. Запоріжжя), ректор духовної семінарії архімандрит Іоаницький, директор музею про-

фесор Д.І.Яворницький, голова повітової земської управи С.А.Бродницький. Пізніше почесними членами стали визначні вчені ряду університетів: В.Б.Антонович, М.В.Довнар-Запольський, Ю.А.Кулаковський — Київського; О.І.Маркевич, В.М.Мочульський, Е.Ф.фон Штерн — Новоросійського; Д.І.Багалій, І.М.Соловйов, М.Ф.Сумцов — Харківського; М.С.Грушевський — Львівського; В.М.Покровський — директор Петербурзького археологічного товариства та інш. Але найбільшу роль відіграв організатор цих задумів — Антін Синявський.

Утворення Катеринославської губерської вченої архівної комісії, як і музею, впливало з діяльності Катеринославського наукового товариства, що свідчило про усвідомлення науковою громадськістю необхідності збереження документальних матеріалів, вивчення історії і пам'яток краю. Редактор місцевої газети «Приднепровский край» М.Биков в статті, присвяченій відкриттю КГВАК писав, що документи, котрі зберігаються в архівах міському і дворянському, губернського правління, окружного суду, воєнного гарнізону, єпархіального, земського відомств, монастирських, приватних та інших установ охоплюють період з 1764 р. (часу створення Новоросійської губернії з провінціями), зберігають цікаві відомості про Запорізьку Січ, про заснування Катеринославського намісництва, потім губернії, про колонізацію краю (вільну, адміністративну, кріпосницьку). Вони є важливими свідками і повинні зберігатись для історії. Для упорядкування архівів необхідно об'єднатись всім освіченим людям і присвятити весь вільний час для їх розбору і опрацюванню. Любов'ю до Батьківщини, наголошував далі М.В.Биков, повинна бути просякнута вся робота Катеринославської губерської вченої архівної комісії. Головним завданням в її діяльності повинно бути — створення губернського історичного архіву, збір відомостей про старожитності, сприяння поширенню археологічних, історичних відомостей серед населення, ознайомлення їх з пам'ятками сивої давнини, що знаходяться на території губернії. Як бачимо, на перше місце у КГВАК ставились задачі збору і збереження архівних матеріалів, пов'язаних з історією губернії і Новоросійського краю — тобто Півдня України. При створенні Комісії її засновники врахували і той факт, що «Положення про архівні комісії» (1884 р.) не обмежувало діяльність губернських вчених архівних комісій жорстким регламентом і багато з них, в тому числі і Катеринославська губерська вчена архівна комісія скористалась цим правом, розширивши коло своїх наукових досліджень, включенням питань про охорону і збереження пам'яток старовини, облаштування музеїв, видання наукових матеріалів і окремих праць, створення бібліотек.

На думку багатьох членів Катеринославської губерської вченої ар-

хівної комісії, саме стан старожитностей краю потребував термінового втручання і допомоги. Зокрема, проведення археологічних розкопок, обстеження залишків пам'яток Запорізької Січі, збір етнографічного і фольклорного матеріалу, накопичення відомостей про окремих визначних діячів — уродженців Катеринославщини. Виконати намічені плани можна було лише в тісній взаємодії і співпраці з місцевим населенням (нащадками дворянських родів, землевласниками, вчителями, лікарями, священнослужителями) всіма тими, хто щиро вболівав за історико-культурну спадщину свого народу. На велике значення місцевих досліджень для історичної науки, котра повинна базуватись на міцному фундаменті археологічних і історичних знань, наголошувалось і в передмові до першого випуску «Летописи» Катеринославської губернської вченої архівної комісії, що вийшла друком у 1904 році. В ній підкреслювалось, що Катеринославська губернія мало обстежена, особливо її архіви, багато з них занедбані, розміщуються у непристосованих для цього приміщеннях, розкрадаються і розпродуються як макулатура за безцінь, тому терміново треба розгорнути роботу щодо їх обстеження, розбору і передачі цінних матеріалів до історичного архіву¹⁴.

Для того, щоб в короткий строк зібрати відомості про наявні в губернії архіви, КГВАК підготувала і розіслала спеціальну анкету-питальник. В котрій звертались до приватних осіб, предводителів дворянства, повітових справників з проханням повідомити про наявність в архівах рукописів, предметів старовини тощо. Знаючи про значну кількість цінних документів у сховищах монастирів, у церквах Катеринославської єпархії, комісія звернулась до єпископа Катеринославського і Таганрогського Симеона за дозволом обстежити архіви, скласти описи предметів, що мають історичне значення. Отримавши відповіді, КГВАК визначила послідовність роботи, створила відповідні комісії. Першочерговому обстеженню підлягали архіви монастирів: НовоМосковського, Самарського, Кам'янського, Волнянського, Покровського та інших. Так, І.Ф.Вертоградову доручили обстежити с.Письмачовку, В.О.Біднову — Самарський монастир, А.С.Синявському — архів духовної консисторії, О.Г.Богумилю — архів Губернського правління, Я.П.Новицькому — архіви міста Олександрівська. Провівши відповідну роботу, члени Катеринославської губернської вченої архівної комісії констатували, що переважна більшість архівів не впорядкована, виключення становили архіви Самарського монастиря, губернського передводителя дворянства і казначейства у м. Олександрівську. В доповідній записці Я.П.Новицький, говорячи про стан архіву присутственных місць і установ Олександрівського повіту, відмічав, що багато архівних матеріалів були вивезені за межі губернії А.О.Скаль-

ковським — дослідником Новоросійського краю. На його думку, ці матеріали треба розшукати у спадкоємців А.О.Скальковського. Зокрема, у сина, що мешкав у м.Одесі і, по-можливості, повернути їх. Протягом 1886—1888 років Я.П.Новицький листувався з А.О.Скальковським, котрий охоче надавав йому допомогу у пошуках документальних матеріалів з історії м.Олександрівська і передав йому більше 60 оригінальних документів для копіювання. Документи висвітлювали питання будівництва Олександрівського укріплення, листування з цього приводу Запорізького Коша з князем В.Довгоруковим-Кримським — головнокомандувачем російською армією; про будівництво Української і Дніпровської укріплених ліній: про похід Сагайдачного (тобто про війну з Туреччиною); про скарги і протести запорожців щодо будівництва укріплень по річках: Орелі, Самарі, Вовчої, Бик, Опалісі: про потрапу посівів, пограбування і здирицтво російської армії в зимівниках і селах¹⁵. Завдячуючи Я.П.Новицькому ці документи були опубліковані. Він вважав, що А.О.Скальковський знайшов ці багаті, цікаві архівні матеріали у 1835—1845 роках у Присутствених місцях Катеринослава і тримав у себе вдома досить тривалий час. Таким же шляхом у нього опинилися матеріали бувших Новоросійської і Азовської губерній (1764—1784 рр.), Катеринославського намісництва (1784—1796 рр.), другої Новоросійської губернії (1794—1802 рр.), Катеринославської губернії (з 1802 р.) а також справи генерал-губернаторів Воейкова, О.Г.Потьомкіна, П.П.Зубова. Подібна практика видачі документів дослідникам була поширена. Внаслідок чого архівні документи до установ не повертались протягом 10—15 років. Листуванням з Одеським товариством історії та старожитностей з цього питання було встановлено, що А.О.Скальковський повернув документи державі. Зникненню документів із монастирських зібрань, на думку єпископа Феодосія, допомагали тіж допитливі дослідники старовини, котрі відвідуючі монастирські архіви, як правило, відіжджали від них з пакунками і цінними придбаннями. Сумний стан архівів, зубожіння, малочисленість матеріалів XVIII ст., наголошував він, якраз і свідчить про ту старанність «панів дослідників»¹⁶.

Для того, щоб у майбутньому припинилась така практика Катеринославська губернська вчена архівна комісія звернулася до губернатора з проханням видати спеціальний циркуляр.

На підставі матеріалів обстежень архівів членами КГВАК В.О.Бідновим, М.В.Биковим, В.Д.Машуковим були підготовлені і опубліковані оглядові довідки¹⁷. Вони свідчили, що найбільш в повному обсязі збереглися матеріали з історії церкви починаючи з 1774 року, вони торкалися питань будівництва церков на казенних і поміщицьких землях, про кількість

монастирів і церков у повітах, про церковну «Січову школу», про запорізьких старшин і отаманів, про церкви і монастирі Кримського півострова. Характеризуючи матеріали Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря наголошувалось, що матеріали XVIII ст., котрими користувалися при підготовці своїх праць архієпископи Гавриїл Розанов, Феодосій Макар'євський, в архівах відсутні. Більш повно збереглися матеріали XIX ст., що висвітлюють господарчі, економічні питання життєдіяльності монастиря, списки монахів, служителів. Складаючи оглядові довідки автори використовували тексти багатьох документів, котрі з різних причин до наших днів не збереглися і сьогодні є єдиним джерелом при висвітленні історії церкви, Запорізької Січі.

О.Г.Богумиль, І.Ф.Вертоградов, Д.І.Дорошенко працювали над документами з історії управління Новоросією¹⁸. Виявлені 716 матеріалів в архіві Катеринославського губернського правління (ордери і розпорядження Г.О.Потьомкіна) давали уяву про стан намісництва у 1790—1791 рр., в період війни Росії з Турцією, про зимівники і села бувшої Запорізької Січі, складений П.І.Теккелі, їх розподіл між Новоросійською і Азовською губерніями, що створювались.

В опису наведені дані про кількість населених пунктів у Самарській, Протовчанській, Личковській, Барвінській Степке, Кальміуській паланках, де проживало 36574 чол. (козаків, поселян, землевласників, священослужителів)¹⁹.

Документи Катеринославського нижнього земського суду висвітлювали діяльність губернської і провінційної адміністрації, наводили дані про економічний стан ряду підприємств і промислів, про побут, звичаї народного життя, про соціально-економічний стан Новомосковського повіту за 1860 рік. Матеріали не втратили свого значення і в наші дні, можуть ефективно використовуватись при підготовці наукових праць про окремі регіони, населенні пункти України. Наприклад, про чисельність населення Новомосковського повіту вказувалось, що воно складало 124585 чол. (61946 чол. і 62639 жін.). В повіті проживало 259 потомствених і 163 особових дворян, священослужителів — 207, церковнослужителів — 229, колоністів — 1599, державних селян — 70150, поміщицьких — 46148. Вони проживали у 260 населених пунктах (5 містечок, 45 — селищ, 179 — сіл, 28 — хуторів); володіли 501524 десятинами, 2288 сажнями пахотної землі. Добробут кріпосної сім'ї, що складалась із 7 чол. (5 дітей віком від 3 до 15 років) виглядав наступним чином: сім'я мала хату, 2 повітки, погреб, свиню, 12 курей, хліба — 15 копен, іншої худоби — 2 шт.²⁰

Виконуючи наступне завдання своєї програми, збір матеріалів про

визначних діячів, науковців, літераторів, уродженців губернії, члени комісії М.В.Биков, В.О.Беднов, В.В.Данилов, В.Д.Машуков, А.С.Синявський, Д.І.Яворницький та інш. підготували ряд публікацій про дослідника і колекціонера О.М.Поля, етнографа М.В.Закревського, етнографа і поета І.І.Манжугу, літераторів Д.Т. і М.Д.Мизко, вченого історіографа Новоросійського краю О.І.Маркевича, про кошового П.Кальнишевського гетьмана П.К.Сагайдачного, сотника І.Гонту, єпископа Феодосія, протоієрея Карпа Павловського, садівника Лазаря Глобу, старовинний рід Малам тощо²¹.

Велику роботу по обстеженню архівів Маріупольського, Олександрівського повітів провів Я.П.Новицький. Окрім вивчення документальних матеріалів, він збирав історичні пісні, народні перекази пов'язані з історією Запорізької Січі, народні повір'я, молитви, рецепти народної медицини. Обстеженню підлягали райони Нікополя (був. Микитська Січ), Копилки (Чортотлицька Січ), райони сіл Покровського, Язикова (Федорівка) Катеринославського повіту. На лівому березі Дніпра — с.Кушугуловка (Велика Катеринівка), Краснокутовка (Мала Катеринівка) — біля Великого Лугу, села Покровське, Ольгинка на річці Волновасі та інш. На підставі зібраних матеріалів він підготував працю «Малорусские исторические песни, собранные в Екатеринославщине 1874—1903 гг.» (опублікована в ЛЕГУАК. — 1907. — Вип. 4. — С. 131-257). Однак самі пісні з цього випуску були вилучені і залишилися невідомими дослідникам. Лише коментарі та додатки, що опубліковані у 5 випуску ЛЕГУАК (1909) дають можливість скласти певну уяву про цю працю Я.П.Новицького.

У відповідності до Статуту в коло КГВАК були включені питання охорони та збереження пам'яток старовини. Але відсутність коштів не дали змоги розгорнути цю справу. Здобутки КГВАК в цій сфері діяльності обмежились ініціативами членів комісії щодо збереження надгробків і надмогильних хрестів бувших кошових, курінних отаманів Запорізької Січі, про впорядкування і охорону кладовищ і окремих могил визначних осіб, зокрема, Лазаря Глоби — засновника міського і Потьомкінського садів у Катеринославі²². За ініціативою Д.І.Яворницького порушувалось питання про придбання земельної ділянки, де знаходилась могила кошового І.Сірка. Підтримувались пропозиції щодо увічнення пам'ятних дат з історії Запорізького козацтва²³.

З метою впорядкування археологічних розкопок КГВАК видавала дозволи на проведення археологічних досліджень, забороняючи і припиняючи наміри скарбошукачів. Серед членів КГВАК археологічні пам'ятки досліджували Я.П.Новицький, А.С.Синявський, Д.І.Яворницький. Їхніми зусиллями була підготовлена археологічна карта о.Хортиці і прилеглої до неї території, проведені розкопки в Потьомкінському саду, на

Басейній площі в Катеринославі, де були виявлені залишки стоянки кам'яного віку. Але ці розкопки носили епізодичний характер, були приурочені до XIII Археологічного з'їзду, що проходив 1905 р. у Катеринославі.

Таким чином, протягом XIX ст. краєзнавство Дніпропетровщини пройшло шлях від окремих ініціатив до створення наукових установ, що ставили за мету вивчення історії, пам'яток краю. Двигуном цієї справи ставали науковці, місцева інтелігенція, що вболівала за долю України.

¹ Полное собрание законов, 2-е изд. — Т. 12, отд. I. — №10304, §86-89. — С. 459-469.

² [ГИАР]. — Ф. 1290, оп. 1, спр. 304. — Арк. 29-29 зв.

³ От редакции // Екатеринославские губернские ведомости (далее ЕГВ). — 1839. — №24.

⁴ Підрахунки автора.

⁵ Шуман О. Стеориновые свечи Новороссийского края // ЕГВ. — 1846. — №29.

⁶ О работах на Днепровских порогах // ЕГВ. — 1841. — №6,7; Описание Днепровских порогов в статистическом и гидрографическом отношении // ЕГВ. — 1843. — №21, 22.

⁷ О вскрытии реки Днепра // ЕГВ. — 1848. — №12.

⁸ Об устройстве общественного музеума в городе Екатеринославе // ЕГВ. — 1848. — №12.

⁹ Известие об ученых и литературных трудах профессоров и прочих преподавателей в учебных заведениях Министерства народного просвещения за 1844 год (далее Известия) // ЖМНП. — 1845. — Ч. 57. — Отд. III. — С. 20; 1854. — Ч. 81. — Отд. III. — С. 30.

¹⁰ Общественный музей в г.Екатеринославе // ЖМНП. — 1949. — Ч. 62. — Отд. VII. — С. 89.

¹¹ Отчет о деятельности Екатеринославского научного общества за 1901 год, протоколы общих собраний и список членов научного общества // Екатеринославское научное общество (Год 2-ой №1). — Екатеринослав. — 1902. — №1. — С. 12.

¹² Отчет Правления о деятельности Екатеринославского научного общества за 1901 г., утвержденный общим собранием 15—22 декабря // Екатеринославское научное общество (год 2-ой №1-4). — Екатеринослав. — 1902. — №1-4. — С. 6.

¹³ Областной музей имени А.Н.Поля // Киевская старина. — 1905. — №1. — С. 28.

¹⁴ Протокол №2 заседания Екатеринославской губернской ученой архивной комиссии от 23 апреля 1904 г. // Летопись Екатеринославской губернской ученой архивной комиссии (далі — ЛЕГУАК). — 1904, вып. 1. — С. 172-173.

¹⁵ Гаицкий Я.П. Материалы для истории Запорожских козаков // ЛЕГУАК. — 1909, вып. V. — С. II.

¹⁶ Беднов В.А. Краткие сведения об архивах Самарского Пустынно-Николаевского монастыря // ЛЕГУАК. — 1907. — Вып. 4. — С. 354.

¹⁷ Беднов В.А. Сведения об архиве Екатеринославской духовной консистории (документы XVIII в.); Краткие сведения об архиве Самарского Пустынно-Николаевского монастыря // ЛЕГУАК, 1907. — Вып. 4. — С. 315—335; 338—356; Быков М.В. Преосвященный Феодосий, епископ Екатеринославский и Таганрогский и его труды по истории Екатеринославщины // ЛЕГУАК. — 1909. — Вып. 5. — С. 89-115; Машуков В.Д. Несколько документов, относящихся к епархиям Полтавской и Херсонской // ЛЕГУАК. — 1910. — Вып. 6. — С. 132-193; К истории кафедрального Преображенского собора в г.Екатеринославе // ЛЕГУАК. — 1911. — Вып. 7. — С. 254-257.

¹⁸ Богумиль О.Г. К истории управления Новороссии князем Г.А.Потемкиным. Ордера 1790 и 1791 // ЛЕГУАК. — 1905. — Вып. 2; Вертоградов І. Екатеринославская земская милиция 1806-1807. (к столетию учреждения) // ЛЕГУАК. — 1907. — Вып. 4. — С. 30-39; Дорошенко Д.И. Об архивах Екатеринославской губернии (по официальным данным анкеты) // ЛЕГУАК. — 1911. — Вып. 7. — С. 157-168.

¹⁹ Богумиль О.Г. К истории управления... — С. 18.

- ²⁰ Богумиль О.Г. Новомосковський уезд в 1860 г. // ЛЕГУАК. — 1905. — Вып. 2. — С. 31-37.
- ²¹ Синявський А.С. А.Н.Поль (біографічний очерк); А.И.Маркевич (історіограф Новоросійського краю // ЛЕГУАК. — 1904. — Вып. 1. — С. I-XXXIV; Преосвященський Феодосій, єпископ Катеринославський... // ЛЕГУАК. — 1910. — Вып. 6. — С. 216-225; Д.І.Яворницький. К біографії малоросійського етнографа Н.В.Закревського (1805—1871); Род Мизко (по ловоду доклада В.В.Данилова) // ЛЕГУАК. — 1911. — Вып. 7. — С. 117-242; Гетман Петро Конашевич Сагайдачний // ЛЕГУАК. — 1913. — Вып. 9. — С. 1-58; В.Данилов Дмитрій Тимофеевич и Николай Дмитриевич Мизки (справка об их літературній діяльності // ЕГУАК. — 1911. — Вып. 7. — С. 134-146; М.В.Быков. Ив.Ив.Манжуга український етнограф и поэт // ЛЕГУАК. — 1910. — Вып. 6. — С. 13-37.
- ²² Отчет о деятельности Екатеринославской ученой архивной комиссии (16 марта 1903 г. — 1 ноября 1904 г.) // ЛЕГУАК. — 1904. — Вып. 1. — С. 3.
- ²³ Протоколы заседаний Екатеринославской губернской ученой архивной комиссии №4 от 30 ноября 1903 // ЛЕГУАК. — 1904. — Вып. 1. — С. 191; Памятник запорожцам // ЛЕГУАК. — 1910. — Вып. 6. — С. 239.

Городницька Л.

СИСТЕМА СУДОВИХ ОРГАНІВ БУКОВИНИ (1774-1914рр.)

В міру розвитку українського судочинства в нашій державі зростає інтерес вітчизняних теоретиків і практиків до аналізу особливостей його функціонування на різних етапах суспільного розвитку. Зміцнення правопорядку, посилення боротьби з правопорушниками, необхідність викорінення злочинності є проблемою і сьогодні. Процеси державного будівництва в Україні вимагають вдосконалення судової влади, детального вивчення вітчизняного і світового досвіду судочинства.

Науковий інтерес становить аспект крайового судочинства на Буковині у 1774-1914 рр., що має принципи, тільки йому властиві особливості. В буковинському краї діяли судові установи, які впродовж вищезазначеного періоду зазнали ряду змін, особливо після прийняття конституції Австро-Угорської імперії 1867 р.

Судова система на Буковині складалася з окремих судових органів. Кожен із судів займав певне місце в загальній системі, але всі вони виконували єдине завдання: здійснення правосуддя.

В Галичині, до складу якої у 1786-1849 рр. входила і Буковина, було утворено три судові установи, які поряд з крайовим судом у Львові мали діяти ще у Тарново і Станіславі з 1 січня 1787 р. До Станіславського крайового суду належали Станіславський, Заліщицький, Стрийський, Тернопільський і Буковинський округи¹.

До середини ХІХ ст. на Буковині, як і в Галичині, для розгляду цивіль-

них справ існували 4 крайових суди – у Львові, Станіславі, Чернівцях і Тарнові. Кримінальні справи розглядали 8 судів з апеляційною інстанцією у Львові. Крім того, у містах діяли магістратські суди, а по селах функції правосуддя здійснювали мандатори. Суди в той час перебували на посагах державної адміністрації².

У кінці XVIII – першій половині XIX ст. на Буковині діяли домініальні суди. Згідно з циркуляром Ґалицького губернаторства від 12 квітня 1787 р.³ між домініями (володіннями великих землевласників) і судами встановлювалась залежність останніх і нагляд перших. Домінії надавали право дії судам у вирішенні спірних справ, але разом з тим мали право втручатися в правові справи і впливати на їх вирішення. Домінії мали право нагляду над діями судів. Коли домінії помічали певну службову байдужість, зволікання в роботі, то вони повинні були нагадати судам про точне виконання їх обов'язків, про те, що вони повинні були оберігати законні інтереси неповнолітніх, якщо справа стосувалася нерухомого майна і грошей, а також не допускати інші порушення. У випадках, коли суди відмовлялися виконувати поради і зауваження, домінії мали право заявити про дії суддів, що суперечили службовим обов'язкам, в королівський апеляційний суд. У тих випадках, коли у судовій справі однією із сторін виступала домінія, цивільні справи розглядалися в окружному суді, а кримінальні – в крайовому.

Цісарсько-королівський апеляційний суд встановив для домініальних судових установ загальні правила з метою забезпечення законності їх діяльності. На основі циркуляра Ґалицького апеляційного суду від 12 липня 1787 р.⁴ до юрисдикції домініальних судів належали всі господарські справи, судові карні справи і політичні злочини. Домініальні суди зобов'язані були чітко дотримуватися законності і були підпорядковані окружним судам. Окружні суди мали право перевіряти службову діяльність доміній, користуватися за проханням судовими актами, виготовленими в домініальних судах. Юстиціарії доміній здійснювали судочинство лише по тих справах, що входили до їх компетенції, але за наказом домініального начальства могли розглядати й інші справи. Юстиціарії ніяким чином не мали права розглядати суперечливі справи, які виникали між домініями і підлеглими, вони могли тільки спробувати залагодити спір.

Домініальні суди зобов'язані були в кінці кожного місяця звітувати у окружний суд про свою роботу, а про всі зібрані судові мита подавати письмові відомості у вищий апеляційний суд.

Домініальні суди були підконтрольні землевласникам, місцевій адміністрації, отримували від них платню. Прийняття на службу і звільнення з неї, надання певної посади у суді залежало від інтересів доміній.

Якщо були такі юстиціарії (суди), які обслуговували декілька доміній, то в такому випадку право вищого нагляду над судом, а також право прийняття і звільнення зі служби надавалося одній домінії, яку призначала крайова адміністрація.

Циркуляром Галицького губернаторства від 1 грудня 1787 р.⁵ поряд з існуючим у Львові крайовим судом були створені суди у Станіславі і Тарнові. До Львівського крайового суду належав розгляд цивільних і фіскальних справ, за винятком тих справ, які на основі закону від 1 вересня 1781 р. вважалися політичними. В крайовому суді справи розглядалися лише після попереднього їх розгляду в окружних судах: Львівському, Перемишлянському, Замостівському, Брідському, Жовківському, Бережанському і Самбірському. В окружні суди призначалися службові особи, які здійснювали судочинство у всіх справах, належних до станового суду.

До Станіславського крайового суду належали цивільні і фіскальні справи по Станіславському, Владищицькому, Стрийському, Тернопільському і Буковинському округах. Справи, які поступили у Львівський крайовий суд після 1 жовтня 1787 р., передавалися відповідно у Станіславський і Тарновський крайові суди⁶.

У 1787 р. окружний кримінальний суд Буковинського краю очолював суддя, до складу суду входили три заступники судді, два канцеляристи, один тюремник, п'ять судових виконавців. Цивільний окружний суд у Чернівцях очолював головний суддя, якому були підпорядковані три місцеві цивільні суди: у Чернівцях, Сереті і Сучаві. До їх складу входили суддя, два радники, секретар, два канцеляристи і три судових виконавці. Усі працівники суду складали присягу на вірність цісарю і чесність та законність при виконанні службових обов'язків⁷.

На основі закону про порядок ведення судових справ від 27 квітня 1786 р. в усіх місцевостях Галичини (у тому числі й Буковини) цивільні справи, які були пов'язані з вирішенням сільськогосподарських питань, незалежно від того, хто виступав однією із сторін – християнин чи іудей -, здійснювалися у суді безплатно. Проте всі інші сторони судового процесу повинні були платити витрати за юридичне обслуговування⁸. Згідно з указом цісаря Йосифа II від 15 лютого 1787 р. всі кримінальні і політичні справи належали до кримінального суду і обов'язково підлягали сплаті судового мита.

13 лютого 1822 р. Галицький апеляційний суд видав циркуляр про компетенцію судів та суддів⁹. На основі цього нормативного акту суддя цивільного чи кримінального суду будь-якої інстанції не мав права одноособово порушити судову справу і подати її на розгляд у суд, де він працював. У тих випадках, коли однією із сторін виступав сам суддя, судова

справа розглядалася судом вищої інстанції. Судові процеси були так звані “усні” і “письмові”. В ході усного судового процесу приймалися до уваги всі заперечення стосовно справи, які були документально підтвержені. Це було, так би мовити, перше засідання. При наявності необхідної кількості доказів згідно з чинним законодавством призначалося друге засідання – засідання письмового судового процесу. Якщо подана справа не була вчасно розглянута судом, позивач мав право оскаржити неналежний судовий стан протягом половини того часу, скільки справа перебувала в суді. В тих випадках, коли рішення суду затримувалося, або ж позивач був незадоволений результатом, він мав право вимагати продовження засідання суду. Якщо протест позивача був поданий пізніше визначеного терміну, то він залишався без розгляду.

Протести позивачів, що були подані вчасно, розглядалися суддею I інстанції, який повинен був винести рішення – чи справа підлягає більш глибокому розслідуванню, чи, можливо, необхідно додатково допитати обидві сторони процесу. Суддя після повторного розгляду справи повинен був видати позивачеві мотивовану резолюцію або рішення.

Оскаржити рішення суду I інстанції будь-яка сторона судового процесу мала право впродовж 8 днів, а у торгових справах – 3 днів з дня винесення рішення. Про зміст оскарження сторона повинна була повідомити суд I інстанції і подати заяву. Суд I інстанції передавав заяву в апеляційний суд. Такі ж правила існували і при оскарженні рішення апеляційного суду. Якщо суд I інстанції залагоджував правдиво справу, то оскарження не передавалося в апеляційний суд.

У тих випадках, коли оскарження сторони суддя не брав до уваги чи взагалі не розглядав, законом передбачалася відповідальність судді перед судом вищої інстанції. Якщо сторона, незадоволена рішенням суду, висловлювала свій протест в усній формі і не подала письмової заяви, тоді попереднє рішення суду вважалося правосильним і вступало в дію.

При поданні заяви в суд I інстанції позивач повинен був обов'язково вказати, чи справа є цивільною, чи торговою, чи фінансовою. Якщо справа належала до двох останніх, вона розглядалася у торговому суді¹⁰.

Справи щодо розподілу майна між подружжям суд не розглядав, цим займалися адміністративні органи влади. Позови, які подавали в суд священики, з 1 листопада 1802 р. розглядалися тільки Крайовим судом¹¹.

Судові процеси, пов'язані із розлученням подружжя, розглядалися персональним суддею. Він повинен був примирити сторони, але якщо це не вдавалося, то виносилося рішення про розірвання шлюбу, крім подружжя католиків і євреїв, яким релігія забороняла розривати шлюб.

На основі імператорського указу від 4 лютого 1826 р. і придворного

декрету від 10 лютого 1826 р.¹² в буковинському краї, як і в усіх інших округах Галичини, усі кримінальні управи були відділені від цивільних управ юстиції і замість існуючого до цього часу Буковинського крайового суду створювалися два відокремлені суди:

- для розгляду кримінальних справ усієї території Буковини – цісарсько-королівський кримінальний суд у Чернівцях;
- для розгляду цивільних справ усіх станів Буковини і незнатних станів у Чернівцях – міський і крайовий суд.

Оскільки рішенням Галицького апеляційного суду від 25 серпня 1826 р. було завершено загальний поділ судових установ, то з 16 жовтня 1826 р. вищеназвані суди Буковини вступали в дію і розпочинали свою службову діяльність¹³. У випадках, коли проводились сумарні судові процеси, кримінальний і цивільний крайові суди Буковини звітували перед Галицьким апеляційним судом про кількість, місце і час проведення таких процесів. Місце проведення сумарного судового процесу добровільно обиралося сторонами.

Відповідно до декрету Придворної канцелярії від 1 травня 1846 р. за №14608¹⁴ усі службовці судових установ зобов'язані були утримуватися, не втручатися, не брати ніякої участі в тих судових справах, в яких хоча б однією стороною виступали їхні родичі.

Щоб покращити роботу судових установ на Буковині, був виданий спеціальний указ імператора за №12/898 у 1846 р.¹⁵ Від працівників суду вимагалось справедливе ставлення до вирішення усіх справ, дотримання законності і правопорядку в суді.

Зміни в системі державного апарату в середині XIX ст., що були викликані революцією 1848 р. і потребами капіталістичного розвитку призвели до певних змін і в системі судових органів, до остаточного відокремлення суду від адміністрації і відмови від станового суду. Вже у 1849 р. після проголошення конституції Австрійської імперії 1848 р. видано закон про перебудову судової системи. В Галичині створено тоді 218 судових повітів і організовано повітові колегіальні, крайові суди і вищий крайовий суд у Львові¹⁶.

Повітові суди були судами I інстанції і діяли в складі одного (повітові) або трьох (повітові колегіальні) суддів. Повітові суди розглядали цивільні справи і справи про проступки; повітові колегіальні суди – деякі цивільні справи і справи про злочини, які за підсудністю не належали до судів присяжних. Ці суди поширювали свою діяльність на декілька судових повітів, які становили єдиний адміністративний повіт.

Важливіші цивільні справи в судах I інстанції передавалися на розгляд крайовим судам, яких було створено на території Галичини 9 (у тому

числі один на Буковині). Вони виступали також як суди II інстанції щодо справ, які були вирішені повітовими й повітовими колегіальними судами. Очолював крайовий суд президент, і до його складу входили президенти колегій (сенатів), радники та технічні працівники.

На основі імператорського розпорядження від 8 жовтня 1853 р. в герцогстві Буковина створено Крайовий суд з колом дій, визначених законом. До особового складу суду входили: президент, 2 старші крайові радники, 10 крайових радників, секретар суду, 6 судових анд'юктів (помічників), директор допоміжної служби, 2 його помічники, 9 офіційних адвокатів, 5 членів суду, тюремщик, 8 посильних слуг, 14 тюремних наглядачів, 4 прислуги – всього 63 посади¹⁷. Крайовий суд Буковини почав діяти з 1 грудня 1853 р. До його компетенції належало провадження цивільних справ.

Для всієї Галичини один вищий крайовий суд був створений у Львові. Він був другою інстанцією для крайових судів і третьою та останньою для повітових судів, але лише з цивільних справ.

Найвищою судовою інстанцією для всієї держави був Верховний судовий і касаційний трибунал у Відні, створений цісарським патентом від 7 серпня 1850 р.

11 вересня 1849 р. імператор Франц-Йосиф I видав патент про вибори присяжних судів¹⁸. Контроль за виконанням цього закону було покладено на міністра внутрішніх справ і міністра правосуддя. Громади, які нараховували 300 чол., мали право обирати свого представника до суду присяжних. До присяжного суду мали право бути обраними: чоловіки, які досягли 30 років віку, вміли читати і писати, проживали в громаді, яка їх обирала, не менше одного року, були наділені виборчими правами, сплачували щорічно податок державі щонайменше 10 зол., а в місцевостях, де населення більше 30 000 жителів, - принаймні 20 зол., або ж належали до стану адвокатів, нотаріусів, професорів, вчителів середніх навчальних закладів, або ж досягли ступеня доктора певних наук.

Законом від 23 травня 1873 р. було внесено ряд змін щодо дії суду присяжних та проведення виборів присяжних. Не мали права бути обраними до суду присяжних: урядовці дійсних цивільних служб, крім професорів і вчителів загальних середніх навчальних закладів, військовослужбовці дійсної служби чи крайової оборони, священники усіх церков і релігійних конфесій, вчителі народних шкіл, особи, які працювали на пошті, залізниці, телеграфі, пароплаванні.

У 1879 р. створено товариство присяжних Буковини. Метою товариства був захист інтересів присяжних. Якщо присяжних не запрошували на засідання Чернівецького суду більше, як 6 місяців, то вони мали право

вимагати відшкодування за нанесену моральну шкоду. Право бути членом товариства мав кожний присяжний, який засвідчував свій вступ попередньо у голови товариства. Майно товариства складалося з річних внесків членів, з відсотків кредитних вкладів, з добровільних внесків. Щорічно до 1 жовтня кожний член товариства вносив 2 гульдени вперед на наступний рік. Товариство мало свій резервний фонд, який складався з відсотків прибуткового майна, з добровільних внесків, з 10% загальної річної суми. Резервний фонд створювався для відшкодування і покриття витрат присяжним під час скликання надзвичайних юридичних сесій.

Члени товариства присяжних, які не сплачували внески, виключалися із членства на основі голосування членів комітету товариства.

Кожний присяжний, який був членом товариства, отримував запрошення на чергове судове засідання. У грудні щороку на основі цих запрошень видавалося свідоцтво каси товариства, якщо було виконано не менше 120 засідань, і оплачувалися всі дні, проведені в Чернівцях в періоди судових засідань. Присяжні, які здійснили менше засідань, отримували тільки половину платні¹⁹.

19 січня 1853 р. наказом міністра внутрішніх справ, юстиції і фінансів введено в дію закон про зміни в судоустрої країни²⁰. Були ліквідовані повітові колегіальні суди і в Галичині створені два вищі крайові суди – у Львові і Кракові. Таких судів в Австрії було 9 і вони обслуговували іноді декілька країв. Так було і з Львівським крайовим судом, який обслуговував Східну Галичину і Буковину²¹. Створення на території Галичини двох вищих крайових судів було результатом домагань галицьких українців про поділ її на польську і українську частини. Але поділ такий, незважаючи на неоднаразові обіцянки австрійського уряду, був проведений лише в судовій організації. Остаточне відокремлення суду від адміністрації здійснено на підставі конституції 1867 р. У статті 14 про судову владу зазначалося, що "здійснення правосуддя відокремлюється в усіх інстанціях від адміністрації"²², а стаття 11 відновила у чинності суди присяжних. Практично вони були організовані законом від 9 березня 1869 р. для розгляду справ про злочини і проступки, пов'язані з друкуванням забороненої літератури. Кримінально-процесуальний кодекс 1873 р. розширив компетенцію судів присяжних і відніс до їх підсудності 22 види тяжких злочинів, вчинення яких загрожувало позбавленням волі строком не менше як на 5 років, а також 9 злочинів і 2 проступки політичного характеру.

Суд присяжних складався з сенату крайового суду і 12 присяжних засідателів. Присяжні виносили вердикти про вину, а постійні судді визначали міру покарання.

У другій половині XIX ст. між міністерством юстиції, міністерством внутрішніх справ і виконавчим комітетом ландтагу Буковини велася переписка про проекти розширення сітки судів на Буковині²³. Актуальним було питання, які справи мали вирішувати окружні суди, чи варто було б створювати розширену сітку судів для вирішення дрібних справ, чи навпаки - дрібні судові установи об'єднати²⁴.

Кількість адміністративних і судових повітових була різною, про що свідчать наступні дані за 1880 р.:

Адміністративні повіти	Судові повіти
Чернівецький	Чернівецький, Садгірський
Кимполунзький	Кимполунзький, Дора-Ватрський
Кіцманський	Кіцманський, Заставнівський
Радівецький	Радівецький, Солський
Серетський	Серетський
Сторожинецький	Сторожинецький, Нижньостанівецький
Сучавський	Сучавський, Гура-Гуморський
Вижницький	Устя-Путильський, Вижницький

Для військовослужбовців існували окремі військові суди трьох інстанцій: військовий суд, вищий військовий суд і верховний військовий трибунал. Військові суди жорстоко розправлялися з будь-якими порушеннями з боку солдатської маси і поблажливо ставилися до осіб начальницького складу.

На Буковині були створені спеціальні суди, які розглядали спірні питання з підприємницької діяльності, промислового виробництва, торгівлі. Конфлікти між підприємцями і робітниками, а також робітниками одного підприємства вирішував Чернівецький промисловий суд, який

був заснований у 1896 р. У Чернівцях діяв також третейський суд кас взаємодопомоги, гірничих товариств, а також комерційний суд.

На основі патенту від 1 листопада 1781 р.²⁵ гірничим судам належало право розглядати всі суперечки, які стосувалися будівництва рудників і всього, що належало до гірничої справи, а також, що було пов'язано з рудничою службою і відносилося до рудничої дисципліни. Гірничі суди не мали права розглядати справи між службовцями, робітниками, їхніми родичами зі спірних питань рудничої справи, оскільки такі цивільні справи розглядали інші суди. Екзекуція на рудниках дозволялася тільки тоді, коли рудник був орендований шляхом реєстрації в судовій гірничій книзі.

На Буковині діяв відділ окружного суду з питань гірничодобувних промислів. Незалежно від суми позову гірничі суди розглядали:

- здійснення майнового права на предмети гірничодобувних закладів, зміну та прийняття цього права;
- користування майном гірничодобувних підприємств;
- вирішення питань підпорядкованості гірничодобувних підприємств;
- вирішення пропозицій стосовно меж, кордонів території добування корисних копалин;
- позбавлення права власності на гірничодобувне підприємство;
- встановлення, зміну, припинення права на гірські води і користування ними;
- вирішення спірних питань між власниками і робітниками;
- вирішення спорів стосовно управління підприємством, ведення бухгалтерського обліку, з питань експлуатації підприємства;
- укладення угод про товариство власників спільного гірничодобувного підприємства;
- вирішення спірних питань між окремими артілями робітників.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в Чернівцях були створені перші банки. Їх налічувалося 14, але майже всі вони були філіями іноземних банків. Вони зосередили в своїх руках основні ланки економіки й торгівлі краю. Для врегулювання спірних питань з фінансової і торговельної діяльності був створений у Чернівцях комерційний суд.

Промислові суди склалися з голови суду (Vorsitzender) і засідателів суду. Головуючий суду повинен був відповідати умовам, за якими призначали на посаду судді. Голову промислового суду призначав міністр юстиції, він керувався всіма правилами судового відомства, за своїми службовими повноваженнями він прирівнювався до окружного судді. При необхідності призначався заступник голови суду.

Засідателі промислових судів вибиралися порівну з числа підприємців і робітників. Закон 27 листопада 1896 р.²⁷ визначав найменше число засідателів; воно повинно було складати не менше 10 чоловік від однієї і другої групи виборців. Якщо необхідно було вибрати більшу кількість засідателів, то подавали список засідателів на затвердження міністру юстиції. В однаковій кількості вибирали заступників засідателів промислового суду.

Засідателі і їхні заступники вибиралися на 4 роки; при вступі на посаду вони складали присягу добросовісно виконувати свої обов'язки. За кожний окремий випадок несвоєчасної явки на судове засідання без поважних причин, а також за ухилення від виконання обов'язків голова суду мав право накладати грошові стягнення до 400 крон за кожний випадок. Таке стягнення головуючий міг призначити на покриття витрат, які були завдані неявкою чи несвоєчасною явкою засідателів і порушенням дисципліни. Рішення голови суду про накладення грошових стягнень мав право відмінити лише він сам, або ж постановою судів І інстанції по скаргах, які подавалися в двотижневий строк.

В листопаді 1896 р. в Австрії було видано розпорядження міністра юстиції, що давало роз'яснення щодо участі адвокатів у промислових судах. Заборонялася участь адвокатів при розгляді справ у промислових судах не тільки зі спеціальних, але й із загальних питань. Ця заборона викликала незадоволення, негативну оцінку в юридичних колах, які вважали, що цим розпорядженням було порушено законність.

Промисловим судам заборонялося проводити засідання в неділю, у перші три дні Різдва Христового. У всі інші релігійні і державні свята, не виключаючи і Пасху, імператорські свята, дозволялося судам працювати, якщо неможливо було відкласти справу на інший день, або необхідно було терміново прийняти рішення по справі.

Промислові суди працювали цілорічно, відпустки надавалися лише голові суду, але не більше чотирьох тижнів²⁷.

На Буковині у II половині XIX ст. діяли також торгові суди. В компетенцію цих судів входив розгляд справ, предмет спору яких перевищував 500 гульденів. Це були спори, які виникали у ході виконання торгових угод, якщо позов був проти торгового товариства чи купця, фірми яких були внесені у торговий реєстр. Торговий суд ці розглядав спори згідно зі ст. 39 Закону про введення в дію торгового уложення від 17 грудня 1862 р.

На підставі конституції 1867 р. прийнято закон про діяльність державних судів. З метою розширення компетенції судів і розгляду спорів цивільного права створювався Державний суд для королівств і країв Ав-

стро-Угорської імперії, який повинен був розглядати справи відносно спорів, що виникали:

- між судами загальної юрисдикції і державними органами з питань про підвідомчість справ;
- між крайовими органами самоврядування і державним управлінням;
- між автономним крайовим управлінням і центральними органами влади й управління.

Державний суд створювався у Відні і складався з голови суду і його заступника, яких призначав цісар, а також дванадцяти членів, чотирьох засідателів, яких призначав цісар за рекомендацією парламенту, причому по однаковій кількості від палати панів і палати послів (депутатів).

Конституція 21 грудня 1867 р. проголошувала, що судова влада в державі здійснюється від імені цісаря. Всі рішення, вироки виконуються від імені цісаря. Склад і компетенцію судів визначали спеціальними додатковими законодавчими актами. Коло дії військових судів передбачалося рядом особливих законів. Судочинство здійснювалося по всіх злочинах, які умовно поділялися на поліційні і карні, тобто на адміністративні і кримінальні.

Судді проголошувалися самостійними в діях і незалежними при розгляді справи. Судді позбавлялися своїх привілеїв і посад лише на підставі судового вироку. Переведення суддів на інше місце роботи здійснювалося тільки з його згоди. Відпустки надавалися суддям судами вищої інстанції.

Суди зобов'язані були давати роз'яснення, тлумачення правових норм. Якщо на працівників суду була скарга, то її розглядали терміново, і в разі підтвердження фактів особа підлягала кримінальній відповідальності. Судочинство проголошувалося публічним і усним. Воно поділялося на цивільне і кримінальне. В кримінальному судочинстві дозволявся письмовий процес. До кримінального судочинства належали справи політичні та про друковані заборонені державою матеріали.

Для всіх королівств і країв була створена у Відні Вища судова, касаційна палата. Надавати амністію, відмінити вироки або приймати остаточне рішення по справі мав право тільки цісар. Судочинство повністю було відокремлене від органів влади та управління. Якщо рішенням державного суду були порушені права особи, то ця особа мала право виступити перед Вищою касаційною палатою.

В 1875 р. для вирішення адміністративних справ між державними органами і громадянами був заснований у Відні Адміністративний трибунал без нижчих адміністративних судів.

Таким чином, австрійська судова система на Буковині, хоча і сприяла зменшенню кількості особливо тяжких злочинів, дотриманню громадянами правопорядку, в цілому була покликана захищати і зміцнювати в цьому регіоні пануючий лад Габсбурзької монархії.

-
- ¹ Державний архів Чернівецької області (далі - ДАЧО). — Ф-115, оп. 1, спр. 164. — Арк. 7.
- ² Кульчицький В.С. Державний лад і право в Галичині (в другій половині XIX ст. — на початку XX ст.). — Львів, 1965. — С. 80.
- ³ ДАЧО. — Ф. 1, оп. 1, спр. 44. — Арк. 5.
- ⁴ Там само. — Спр. 179. — Арк. 6-6 зв.
- ⁵ Там само. — Спр. 44. — Арк. 5.
- ⁶ Там само. — Спр. 872. — Арк. 14.
- ⁷ Там само. — Ф. 3, оп. 2, спр. 11880. — Арк. 37-41.
- ⁸ Там само. — Оп. 1, спр. 7. — Арк. 1.
- ⁹ Там само. — Ф. 1, оп. 1, спр. 4389. — Арк. 2-2 зв.
- ¹⁰ Там само. — Спр. 3995. — Арк. 3-4 зв.
- ¹¹ Там само. — Спр. 1188. — Арк. 4.
- ¹² Там само. — Оп. 2, спр. 1287. — Арк. 3.
- ¹³ Там само. — Оп. 1, спр. 7990. — Арк. 2.
- ¹⁴ Там само. — Спр. 6121. — Арк. 21-21 зв.
- ¹⁵ Там само. — Спр. 1355. — Арк. 4.
- ¹⁶ Кульчицький В.С. Вказ. праця. — С. 49.
- ¹⁷ ДАЧО. — Ф. 3, оп. 1, спр. 80. — Арк. 1-3.
- ¹⁸ Там само. — Ф. 1, оп. 1, спр. 9202. — Арк. 9-10 зв.
- ¹⁹ Там само. — Ф. 3, оп. 2, спр. 11639. — Арк. 3.
- ²⁰ Австрійській уставъ гражданскаго судопроизводства 1895 года въ сопоставлении съ нашимъ уставомъ. — СПб, 1896. — С. 8-10.
- ²¹ Австрійські закони. — СПб, 1897. — С. 149.
- ²² ДАЧО. — Ф. 115, оп. 2, спр. 2951, Арк. 33.
- ²³ Там само. — Ф. 3, оп. 1, спр. 4582. — Арк. 4.
- ²⁴ Там само. — Спр. 1285. — Арк. 54, 68 зв., 70-71.
- ²⁵ Там само. — Ф. 1, оп. 1, спр. 177. — Арк. 3.
- ²⁶ Австрійській уставъ... — С. 72-86.
- ²⁷ Там само. — С. 73.

Кулінська С.

РЕОРГАНІЗАЦІЯ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ МІСЬКОГО УПРАВЛІННЯ КИЄВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Скасування кріпацтва і бурхливий розвиток промисловості не тільки докорінно змінили станово-класову структуру великих міст, але й сприяли розширенню їхньої інфраструктури. Стара система управління містами вже не відповідала вимогам часу, а нові класи, хоч і відігравали ос-

новну роль в їхньому економічному житті, однак суттєво впливати на подальший розвиток міст не могли, оскільки були позбавлені права обирати і бути обраними до органів міського самоврядування.

Перші спроби реорганізації міського управління царський уряд зробив ще у 40—60-х рр. XIX століття. «Міськими положеннями» 1846 р. та 1862 р. вносилися деякі зміни у виборчий закон до установ міського самоврядування. Однак, згідно нових положень, вибори були проведені лише у Петербурзі, Москві та Одесі. Неодноразові звертання київської громадськості до уряду з проханням реорганізувати міське управління залишалися без уваги. Царський уряд був незадоволений суспільно-політичною ситуацією, яка склалася у цьому регіоні (польське повстання, розгортання українського національного руху тощо). Тільки після затвердження загального «Міського положення від 16 червня 1870 р.» у Києві були проведені вибори до нових міських установ (до того ж раніше ніж у інших містах)¹.

Міською реформою 1870 р. змінювалося виборче законодавство та реорганізовувалися міські установи, яким передавалися деякі другорядні адміністративні і господарські функції².

У виборах до міського самоврядування Києва (1871 р.) взяли участь представники усіх станів, які досягли 25-річного віку і володіли нерухомістю, обкладеною оціночним збором. Вибори проводилися по трьох куріях. Сума платежів у кожній із них під час виборів у першу пореформену думу (1871—1875 рр.) була встановлена у розмірі 87 тис. карбованців. У першій курії її сплачували 96 виборців, і сума платежів кожного складала від 45 до 500 та більше карбованців. До другої курії увійшло 336 чоловік із сумою платежів від 15 до 43 карбованців. Найбільш численною була остання — третя курія. Сюди входило 2790 чоловік, а сума платежів кожного з них становила від 50 копійок до 15 карбованців³.

У першій курії переважали купці. Їх було 51 чоловік, або 53,1%, у другій — вони складала 27% — 91 чоловік, а в третій — 29 чоловік, або 1%⁴. Усі три курії обирали однакову кількість гласних. При такій системі забезпечувалося представництво у думі найбільш забезпечених верств населення міста. Про це свідчать і результати виборів до першої пореформеної думи. У гласні пройшло 43 дворянина та вищих чиновників і 27 купців. Під час виборів у третю міську думу (1879—1883 рр.) сума платежів складала більше 30 тис. карбованців. По першій курії цю суму внесли 135 виборців, по другій — 511, а по третій — 3511 чоловік⁵. Всього у списки по виборах було внесено 4157 чоловік. З них було 57,7% домо-власників і 42,3% торговців.

На вибори, як правило, з'являлося менше половини виборців. Але у

80-х рр. ХІХ ст. застосовувалася система «збирання» доручень на головування. Цим, як згадують сучасники, широко користувалися засновники Товариства взаємного кредиту, від якого фінансово залежала більшість домовласників міста. Це давало можливість проводити у гласні людей, які стояли на захисті інтересів великих домовласників. Міським положенням 1892 р. ця система скасовувалася. Тепер доручення можна було давати тільки родичам⁶.

В період політичної реакції кінця 80-х — початку 90-х рр. було проведено ряд контрреформ і серед них міська — 11 червня 1892 року. Вона ще більше урізала «куці права» населення міста щодо участі у міському самоврядуванні, замінивши податковий цenz майновим. Право обирати гласних отримали тільки ті жителі, нерухомість яких оцінювалася у 3 тис. карбованців (такий цenz був встановлений для столиць та міст, населення яких перевищувало 100 тис. жителів)⁷. Право голосу отримала також і частина власників торговельно-промислових закладів, які мали гільдійські свідоцтва I та II ступенів. Частина дрібної буржуазії, ремісники та робітники взагалі позбавлялися виборчих прав. Це, цілком зрозуміло, різко скоротило число виборців. Так, в результаті високого майнового цензу у 1897 р. право голосу у Києві отримали тільки 3 тис. чоловік⁸. Якщо врахувати, що у місті за переписом 1897 р. разом з Деміївкою у віці від 20 до 60 років і більше нараховувалося 81441 житель, то у виборах брало участь біля 3% киян⁹.

Отже, система виборів до міських дум, яка протягом другої половини ХІХ ст. змінювалася двічі, не була направлена на розгортання демократичних тенденцій у суспільстві, а навпаки, призводила до обмеження прав жителів міст. Основна маса міського населення не брала участі у виборах і фактично не могла впливати на вирішення міських проблем через своїх представників.

Цілком закономірно, що нове Положення 1870 р. викликало поживлення громадського життя міста. У боротьбу за місце у думі вступили нові суспільні сили. Як зазначали сучасники, під час виборів до першої пореформеної думи боротьба розгорнулася між двома партіями: представниками старої думи на чолі з колишнім її головою Ф.І.Войтенком та так званою «інтелігентською партією» на чолі з професорами університету М.К.Ренненкампом, В.Я.Шульгіним, М.Х.Бунге. Переможцем у цій боротьбі вийшла «інтелігентська партія». Продовжувалася боротьба і під час виборів голови міської думи. Претендентами були поміщик Г.П.Галаган та представник буржуазії П.П.Демидов, від якого громадськість сподівалася великих грошових дарунків на користь міста. Першим головою пореформеної думи став П.П.Демидов (1871—1874). Деякою мірою очі-

кування киян справилися. П.П.Демидов пожертвував 70 тис. карбованців на улаштування ремісничої школи, 5 тис. — на Київську подільську жіночу гімназію, 7,5 тис. — на будівництво притулку, 3 тис. — на організацію міської пошти¹⁰. Зробила пожертвування до міської казни і дружина Демидова.

В подальшому головами Київської міської думи були представники інтелігенції: М.К.Ренненкамф (1874—1879), Г.І.Ейсман (1879—1884), І.А.Толлі (1884—1887), С.М.Сольський (1887—1901)¹¹. Сучасники згадували, що «будучи міським головою Г.І.Ейсман, а потім і І.А.Толлі, ні той, ні другий платні, визначеної у розмірі 6 тис. крб. в рік, не брали, а жертвували на потреби міста на свій розсуд»¹².

Дума складалася з 72 гласних і обиралася строком на 4 роки. Протягом другої половини ХІХ ст. гласними думи були відомі у місті купці — брати Є.К., Вас.К., Вол.К. Кобці (власники великих шкіряних заводів), Ф.Г. та М.Г.Дитятіни, І.І.Чоколов (власник друкарні), потомственный почесний громадянин Ф.П.Григорович-Барський (власник друкарні та фабрики конторських книг), дійсний статський радник В.А.Суботін (власник цегельного заводу), дворянин А.В.Гудим-Левкович (власник цегельного та спиртоочисного заводів), князь М.В.Репнін, купець С.С.Могильцев та чиновник М.О.Сніжко (співвласники відомої фірми Фатєєв, Могильцев і Роговцев, а з 1890 р. Фатєєв, Роговцев і Сніжко). Особливо велике устремління послужити громадській справі виявляли представники інтелігенції: професори університету та духовної академії В.Б.Антонович, М.А.-Бунге, О.Ф.Кістяківський, М.К.Ренненкамф, С.М.Сольський, священики М.Г.Успенський, М.А.Фаворов та ін.¹³

Міська дума була розпорядчим органом і з свого складу обирала виконавчий — управу, яку очолював міський голова. У 1874 р. на засіданні Київської міської думи було розглянуто питання «Про устрій міської Управи та міської канцелярії»¹⁴. В положенні зазначалося, що до міської управи входять 3 члени, які відповідають за певну ділянку роботи і складають постійне присутствіє управи. Усі справи, що входять до сфери її діяльності, розподіляються між п'ятьма столами: бухгалтерським, господарським, розпорядчим, будівельним та довідково-квартирним. У параграфі 5 цього положення зазначалося, що «для безпосереднього виконання різних справ господарства і благоустрою при Управі є виконавці, пристави, урядники та розсильні», також «міські архітектор, землемір та їхні помічники»¹⁵. Канцелярські справи покладаються «на міського секретаря і міську канцелярію, яка розподіляється на столи і складається з столоначальників, їхніх помічників, реєстраторів, бухгалтерів і їхніх помічників, архіваріуса, писців»¹⁶.

Таким чином, передбачався адміністративно-бюрократичний апарат, який постійно розростався і поглинав з міських прибутків значні суми. Так, у 1875 р. на міську управу було покладено зобов'язання по виконанню всестанової військової і квартирної повинностей. Для її виконання була утворена ціла канцелярія при особливому присутстві під головуванням міського голови. На платню члену присутствія, діловоду, семи канцелярським робітникам із міської казни пішло 4,5 тис. карбованців¹⁷. Крім того, покладення цього нового зобов'язання на міське самоврядування «викликало... значне посилення його діяльності щодо зносин з губернатором, розпорядчим комітетом, щодо огляду і найму будинків для військ, щодо розквартирування та щодо звітності на військові витрати»¹⁸, що, цілком закономірно, призвело до розширення штатів міської управи. На утримання нових членів управи, 4 канцелярських чиновників, виконавчого пристава та 2 упорядників було витрачено з міського бюджету ще близько 4,5 тис. карбованців¹⁹. Отже, тільки у 1875 р. витрати на утримання апарату чиновників збільшилися майже на 9 тис. карбованців.

Управа зобов'язана була вести «поточні справи щодо міського господарства, виконувати постанови Думи, збирати потрібні відомості» тощо.

У сферу діяльності міської думи входили всі найважливіші питання господарського життя Києва: благоустрій міста (транспорт, освітлення, каналізація, водогін, вуличні дороги і набережні, будівництво мостів), керування школами, медичними закладами, благодійними справами, торгівлею, кредитом та ін. Далі місцевих адміністративних та господарських функцій повноваження думи не поширювалися, а для нагляду за їх діяльністю «Міським положенням від 16 червня 1870 року» були утворені губерньські у міських справах присутствія з чиновників. Головою цього контролюючого органу призначався губернатор, від влади якого залежало вирішення багатьох питань.

Для розгляду і вирішення найбільш важливих питань дума створювала спеціальні комісії: як постійно діючі, так і тимчасові. Так, у період роботи першої пореформеної думи була організована фінансова комісія для наведення порядку у фінансових справах думи. Постійно діяла мостова комісія, яка слідкувала за роботами по ремонту та укладенню нової бруківки. Під час епідемії організовувалася санітарна комісія, яка в подальшому стала постійно діючою. Вона зобов'язана була слідкувати за санітарним станом у місті, розробляти інструкції для санітарного лікаря та ін. За діяльністю міської управи повинна була слідкувати ревізійна комісія, яка також обиралася з гласних думи. Але, здебільшого, функції свої вона, як і ряд інших комісій, виконувала формально, оскільки обов'язковість виконання доручень думи не закріплювалася законодавчо «Міським положенням»²⁰.

Для доведення до відома жителів своїх рішень по благоустрою, забудові та санітарному стану міста дума видавала спеціальні постанови²¹. Це були правила для візників, а згодом, з введенням у дію міських залізничних доріг, — правила користування ними, правила по поливанню Хрещатика та інших вулиць. За будівельним статутом видавалися правила по улаштуванню та утриманню тротуарів, палісадників, правила застережних заходів проти пожеж у театрах та церквах. Розроблялися обов'язкові санітарні правила на час епідемій віспи та холери.

Вже в перші роки роботи пореформеної думи постало питання про необхідність видання спеціального органу Київського міського самоврядування. На засіданні міської думи 25 серпня 1876 р. було ухвалено рішення про регулярне видання офіційного бюлетеня думи. Тут мали друкуватися укази та розпорядження уряду, вищих місцевих властей, міської думи, поліції, протоколи засідання думи, розписи прибутків і видатків, звіти міської управи, доповіді і висновки комісій, відомості про міські вулиці, училища, лікарні та інші громадські установи²².

Дозвіл головного управління у справах друку на видання «Известий Киевской городской думы» було отримано у грудні 1876 р., а вже в січні наступного року на засіданні думи було ухвалено рішення доручити фінансовій комісії знайти для цієї справи необхідні кошти²³. Однак, пройшло більше двох років, а потрібна сума не була виділена. У 1879 р. у зв'язку з тим, що минув дворічний строк дозволу, дума ухвалила поновити клопотання на його видання²⁴. Така «оперативність» вирішення справ стала характерною для діяльності думи всієї другої половини ХІХ ст.

Через пресу, яка видавалася у той час, діяльність думи, управи та комісій знаходилася під пильною увагою громадськості. Зокрема, газета «Заря» звертала увагу на те, що цілий ряд комісій міської думи роками не розглядали доручених їм справ²⁵, комісія по ревізії звітів управи, заснована у 1876 р., майже два роки не працювала²⁶. Неодноразово піднімалися питання про недоліки у роботі санітарної комісії²⁷, критикувалася дума за те, що не звертається увага на потреби поденних робітників, кількість яких у місті постійно зростала, а комісія ніяк не могла вирішити питання про будівництво притулку для робітників, хоча гроші на цю справу були пожертвовані дружиною першого голови П.П.Демидова ще на початку 70-х рр.²⁸ А для більш оперативного і всебічного висвітлення роботи думи представники преси вимагали, щоб засідання її проходили «гласно і публічно»²⁹. Адже, як писала газета «Киевский телеграф», «на кожній громадській установі лежить моральний обов'язок сприяти, щоб діяльність її зробилася якомога більш гласною»³⁰.

Одним з головних завдань, що постали перед новоутвореними уста-

новами міського самоврядування, було наведення порядку у фінансових справах. У другій половині XIX ст. прибутки міста постійно зростали. І вже до 1894 р. бюджет Києва «починає наближатися до типу бюджетів великих міст того часу»³¹. Основними статтями прибутку міста були оціночний збір з нерухомого майна, податки на митний збір, прибуток з міського майна, і починаючи з 1889 р. — прибуток від міських підприємств.

Зростання бюджету Києва у другій половині XIX ст. за основними статтями прибутків наведено у таблиці 1.

Таблиця 1.

Зростання прибутків Києва з 1867 по 1895 рр. (в тис. крб.)						
Роки	Оціночний збір з нерухомого майна	Податки та митний збір	Міське майно	Міські підприємства	Інші прибутки	Всього
1	2	3	4	5	6	7
Середнє за 1867—1869 рр.	17,6	52,6	42,9	—	4,0	117,2
1870	21,6	94,5	71,7	—	9,5	169,7
1871	27,3	109,2	141,2	—	20,9	298,5
1872	32,5	142,6	109,8	—	29,4	314,3
1873	60,3	170,8	117,3	—	31,3	279,7
1874	62,5	186,3	211,0	—	20,2	480,0
1875	61,5	190,9	188,5	—	183,4	624,3
1876	74,5	216,4	189,1	—	103,5	583,5
1877	72,5	184,0	183,3	—	256,8	696,6
1878	96,7	195,4	195,1	—	240,1	727,3
1879	106,5	198,6	231,6	—	233,2	769,9
1880	103,9	207,8	250,0	—	266,8	828,5
1881	115,6	193,0	261,5	—	186,8	756,9
1882	123,9	230,2	257,2	—	315,5	926,8
1883	137,6	212,0	258,2	—	288,5	896,3
1884	180,6	280,5	295,8	—	285,6	970,5
1885	180,1	209,7	313,7	—	197,4	900,9
1886	213,9	274,4	344,9	—	407,6	1240,8
1887	192,1	274,2	359,5	—	270,4	1096,2
1888	197,7	293,3	394,8	—	341,9	1227,7
1889	201,3	323,1	461,9	176,5	415,0	1577,8
1890	183,2	324,3	411,4	169,4	265,9	11354,2
1891	170,2	348,7	416,4	176,1	331,2	1442,6
1892	169,2	258,0	400,6	189,1	255,6	1272,5
1893	170,6	258,3	417,1	196,2	252,3	1294,5

1894	154,0	255,4	401,3	183,1	284,1	1277,9
1895	213,2	265,6	416,6	195,9	285,4	1376,7

Як видно з таблиці, найбільш стійкими і постійно зростаючими у другій половині XIX ст. були прибутки від міського майна та від податків і митного збору. Далі йшов оціночний збір з нерухомого майна. Група інших прибутків носила нестійкий характер, тому, що сюди, крім чисто оборотних сум (надходження з казни та ін.), входили і проценти від займів, які і призводили до різкого коливання у цій групі¹. **Прибуток же від міських підприємств почав надходити тільки починаючи з 1889 р.**

Сума прибутків міста з 1879 р., тобто з останнього року діяльності старої думи, до 1895 р. збільшилася у 8,1 рази і досягла 1376,7 тис. карбованців², а 1900 р. вона вже складала майже 3401,7 тис. карбованців². Отже, за останні п'ять років XIX ст. прибутки міста збільшилися майже на 2 млн. карбованців.

Значне збільшення сум прибутків міста, більше ніж у 2,8 рази, відбулося в період роботи першої пореформеної думи. Це було пов'язане з тим, що фінансова комісія, створена із гласних, навела деякий порядок у фінансових справах міста³. Було упорядковано і встановлено контроль за надходженням прибутків. У 1871 році було введено процентний збір з торговельних і промислових свідоцтв, збільшено збір за користування міськими мірами та вагами, встановлена нова такса за користування береговими місцями під склади. З 1873 р. збільшено розмір оціночного збору з нерухомого майна з 0,5% до 1%⁴. А до середини 80-х років він досяг 7%⁵. В подальшому цей відсоток довго залишався незмінним, оскільки дума, яка в більшості своїй склалася з великих домовласників, одноставно ставала на захист своїх фінансових інтересів.

Багато домовласників взагалі не платили оціночного збору, бо їх будинки не були враховані управою. Так, у 1887 р. була проведена переоцінка нерухомого майна, в результаті якої було встановлено, що до півтори тисячі домовласників взагалі не платили оціночного збору⁶.

Збільшувалися розміри податків за іншими статтями, були спроби введення нових видів податків. Ще в період роботи першої пореформеної думи, у 1871 р. розглядався проект введення податку на квартири⁷. Потім це ж питання піднімалося у 1886 р. Але подання думи відхилялися вищими інстанціями. В подальшому цей податок був введений, але збирався він на користь державної казни.

За період з 1870 р. по 1895 р. сума оціночного збору збільшилася у 9,9 рази, прибуток з податків та мита — у 2,8 рази, а з міського майна — у 5,8 рази. Таке збільшення прибутку від оціночного збору було пов'яза-

не не тільки із збільшенням його розміру, але, в значній мірі, і в результаті бурхливого будівництва у місті.

Ще 1873 р. міська дума прийняла постанову, згідно з якою Київ у плані забудови було розподілено на 4 розряди. Основну — центральну частину міста та фасади вулиць інших частин дозволялося забудовувати не менш як двоповерховими кам'яними спорудами. Інші частини міста забудовувалися і дерев'яними будинками, але з метою запобігання пожеж вони повинні були покриватися бляхою⁸. У 80—90-х рр. XIX ст. в Києві щорічно будувалося в середньому до 300 нових житлових будинків⁹. Зростання інших статей міських прибутків було пов'язане як із збільшенням їх розміру, так і з усім ходом економічного розвитку міста і перетворенням його у великий торгово-промисловий центр.

На що ж витрачалися основні суми з міської казни? Значна їх частина йшла на утримання апарату міського управління, поліції та пожежної команди. У 1870 р., ще у період роботи старої думи, найбільше йшло на утримання поліції та пожежної команди — 71,2 тис. карбованців¹⁰. Разом із коштами, що йшли на утримання міської управи — майже 18 тис. карбованців¹¹, вони становили більше 53% від загальної суми прибутків. Витрати на утримання управи з початком роботи нової думи збільшилися зразу ж на 8 тис. карбованців, а поліції і пожежної команди на 5 тис. карбованців¹². В подальшому видатки на утримання чиновницького апарату, про розростання якого ми говорили вище, весь час зростали.

Збільшувалися витрати і на утримання поліції та пожежної команди, що цілком закономірно в умовах швидкого зростання населення міста та розширення його території. У вересні 1872 р. на засіданні думи зазначалося, що, оскільки «...при збільшенні народонаселення Києва, зростанні промислової і торговельної діяльності, при зручності сполучення Києва з іншими містами залізничними шляхами і при напливі у місті всякого звання людей, виявляється цілком необхідним утворення особливої розшукової поліції, в обов'язки якої входило б піклування про розкриття злочинів, розшук краденого і тому подібне». У листопаді 1872 р. спеціальна комісія, утворена думою, винесла рішення про заснування розшукової поліції з виділенням їй щорічно 4,7 тис. карбованців¹³. Отже, при сприянні гласних думи Рененкампа, Ейсмана, Виногородського, Толлі, Шульгіна та Щербини, які входили до складу комісії, у Києві були закладені основи карного розшуку. Протягом другої половини XIX ст. видатки за цими двома статтями у абсолютних цифрах постійно зростали. Так, якщо у 1871 р. вони становили майже 102 тис. карбованців¹⁴, то у 1882 — 192,3 тис. карбованців¹⁵. У процентному відношенні до прибутків видатки 1882 р. складали 20,7%, однак це менше, ніж за часів роботи дореформеної думи.

Пореформена дума значно більше уваги приділяла благоустрою міста. Якщо 1870 р. на ці цілі було виділено 61,7 тис. карбованців¹⁶, то вже 1882 р. майже 214,6 тис. карбованців¹⁷. Дума піклувалася про укладання бруківки, освітлення міста спочатку газовими, а з 1894 р. і електричними ліхтарями. У 1870—1872 рр. у місті був збудований водогін, однак вже у 80-х роках якість води, що подавалася, не відповідала санітарним нормам. Постало питання про необхідність буріння артезіанських криниць. З 1874 р. у місті почала діяти каналізація.

Збільшення території міста та зростання чисельності населення вимагали заснування міського транспорту. Спочатку у Києві було збудовано 2 лінії кінного трамваю — конки. Перша йшла з Подолу і проходила по Олександрівській вулиці, Хрещатику, Великій Васильківській, Караваєвській, Великій Володимирській, Мало-Житомирській і виходила на Хрещатик. Другий маршрут зв'язав Поділ з вокзалом. З 1892 р. у Києві, першому з міст Російської імперії і другому в усій Європі, розпочався рух електричного трамваю по маршруту Поділ—Хрещатик.

У 80—90-х рр. ХІХ ст., не дивлячись на існування еспланадних правил, які значно обмежували будівництво у багатьох частинах міста, особливо на Печерську і Звіринці¹⁸, Київ швидко забудовувався комфортабельними будинками. Однак основна маса робітників і ремісників тулилася у невеликих хатинках на околицях міста. Значна ж їх частина взагалі не мала своїх квартир і змушена була проживати у притулках. Міська дума, в особі її голови П.П.Демидова, ще у 1872 р. відзначала, що бідні люди, які проводять дні на роботах, «...сплять у коморах, де підтримується розпуста і розводяться хвороби, у страшній темряві і задусі, у бруді, чужі один одному чоловіки, жінки і діти разом; бачив і бідняків, що проводили ночі, навіть у холод, під відкритим небом...»¹⁹. Однак, далі констатації факту і пожертвування незначної суми Демидовою на улаштування притулку дума не пішла.

Вже новий склад думи доручив санітарній комісії обстежити нічліжки. Комісія у своїй доповіді на засіданні думи у лютому 1879 р. констатувала, що нічліжні будинки розташовані, головним чином, у Подільській та Плосьькій ділянках. Всього у місті їх нараховувалося 24. Ці нічліжки, котрі слугували «...пристанищем для робітничого класу і різних бідняків, тісні, брудні, вологі і до того, звичайно, так переповнені народом, що тому, хто не бачив, неможливо уявити собі їх страхітливого вигляду»²⁰. У кімнатах по 6—10 кубічних сажнів на двоверхових нарах розміщалося по 50—60 чоловік. При такому нагромадженні народу і антисанітарних умовах вони ставали центрами розповсюдження різних епідемічних захворювань. В результаті обстеження комісія прийшла до висновку, що для покращення

становища місту необхідно організувати 4—5 нічліжних будинків по 100—150 чоловік. Дума прийняла рішення виділити з бюджету міста 2,5 тис. карбованців на їх улаштування і асигнувати ще 500 карбованців на обладнання двох їдалень²¹. Однак, як відзначала газета «Заря» у 1880 р., питання про будівництво цих притулків так і не було вирішено²².

Певна сума грошей з бюджету йшла на сплату міських боргів, на виплачування повинностей та допомогу. Коштів на такі статті, як охорона здоров'я та освіта, у думи залишалось дуже мало. Однак, у другій половині XIX ст. ці видатки мали тенденцію до зростання. Якщо у 1870 р. вони становили відповідно 5% та 3%, то у 1881 р. — 10% та 8% від загального прибутку міста²³. Діяльність думи саме в цих двох галузях була під пильною увагою преси, яка неодноразово звертала увагу гласних думи на незадовільний стан у місті — як медичного обслуговування, так і освіти²⁴.

Отже, у другій половині XIX ст. після прийняття міського положення 1870 р. у діяльності міської думи сталися суттєві зміни. Перш за все, до складу думи входили вже представники нових суспільних станів, які значно більше турбувалися про розвиток міста.

Незважаючи на те, що в діяльності нової думи, звичайно, були недоліки і в розподілі бюджету, і в контролі над використанням тих чи інших сум, і в нерегулярній роботі деяких комісій та ін., вона все ж таки прикладала чимало зусиль для розвитку інфраструктури міста. Перш за все, фінансова комісія навела певний порядок у міському бюджеті, дума слідувала за упорядкуванням (правда, поки що центральних) вулиць, санітарним станом міста, його забудовою, сприяла будівництву мостів, водогону, каналізації. Вуличні нафтові ліхтарі поступово замінювалися газовими, а з 1890 р. електричними та ін. Оцінюючи роботу першої пореформеної думи, газета «Друг народа» писала, що нове міське управління за 2 роки зробило стільки, що попереднє не зробило б і за десятиліття. Найбільшими заслугами газета вважала наведення порядку у фінансових справах та утворення санітарної комісії, що дало змогу ефективно боротися з епідеміями холери та віспи²⁵. Розуміючи, що для подальшого розвитку міста необхідно знати кількість його мешканців, комісія, в якій брали участь відомі громадські діячі Антонович, Незабитовський, Сольський, Федотов, Чеховський, Феофілаков, зобов'язала гласних думи взяти активну участь у одноденному переписі населення міста, що проводив Південно-Західний відділ Російського географічного товариства та виділити на цю справу 3 тис. карбованців²⁶.

На кінець XIX ст. Київ набув характеру капіталістичного міста. Швидкий розвиток капіталізму, збільшення кількості промислових підприємств залучили сюди все нових і нових робітників, які оселялися на околицях

міста — у брудних нічліжках, хижах, землянках, куди не доходила господарська діяльність гласних міської думи. І не доходила вона не тільки тому, що не вистачало фінансів, але й в силу тих протиріч, які породжувалися капіталістичними відносинами другої половини ХІХ ст.

-
- ¹ Щербина В.І. Нові студії з історії Києва. — К., 1926. — С. 30-31.
- ² Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. — М., 1983. — С. 231.
- ³ Список лицам, имеющим на основании ст.17 городского положения право участвовать в городских выборах в г.Киеве. — Б.м. і р. — С. 3, 11.
- ⁴ Підраховано по: Список лицам, имеющим... право участвовать в выборах.
- ⁵ Державний архів м.Києва. — Ф. 163, оп. 39, спр. 221. — Арк. 41 зв., 42.
- ⁶ Киев в восьмидесятих годах. Воспоминания старожила. — К., 1910. — С. 71.
- ⁷ Ерошкин Н.П. Вказ. праця. — С. 234.
- ⁸ Киев// История городов и сел Украинской СССР. — К., 1982. — С. 120.
- ⁹ Кулінська С.Ю. Київ у другій половині ХІХ ст. Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. — К., 1995. — С. 55.
- ¹⁰ Протоколы Киевской городской думы за 1872 г. — Б.м. і р. — С. 3.
- ¹¹ Щербина В.І. Вказ. праця. — С. 31.
- ¹² Киев в восьмидесятих годах. — С. 78.
- ¹³ Державний архів м.Києва. — Ф. 163, оп. 8, спр. 3. — Арк. 2; оп. 39, спр. 150. — Арк. 1; спр. 265. — Арк. 1; Отчет о деятельности Киевского городского общественного управления за 1883, 1884, 1885 гг. — К., 1890. — С. 1.
- ¹⁴ Устройство Городской Управы и Городской канцелярии. Приложение к стр. 8 протокола думы от 7 августа 1874 г. №9. — Б.м. і р.
- ¹⁵ Там само. — С.1-2.
- ¹⁶ Там само.-С. 2.
- ¹⁷ Обозрение деятельности Киевского общественного управления с 1875 по 1879 год. — Б. м. і р. — С. 26.
- ¹⁸ Там само. — С. 26-27.
- ¹⁹ Там само. — С. 27.
- ²⁰ Масленіков Н. Историчний нарис розвитку контролю господарства Києва// Праці комісії для виучування фінансових справ. — Вип. 5. — Ч. І. Господарство Київ в минулому і сучасному. — К., 1929. — С. 103-104.
- ²¹ Сборник обязательных для жителей г.Киева Постановлений, изданных Киевскою городскою думою с 1871 по 1893 гг. — К., 1893.
- ²² Протоколы Киевской городской Думы за 1876 год. — Б. м. і р. — Протокол №9. — С. 293, 328.
- ²³ Протоколы Киевской городской Думы за 1877 год. — Б. м. і р. — Протокол №1. — С. 2, 30-32.
- ²⁴ Протоколы Киевской городской Думы за 1879 год. — Б. м. і р. — Протокол №19. — С. 497, 513.
- ²⁵ Заря. — 1880, 15 ноября.
- ²⁶ Там само.— 20 ноября.
- ²⁷ Там само. — 15 ноября.
- ²⁸ Там само. — 23 ноября.
- ²⁹ Киевский телеграф. — 1875, 30 мая; Заря. — 1880, 26 ноября.
- ³⁰ Киевский телеграф. — 1874, 2 декабря.
- ³¹ Рубинштейн А. Ближайшие задачи экономической политики г.Киева. — Б. м. і р. — С. 17.

- * В деяких працях наводиться інша дата — 1881 р. Див.: Історія Києва. — К., 1959. — Т. 1. — С. 412.
- ** Таблиця приведена за працею: Рубинштейн А. Вказ. праця. — С. 14-15.
- ³² Рубінштейн А. Вказ. праця. — С. 16.
- ^{***} В статті Коваленка П. Бюджет міста Київ // Праці комісії для вивчення фінансових справ... — С. 29 вказана дещо інша цифра — 1367,5 тис. крб. Розходження, як бачимо, не значне.
- ³³ Коваленко П. Бюджет міста Київ // Праці комісії для вивчення фінансових справ... — С. 29.
- ³⁴ Обзорие деятельности Киевского городского общественного управления, учрежденного на основании Городового положения Высочайше утвержденного июня 16 дня 1870 года за истекшее первое четырехлетие с 1871 по 1875 гг. — К., 1875. — С. 3.
- ³⁵ Там само. — С. 3-7.
- ³⁶ Киев в восьмидесятих годах. — С. 81.
- ³⁷ Там само. — С. 82.
- ³⁸ Обзорие деятельности Киевского городского общественного управления... за истекшее первое четырехлетие с 1871 по 1875 гг. — С. 6.
- ³⁹ Шапаровський Г. Місцеві будівельні правила // Праці комісії для вивчення фінансових справ... — С. 119.
- ⁴⁰ Центральний державний історичний архів України у Києві. — Ф. 442, оп. 521, спр. 215. — Арк. 51.
- ⁴¹ Обзорие деятельности Киевского городского общественного управления... за истекшее первое четырехлетие с 1871 по 1875 гг. — С. 12.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ Протоколы Киевской городской думы за 1872 г. — Б. м. і р. — Протокол №15. — С. 4; Протокол №9. — С. 6.
- ⁴⁵ Обзорие деятельности Киевского городского общественного управления... с. 1871 по 1875 гг. — С. 12.
- ⁴⁶ Отчет Киевской городской управы по исполнению росписи доходов и расходов г.Киева за сметный период 1882 г. — К., 1883. — С. 12.
- ⁴⁷ Обзорие деятельности Киевского городского общественного управления... с 1871 по 1875 гг. — С. 12.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ Шапаровський Г. Місцеві будівельні правила // Праці комісії для вивчення фінансових справ... — С. 125-127.
- ⁵⁰ Протоколы Киевской городской думы за 1872 г. — Протокол №2. — С. 6.
- ⁵¹ Протоколы Киевской городской думы за 1879 г. — Протокол №4. — С. 63.
- ⁵² Там само. — С. 64-66.
- ⁵³ Заря. — 1880, 23 ноября.
- ⁵⁴ Підраховано за 1870 р. по: Обзорие деятельности Киевского городского общественного управления... за истекшее первое четырехлетие с 1871 по 1875 г. — С. 12; за 1881 р. — по даних, наведених у газеті «Заря». — 1881, 27 ноября.
- ⁵⁵ Друг народа. — 1875, 1(13) января; Заря. — 1881, 28 июля.
- ⁵⁶ Друг народа. — 1873, 1 января.
- ⁵⁷ Протоколы Киевской городской думы за 1873 г. — Протокол №4. — С. 103-104; Протокол №18. — С. 332.

ПОЛТАВСЬКА ШКОЛА КРАЄЗНАВСТВА (поч. 20-х рр. ХХ ст.)

Не вступаючи в полеміку про сутність поняття «краєзнавча школа», зауважимо: сучасні дослідники погоджуються з думкою про існування полтавської школи краєзнавства. На жаль, ряд дослідників, зокрема А.Аббасов «Становление и развитие исторического краеведения Полтавщины от его зарождения и до наших дней. 1977», І.Козюра «Розвиток історичного краєзнавства на Полтавщині в 20—30-х рр. ХХ ст. 1998» ігнорують цей факт. Наводячи численний фактологічний матеріал, вони не чітко визначають особливості краєзнавства Полтавщини, його характерні риси, витоки та джерела, що жили і живлять нині цей рух шанувальників історії та культури.

Полтавщина вітчизняному краєзнавству 20—30-х років дала ряд імен, з діяльністю яких пов'язана робота різних інституцій, поява оригінальних робіт, пошук самобутніх шляхів розвитку регіональних історико-краєзнавчих досліджень. На Полтавщині народилися і отримали путівку у життя голова Українського комітету краєзнавства початку 30-х років С.А.-Мінкевич¹, відповідальний секретар цього комітету М.Г.Криворотченко², член УКК, ініціатор гострої полеміки про шляхи розвитку краєзнавства України початку 20-х рр. К.В.Дубняк³, автори оригінальних праць: член етнографічної комісії ВУАН В.В.Білий⁴, член кафедри мовознавства при Харківському ІНО П.Г.Ріттер⁵, член Шепетівського наукового товариства при ВУАН професор Безбородько М.І.⁶

В Костантинограді народився академік ВУАН Оксент Васильович Корчак-Чепурківський⁷, в Кременчузі — професор, відповідальний секретар Комісії краєзнавства при ВУАН Микола Васильович Шарлемань⁸, у Миргороді — завідуючий окружним музеєм, активний діяч Лубенського наукового товариства Іван Якович Плєскач⁹, у Лохвиці — один із фундаторів Ніжинського наукового товариства при ВУАН Кость Теодосійович Штепа¹⁰. Список імен видатних полтавців-краєзнавців можна ще продовжувати.

Зазначимо, що для зародження краєзнавства у свій час на Полтавщині багато зробили такі відомі діячі як Г.Сковорода, І.Котляревський, М.Драгоманов. На його ниві активно працювали В.Докучаєв, В.Вернадський. З дослідженням краю пов'язана подвижницька діяльність К.Скаржинської, І.Павловського. Полтавська школа краєзнавства на початку 20-х років дала історичній науці імена таких талановитих дослідників: В.Щер-

баківський, В.Щепотьєв, Л.Падалка, Н.Мірза-Авакянц, К.Мощенко, Е. та М.Рудинські, Я.Риженко, Г.Коваленко, М.Ястраб, М.Павлов-Сільванський і пізніше О.Касименко.

Формування краєзнавчої школи на Полтавщині пов'язане з діяльністю Полтавської ученої архівної комісії. Враховуючи те, що вклад її у розвиток краєзнавства дослідив А.Аббасов¹¹, зауважимо, що з 1903 по 1919 р. комісія видала 15 томів своїх праць. Окремими відбитками вийшли «Актові книги Полтавського міського уряду XVII ст.», Л.Падалки — «Минуле Полтавської території», «Полтавці», І.Павловського — «До історії декабристів», «До історії Полтавської єпархії», М.Макаренка — «Про городища і кургани Полтавської губернії», Гнедича — «Матеріали до народного слова Полтавської губернії», В.Щепотьєва — «Народні пісні Полтавської губернії»¹².

Прищепленню любові до історії рідного краю прислужилися прилюдні засідання комісії, яких відбулося за роки її існування 36. З найцікавіших були доповіді І.Павловського про матеріали з Полтавського губернського управління, що стосуються декабристського руху, про монастирі Полтавщини, про життя духовенства на основі матеріалів Полтавської Консисторії; Л.Падалки — про Змієві вали, про колонізацію Полтавщини; М.Ястраба — про заселення Засулля, про Вишневецьких і Лубенщину; Т.Богдановича — про перевезений до Полтави архів Кочубеїв. За оцінкою Х.Герасименка, учена архівна комісія відіграла виняткову роль в розвитку архівної справи на Полтавщині, вона врятувала від загибелі значну кількість архівних матеріалів величезної наукової вартості. Діяльність комісії, за його словами, змінила погляд на архівну справу у цілому, вона витягла «мертві» архівні першодруки з підвалу і перетворила їх на цінний матеріал, котрий пішов будувати «палац культури»¹³.

Саме діяльність Полтавської ученої архівної комісії в період Української революції привернула увагу до збереження безцінних історичних реліквій. З цією метою було засновано у Полтаві Товариство дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва. Це була одна із перших інституцій, діяльність якої зіграла виключну роль у становленні пам'яток охоронної роботи. Про це засвідчують протоколи її засідань у 1918—1919 рр.

Ось деякі з них.

17 листопада 1918 р. (організаційне) відбулося під проводом В.Щербаківського (секретар — М.Рудинський). Розглянуто 1) Доклад Щербаківського: Мета товариства в зв'язку із становищем наукового обслідування ріжних пам'яток на Полтавщині. 2) Обмірковування Статуту Товариства.

Матеріали, зібрані в обох відділах Полтавського зем. музею, — говорять доповідач, — дають масу річей різних культур, які зміняли одна другу на території Полтавщини, починаючи також від палеолітичної Мадленської і переходячи через ранню неолітичну. виявляють уже цілком яскраву картину пізньої неолітичної доби, малюють так звану трипільську українську хліборобську культуру, вистудійовану В.В.Хвойком на Київщині, знайдені і на Полтавщині... Далі іде доба князівська... і татарська. Завданням наукового товариства було б опрацювання сирого музейного матеріалу і підготовка його до видання. Наукове товариство могло би координувати працю різних членів своїх по повітам і т.п. Особливо багато воно могло би зробити для охорони пам'яток старовини і мистецтва, як в самій Полтаві, так і по губернії.

Реферат викликав жваві дискусії і додатки з боку М.Рудинського по питанням археології і архітектури, з боку Л.Падалки по питанням, зв'язаним з назвами городищ і т.п., Г.Коваленка про необхідність зняти, обміряти, або зарисувати хати, які тепер зникають від різних причин.

В дальших дискусіях порушено питання про необхідність притягти до роботи молодь студентську для збирання пам'яток, або відомостей про них і особливо для вимірювання, тим більше, що в Полтаві відкрито факультет, на яким можна підготовляти молодь до відповідної діяльності.

2. Обміркування Статуту.

При обміркуванні Статуту було взято на увагу всі додатки, вказані попередньою дискусією, і в такім вигляді ухвалено його і назву Товариства.

II. Засідання 30 листопада 1918 р.

На засіданні окрім членів прибули і гості. В програмі: 1) В.Щербаківський «Розкопки в м.Городищі Лохвицького повіту 1917 року. 2) Біжучі питання.

Реферат ухвалено видрукувати в Записках Товариства.

III. Засідання 15 грудня 1918 р.

У програмі: 1) М.Рудинський — «Архітектурне обличчя Полтави». 2) В.Щербаківський — П.М.Шепченко і його праці по вивченню Полтавщини. 3) Обрання президії. При виборі президії за голову обрано В.Щербаківського, за секретаря М.Рудинського.

IV. Засідання 29 грудня 1918 р.

1) В.Щербаківський — П.М.Шепченко і його праці (не прочитана на попереднім засіданні).

2) В.Щепотьєв — «Географічний термін «Україна» в українських народних піснях».

3) Біжучі справи.

...3. Закінчено дискусії з приводу реферата Рудинського «Архітек-

турне обличчя м.Полтави». Постановлено вшанувати пам'ять Хв.К.Вовка, присв'ятивши йому перший випуск записок товариства, прийняти участь у збірнику, присв'яченому його пам'яті, який має вийти у Києві. Вирішено надіслати короткі витяги з правоздань діяльності Товариства до редакції «Нашого минулого». У зв'язку з дискусіями по доповіді Рудинського просити його зробити ще реферат, а також і Мощенка про зовнішнє і внутрішнє убранство наших хат, про будинок Галагана, про розмальовку хат.

4. Просити Щербаківського дати рецензію на матеріал, переданий П.Мартиновичем «Пісні весняні».

Просити лекторів укр. іст. факультету відповідно з даними проф.Сумцовим темами підготовки студентів до збирання і запису матеріалів.

V. Засідання 23 січня 1919 р.

Присв'ячене пам'яті Х.К.Вовка.

В програмі: 1) В.Щербаківський. Палеолітичне селище в с.Гонцях Лубенського повіту, розкопане 1914 і 1915 рр.

2) М.Рудинський. Станції неолітичної доби на берегах Ворскли на Охтирщині.

3) Справи видання першого випуску праць товариства.

4) Справи охорони пам'яток мистецтва.

1. Ухвалено: реферат Щербаківського про палеологічне селище в Гонцях надрукувати в записках товариства. Реферат Рудинського перенести на наступне засідання; підготувати матеріал до видання першого випуску праць товариства і назвати журнал «Записками наукового товариства досліджування і охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині». Доручити президії подбати про засоби на видання записок.

2. З огляду на бурхливі події доручити президії скласти проект Комітета охорони пам'яток, який би уявляв з себе рухливу інституцію державного характеру, щоб рятувати пам'ятки, яким загрожує знищення і охороняти не тільки нерухомі, але й рухомі предмети від знищення.

VI. Засідання 23 лютого 1919 р.

1) М.Рудинський. Станції неолітичної доби по берегах Ворскли на Охтирщині.

2) В.Щербаківський. План утворення губернського комітету охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині.

3) Біжучі справи.

1. Реферат Рудинського ухвалено надрукувати в «Записках товариства».

2. З приводу доповіді Щербаківського ухвалено прийняти його план цілком, вжити заходів перед владою, щоб він був переведений у життя. Членом губкомису від товариства обрано М.Рудинського.

3. Заслухано лист проф.Шміта про загальний план функціонуючого в Харкові Всеукраїнського комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва.

4. Заслухано телеграми від Київського комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва до Полтавського виконкому в справі освідомлення населення про необхідність охороняти пам'ятки старовини і мистецтва від руйнації і поставлено допомогти Полтавському губкомису скласти заклик до населення, доручивши його В.Щербаківському.

5. Відповідно до пропозиції М.Рудинського ухвалено просити П.А.Митропана підготувати статтю, обробивши ті матеріали до біографії В.С.Кулика, які у нього зберігаються.

6. Просити Мірзу-Авакянц оглянути ту частину Рум'янцевського опису, яка переховується у казенній палаті. Постановлено клопотатися перед виконкомом про врятування і вивезення архіву Горленка з села Давидівки Прилуцького повіту, а також врятувати архіви Репніна в Яготині, Рум'янцева і Полетики.

VII. Засідання 9 березня 1919 року.

В програмі: 1. В.Щербаківський. До питання про форми українських церков.

2. Н.Мірза-Авакянц. В справі охорони бібліотеки духовної семінарії (Про каталог бібліотеки).

3. Біжучі справи.

1. В.Щербаківський вносить поправки до своїх колишніх праць по українській архітектурі, вказуючи, що вживаний ним термін «банна будова» не відповідає проведенній ним гадці. В основах усих типів українських церков стоїть вежа, яка є простою одиницею будови церковної, так що многовежні церкви є тільки простою комбінацією веж, сіметрійно відносно головної центральної вежі. Тому замість термінів одне, два, трьох, п'яти, дев'ятибанный доповідач рекомендує вживати: п'ятивежна церква і т.п. Сама вежа являє собою цілком відокремлену неповторну в інших народів будівельну одиницю, яка витворена з двох прінципово протилежних елементів (первенів) складових: штирокутної в плані, з поземо покладених один на одного брусів хліборобсько-лісової хати і круглої з банею кочово-степової юрти.

Обговорено справу підготовлених матеріалів до друку в першій випуску праць товариства. Доручено голові товариства взяти на себе обов'язки касіра. До ревізійної комісії обрано Щепотьєва.

VIII. Засідання 6 квітня 1919 р.

На повістці: 1). Н.Мірза-Авакянц. З побуту української старшини кінця XVII століття.

2. Біжучі справи.

1. Заслухано реферат Мірзи-Авакянц і ухвалено видрукувати його в записках товариства.

IX Засідання 1 червня 1919 р.

У програмі: 1) В.Щербаківський. Кілька слів про рік на українському селі.

2) М.Рудинський — найцінніші речі з художнього відділу музею Полтавщини.

3) Біжучі справи.

1. В.Щербаківський, ґрунтуючись на обрядових піснях і звичаях прагне довести, що всі вони тісно пов'язані з хліборобством і являються витвором чисто хліборобського населення. Усі пісні і обряди тісно і органічно пов'язані з частинами року і об'єднані спільними старовинними мотивами, побудованими у певних, порівняно коротких ритмах, не маючих широкої мелодії, занесеної може значно пізніше степовикам і прив'язаної до ліричних пісень.

2. М.Рудинський знайомить збори з найбільш цінними речами, які зібрано у мистецькоу музеї (галереї) виїздною комісією Губкомиса.

3. Обговорено справу видання і випуску праць товариства. Ухвалено остаточно дати їй назву записок. Обрано до редакційної комісії В.Щербаківського, М.Рудинського і Щепотьєва.

X. Засідання 28 вересня 1919 р.

У програмі: 1) В.Щербаківський. Справоздання з екскурсії в Лубенський і Пирятинський повіти (7/6—16/8 1919 р.).

1. Підсумки з екскурсії ухвалено помістити в хроніці «записок», а деякі матеріали, записані під час екскурсій, в окремій розділі під назвою «матеріали і замітки».

2. Ухвалено негайно приступити до друку матеріалів. Щербаківський доповів, що папір для друку закуплено.

Заслухано сумну звістку про смерть українського історика і бувшого міністра іноземних справ професора Д.Дорошенка, знавця по кафедрі історії українського мистецтва К.Широцького. Пам'ять небіжчиків вшановано вставанням¹⁴.

Як показала подальша практика, діяльність Полтавського товариства активно впливала на створення широкої мережі краєзнавчих організацій на Полтавщині. У 1920-му році виникають Лубенське наукове товариство при ВУАН, яке очолив Плєскач І.Я., Лохвицький районний музей ім.Г.Сковороди, Миргородський краєзнавчий музей, Роменський окружний музей та ін. У 1921 розчиняє двері Гадячський музей ім.Драгоманова, 1922 — Червоноградський районний музей. Під кінець 20-х років на

Полтавщині вже діє близько 20 краєзнавчих інституцій, що густою сіткою покривають її територію.

У 1924 році у Полтаві побував відомий діяч краєзнавчого руху Росії Й. Тревс. У журналі «Краєведение» він писав, що краєзнавство у Полтаві живе діяльно, недивлячись на важкі умови. Воно спирається на хорошу основу, закладену цілими роками служіння краю у в пореволюційні роки групою знаючих справу, безкорисних подвижників від науки, що розробляють цінну спадщину і підтримують наступність у роботі¹⁵.

¹ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 12, спр. 5048. — Арк. 1.

²Там само. — Спр. 3872. — Арк. 12.

³Там само. — Спр. 2330. — Арк. 2.

⁴Там само. — Спр. 571. — Арк. 1.

⁵Там само. — Спр. 6505. — Арк. 6.

⁶Там само. — Спр. 413. — Арк. 1.

⁷Там само. — Спр. 3684. — Арк. 1.

⁸Там само. — Спр. 8557. — Арк. 7.

⁹Там само. — Спр. 5957. — Арк. 11.

¹⁰Там само. — Спр. 8785. — Арк. 10 зв.

¹¹Аббасов А.М. Становление и развитие исторического краеведения на Полтавщине от его зарождения и до наших дней. Дис. канд. іст. наук: 07.00.09. — К. — 235 с.

¹²Щепотьєв В. Наукове життя в Полтаві. 1914—1924 // Україна. — Кн. 1-2. — 1925. — С. 227.

¹³Герасименко Х. Історії архівної справи на Полтавщині // Архівна справа. — 1928. — №5-6. — С. 65.

¹⁴Записки Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини й мистецтва на Полтавщині. — Вип. 1. — Полтава, 1919. — С. X—XVI.

¹⁵Гревс Ш. Краеведческая работа в Полтаве // Краеведение. — 1924. — №4. — С. 461.

Дзюбак С.

КУСТАРНО-ПРОМИСЛОВА КООПЕРАЦІЯ НА ПОДІЛЛІ в 1921—1926 рр.

Кустарно-промислова кооперація в роки НЕПу посідала чільне місце в економіці подільського регіону. Однак на початку 20-х років цей вид кооперації був чи не найменш розвинутий.

В період «воєнного комунізму» починають виникати трудові і виробничі кустарно-промислові артілі. Проте реалізувати свої можливості в неринкових умовах цей вид кооперації не мав змоги. До того ж, створювалися кустарно-промислові кооперативи під тиском державних органів. Більшість їх розпалася з появою в липні 1921 року декрету РНК РСФСР «Про денационалізацію кустарної і дрібної промисловості»¹.

Паралельно з одержавленими кустарно-промисловими товариства-

ми діяла т.зв. нерадянська система кустарно-промислової кооперації, очолювана Всеукраїнською спілкою виробничих кооперативів (Трудо-спількою). Однак у військовокомуністичний період не вдалося в повній мірі розгорнути її діяльність.

Сприятливі умови для розвитку кустарно-промислової кооперації склалися лише з переходом до нової економічної політики. В декреті ВУЦВК і РНК УСРР «Про промислову кооперацію» (від 12.X.1921 р.) зазначалося, що кооперативні товариства можуть реалізовувати свою продукцію, укладати ділові угоди з державними і кооперативними організаціями. Поряд із трудовими і виробничими артілями дозволялося створювати ощадно-позичкові товариства².

З появою кустарно-промислової кооперації нового типу, на Поділлі сформувалася її вертикальна і горизонтальна структури. За місцем своєї діяльності кустарно-промислові товариства поділялися на сільські і міські, а за видом діяльності на: виробничо-кооперативні, трудові кооперативні артілі, виробничі складово-сировинні та ощадно-позичкові товариства³.

Первинні кооперативи об'єднувалися в районні і окружні промспілки, а ті в свою чергу — в Подільську Губернську Спілку кустарно-промислових кооперативів (Подгубпромспілку), яка входила до складу Всеукраїнського центру кустарно-промислової кооперації (Українкустарспілки). Таким чином, вертикальну структуру кустарно-промислової кооперації сформовано на основі тодішнього адміністративно-територіального поділу України.

Державне регулювання промкооперацією в губернії здійснювалося Кооперативним відділом Подільського Губнаргоспу, а з червня 1921 р. — Подільським Губернським кооперативним комітетом.

В своєму розвитку кустарно-промислова кооперація на Поділлі в 20-і роки пройшла декілька етапів.

1921—1922 рр. характеризувалися масовим зростанням низової кооперативної мережі і появою нового виду кустарно-промислових об'єднань — міських виробничих артілей, які створювалися на основі декрету Раднаркому від 12 жовтня 1921 р.⁴ Негативним було те, що держава намагалася забезпечити жорстокий контроль за кооперативною мережею, обмежити її самодіяльність. З цією метою здійснювалося примусове об'єднання кустарно-промислових кооперативів в районні, окружні та губернську спілки кустарно-промислової кооперації⁵.

З метою уніфікації кооперативних організацій на Поділлі 4 травня 1922 року при Губернському Кооператкомі утворено спеціальну Реєстраційну комісію⁶. Її завдання полягало у тому, щоб детально вивчити стан кооперації, виявити нерадянські її форми і на основі цього розробити

типові статuti, які сприяли б встановленню контролю держави над кооперацією. В результаті зареєстровано таку кількість кооперативних організацій⁷:

кустарно-промислові товариства	23 травня— 1 серпня 1922 р.	серпень 1922 р.	вересень 1922 р.	1—15 жовтня 1922 р.	Всього товариств
Подано заяв	6	3	5	10	21
Зареєстровано	—	1	4	2	7

Серед зареєстрованих в цей час кустарно-промислових кооперативів: Вінницькі трудові артiлі: «Вольсопорткань», «Хiмкраска», «Гончарник», «Промисел»; Букатинське кустарно-промислове товариство «Горпром» та ін.¹

Не дивлячись на відносно малий період свого функціонування кустарно-промислової кооперація Подільської губернії вже в 1922 р. виробила продукції на суму 289000 в золотих передвоєнних рублях, що становило 10,74% від всієї промислової продукції регіону за цей період².

Проте на практиці втручання держави з метою уніфікації низових товариств поряд з відсутністю пільг і наявністю примусового членства призвели до розпаду у середині 1922 р. кооперативної мережі на Подiллі. Остаточо не сформувавшись, припинили свою діяльність Вінницька і Кам'янець-Подільська окружні спілки кустарно-промислової кооперації. Якщо на середину 1922 року в Губернії діяло 71 кустарно-промислове товариство, то на 1 січня 1923 року їх нараховувалося вже 34 (23 виробничих і 1 ощадно-позичкове).³ Про стан кустарно-промислової кооперації Подiлля того часу свiдчить лист Подільської Губпромспілки до правління Українкустарспілки від 22 грудня 1922 р.: «...Ситуація Губпромспілки критична. Всі вільні кошти вкладені в товар. Обіцяний від Українкустарспілки акредитив не отримали. Держбанк вимагає замість отриманих від нього в кредит 7000000000 руб. сплатити 30000000000 руб. Потрібна допомога Українкустарспілки (аванс на 20000000000 руб.). Якщо цього авансу не буде, то Подільська Губкустарспілка зазнає повного краху»⁴. Звісно, що в ситуації, яка склалася, допомоги від Українкустарспілки не отримала не лише Подільська, а й вся система кустарно-промислової кооперації України. Подібні процеси, що відбувалися по всій Україні, призвели до послаблення й розпаду Українкустарспілки.

Не зміг суттєво вплинути і декрет ЦВК і раднаркому СРСР від 7 грудня 1923 р. «Про податкові пільги для кооперативних організацій»⁵.

Лише з квітня 1924 р. ситуація в подільській кустарно-промисловій

кооперації дещо поліпшилась. Загальне керівництво зосереджувалося в руках «Сільського господаря» — центру сільськогосподарської кооперації України, а господарське обслуговування — Українського Акціонерного товариства з експорту виробів кустарної промисловості та імпорту підсобних для неї матеріалів (Кустекспорт).

Оскільки «Сільський господар» так і не приступив до виконання своїх обов'язків, то, фактично, все керівництво кустарно-промисловою кооперацією України перейшло до Кустекспорту. Це дало свої позитивні результати. Зокрема спостерігалось збільшення кількості промкооперативів Подільської губернії⁶:

Кустарно-промислові товариства	1924 р.					
	на 01.01	на 01.04	на 01.07	на 15.08	на 01.10	на 01.11
Трудові і виробничі артілі	131	148	160	180	207	227
Ощадно-позичкові товариства	41	44	45	47	50	52
Всього	172	192	205	227	257	279

Серед зареєстрованих у 1924 р. кустарно-промислових товариств Подільської губернії: Кам'янець-Подільське кустарно-промислове товариство «Трудівник», Проскурівське кустарно-промислове товариство «Зоря», Барське кустарно-промислове товариство «Ткач-кустар», «Дунаєвецьке кустарно-промислове товариство «Голка», Кривчицьке кустарно-промислове товариство «Швець» та ін.¹ Спостерігалось збільшення пайових капіталів і балансу подільських кустарно-промислових кооперативів. Якщо їх баланс на 01.04.24 р. становив 260960 руб., то на 01.06.24 р. він дорівнював 334690 руб., а на 01.09.24 р. — 535725 руб.²

З квітня 1925 р. розпочинається новий етап у розвитку кустарно-промислової кооперації Поділля. Якщо раніше кустарів прирівнювали до непманів і вважали «нетрудовим елементом», то тепер ситуація змінилась. В директивних документах ЦК КП(б)У, РНК УРСР йшлося про важливість кустарної промисловості та кустарно-промислової кооперації для народного господарства країни, про необхідність надання нових пільг для них в оподаткуванні та отриманні державних замовлень. Наголошувалося на необхідності виділення з місцевих бюджетів коштів для розвитку кустарних промислів і кустарно-промислової кооперації.

Саме з 1925 року ситуація в кустарно-промисловій кооперації Поділля починає докорінно змінюватися. Це видно з таблиці³:

Округи	На 01.10.1925 р.		На 01.10.1926 р.	
	кількість кооперат.	кількість в них членів	кількість кооперат.	кількість в них членів
Вінницька	80	254	44	3628
Кам'янецька	45	150	29	2052
Могилівська	60	212	40	3623
Проскурівська	60	276	22	2917
Тульчинська	75	286	20	4678
В цілому по Поділлю	320	1178	155	16898

Стан кустарно-промислової кооперації Поділля у 1926 р. характеризувався зменшенням майже вдвічі первинних кооперативів, натомість спостерігалось різке збільшення кількості їх членів. Це говорить про злиття сітки промкооперативів і, одночасно, зростання чисельності їх членів (в т.ч. за рахунок нового поповнення). Більшість кустарно-промислових кооперативів Поділля були великими, або середніми за розмірами організаціями (до таких кооперативів слід віднести Кам'янець-Подільське об'єднання ремісників міста, Дунаєвецьке об'єднання ткачів та ін.).

За формами діяльності кустарно-промислова кооперація Поділля нараховувала 116 виробничих кустарно-промислових (2053 особи), 40 ощадно-позичкових промислових (9231 фізичних і 73 юридичних особи) і 8 трудових (99 осіб) товариства¹.

З виробничих кустарно-промислових товариств регіону найбільш поширеними були об'єднання по обробці дерева, виробництву мила, обробітку тютюну, керамічні, млинарські, з виробництва харчової продукції, чинбарські, швецькі, кравецькі, текстильні і з виробництва головних уборів; а з трудових артілей — об'єднання чорноробочих, будівельників та вантажників.

Баланс низової сітки кустарно-промислової кооперації Поділля на цей період становив в середньому 302,3 тис. руб. на одну спілку².

З 26 квітня 1926 р. керівництво українською кустарно-промисловою кооперацією здійснював повністю Кустекспорт. Відновлюють свою діяльність Кам'янець-Подільська (28 квітня) і Вінницька (1 жовтня) окружні кустарно-промислові спілки³.

Подільська Губпромспілка у своїй господарській діяльності виходила далеко за межі губернії і через Всеукраїнський центр кустарно-про-

мислової кооперації (Українкустарспілку, Кустекспорт) уклала ділові угоди з багатьма організаціями в межах всього Радянського Союзу.

Кредиторами кустарно-промислових спілок Подільської губернії були на той час Держбанк, Українбанк, Промбанк, Українкустарспілка, Кустекспорт та ін.

Серед пріоритетних завдань на подальший період своєї діяльності Подільська Губпромспілка визначила: поширення виробничого кооперування кустарів (особливо в містечках і на селі); розвиток промислів, що не потребують дефіцитної сировини; підвищення профтехнічної освіти, як шляхом піднесення кваліфікації працюючих кустарів, так і перекваліфікації тих кустарів і ремісників, які не можуть бути використані за своєю спеціальністю; збільшення експорту кустарних виробів; посилення роботи з кооперування жінок-кустарок і покращення умов їхньої праці; ліквідація кооперативів, діяльність яких не відповідає статутним вимогам.

Отже, кустарно-промислова кооперація на Поділлі в роки НЕПу пройшла складний і неоднозначний шлях становлення та утвердження. В силу певних політично-організаційних причин її розвиток тривалий час було загальмовано. Лише з середини 20-х років вдалося значно покращити діяльність кустарно-промислової кооперації. Завдяки її зусиллям дещо поліпшено обслуговування побутових потреб населення в одязі, взутті та інших предметах домашнього вжитку і знаряддях праці, частково вирішено проблему зайнятості населення.

¹ Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО). — Ф.Р-3413, оп. 2, спр. 1419. — Арк. 32.

² ДАВО. — Ф.Р-925, оп. 2, спр. 1. — Арк. 67.

³ Балинський О. Кустарно-промислова кооперація // Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УРСР / Під ред. С.Зарудного. — Харків: Книгоспілка, 1927. — С. 105-107.

⁴ ДАВО. — Ф.Р-3413, оп. 2, спр. 1419. — Арк. 32-33.

⁵ Там само. — Ф.Р-925, оп. 1, спр. 167. — Арк. 159-159 зв.

⁶ Там само. — Ф.Р-3413, оп. 1, спр. 2. — Арк. 20.

⁷ Там само. — Арк. 45-46.

⁸ Там само. — Арк. 47.

⁹ Хазяйство України. — 1924. — №16-17. — С. 34.

¹⁰ ДАВО. — Ф.Р-3413, оп. 1, спр. 7. — Арк. 84.

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 217, оп. 1, спр. 152. — Арк. 1.

¹² ДАВО. — Ф.Р-3413, оп. 2, спр. 1419. — Арк. 33.

¹³ Там само. — Оп. 1, спр. 7. — Арк. 6, 20-21, 24, 32, 34, 39, 43, 59, 74, 84, 85-87, 108, 112-113.

¹⁴ Там само. — Арк. 86, 108, 112.

¹⁵ Там само. — Арк. 34, 75, 120.

¹⁶ Народне господарство України в 1924—25 рр. III квартал. — Харків: Вид-во ЦСУ УСРР,

1925. — С. 27, 29; Кооперація на Україні в 1925—26 році // Статистика України №148. — Харків: Вид-во ЦСУ України, 1920. — Т. 1. — Серія XVI. — С. 7-11.

¹⁷ Україна. Статистичний щорічник / Під ред. Г.Г.Ротмістрова. — Харків: Вид-во ЦСУ УСРР, 1926. — С. 304-308.

¹⁸ Там само. — С. 337-339.

¹⁹ Кооперація на Україні в 1925—26 році. — С. 49.

Волосник Ю.

ЛИХВАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ НЕПМАНІВ УКРАЇНИ (1920-ті – 1930 рр.)

Ринок приватних капіталів України в цілому і лихварська діяльність на ньому представників непманської буржуазії зокрема ще не стали предметом дослідження, хоча такі спроби робилися в 20-ті рр¹. Мета статті – показати лихварську діяльність непманів України в роки непу.

Гостра недостача необхідних для розвитку підприємницької діяльності грошових коштів в умовах недостатнього державного кредитування приватного сектора (за даними НК РСІ УСРР робітничо-селянської інспекції навіть у найбільш сприятливі моменти держкредитом покривалось не більше 50% вимог приватних підприємців у кредитних ресурсах)² зумовила достатньо швидкий розвиток нелегального лихварства, яке вже з початку 20-х років прийняло досить значні масштаби. На жаль, у вітчизняній історіографії підприємницька діяльність на грошовому ринку України після 20-х років практично не досліджувалась. Приватні підприємці змушені були звертатися за отриманням необхідних позичок та займів або до товариства взаємного кредиту (ТВК), або ж до вільного ринку грошових капіталів, де умови кредитування (особливо в період початку 20-х років, коли кредитні операції ТВК ще не прийняли широких масштабів), були значно важчими, а ніж у держкредитних установах. Так, наприклад, наприкінці 1921 р. за однодобовий приватний кредит стягалось до 6% від суми позички³, а весною 1923 р. на чорній біржі приватний дисконт становив (за добу) 3 – 4 %⁴. Величезний прибуток робив лихварство досить привабливим для представників формуючої нової буржуазії, багато з яких (особливо у перші роки непу) поєднували легальну підприємницьку та лихварську діяльність (при цьому легальна діяльність нерідко могла служити прикриттям для заняття лихварством, що суттєво ускладнювало його виявлення та боротьбу з цим явищем). Так, в огляді приватного ринку позичкових капіталів (весна 1926 р.) одним із співробітників Наркомфіну СРСР Є. Зенкевичем відзначалось, що в основному приватними позикодавцями звичайно виступали торговці, у яких внаслідок несприятливої кон'юнктури відсутність необхідних товарів, незначна при-

бутковість торгових операцій і т.ін.) тимчасово звільнялися грошові кошти. Що стосується професійних диконтерів-лихварів, то ними частіше за все були торговці та підприємці, які полишили свої заняття. За оцінкою Є. Зенкевича, питома вага таких дисконтерів-професіоналів у загальній масі приватних позикодавців була невеликою, оскільки вони власні кредитні операції проводили виключно за рахунок своїх особистих коштів⁵. А втім, вигідність лихварських операцій (недивлячись на загрозу кримінального покарання) в більшості сприяла тому, що серед професійних лихварів зустрічались не лише торговці та промисловці, але й представники інших соціальних груп – ремісники, домогосподарки (які мали достатки) і навіть, іноді, службовці (вільнонаймані) ДПУ. Так, наприклад, у лютому 1929 р. Харківський окрфінвідділ направив у економвідділ ДПУ УРСР інформацію про громадянина Бімбата Е.М., який давав гроші під проценти і притому працював у санчастині ДПУ. У повідомленні, зокрема, відзначалось, що один із мешканців Сумського округу взяв у позику у Е.М. Бімбата у листопаді 1925 р. 800 крб. із розрахунку виплати 10% місячних. Усього у квітні 1928 р. лихвар тільки у вигляді процентів отримав лише від цього боржника 1855 крб.⁶

Таким чином, недостатнє кредитування державного приватного сектору зменшувало і можливості ефективно та в широких масштабах впливати (з метою регулювання) на підприємницьку діяльність та сприяло встановленню високої норми позикового проценту на вільному ринку капіталів і тим самим стимулювало розвиток лихварських операцій представниками нової буржуазії.

Позика на приватному ринку видавалась, як правило, на суму не більше як 1000 крб., хоча, звичайно, були і винятки. Кредитування було, як правило, короткотерміновим від двох тижнів до трьох місяців, позики на строк більше трьох місяців були рідко і мали характер пролонгацій⁷. Звичайна ціна такого кредиту могла становити 3 коп. у день із червонця, хоч залежала від характеру забезпечення позики, умов та суми наданого кредиту.

Найголовнішу роль при видачі кредиту відігравала платоспроможність того, хто брав гроші у борг. Так, наприклад, за повідомленнями Вінницького окрфінвідділу для осіб платоспроможних і гарно відомих лихварям обліковий відсоток знижувався до 48% річних. Особам же маловідомим та сумнівним з точки зору кредитоспроможності позики видавались із розрахунку 96% річних (тобто удвоє вище), під забезпечення коштовними речами вартістю 150% позички та векселі. Але ці позики мали короткостроковий характер (не більше 2-х місяців). Надавалися і пільги на декілька днів. На питання працівників фінвідділу чому при по-

луторному забезпеченні позички та зобовіковий вимагаються ще й вексель (при цьому векселя держорганів та кооперації вважалися кращим видом забезпечення), особи "які близько стояли до чорної біржі, пояснювали, що взагалі позички особам малооплатіжним приносять позикодавцям багато клопоту. Зазначалось, що часто построчуються терміни погашення позички і наростаючі по них проценти починають перевищувати матеріальне забезпечення. Крім того, багато малоприємних турбот та клопоту приносило дисконтеру зберігання коштовних речей, узятих під забезпечення позички. Вексель, який отримувався від боржника, нерідко використовувався для обліку в інших осіб, а також був зайвою гарантією при всіляких ускладненнях, які іноді доходили до суду⁸. Аналогічні явища спостерігались і в інших районах України.

Розмір приватного дисконту у роки непу не був сталою величиною. Дисконтні чи процентні ставки вільного ринку в УРСР протягом 3 років (з перших місяців 1925 р. по квітень 1928 р.) при широкій амплітуді коливань мали загальну тенденцію до скорочення. Якщо до жовтня 1925 р. вони коливались у межах 6 - 15% у місяць, у жовтні 1926 р. зменшились до 4 - 12%, через рік становили 3 - 9%, то у квітні 1928 р. вони знизились навіть до 3 - 7%⁹. Починаючи вже із січня 1923 р. закон регулював норму стягнення позикодавцем процентів за наданим кредитом, яка (у золотих крбованцях) не могла перевищувати 6% річних¹⁰. Однак в суперечливих умовах непу дана вимога закону досить часто не могла бути виконана¹¹. До того ж, згідно даних окрфінвідділів вартість приватного дисконту у сільських місцевостях України значно (як правило у 1,5-2 рази) перевищував аналогічні ставки вільного ринку позичкових капіталів у містах. При цьому слід зазначити, що у республіці від 31 до 43% усіх селянських господарств звертались за кредитом, причому 64,7% з них звертались саме до приватних кредиторів¹².

Держава у роки непу прагнула справити регулюючий вплив на розмір приватної дисконтної ставки, обмеживши її межу. На жаль, традиційний метод такого регулювання за допомогою маніпулювання обліковою ставкою, розмір якої встановлювався Держбанком, у радянських умовах не мав практично реального впливу на приватний ринок позичкових капіталів. Це пояснюється тією обставиною, що Держбанк та інші держкредитні установи (Промбанк, Українбанк та ін.) надавав абсолютну масу кредитних ресурсів держпромисловості та кооперації, тоді як приватнокапіталістичний сектор кредитувався у дуже незначних розмірах, що не покривало його потреби у позичковому капіталі. За цих обставин куди більший вплив мало розширення обсягу держкредитування приватного підприємництва, яке здійснювалось головним чином по лінії

ТВК (Товариства взаємного кредиту). Через ТВК держава (поширюючи чи навпаки скорочуючи їх кредитування і домагаючись від них зниження процентної ставки) могла у більшому чи у меншому ступені впливати на норму позичкового відсотку вільного ринку капіталів. Згідно статистичним джерелам у другій половині 20-х рр. дисконтна ставка ТВК, як правило, слугувала нижчою межею для ставки вільного ринку.

Розтин “ножиць” між вільною та регульованою дисконтною ставкою ТВК, як правило, найбільш яскраво проявлявся у період сплати підприємцями податків, коли ТВК були не в змозі обслуговувати попит на кредити своєї клієнтури. Остання у цьому зв’язку пред’являла підвищенні вимоги до приватного позичкового ринку¹³. На жаль, цей важіль впливу (тобто ТВК) держава використовувала далеко не в повній мірі. Більш того, зменшуючи обсяг кредитування ТВК, приймаючи рішення про заборону кредитування ТВК тих чи інших категорій підприємців і т.п., держава подібними кроками, по-суті, зводила на нівець успішну “боротьбу” ТВК із приватним лихварством¹⁴. У практиці органів радянської влади значно більше переваги надавалось саме адміністративним і навіть репресивним методам “подолання” лихварства за рахунок економічних. Наприклад, у першому півріччі 1925 р. органами НКВД України було виявлено 236 випадків лихварства, винні були притягнені до карної відповідальності¹⁵. У той же час такі адміністративно-репресивні методи нерідко приводили до протилежного результату. Як справедливо зазначили дослідники, чинники позаекономічного порядку – такі як арешти спекулянтів валютою та лихварів і т.п. були причиною несподівано різкого підвищення вільного проценту на тому чи іншому локальному ринку¹⁶.

У той же час кредитування з боку приватних дисконтерів-лихварів мало особливо важливе значення для дрібних підприємців, які були зайняті в кустарній та ремісничій промисловості (остання відіграла дуже велику роль в постачанні споживчого ринку товарами). Так, тільки у 1926-27 роках на частку приватних грошових та товарних кредитів, отриманих промисловими артілями України приходилось 11,2 млн.крб., або 15,4% від їх загальної суми¹⁷. Завдяки цій кредитній діяльності представників приватного капіталу (який часто-густо не тільки надавав грошові кредити, але й організовував збут продукції) приватно кустарно-ремісничя промисловість республіки тільки за два роки (1925-1927 рр.) збільшила виробництво продукції більше ніж на 100 млн. крб.¹⁸ Таким чином, не дивлячись на високу норму приватного дисконту за надані кредитні ресурси, кредитна діяльність дисконтерів об’єктивно мала (в умовах слабкого кредитування державою дрібних підприємців) позитивне значення, оскільки створювала можливість забезпечити “фінансовий” бік приватної

ініціативи у сфері виробництва (особливо з другої половини 20-х років, коли почався наступ на приватний капітал, скорочення його кредитування).

Перехід Сталіна і ВКП(б) на початку 1928 р. до надзвичайних методів управління і значне погіршення підприємницького середовища викликали нове значне підвищення приватних дисконтних ставок, так як позикодавцями тепер враховувався елемент ризику у більшій мірі, ніж це було у минулі роки. Як наслідок, вільний позичковий ринок (який і раніше не “афішовував” себе) тепер повністю пішов у підпілля. Так, в огляді фахівців приватного ринку позичкових капіталів за 1927/28 рр. зазначалось, що його діяльність була суворо законспірована¹⁹.

Вже у лютому 1929 р. (згідно таємним даним НКФ УРСР) висота приватного дисконтного відсотку на вільному ринку сягала 10-15% на місяць і, не дивлячись на прийняті заходи, ще довго залишалась на цьому рівні. При цьому суми дисконту домінували невеликі (до 500 крб.) на строк до 1 місяця. За для гарантії використовувалися векселі, на 50% забезпечені цінностями. Основний контингент лихварів складався із колишніх крамарів, які закрили свої підприємства²⁰. На здійснення нелегальних лихварських операцій приватні підприємці спрямували великі суми своїх капіталів (з 1925 р. по 1928 р. майже 40 млн.крб.)²¹.

Значне скорочення лихварських операцій на вільному ринку (майже у 3 рази за 1927-28 рр.) було викликано як загальним зменшенням підприємницької потреби у тимчасово вільних капіталах в умовах згортання приватного сектору, так і тим, що радянська влада, борючись проти нелегального лихварського кредитування, у цей період значно посилила міру відповідальності за дане діяння (хоча і раніше застосовувались репресивні міри за заняття лихварством). Прийняте навесні 1928 р. доповнення до кримінального кодексу УРСР передбачало більш суворе, аніж раніше, покарання за заняття лихварськими операціями. Законом по відношенню до винних передбачалась санкція у вигляді позбавлення волі на строк від 1 до 3-х років²¹.

При цьому цікаво відзначити, що якщо в Україні максимально дозволена законом відсоткова норма стягнення за позичку становила (з 1928 р.) 12% річних, то у РРФСР цей процент був вище і становив 30% річних²³. Іншими словами, законодавство України більш жорстко, ніж у РРФСР, регламентувало приватний дисконт. Однак, навіть репресивні заходи не змогли викоринити дане явище. В умовах витеснення приватного капіталу із легальної сфери обороту, частина коштів, вилучених непманами, направлялась на нелегальне кредитування підприємницької діяльності, кооперації і навіть держпідприємств. Лихварство, ставши одним із шляхів ухо-

ду нової буржуазії у тіньову економіку, посіло помітне місце серед інших видів нелегальної підприємницької діяльності. В окремих округах України у першому півріччі 1929/30 рр. на заняття лихварськими операціями непманами спрямувалось більше третини усієї суми капіталу, вилученого із легального “бізнесу”. Наприклад, у Миколаївському окрузі цей показник досяг 36%, у Ніжинському окрузі – 34,8%, по іншим округам дана цифра скромніше: по КупНіжинськом – 15%, Сталінському, Проскурівському, Шевченківському – більше 10% і т.ін.²⁴

Тому в цей період фінансові органи намагалися набагато активніше, аніж це було раніше, виявляти лихварів-дисконтерів. Так, наприклад, коли влітку 1929 р. Харківським окрфінвідділом було отримано (від колег з Воронежа) відомості про якогось громадянина на прізвище Ткаченко (але без ініціалів), що мешкав у Харкові і надавав гроші під лихварські відсотки воронезькій приватній фірмі “Петросов і Кініціалів), що і фінагентами були виявлені та перевірені 11 громадян повнолітніх (чоловічої статі), що мали таке прізвище і мешкали в місті (хоча справжнього лихваря серед них так і не вдалося знайти)²⁵. Аналогічні “пошуки” відбувались тоді по всій Україні. Дивлячись на посиленні наприкінці 20-х – на початку 30-х років пошуки тих, хто займався лихварством та значне посилення кримінальної відповідальності за це, лихварство, як економічне явище, навіть будучи загнаним у підпілля, ще тривалий час продовжувало існувати та справляти певний вплив на розвиток приватного сектору економіки (особливо на кустарно-ремісничу промисловість та залишки дрібної торгівлі).

Література

1. Адміністративний вісник: Орган НКВС УСРР. – 1925.
2. Гражданский кодекс УССР. – Харьков, 1925.
3. Державний архів Харківської області.
4. Зенкевич Э. Частный дисконт (июль 1925 – май 1926). Опыт исследования // Вестник финансов. – 1926. - №2.
5. ЗУ УРСР.
6. Кононенко К.С. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917-1960. – Мюнхен, 1965.
7. Кредит и хозяйство. – 1929.
8. Логвинский М. Финансовое хозяйство промышленной кооперации // Хозяйство Украины. – 1928. - №11.
9. Огонек. – 1923. - №3.
10. Писарев И. Частный рынок ссудных капиталов СССР в 1927/28 гг. // Статистическое обозрение. – 1929. - №3.
11. Свєржін Л. Приватна промисловість України (капіталістична і кустарно-реміснича) // Большевик України. – 1928. - №18.
12. Сігал Б. До питання про приватний капітал на Україні: Стат.-економ. нариси. – Харків, 1929.
13. Сігал Б. Приватний дисконт на Україні // Вісник статистики України. – 1928. – №1.

14. Степанов И. Ростовщичество в провинции в 1925-26 гг. (по данным губфпо) // Вестник финансов. – 1926. – №11.
15. Фінанси України за 1924–25 гг. // Статистика України. №105. Серія II. Статистика фінансів. I-II. Вип. 3. – Харків, 1927.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
17. Экономическое обозрение. – 1926. - №3.

Каньоса А.

ГРОМАДСЬКЕ МУЗЕЙНИЦТВО НА ПОДІЛЛІ: ЗДОБУТКИ І ПРОРАХУНКИ

В умовах сьогодення громадський рух за створення музеїв і музейних кімнат отримує неоднозначну оцінку фахівців. Деякі з них нерозривно пов'язують його з методами керівництва культурою, інші ж схильні вбачати в ньому виявлення ініціатив місцевого населення в прагненні глибше і всебічніше усвідомити історію рідного краю. Як переконає досвід, жодна з цих точок зору не може бути прийнятною, оскільки лише абсолютизує окремі сторони громадського музейного руху, не робить спроби розглянути весь комплекс наявних в ньому проблем.

Характеризуючи основні етапи розвитку громадського музейництва, не можна також погодитись з тими, хто невинувато пов'язує його зародження з другою половиною 50-х — початком 60-х рр. Приватні або громадські музеї були широко розповсюджені в дореволюційній Росії і, власне, складали стрижень тогочасної музейної мережі.

Саме громадські ініціативи стали основою для створення музейних закладів Поділля в 20-х рр. Ось що пише про шляхи заснування Вінницького музею в 1919 р. один з його безпосередніх організаторів Г.В.Брилінг: «У Вінниці, де жила моя сім'я, я відновив знайомство з художником В.О.-Коренєвим, який запропонував мені допомогти йому заснувати у Вінниці музей; я з радістю погодився, оскільки цю роботу знав і любив з юних літ. Музей почали влаштовувати в трикімнатній квартирі Коренєва. Сприяв цій роботі інспектор народівити Павло Іванович Ординський, який призначив Коренєва замом, а мене помом. Іншими співробітниками виявилися колишній судовий слідчий Д.В.Грепачевський, А.С.Урбанський та якийсь інженер Подлевський»¹. Як переконаємося, подібним чином створювалось в 20-х рр. близько 80 відсотків музеїв як в Україні в цілому, так і на Поділлі зокрема.

На жаль, на рубежі 20—30-х рр. зміни ідеологічних концепцій щодо українського музейництва призвів до занепаду значного числа музейних закладів. Нове поняття «соціальний музей» з орієнтацією на розв'язання і висвітлення проблем соціалістичного будівництва позбавив її функції

збереження багатьох минулих століть, призвів до втрат цілого ряду унікальних експонатів.

Свою наступну перспективу громадське музейництво отримає вже в ході Великої Вітчизняної війни, коли з ініціативи сільрад, шкільних колективів створюються музеї, музейні кімнати, кутки, присвячені подвигу земляків в боротьбі з фашизмом.

Відсутність достовірної статистики дозволяє лише фрагментарно відтворити здобутки громадського музейництва, показати його місце і роль в проведенні культурно-освітньої, навчально-виховної роботи в регіоні. Реальна картина змінюється на рубежі 50—60-х рр. Причому для цього були цілком вагомими підстави. В програмі КПРС, схваленій у 1961 р. на XXII з'їзді партії була висунута і обгрунтована теза про те, що на шляху просування до комунізму зростатимуть громадські форми у всіх сферах життя радянського народу. З цього моменту в громадське музейництво входить жорстке і не завжди виправдане планування, сувора багатоступенева звітність. Таким чином, за тогочасною термінологією встановлювалось партійне керівництво громадським рухом за створення музеїв і музейних кімнат. Свою конкретизацію воно отримало в постанові ЦК КПРС від 12 травня 1964 р. «Про підвищення ролі музеїв в комуністичному вихованні», якою партійні організації зобов'язувались приділяти більше уваги цьому самодіяльному руху, надавати йому необхідну допомогу і підтримку².

Як відзначали у своїй праці І.Т.Буланий та І.Г.Явтушенко, виконуючи цю постанову, Міністерство культури СРСР та республіканське Міністерство культури, Центральний музей Революції СРСР, Науково-дослідний інститут музеєзнавства Міністерства культури РРФСР, науково-методичні відділи інших центральних музеїв значною мірою посилили свою увагу до проблем розвитку громадського музейництва. Лише в середині 60-х рр. відбулися три всесоюзні наради, спрямовані на поліпшення роботи громадських музеїв. Причому дві з них проводились на базі народних музеїв і музейних кімнат України — у Харкові і Павлограді³.

Подібна опіка партійних і радянських органів позначилась, перш за все, на мережі громадських музеїв, яка зростала рік у рік з геометричною прогресією.

Так, якщо в Хмельницькій області на 1956 р. на обліку не перебувало жодного музею чи музейної кімнати, то на 1 січня 1965 р. їх налічувалось вже 23. За цей же період у Вінницькій області чисельність громадських музеїв зросла з 1 до 7⁴.

Аналізуючи основні етапи розвитку громадського музейництва як в Україні в цілому, так і на Поділлі зокрема, не можна не помітити, що нерідко вони визначалися загальносоюзними ідеологічними кампаніями, приуроченими до річниць від дня народження В.І.Леніна, утворених СРСР,

партійних з'їздів. Наприклад, виконуючи соціалістичні зобов'язання, взяті на честь 100-річчя від дня народження В.І.Леніна, Хмельницьке обласне управління культури повідомляло Міністерство культури України про функціонування в області вже 108 громадських музеїв. З них у Білогірському районі — 2, Вінковецькому — 1, Волочиському — 2, Городоцькому — 10, Деражнянському — 5, Дунаєвецькому — 3, Ізяславському — 6, м.Кам'янець-Подільському — 5, Кам'янець-Подільському районі — 11, Красилівському — 1, Летичівському — 4, Новоушицькому — 4, Полонському — 1, Славутському — 6, Старокостянтинівському — 4, Старосинявському — 1, Теофіпольському — 2, м.Хмельницькому — 11, Хмельницькому районі — 7, Чемеровецькому — 6, м.Шепетівці — 7, Шепетівському районі — 6, Ярмолинецькому — 3⁵.

На 1970 р. 104 музеї працювало у Вінницькій області, з них історичних — 78, краєзнавчих — 7, літературних — 6. Водночас, прагнучи зависити наявні показники, Вінницьке обласне управління культури в ряді статистичних звітів дораховувало кількість шкільних музеїв і музейних кімнат, які за своїми змістом і формою несли зовсім інше навантаження. В такому випадку кількість громадських музеїв області досягала 214⁶. Однак і ці високі показники розглядалися місцевими та радянськими органами як недостатні.

В квітні 1970 р. виконком Вінницької обласної Ради депутатів трудящих затвердив перспективний план розвитку мережі музейних закладів області на 1970—1974 рр. Згідно з цим планом за п'ятирічку на Вінниччині передбачалось відкрити 150 музеїв або музейних кімнат на громадських засадах⁷.

Не буде перебільшенням твердити, що подібне перспективне планування повністю ігнорувало рівень пошукової і науково-дослідної роботи краєзнавчого активу, наявність матеріальної бази для розгортання експозицій.

Останнє привернуло увагу Міністерства культури України, яке в постанові своєї колегії від 10 серпня 1971 р. «Про мережу та роботу народних музеїв і музейних кімнат Української РСР» ставило перед місцевими органами культури завдання істотного поліпшення пошукової, експозиційної, фондової роботи громадських музеїв⁸.

Численні повідомлення з місць доводили справедливості і своєчасності таких застережень. Наприклад, 15 вересня 1967 р. інспектор по музеям Хмельницького обласного управління культури В.Космач інформував своє керівництво про кричущі недоліки в справі громадського музейництва. «Згідно відомостей з районів, — писав він, — на облік було взято 27 народних музеїв і народні кімнати, включаючи ті, що були створені раніше. Всі ці музеї ми перевірили безпосередньо на місцях. Пере-

вірка показала, що в окремих районах, замість живого і конкретного діла, займаються пустими балачками, обіцянками і приписками. Так, з Городоцького району було подано паспорти на 5 музейних кімнат, яких ще немає. Тут досі навіть не зібрані експонати... Уже два роки затягується відкриття музею в Сатанові. В результаті роботи, проведеної управлінням культури, в п'яти селах почали збирати експонати, але в зв'язку пасивністю та безконтрольністю партійних організацій ця робота не піднялася вище рівня музейних кутків. Навіть музей в Лісоводах, який був створений раніше, припинив своє існування, бо приміщення забрали для іншої мети, а цінні експонати було знесені до шкільної комори, куди немає доступу не лише колгоспникам, але й учням»⁹.

Зважаючи на наведену інформацію, викликає здивування, що Городоцький район в усіх офіційних, а не внутрішніх інформаціях, продовжує фігурувати як один з кращих в сфері громадського музейництва¹⁰. Такою ж самозаспокоєністю була просякнута постанова колегії Міністерства культури України від 25 вересня 1978 р. «Про роботу громадських музеїв республіки у комуністичному вихованні трудящих». Вона констатувала наявність в Україні 2,9 тис. музейних закладів на громадських засадах, вказуючи лише на окремі недоліки в громадському музейництві. Йшлося про відсутність в ряді районів республіки районних краєзнавчих музеїв, низький рівень оформлення деяких експозицій, недоліки зберігання експонатів тощо¹¹. Разом з тим, на нашу думку, оцінка тих негативних явищ, що супроводжували громадський рух за створення музеїв і музейних кімнат, мала б бути критичнішою, як і загалом постановляюча частина. В ній ми зокрема, знову знаходимо сумнозвісну і нічим не виправдану вимогу розробки перспективного плану розвитку мережі музейних закладів на громадських засадах на 1978—1980 рр. У відповідності з ними передбачалось збільшення числа громадських музеїв республіки майже вдвічі (до 5322). Вінницьке обласне управління культури зобов'язувалось за три роки довести чисельність таких культурно-освітніх закладів до 562, Хмельницьке — до 389¹².

Ефективність подібного планування доводить доповідна записка директора Вінницького обласного краєзнавчого музею. Д.П.Загнітка, датована 1983 р. В ній серед іншого говорилося: «Внаслідок безвідповідального ставлення з боку райвідділів культури і сільських рад до діючих громадських музеїв на сьогоднішній день в області з 407 музеїв, наявних в усій звітній документації, існує реально 354 музею, 53 таких заклади закриті для відвідувачів внаслідок відсутності експозицій, аварійного стану приміщень або їх відсутності... Шкільні музеї складають 25 відсотків загальної кількості музеїв. В Бершадському, Вінницькому, Калинівському, Липовецькому, Піщанському, Тиврівському, Хмельницькому, Оратівсь-

кому районах більша частина музеїв, зареєстрованих в 1982 р., — шкільні музеї. Необхідно відзначити, що більшість таких музеїв не відповідає вимогам, які висуваються перед музеями. Експозиції являють собою кілька стендів з фотоілюстраціями або плакатами»¹³.

Таким чином, показники встановлені постановою колегії Міністерства культури України від 25 вересня 1978 р., не лише були досягнуті, а й в ході реалізації поставлених завдань з'ясувалися факти, які ставили під сумнів достовірність усієї мережі громадських музеїв.

Водночас, незважаючи на наявність таких тривожних факторів, республіканська мережа громадських музеїв у звітах районних відділів, обласних управлінь культури, Міністерства культури України продовжувала неухильно зростати. На їх основі стверджувалось, що на 1 січня 1985 р. в Україні існувало 7446 музеїв, з них 555 — у Вінницькій, 364 — у Хмельницькій областях¹⁴.

Як не прикро, суттєву різницю між бажаним і реальною дійсністю в другій половині 80-х рр. врешті-решт зрозуміло Міністерство культури України, яке в 1989 р. було змушене визнати трансформацію високо за своїм призначенням громадського музейного руху у наскрізь просякнуту перманентну ідеологічну кампанію, що лише компрометувала мету і завдання краєзнавчої діяльності. В рекомендаціях Ради з музейного будівництва Міністерства культури України щодо реорганізації діяльності музеїв на громадських засадах вже відкритим текстом говорилося: «...Організація і принципи діяльності громадських музеїв останній час не були позбавлені тих істотних недоліків, які мали місце в інших галузях ідеологічної роботи. Це зумовило створення невинувато великої кількості музейних закладів, а також орієнтацію на валові показники в основних напрямках їх роботи. Залишковий принцип в питаннях матеріально-технічного забезпечення громадського музейного будівництва, відсутність державної звітності про роботу громадських музеїв, призвели до кризового стану цієї важливої ділянки виховання, що проводиться в республіці, виявила понад 1 тис. громадських музейних закладів, які фактично припинили своє існування, приписки, перекручення в звітності, значну кількість музеїв, які не мають оригінальних експонатів (тільки так званих ленінських — 1 тис.), тобто не можуть називатися музеями взагалі, і велику кількість закладів, що не мають умов для більш-менш нормального функціонування. Не кажучи вже про зміст пропагандистської роботи, облік та збереження колекцій. Існуюче положення дає підстави для висновку, що громадські засади в музейному будівництві в нинішньому варіанті вичерпали себе як такі»¹⁵.

Виходячи з рекомендацій Ради з музейного будівництва Міністерства культури України, відділ музеєзнавства Державного історичного му-

зею України вніс пропозиції на колегію Міністерства культури України, які передбачали:

1. Розробити і опублікувати в пресі для широкого обговорення новий проект положення про самодіяльний музей і з урахуванням висловлених зауважень внести його на розгляд вищих органів державної влади та державного управління республіки.

2. Вирішити питання про введення спецкурсів і факультативів у педагогічних вузах України.

3. Закінчити до кінця 1990 р. інвентаризацію громадських музеїв республіки і впорядкувати відповідно до її наслідків їх мережу.

4. Протягом 1990—1995 рр. провести роботу по перебудові експозицій громадських музеїв згідно з результатами нових наукових досліджень в галузі вітчизняної історії. Переглянути підходи до науково-освітньої роботи, що здійснюється краєзнавчим активом¹⁶.

Незважаючи на формування нових підходів в громадському музейництві, визнання власних недоліків і прорахунків проходило на місцях надзвичайно болісно і суперечливо. Наприклад, в ході інвентаризації громадських музеїв, проведеної в Хмельницькій області в 1989 р., з 420 таких культурно-освітніх закладів було знято з обліку лише 58¹⁷.

Характеризуючи основні етапи розвитку громадського музейництва було б невірним сьогодні звертати свою основну увагу лише на його негативні сторони. Не можна не помічати і того, що рух за створення громадських музеїв і музейних кімнат став важливим імпульсом розвитку краєзнавства в регіоні, викликав зацікавлення історією і культурою широких верств населення.

Як доводила практика, найбільш активно і ефективно здійснювалась музейницька робота на громадських засадах, де існував органічний зв'язок між краєзнавчим активом і співробітниками науково-дослідних установ, викладачами вищих навчальних закладів і, в першу чергу, з працівниками державних музеїв регіону. На необхідність встановлення таких зв'язків націлювала, зокрема, в своєму виступі на республіканському семінарі завідуючих районними відділами культури (16—19 липня 1963 р.) начальник управління охорони пам'яток і музеїв Міністерства культури України Г.С.Кирилюк¹⁸. Аналогічна теза знайшла своє обґрунтування в резолюції семінару працівників народних музеїв, що відбувся в Москві 4—8 вересня 1968 р. Виступаючи на ньому, громадський директор Тиманівського народного музею Тульчинського району розкрив основні форми шефства державних музеїв Вінниччини над громадськими¹⁹. В 60-х — першій половині 80-х рр. воно здійснювалось в таких основних формах як проведення республіканських, міжрегіональних, обласних, районних нарад і семінарів. Так, у 1968 р. на базі трьох тиманівських музеїв була

проведена республіканська нарада музейних працівників, присвячена ролі громадських музеїв в комуністичному вихованні²⁰.

25—27 листопада 1970 р. з ініціативи Вінницького обласного краєзнавчого музею був проведений семінар, на якому розглядалися різні ідеологічні аспекти діяльності громадських музеїв, заслухувались доповіді директора ВОКМ І.Зайця «Значення народних музеїв в комуністичному вихованні трудящих», відповідального секретаря обласної організації М.К.Гненного «В.І.Ленін про охорону та збереження духовних скарбів народу»²¹.

Цілком очевидно, що подібні семінари і наради з наскрізь заідеологізованою тематикою не йшли на користь справі і носили формальний характер. Більш ефективною формою практичної допомоги громадським музеям стало створення на початку 70-х рр. при Вінницькому і Хмельницькому обласних краєзнавчих музеях методичних кабінетів для краєзнавчого активу²². Останні закріплювали за окремими районами науковців державних музейних закладів і координували їхню діяльність. В 1970 р. науковці державних музеїв Вінницької області виїжджали в 13 районів, надали методичну допомогу у створенні музейної кімнати в с.Кармелюкове Жмеринського району, музеїв М.Коцюбинського в смт.Шаргороді, Г.Танцюри в м.Гайсині та інших²³. В 1973 р. фахівці музейної справи ВОКМ пробули у відрядженнях в 14 районах області 148 днів, надали допомогу в організації музеїв в с.Шабельня Іллінецького району, Ольгопіль Чечельницького району, Олександрівка Томашпільського району та інших²⁴.

Якщо в 60-х — першій половині 70-х рр. шефство державних музеїв над громадськими носило здебільшого стихійний характер і орієнтувалося на всю наявну в області мережу, то в другій половині 80-х рр. така робота вже орієнтувалася на конкретні музеї або групи музеїв, знаходила своє виявлення в розробці тематико-експозиційних планів, консультуванні створення експозицій. В 1987 р. працівниками були розроблені тематико-експозиційні плани для громадських музеїв М.Трублаїні в с.Вільшанці Крижопільського району, М.Стельмаха в с.Дяківця Літинського району, «Літературно-мистецької Немирівщини» в м.Немирові²⁵. Наступного року структурні та тематико-експозиційні плани були створені ще для десяти громадських музеїв. Серед них: для музею селянського побуту в м.Барі, музею гончарства в с.Новоселівці Гайсинського району, музеї землеробства в с.Цибулівці Тростянецького району.

Високий рівень експозиційної фондової і масової роботи громадських музеїв підтримувався, перш за все, там, де виявлялась зацікавленість до цієї справи з боку керівництва місцевих Рад, промислових і сільськогосподарських підприємств. Зокрема, постійно опікувалися музеєм Куваська сільська Рада Вінницької області та правління колективного гос-

подарства. Створений ще в 1947 р. і розташований в церкві, спорудженій в 1806 р. за проектом художника В.А.Тропініна, він став справжнім осередком культури. В експозиції музею з належно повнотою представлено період XVIII — початку ХХ століть. Тут зібрано серед іншого зразки знарядь праці, повний комплект верстатів для виготовлення домотканого полотна, унікальні зразки одягу, посуду, предметів хатнього вжитку. Значний інтерес представляють матеріали про кукавський період життя і творчості В.А.Тропініна. Цінними є також книги з бібліотеки графа Маркова, нумізматична колекція тощо.

Високу оцінку вищеозначеній експозиції дали науковці спільної Вінницько-Хмельницької експедиції АН України і Київського університету, які отримали в музеї потрібну інформацію, здійснили фотофіксацію ряду експонатів²⁶.

Проблемами трьох сільських музеїв Тиманівки Тульчинського району особисто займався голова місцевого колгоспу, Герой Соціалістичної Праці П.О.Телюк. Завдяки його зусиллям вдалося організувати першу в Україні сільську картинну галерею, яка нараховує більш 200 творів живопису, графіки, скульптури²⁷.

Яскравими і повноцінними виглядають експозиції ряду громадських меморіальних музеїв Вінниччини, присвячені видатним діячам науки і культури. Йдеться, перш за все, про музеї в с.Вільшанці Крижопільського району, де народився і виріс М.Трублаїні, в с.Хомутинцях Калинівського району, де жив С.Руданський, в с.Лопатинцях Тульчинського району, де жив М.М.Коцюбинський, в м.Барі, де перебувала родина автора «Фата Моргана», в м.Немирові, де жив і працював М.Можайський та інші²⁸.

Чільне місце в громадській музейній мережі Вінницької області посідають музеї окремих підприємств. Серед них рівнем і оформленням експозиції особливо виділяються музей Вінницького заводу «Термінал»²⁹ Вінницького м'ясокомбінату зібрано біля 200 оригінальних експонатів³⁰, локомотивного депо станції Жмеринка, створеній під керівництвом майстра цеху М.Г.Гіткінса³¹.

На Хмельниччині провідні позиції протягом тривалого часу займали геологічний музей с.Берездів Славутського району, літературно-меморіальний музей В.Буласнка в с.Сорокодуби Красилівського району, музей етнографії і побуту в с. Кремінка Городоського району, музеї М.Смотрицького в Смотричі та І.Сварчика у Лисогірці Дунаєвецького району, музей проскурівського підпілля та музей етнографії в с/ш №5 м.Хмельницькому музеї сіл Демишин на Чабанівка Кам'янець-Подільського району, Новоушицький, Чемеровецький, Полонський, Городецький, Держанянський районні музеї, меморіальний музеї Л.Глібова в с.Чорний Острів Хмельницького району та багато інших³².

Далеко за межами області відома експозиція Полонського фарфорового заводу, в якому представлено 3128 експонатів, причому 1580 з них оригінальні. Серед них: роботи таких визнаних в Україні і світі художників П.Іванченко, І.Голембієвської, Т.Потравної, М.Осицовой, К.Гапонюк, В.Овчаренка, В.Богач, В.Щербань, М.Козака, З.Олексенко та інших³³. Чимало цінних експонатів передала музею Л.Глібова в с.Чорний Острів Спілка письменників України, яка започаткувала тут проведення літературних вечорів-зустрічей з читачами, інших масових заходів³⁴. Цікавий за своїм задумом музей природи при лісництві в с.Кам'янка Славутського району, який знайомить з флорою і фауною рідного краю, сприяло залученню місцевого населення до практичного розв'язання екологічних проблем Поділля³⁵.

Змістовною виглядає експозиція Полонського районного музею, актив якого проводив велику пошукову роботу. Йому, зокрема, вдалося відтворити і значно доповнити біографічний літопис поетеси Лесі Українки, скласти уявлення про її оточення, налагодити тісні зв'язки з дослідниками творчості авторки «Лісової пісні»³⁶. Летичівський районний музей зробив певний акцент на висвітленні особистості Устима Кармелюка, ім'я якого нерозривно пов'язана з регіоном³⁷.

Важливим здобутком громадського музейництва стало формування навколо культурно-освітніх закладів широкого краєзнавчого активу. Лише на Тульчинщині навколо музеїв об'єдналося близько 500 краєзнавців самих різних спеціальностей³⁸. Таким же згуртованим виглядав актив дослідників рідного краю і в інших районах Вінницької та Хмельницької областей. Незважаючи на призові явища в громадському музейництві, він і сучасному етапі підтримує і продовжує кращі традиції українського краєзнавства.

Характеризуючи здобутки і прорахунки громадського музейництва може зробити такі висновки:

— громадське музейництво пройшло тривалий, складний і суперечливий шлях свого розвитку, стало основою для формування музейної справи в цілому, послужило збереженню унікальних колекцій;

— в кінці 50-х — на початку 60-х рр. ствердження тези про розширення громадських засад в усіх сферах політичного, економічного і духовного життя радянського народу обумовило встановлення над громадським музейництвом жорстокого партійно-державного контролю;

— встановлення партійно-державного контролю над громадським музейництвом носили пов'язані з ним негативні тенденції. Йшлося про встановлення необгрунтованих поточних і перспективних планів створення експозицій, численні принесли у звітності, зайву заідеологізованість такої роботи;

— попри всі недоліки і негараздів музейництво на громадських за-
садах відіграло важливу роль в становленні і розвитку краєзнавства на
Поділлі, сприяло згуртуванню краєзнавчого активу, спрямуванню його
зусиль і уваги на розв'язанні найбільш пріоритетних завдань досліджен-
ня рідного краю.

-
- ¹ Кот С.І. Дослідник подільської старовини (Г.В.Брилін) // Репресоване краєзнавство. — К.: Рідний край, 1991. — С. 192.
 - ² «О повышении роли музеев в коммунистическом воспитании трудящихся» // Справочник партийного работника. — М., 1966. — Вып. 6. — С. 354-356.
 - ³ Бвланый И.Т., Явтушенко И.Г. Музей на общественных началах. — М.: Профиздат, 1985. — С. 24.
 - ⁴ ЦДАВО України. — Ф. 5116, оп. 10, спр. 299. — Арк. 28.
 - ⁵ ДАХМО. — Ф.Р-3512, оп. 2, спр. 730. — Арк. 20.
 - ⁶ ДАВО. — Ф.Р-4971, оп. 8, спр. 286. — Арк. 23.
 - ⁷ Там само. — Спр. 335. — Арк. 58.
 - ⁸ ДАХМО. — Ф.Р-3512, оп. 2, спр. 770. — Арк. 5.
 - ⁹ Там само. — Спр. 603. — Арк. 2-3.
 - ¹⁰ Там само. — Арк. 5-6.
 - ¹¹ «Про роботу громадських музеїв республіки у комуністичному вихованні трудящих». Постанова колегії Міністерства культури Української РСР. — К., 1978. — С. 1-2.
 - ¹² Там само. — С. 5.
 - ¹³ ДАВО. — Ф.Р-4971, оп. 8, спр. 1275. — Арк. 74-75.
 - ¹⁴ Поточний архів Міністерства культури і мистецтв України. Фонд статистичної звітності.
 - ¹⁵ Поточний архів відділу музеєзнавства Національного історичного музею України.
 - ¹⁶ Там само.
 - ¹⁷ Поточний архів Міністерства культури і мистецтв України. Фонд статистичної звітності.
 - ¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 5116, оп. 8, спр. 260. — Арк. 205-206.
 - ¹⁹ Там само. — Оп. 10, спр. 342. — Арк. 8.
 - ²⁰ ДАВО. — Ф.Р-4971, оп. 8, спр. 286. — Арк. 26.
 - ²¹ Там само. — Спр. 335. — Арк. 58-59.
 - ²² Там само. — Арк. 12.
 - ²³ Там само. — Арк. 54-57.
 - ²⁴ Там само. — Спр. 537. — Арк. 22-23.
 - ²⁵ Там само. — Спр. 1717. — Арк. 12.
 - ²⁶ Там само.
 - ²⁷ Там само. — Спр. 40.
 - ²⁸ Там само. — Спр. 10. — Арк. 7.
 - ²⁹ Там само. — Спр. 1209. — Арк. 25.
 - ³⁰ Там само. — Спр. 537. — Арк. 23.
 - ³¹ Там само. — Спр. 286. — Арк. 25.
 - ³² Слободянюк П.Я. Вказ. праця. — С. 255.
 - ³³ Там само. — С. 256.
 - ³⁴ ДАХМО. — Ф.Р-3512, оп. 2, спр. 603. — Арк. 10.
 - ³⁵ Там само. — Оп. 1, спр. 1025. — Арк. 1-2.
 - ³⁶ Там само. — Спр. 770. — Арк. 6-7.
 - ³⁷ Там само. — Р. 3512, оп. 2, спр. 959. — Арк. 1-2.
 - ³⁸ ДАВО. — Ф.Р-4971, оп. 8, спр. 284. — Арк. 80.

*Освіта
та
культура*

МОВНА ПОЛІТИКА УРЯДІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ, ГЕТЬМАНА П.СКОРОПАДСЬКОГО ТА УНР

Здійснення державної політики, спрямованої на розширення сфери вжитку, ствердження і подальший розвиток рідної мови, пов'язані з цим численні громадські ініціативи, мають виняткове значення, оскільки значною мірою сприяють збереженню національної ментальності, задоволенню духовних потреб народу. Останнє добре підмітив відомий український учений, культурний та релігійний діяч Іван Огієнко, який відзначав: «Мова — це наша національна ознака, в мові — наша культура, ступінь нашої свідомості, мова — це форма нашого життя, життя культурного і національного, це форма національного організування. Мова — душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб... Звичайно, не сама по собі мова, а мова, як певний орган культури, традиції. В мові — наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання... І поки живе мова, житиме й народ, яко національність. Не стане мови — не стане й національності: вона геть розпорозиться поміж дужчим народом»¹.

Нелегкий і суперечливий шлях пройшла українська мова. На певних етапах, в силу цілого ряду чинників, вона знаходилася на межі свого повного відмирання, втрачала свої орієнтири серед різних верств населення. Разом з тим, долаючи найтяжчі періоди своєї історії, український народ завжди повертався до витоків своєї духовності і культури, рішуче ставав на захист рідного слова.

Важливий етап у формуванні державної мовної політики пов'язаний з діяльністю Центральної Ради, яка в умовах жорсткого і практично необмеженого зовнішнього тиску, внутрішніх негараздів послідовно взяла курс на розбудову незалежної української держави. Вже 24 березня 1918 р. Центральна Рада ухвалила Закон про запровадження української мови у банківській і торговій сфері. У відповідності з прийнятим законом губерніальні, повітові і міські комісари, або виконуючі їх обов'язки, зобов'язувалися протягом трьох місяців вжити заходів по реалізації визначених ним положень². Незважаючи на те, що згаданий законодавчий акт торкався лише певних галузей економіки, сам факт його прийняття отримав широкий громадський резонанс, обумовив пошук подальших шляхів у даному напрямку.

Органічним продовженням здійснення заходів слід також, на нашу думку, розглядати політику гетьмана Скоропадського. Зокрема, українська

інтелігенція схвально зустріла наказ міністра народної освіти Української держави М.П.Василенка про утворення національної нижчої початкової школи від 22 липня 1918 р. У ньому, серед іншого, говорилося: «В час, коли наша держава творить культурно-національні цінності (відкриває Українські державні університети, академії, гімназії і т.п.) і напружує всі духовні й матеріальні сили, щоб дати українському народові рідну національну школу, коли не можна допустити ні одного кутка без української школи, нижча початкова школа для українського народу мусить обов'язково як слід приготуватися до навчання на українській мові і забезпечити себе підручниками і вчителями в першу чергу»³.

Наказом міністра освіти доручалося всім губернським, повітовим і міським управам у контакт з губернськими і повітовими комісарами освіти провести ретельну перевірку усіх наявних шкіл і докласти всіх зусиль, щоб у таких початкових закладах вже з 1918—1919 учбового року навчання здійснювалося рідною мовою. Водночас, у цитованому документі вказувалося на те, що здійснювані заходи у своєму кінцевому результаті мали послужити реальним кроком до створення єдиної системи національної школи.

Цією важливою ідеєю був також просякнутий закон української держави від 1 серпня 1918 року про обов'язкове вивчення української мови і літератури, а також історії та географії України в середніх школах. Так, у відповідності з ним, в усіх середніх загальноосвітніх, професійних, комерційних і інших школах, учительських семінаріях та інститутах, а також у духовних семінаріях на вивчення української мови і літератури виділялося не менше трьох годин на тиждень у 1—5 класах, і не менше двох годин у двох останніх⁴.

Певним чином на активізацію мовних процесів вплинув також об'їзник міністра народної освіти Української держави про утворення національної вищої початкової школи, який містив ряд конкретних пропозицій про переведення на викладання українською мовою основних предметів у навчальних закладах з переважним складом українського студентства⁵.

Не варто недооцінювати у контексті політики українізації і закони Української держави про утворення національної бібліотеки (2 серпня 1918 р.)...⁶, перетворення Київського народного університету у Київський державний український університет (17 серпня 1918 р.)⁷, про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету (17 серпня 1918 р.)⁸, заснування державної драматичної школи (30 серпня 1918 р.)⁹, відкриття кафедр українознавства у Харківському і Новоросійському державних університетах (28 вересня 1918 р.)¹⁰, відкриття Української академії наук (14 листопада 1918 р.)¹¹

Чимало важливих кроків у розв'язанні проблем українізації здійснила Директорія, яка у січні 1919 р. видала закон про державну українську мову в Українській народній республіці та про обов'язкове введення української мови у внутрішньому діловодстві Української академії наук. Одночасно з цим, міністр освіти І.Огієнко затвердив для шкільного вжитку в усій Україні найголовніші правила українського правопису, розробленого спеціальною комісією за участю авторитетних учених і педагогів¹². Ним же протягом 1917—1919 рр. були підготовлені і видані підручники для самоосвіти — «Українське писання», «Українська граматики для навчання в народних школах», «Порадник студентам, вчителям і всім тим, хто бажає навчатись української мови», «Вчишся рідної мови» та ін. Спираючись на набутий досвід, учений водночас всіляко намагався довести необхідність державної підтримки української мови, ствердження її як непересічного фактору власної самобутності, самосвідомості народу¹³.

Характерно, що аналогічні процеси проходили і в Західно-Українській народній республіці. Останнє засвідчив закон від 15 лютого 1919 р., який визначав:

«1. Державною мовою на Західній області Української Народної Республіки є мова українська.

2. Цю мову вживають у внутрішнім і зовнішнім урядуванні всі державні власті і уряди, публічні інституції і державні підприємства»¹⁴.

На жаль, реалізація схвалених рішень наштовхувалася на серйозні труднощі і перепони. Наявні на місцях освітянські кадри, виховані у період шовіністичної політики російського царизму, відверто чинили опір першим крокам по українізації навчальних закладів, культурно-освітніх установ. Переконавлюю ілюстрацією цього може служити звернення до учителів і всіх діячів народної освіти, опубліковане у подільському журналі «Освіта» 15 грудня 1918 року. В ньому говорилося: «Про українізацію школи дбали більше на папері, ніж на ділі. На чолі шкіл зоставались старі бюрократи русифікатори... вони добре зрозуміли дух і характер моменту і з українізації школи зробили на практиці одну ганебну для нас, одверту агітацію проти України»¹⁵. Рішення органів влади повністю спиралися на зусилля місцевих органів самоуправління, які в ряді випадків навіть йшли далі прийнятих у центрі рішень. Так, у березні 1919 року Київська міська дума утворила комісію з питань українізації міських початкових шкіл, до якої входили М.Грушевський, І.Штещенко та ін. Для закупівлі українських підручників і літератури було прийнято рішення виділити 500 крб. На думку комісії, першою мала українізуватися школа ім.С.Грушевського (батька М.С.Грушевського, колишнього директора народних шкіл, який заповів на потреби освіти 100 тис. крб.)¹⁶.

Цю тенденцію закріпив і Другий з'їзд «Просвіт», що проходив 2—5 листопада 1918 року. На ньому підкреслювалася наявність в Україні 952 «Просвіт». Резолюція з'їзду націлювала на пошук ефективних методів популяризації української культури¹⁷.

Значну роль у становленні національної школи, розвитку української мови як головного чинника національної самосвідомості, національних традицій як наріжного каменю патріотизму відіграли ряд самодіяльних організацій і товариств, зокрема «Просвіта». Протягом 1917—1918 років у містах та селах України «Просвіти» почали діяти як наймасовіші організації. Вони відкривали курси українознавства, драматичні гуртки, дитячі садки, школи. Все це в очах широкого кола громадськості ростило авторитет «Просвіт», що невпинно зростали. Це засвідчив уже перший Всеукраїнський просвітницький з'їзд, який відбувся 20—23 вересня 1917 р. На нього прибуло понад 400 представників з України, Кубані, Донщини, Бессарабії. З промовама на ньому виступили такі відомі українські діячі, як С. Русова, М. Грушевський, С. Петлюра, І. Стешенко. Зокрема, голова Центральної Ради М. С. Грушевський у своєму слові поставив перед «Просвітами» завдання «сіяти ті «драконові зуби», з яких виросте нове покоління, котре буде боронити як волю українського народу, так і волю інших народів, що горнутья до України, бачучи в ній свого дужчого товариша»¹⁸. Цими драконовими зубами мали стати українська мова, національна книга, театр, пісня. Ось чому до «Просвіт» потягнулися широкі верстви населення. Лише протягом березня—квітня 1917 року в Гадяцькому повіті на Полтавщині, наприклад, з'явилося 27 «Просвіт», у травні їх стало 35. У червні вони об'єдналися у повітову Спілку, головою Ради якої обрали Олену Пчілку (Косач)¹⁹. 1 вересня 1917 року у Харкові розпочала діяти міська «Просвіта» під головуванням відомого вченого М. Ф. Сумцова²⁰.

Про надзвичайний потяг широких кіл до української мови засвідчує книгодрукування. У 1917 р. в Україні виходить 1373 назви книг тиражем 12,5 млн. примірників. Українською — 742 назви, російською — 457. Із 1526 книг у 1918 році українською — 1084²¹. Аналогічна тенденція зберігається і з українською періодикою. Якщо у 1917 році українською мовою виходило 158 газет, російською — 695, то у 1918 р. — уже відповідно 239, 319, а у 1919 — 237, 221²².

У становленні національної школи, української мови як її підвалини органами влади, громадянськими структурами значна роль відводилася учительству. Вони ведуть активний пошук організаційних, методичних, матеріальних форм становлення його особистості. На засадах національної самосвідомості, українського патріотизму. Насамперед виховують його

історичну пам'ять через мову, народну міфологію, природу рідного краю, народну творчість, народні ремесла. Як справедливо зазначає В.Коротецьєва, у підготовці учителя для нової національної школи пріоритет відводиться таким дисциплінам, як рідна мова, географія України, історія України. З цією метою пропонувалися навчальні посібники і додаткові матеріали, підготовлені провідними фахівцями на терені українознавства: О.Єфименка — «Прадавні України»; М.Аркаса — «Історія України»; М.Василенка — «Нариси історії Західної Русі і України»; І.Огієнка — «Українська культура»²³.

Українська академія наук, заснована в період правління гетьманського уряду в листопаді 1918 р., як найвища наукова установа України мала слугувати не тільки розв'язанню загальнонаукових завдань, а й розвиткові національної культури «з її оруддям — українською мовою»²⁴. Академія складалася з трьох відділів, першим з яких був історико-філологічний. Про те, що саме гуманітарним наукам надавалося першорядне значення, свідчить і порядковий номер цього відділу, і кількість академічних вакансій, і розмір бюджетних асигнувань, які йому виділялися. До його складу входили постійні комісії, орієнтовані безпосередньо на роботу з мовою: Комісія для видавання пам'яток мови, письменства та історії; Діалектологічна комісія; Комісія для складання словника живої української мови; орфографічно-термінологічна комісія; кабінет експериментальної фонетики. До Академії належав Клас українського красномов'я, що складався з трьох академіків, яких обирали з-поміж найвидатніших українських письменників і художніх критиків. Клас мав дбати, «щоб українська літературна мова добре розвивалася й була чиста»²⁵.

Характерно, що завдання, на які орієнтувалась академія у дні свого заснування, багато в чому співзвучні тим, які доводиться розв'язувати сьогодні. Ось як підсумував їх при відкритті діяльності Комісії для вироблення законопроекту про заснування Академії її майбутній президент, тодішній міністр народної освіти і мистецтв М.П.Василенко: «Ще й досі є багато людей, які скептично, із насмішкою відносяться до українського руху та відродження, не мають віри в життєві сили українського народу, не вважають можливим розвиток української мови і науки. Для тих, хто вірить в життєздатність українського народу, для кого відродження його «святая-святых», для тих утворення Академії наук має величезну вагу, являється національним питанням»²⁶.

І все ж, як вважає М.І.Баюк, було б невірним недооцінювати здійснені заходи. На думку автора, досвід, набутий урядами Центральної Ради, гетьмана Скоропадського, Директорією, активно використовувався у період проведення українізації 20-х рр.²⁷.

Солідарний з ним М.Стріха, який зазначав, що результати українізації, досягнуті за доби національно-визвольних змагань, були настільки значними, що навіть режим Денікіна, після захоплення більшої частини України в 1919 р., не наважився повернутися до практики попередніх обмежень на українську мову. Як проголошувала його директива від 12 серпня 1919 р., «...оголошуючи державною мовою на всьому просторі Росії мову російську, вважаю абсолютно недопустимим і забороняю переслідування малоросійської народної мови. Кожний може говорити у місцевих установах: земствах, присутніх місцях і суді по-малоросійськи. Приватні школи, створені на приватні кошти, можуть вести викладення будь-якою мовою. В казенних школах, якщо знайдуться бажачі, можуть буди встановлені уроки малоросійської народної мови в її класичному зразку. Рівним чином не буде ніяких обмежень стосовно малоросійської мови у друці»²⁸.

Отже, у період національно-визвольних змагань українського народу на основі законодавчих і нормативних актів, схвалених урядами Центральної Ради, гетьмана Скоропадського, Директорією, були закладені важливі основи мовної політики.

¹ Огієнко Іван. Українська культура. Коротка історія життя українського народу. — Київ: Абрис, 1991. — С. 239-240.

² Нова Рада. — 1918. — 24 березня.

³ Державний вісник. — 1918. — 6 вересня.

⁴ Там само. — 8 серпня.

⁵ Там само. — 6 вересня.

⁶ Там само. — 8 серпня.

⁷ Там само. — 29 серпня.

⁸ Там само.

⁹ Там само. — 14 вересня.

¹⁰ Там само. — 5 жовтня.

¹¹ Там само. — 22 листопада.

¹² Лизанчук В. Навічно кайдани кували. (Факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні). — Львів, 1995. — С. 154-155.

¹³ Даниленко В.В. Освітня політика Української центральної ради // Відродження. — 1999. — №6. — С. 40.

¹⁴ Вісник державних законів і розпорядків Західної області Української Народної Республіки. — 1919. — Вип. 3. — 2 березня. — С. 12.

¹⁵ До учителів і всіх діячів по народній освіті // Освіта. — 1918. — 15 грудня. — С. 1.

¹⁶ Постолатій Віталій. Боротьба за національну школу в Україні (1917—1920 рр.) // Рідна школа. — 1999. — №6. — С. 28-29.

¹⁷ Освіта. — 1918. — №3. — С. 20-22.

¹⁸ Просвітянський з'їзд // Нова Рада. — 1917. — 21 вересня.

¹⁹ Ревегук В.Я., Кочерга Н.К. Культурно-освітнє життя Полтавщини в добу Української революції (1917 р.) // Всеукр. наук. конфер. «Історичне краєзнавство і культура». — Київ-Харків, 1987. — С. 46-47.

- ²⁰ Добрунова Л.Е. Зростання інтересу до українознавства в 1917 р. // Там само. — Ч. 1. — С. 266.
- ²¹ Червоний шлях. — 1923. — №3-4. — С. 233.
- ²² Там само. — С. 236.
- ²³ Коротесєва В. Формування особистості учителя засобами українознавства (1917—1930) // Дивослово. — 1997. — №9. — С. 61.
- ²⁴ Статут Української академії наук у Києві. — К., 1918. — С. 3.
- ²⁵ Там само. — С. 4.
- ²⁶ Збірник праць комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук у Києві. — К., 1919. — С. 3.
- ²⁷ Баюк М.І. Подільський журнал «Освіта» у добу української революції // Краєзнавство. — 1999. — №1-4. — С. 152-153.
- ²⁸ Стріха М. Українська мова // Сучасність. — 1997. — №12. — С. 110

Завальнюк О.

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМІСІЇ ПО ЗБУДУВАННЮ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ У 1918 Р.

Кам'янець-Подільський державний український університет став одним із помітних здобутків Української національно-демократичної революції 1917—1920 рр. Ідея його заснування виникла восени 1917 р. і належала трьом видним діячам Поділля — О.М.Пашенко (голова повітової земської управи), О.П.Шульмінському (голова міської управи) і К.Г.Солусі (голова Подільської губернської організації «Просвіта»)¹.

Однак через зміну політичної ситуації у Кам'янці реалізацію задуму довелося відкласти. 4 січня 1918 р. на засіданні міської думи було ухвалено рішення звернутися до Центральної Ради з проханням відкрити у місті якщо не повний університет, то філію Київського народного університету, створеного у жовтні 1917 р.² Через 11 днів, 15 січня 1918 р. дума обрала спеціальну університетську комісію, яка мала займатися питанням створення вузу. До неї увійшли О.П.Шульмінський, О.Н.Прусевич, О.М.Пашенко, Сістер, Зак (усі п'ятеро від думи), К.Г.Солуха (від «Просвіти»), П.М.Бучинський (від товариства природодослідників), протоієрей Ю.Й.Сіцинський (від історико-археологічного товариства)³. Приступити до праці відразу комісія не змогла, оскільки 21 січня частини 74-го Ставропольського полку, які дислокувалися в місті і стояли на більшовицьких позиціях, взяли під свій контроль усі міські установи й проголосили радянську владу⁴.

На початку березня Центральна Рада розглянула прохання думи і погодилася в принципі із потребою заснувати у Кам'янці університет та

асигнувати на його потреби 1 млн.крб.⁵ 15 березня на своє перше засідання зібралася університетська комісія у розширеному складі. Вона заслухала інформацію про результати поїздки до Києва просвітян в питанні університету і вирішила звернутися до міської думи з пропозицією асигнувати на потреби майбутнього закладу 1 млн.крб., а також намітила приміщення (духовні жіноча і чоловіча школи, технічна середня школа, нові казарми, окружний суд), які можна було б використати у навчальних цілях⁶.

Після виступу О.П.Шульмінського 19 березня міська дума ухвалила рішення про виділення для заснування університету пропонованої суми грошей, у т.ч. 10 тис.крб. на перші потреби⁷. Тим самим було створено основу для взаємодії місцевих і столичних прихильників справи.

22 березня університетська комісія, товариство «Просвіта» приймали представників Міністерства освіти УНР — професорів І.М.Ганицького, І.І.Огієнка, В.В.Дуб'янського та інженера К.Д.Титаренка. Гості оглянули місто, всі будинки, намічені під університет, земельну ділянку, яку згодом можна було б використати на його потреби. Відбулося спільне засідання міністерської делегації і міської університетської комісії. І.М.Ганицький передав кам'ячанам проект статуту державних університетів, наголосивши, що він та його колеги схвалюють задум заснувати у Кам'янці університет й будуть домагатися, щоб уряд зі свого боку виділив на здійснення проекту не менше 1 млн.крб. Зібрання погодилося, що майбутній заклад матиме три факультети: філологічний, природничий з помологічним відділенням та торговельно-технічний. Також було ухвалено, що за умови матеріальної допомоги з боку подільського православного духовенства на філологічному факультеті можна буде відкрити богословський відділ. Контингент студентів мав становити близько 1500 осіб, а слухачів підготовчих курсів — до 300⁸.

28 березня міська дума обрала новий склад університетської комісії (13 осіб)⁹. Її очолив відставний професор Новоросійського університету П.М.Бучинський. Секретарем став О.Н.Прусевич. Як зауважила О.М.-Пашенко, «першим завданням цієї комісії було знайти приміщення для університету до його збудування, а також для професури і взагалі служачих»¹⁰.

2 квітня члени комісії обговорили проект статуту, привезений з Києва, і вирішили опублікувати його накладом 1000 примірників та надіслати навчальним закладам, міським і земським самоуправлінням Поділля¹¹. Згодом представники комісії увійшли до складу міської делегації, яка подалася до столиці продовжувати вирішення справи. Вона стала свідком гетьманського перевороту. На початку травня її прийняв новий міністр

освіти професор М.П.Василенко. Йому подано прийняті за Центральної Ради документи про асигнування міською думою і губернською земською радою 2 млн.крб. на створення університету, виділення закладу 100 дес.землі, двох будинків, а також плани землі, списки майна¹². «Міністерство освіти поставилось до питання про університет... досить байдуже, тому справу утворення університету в Кам'янці перебрав до своїх рук Український Народний Університет у Києві, що цілу організацію університету... поклав на приват-доцента Київського університету св.Володимира І.І.Огієнка»¹³.

За спогадами В.К.Приходька, «в травні 1918 р. абсолютно нічого, крім голих постанов про університет місцевих подільських самоврядувань і згоди на це в Києві, не було»¹⁴.

На початку червня в столиці побувала делегація університетської комісії в складі 5 осіб (П.М.Бучинський, В.К.Приходько, Ю.Й.Сіцінський, О.М.Пашенко, І.Нацкевич). Вони «мали в своїх руках відписи з протоколів зборів Кам'янецької Думи й Земських Рад (губерніяльної й повітової) з асигнуванням 3-ох мільйонів карбованців, 100 десятин ґрунту, 2-х будинків і деяке урядження, плани землі, будівлі, списки майна, а саме головне — повну готовність різних установ і громадянства до самовідданої співпраці для утворення, збудування й урядження Університету на Подільській землі»¹⁵. Ці документи делегація передала Комісії з утворення університету у Кам'янці під головуванням професора І.М.Ганицького¹⁶.

6 липня до Кам'янця-Подільського прибув як в.о.ректора професор І.І.Огієнко. На засіданні міської думи було обрано постійну університетську комісію (21 особа), яку очолив сам майбутній ректор. Секретарем стала О.М.Пашенко, членами комісії — О.П.Шульмінський, Сідлецький, Вольфман, Д.Я.Церман, О.Н.Прусевич, Шиян, Я.М.Крайз, К.І.Свинцов, Я.С.Гольденберг, І.Я.Міранський, П.А.Вержиковський, В.К.Приходько, Ю.О.Богацький, С.М.Іваницький, Г.П.Чирський, М.І.Блідний, К.Г.Солуха, П.М.Бучинський, Ю.Й.Сіцінський¹⁷. Згодом міністр освіти Української держави затвердив цей склад комісії. Під час першого засідання її голова заявив, що «Міністерство освіти... поклато на нього почесну й відповідальну місію — організувати в Кам'янці-Подільському Український Державний Університет. Ясновельможний пан Гетьман ставиться до цієї справи цілком прихильно. Університет має складатись із факультетів історично-філологічного, правничого й фізико-математичного. Організація університету потребує великої праці...»¹⁸. Ю.Й.Сіцінський запропонував передбачити в проекті закону про створення університету відкриття і богословського факультету, що незабаром і було враховано¹⁹.

Реорганізована міська дума підтвердила свої попередні рішення щодо університету і видала І.І.Огієнку всі необхідні документи. На час відсутності голови університетської комісії його обов'язки виконував професор П.М.Бучинський. «Його найбільшою опорою стала О.М.Пашенко, яка, «звільнившись від обов'язків голови Управи (остання пішла у повному складі у відставку через призначення до неї наглядача в особі гетьманського комісара — авт.), могла цілковито зайнятися працею секретаря Університетської Комісії»²⁰. За твердженням цієї діячки, «час від часу для апробації провадженої роботи збирався склад цілої Комісії: але праця була постійна, тяжка й спішна, не можна було затрудняти весь час цілої Комісії, що гальмувало б темп праці: всі ті члени.., громадські діячі були зайняті своєю працею — чи то громадською, чи то службовою в інших установах»²¹.

Після того, як 8 липня в.о. міського голови І.А.Гуменер повідомив міністерство освіти про розміщення університету у приміщеннях технічної середньої школи, заступник міністра освіти негайно надіслав відповідну телеграму університетській комісії. І вже на її найближчому засіданні, що відбулося 11 липня, П.М.Бучинський поставив питання про необхідність перепланування і ремонту двох будинків, у т.ч. трьохповерхового. Тут же О.М.Пашенко сповістила про рішення Кам'янецької повітової Ради виділити університету на 5 років 250 тис.крб., а також 5 тис.крб. до кінця 1918 р. і 10 тис.крб. надалі для виплати студентам стипендій²².

Пристаюючи до більш складного і відповідального етапу своєї діяльності, комісія познайомилася із технічним і санітарним станом відведених під університет будинків. Він був, м'яко кажучи, невтішний: «1. Більшість приміщень як у головному корпусі, так і в будинку квартир службовців, перетворено буквально в клозети. 2. Паркетна підлога (2/3 всієї площі) знаходиться в такому стані, що вимагає негайного глибокого перещищення інструментом. 3. Доштата і паркетна підлога частково зірвана і використана як паливо. 4. Штукатурка стін, перегородка, пофарбовані масляною фарбою панелі вищерблені, місцями пошкоджені зовсім, стіни іноді пробиті наскрізь, забруднені, рясують надписами. 5. Дубові галтелі зірвано на значному проміжку і використано, мабуть, для опалення. 6. Частину віконних рам знищено. 7. Підвіконники місцями вирвано і, мабуть, спалено. 8. Механічні шпингалети з розрізними стержнями і мідні засувки переважно або знищено, або зіпсовано. 9. Все віконне скло побите. 10. Деякі фільоночні двері... знищено, у багатьох вирвано врізні замки з кавками, розкрадено всі ключі від дверей, у багатьох дверні засувки і ручки вирвано, губки — теж і, крім того, у багатьох дверей відламано нижні зовнішні кути... полотнищ. 11. Чавунні і залізні (допоміжні)

печі розкрадено; кафельні плити в квартирах розвалено, кафель частини обігрівальних пічок знищено. 12. У багатьох пічках відсутні подвійні паливні дверці, дверці-піддувайла, полосники; печі трохи потріскали, у деяких місцях застрягли кулі. 13. В деяких печах і вентиляційних каналах виявлено бойові ручні гранати... 14. Освітлювальна електрична мережа в обох будинках цілком знищена, місцями залишилися лише ролики для поводів і де-не-де обривки проводів. 15. Ватерклозети (найновішої системи) доведені до повної непридатності: більша частина фарфорових чашок зірвана і зникла, фанові чавунні труби частково зірвані і замінені на водостічні». Загальні збитки становлять 125417 крб.²³

Все це надто ускладнювало роботу університетської комісії. Крім того, треба було «очистити будинки й садиби від залишків постою військ під час фронту, перебудувати звнутри — з'єднувати класи в великі аудиторії, переробити аудиторію в два поверхи, улаштувати окремі кабінети, добудувати назовні, зробити ремонт цілих будинків — від паркетів до даху, від тепетів і фарбування стін до електричного урядження та умеблювання»²⁴. Знайти можливість для виконання цих робіт означало стати вище пекучої господарської розрухи. «...Після війни не все можна було дістати в Кам'янці: вже не казати про проведення електрики, арматури, за якою треба було спеціально пробиратися в Галичину й якимись, мало не контрабандними способами діставати автом із самого Львова... Не було тоді в Кам'янці ні скла, ні нафти, ні соли — діставалося все це з Галичини...»²⁵. Але ці труднощі не лякали комісію, від роботи ніхто не ухилився. «...Ми негайно взялися до праці, — писав В.Е.Приходько, — Розпочався ремонт майбутнього Університету. На сцену виступили інженери, техніки, мулярі, столяри, цегла, вапно, пісок»²⁶.

Наприкінці липня І.І.Огієнко знайшов час навідатися до Кам'янця-Подільського. Йому, як повноправному ректору, влаштували на залізничному вокзалі пишну зустріч. «...Зібралася майже вся Університетська комісія, публіка. Коли Огієнко вийшов з вагону, то К.Г.Солуха, як найстаріший діяч Поділля привітав... (його) і підніс хліб-сіль. Огієнко, сильно зворушений, дякував, обіцяючи прикласти всіх сил, щоб Поділля й Україна в Кам'янецькому університеті мали справді високу школу, гідну цієї назви»²⁷. Відбулося зібрання комісії. Ректор доповів про результати своєї праці в столиці протягом трьох останніх тижнів: запрошено професуру з Петрограда, Москви, Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси, Галичини (кілька з них не зможуть читати лекції українською мовою, з чим треба буде змиритися); домовлено про відкриття богословського і сільськогосподарського факультетів (під останній додатково необхідно ще 50 дес.-землі)²⁸. Потім присутні по черзі проінформували І.І.Огієнка про зроблену роботу. Почувши про мляве виконання тих чи інших обов'язків, він

в'їдливо докоряв: «А я ж Вас ласкаво просив, та ласкаво просив неодмінно це зробити, а Ви ж обіцяли... Та як же буде?»²⁹.

Давши необхідні розпорядження і доручення, ректор відбув до столиці завершувати юридичне оформлення університету й продовжувати пошук необхідного для його роботи обладнання. Члени комісії постійно відчували за своєю працею контроль з боку голови. «Як не старалися тут, на місці, самі вже поспішали з працею, все ж підганяв нас з Києва п. Ректор, не задовольнявся темпом праці, мало що не кожний день цікавився, що зроблено, — писала О.М.Пашенко. — Моделі меблі, гатунок матеріялів, ціни, фарбування й усякі дрібниці — все це апробувала не тільки на місці Комісія (університетська — авт.), але нічого не опускав без своєї апробати й Ректор Огієнко, про все треба було найдокладнішим способом записати в протоколи й посилати до Києва, або кілька разів туди поїхати»³⁰.

21 серпня, після того, як чотирма днями раніше Гетьман України затвердив закон про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету, до міста прибув окрилений ректор. Він урочисто сповістив про цю історичну подію, познайомив із змістом закону, наголосивши, що відтепер УК має інші назву — «Комісія по збудуванню Кам'янець-Подільського державного українського університету». На пропозицію голови в складі комісії було утворено три підсекції (підкомісії): 1) з ремонту університетського будинку і придбання меблів, 2) із забезпечення паливом і 3) складання церемоніалу відкриття закладу³¹.

Вересень-жовтень були для комісії вкрай напруженими. Вона працювала переважно через підкомісії, засідання яких проводилися автономно, приурочувалися найпекучішим робочим питанням. 10 вересня було схвалено пропозицію І.І.Огієнка про доцільність оголошення 22 жовтня (дня відкриття університету) неробочим в школах міста і звернення задля цього до Міністерства освіти³². 11 вересня комісія погодилася з пропозицією ректора виступити з відозвою до повітових земств і самоврядувань про виділення коштів на стипендії незаможним студентам, а до ліквідаційних комісій — з проханням відпустити всі можливі матеріали для будівництва навчального будинку. Було вирішено також здати землю університету в оренду місцевим хліборобам на один навчальний рік³³. 14 вересня підкомісія із забезпечення закладу паливом вирішила призначити на 25-е число торги на поставку дров³⁴. 17 вересня інша підкомісія (з ремонту приміщення і придбання меблів) передала замовлення на виготовлення 135 лавок столяру Пейсатому³⁵. Того ж дня комісія звернулася до благодійного жіночого комітету при Свято-Троїцькому братстві з проханням передати на 5 років для користування університетом будинок

жіночої ремісничої школи (тимчасово не функціонувала), щоб відкрити там їдальню для найбідніших студентів³⁶. Єпаршкільній раді нагадали, що треба «виконати негайно постанову єпархіального з'їзду про передачу будинку бувшої другокласної Кам'янецької школи в розпорядження університету, щоб приступити до ремонту і упорядження...»³⁷.

25 вересня комісія звернулася до міністра військових справ та головного уповноваженого з ліквідації військового майна з проханням посприяти матеріалом і різним майном з демобілізаційних інтендантських та інших складів. В обох листках наголошувалося, що «держжава відпустила великі кошти для збудовання Університету, але порівнюючи з дорожнечею на всі необхідні речі та рахуючись з нестачею матеріалів — справа будовання стає оскільки (настілки — авт.) скрутною, що без допомоги широкої всіх Державних інституцій не тільки коштами, але й другими різними засобами будовання Університета стає неможливим. В кількох місцях нашого Кам'янецького і близького Проскурівського повітів лежать складені дерев'яні і інші матеріали, які нам прийдеться звозить здалека — з Волищини, Київщини, бо на місці немає»³⁸. Тоді ж УК направила губернській управі прохання розмістити у своїй столярні при ремісничій школі замовлення на виготовлення 35 столів, 22 шаф, 4 кафедр, 5 класних дошок, 5 підставок для таблиць та 1 поштового ящика для заяв³⁹.

Наприкінці вересня члени комісії вже могли зарахувати до свого активу виготовлення частини табуреток і вішалок, розпочатий ремонт приміщень їдальні та бурси. Вони виділили 15 тис.крб. на придбання скла, 10 тис.крб. — на закупівлю продуктів для їдальні, 3450 крб. — для оплати за виготовлені 10 дюжин стільців, вирішили обзавестися кількома диванами, умивальниками, шафами, кафедрами, дошками⁴⁰. Через високі ціни, виставлені майстернею губернської народної управи, треба було шукати додаткові кошти, а тим часом довелось просити міські школи і різні установи позичити на певний час шафи, столи і кріселки. «Заказ... для університету спізниться, й відсутність необхідної меблі може затримать початок навчання»⁴¹, — так мотивували це прохання. 10 жовтня комісія звернулася до Кам'янецької повітової управи, аби та позичила спішно 5 пудів олії для завершення фарбування. «Становище критичне... Олію дістати в Кам'янці неможливо»⁴², — наголошувалося у листі. Для ремонту тротуару комісія замовила 40 кам'яних плит⁴³. Щоб влаштувати сніданок для 500 гостей, вона звернулася до різних інституцій міста з проханням позичити тарілки, ложки, вилки, ножі, скатертини⁴⁴. Перевернення гостей мав здійснювати орендований приватний автомобіль⁴⁵.

Паралельно велася робота по підготовці міста до свята відкриття. На засіданні комісії, в якому взяли участь представники 29 громадських

організацій і навчальних закладів міста, було обмірковано процедуру і тривалість святкування⁴⁶. Створена спеціальна художня підкомісія виробила план прикрашання вулиць, громадських будинків і особливо приміщення університету, закріпила за об'єктами відповідні школи й інституції, звернулася до домовласників і громадян з пропозицією оздобити балкони будинків національними прапорами й килимами⁴⁷. Згодом І.І.Огієнко запише у своєму щоденнику: «1918.21.X. Будова тріумфальних брам. Ціле місто радісно й пильно готується до свята культури. Прикраса домів. Кам'янецький двірць пишно прибраний. Високо над ним — тризуб із електричних ламп... Ціле місто прибрало найурочистіший вигляд»⁴⁸.

Комісія з'ясувала склад гостей. На свято відкриття було відправлено понад 200 запрошень в міста Поділля, України, за кордон. Серед запрошених — Гетьман України, міністри його уряду, президенти різних національних Академій наук і ректори відомих європейських університетів, відомі громадські і церковні діячі⁴⁹.

Діяльність УК дала бажані результати. Під її безпосереднім керівництвом вдавалося вчасно виконати і оплатити весь обсяг ремонтних і початкових облаштувальних робіт. Як згадував В.К.Приходько, «університет, увітчаний, обмайований зеленню та жовто-блакитними прапорами, новенький і чистенький, укритий килимами, радісно зустрічав своїх гостей... На імпозантному будинкові, у височині, заблищали золоті кирилівські літери на темносиньому тлі: «Кам'янець-Подільський Державний Український Університет»⁵⁰. Кам'янчани високо оцінили виконану роботу. «22-го жовтня, — писав невідомий автор, — не було українця в Кам'янці, а може і на Україні, щоб не поздоровляли один другого з великим днем. Деякі обіймались, деякі цілувались традиційно, трічі, як христосуються люди на Великдень... Були й такі, що в них весь час дріжали сльози радості в очах, у декого вони лилися од горя (думки — авт.), що не дожили всі наші батьки, брати та сестри бачити і живим серцем почути радість рідного краю»⁵¹.

Члени університетської комісії, по праву, були учасниками святкового дійства. Ректор відрекомендував їх товаришу міністра освіти П.І.Холлодному, який прибув на свято. Гість склав їм офіційну подяку: «Близько ознайомившись зі всією тею великою й корисною працею, що її в такий короткий час (фактично, менше, ніж за 5 місяців — авт.) зробила високоповажна університетська комісія, я приношу свою сердечну подяку... за всі понесені... труди і щиро сподіваюсь, що й надалі комісія з таким же успіхом і такою ж само енергією вестиме свою працю, аж поки вінцем... не буде свій власний величезний будинок для нового Кам'янець-Подільського державного українського університету»⁵².

Голова УК ректор І.І.Огієнко відзначив роботу найбільш активних її членів (О.М.Пашенко, О.П.Шульмінського, П.М.Бучинського та ін.) «Ваша невпинна енергія, Ваше щире захоплення працею, — відзначав він, — допомогли дуже багато як прискоренню відкриття університету, так і величності свята... Велика доля і Вашої праці зостанеться назавжди у тому великому новому огнищі української культури, що тепер ми всі спільно будуємо»⁵³.

Фактично з початком роботи закладу робота УК припинилася, хоча у 1919 р. було зроблено певні підготовчі заходи для спорудження університетських будівель. Та, незалежно від цього, її роль в реалізації, як здавалось на початку, «утопічного» університетського проекту не зменшилася. Якби не цей, витворений чудовою ініціативою передової, патріотично налаштованої кам'янецької інтелігенції, громадський орган, що з літа отримав в особі професора І.І.Огієнка відповідального і тямущого керманіча, то відкриття університету у 1918 р. могло і не відбутися. Успішне і оперативне виконання ректором у Києві всього необхідного обсягу «паперотворення», що складало юридичну надбудову справи, вдало доповнилося таким же незаперечним позитивним і водночас безпрецедентним вирішенням комплексу матеріальних робіт, організатором і керівником яких була університетська комісія, зокрема її найвідоміші представники. Кам'янець вперше за роки Української революції зіткнувся з такою складною і важкою проблемою та напрочуд швидко справився з нею, давши країні зразок праці на її благо та переконливо довівши, що він гідний носити почесний і відповідальний титул університетського міста.

¹ Приходько В. Повстання Українського державного університету в Кам'янці на Поділлі: Відбитка з «Нашої культури» 1935—1936 рр. — Варшава, 1936. — С. 4, 6.

² Пашенко О. Як зароджувався Державний український університет у м.Кам'янці на Поділлі // Свято Поділля (Видання Подільського українського товариства «Просвіта»). — 1918. — 22 жовтня. — С. 6.

³ Там само.

⁴ Копилов А.О., Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917—1921 рр.) // Укр. істор. журн. — 1999. — №4. — С. 41.

⁵ В.Л. Історія заснування Університету у Кам'янці // Україна (Кам'янець-Подільський). — 1919. — 22 жовтня.

⁶ Пашенко О. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету // Наша культура: Науково-літературний місячник. — Кн. 5(14). — (Варшава), 1936. — С. 338; Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі — КПМДА). — Ф. 582, оп. 1, спр. 3. — Арк. 3.

⁷ Пашенко О. Як зароджувався Державний український університет у м.Кам'янці на Поділлі. — С. 6.

⁸ Копилов А.О., Завальнюк О.М. Вказ. праця. — С. 42.

⁹ В.Л. Історія заснування Університету в Кам'янці.

- ¹⁰ Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. — С. 341.
- ¹¹ КПМДА. — Ф. 582, оп. 1, спр. 3. — Арк. 4.
- ¹² Копилов А.О., Завальнюк О.М. Вказ. праця. — С. 42.
- ¹³ Приходько В. Вказ. праця. — С. 18.
- ¹⁴ Там само. — С. 22.
- ¹⁵ Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. — С. 342.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Пащенко О. Як зароджувався Державний український університет у м.Кам'янці на Поділлі // Свято Поділля. — 1918. — 22 жовтня. — С. 6.
- ¹⁸ Приходько В. Вказ. праця. — С. 27, 31-32.
- ¹⁹ Завальнюк О.М. Ю.И.Сіцінський і Кам'янець-Подільський державний український університет (1918—1921 рр.) // Духовні витоки Поділля: Творці історії краю: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. — Ч. 1. — Хмельницький, 1994. — С. 63.
- ²⁰ Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. — С. 344.
- ²¹ Там само.
- ²² КПМДА. — Ф. 582, оп. 1, спр. 3. — Арк. 9, 9 зв; оп. 2, спр. 1. — Арк. 52.
- ²³ Там само. — Ф. 66, оп. 1, спр. 1273. — Арк. 16, 36.
- ²⁴ Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. — С. 345.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Приходько В. Вказ. праця. — С. 37-38.
- ²⁷ Там само. — С. 35.
- ²⁸ Там само. — С. 41.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Пащенко О. Вказ. праця. — С. 345.
- ³¹ КПМДА. — Ф. 582, оп. 1, спр. 3. — Арк. 11-11 зв., 24, 30-30 зв.
- ³² Там само. — Арк. 55-55 зв.
- ³³ Там само. — Арк. 24-24 зв., 25, 40.
- ³⁴ Там само. — Арк. 44 зв.
- ³⁵ Там само. — Арк. 33.
- ³⁶ Там само. — Спр. 12. — Арк. 107.
- ³⁷ Там само. — Арк. 108.
- ³⁸ Там само. — Арк. 93, 135.
- ³⁹ Там само. — Арк. 137.
- ⁴⁰ Там само. — Спр. 3. — Арк. 11.
- ⁴¹ Там само. — Арк. 5.
- ⁴² Там само. — Арк. 11.
- ⁴³ Там само. — Арк. 117, 118.
- ⁴⁴ Там само. — Арк. 92.
- ⁴⁵ Там само. — Арк. 123.
- ⁴⁶ Там само. — Арк. 62.
- ⁴⁷ Там само. — Арк. 60.
- ⁴⁸ Огієнко І. Моє життя: Автобіографічна хронологічна канва // Наша культура. — 1936. Кн. 8-9(17). — С. 520.
- ⁴⁹ Завальнюк О. Іван Огієнко і створення Кам'янець-Подільського державного українського університету // Краєзнавство: науково-популярний журнал. — 1999. — №1-4. — С. 28.
- ⁵⁰ Приходько В. Вказ. праця. — С. 46, 48.
- ⁵¹ КПМДА. — Ф. 582, оп. 1, спр. 4. — Арк. 89.
- ⁵² Там само. — Спр. 5. — Арк. 1.
- ⁵³ Там само. — Арк. 13, 14.

УКРАЇНЬСЬКА ПОЧАТКОВА ШКОЛА В УМОВАХ ВИБОРЮВАННЯ ДЕРЖАВНОСТІ (1917—1920 рр.)

Вивчення матеріалів періодики 1917—1920 рр. від центральних до повітових газет, як оповідного джерела, розкриває основний зміст і тенденції, напрямки процесу становлення початкової освіти в загальному контексті національно-культурних перетворень, що мали місце у досліджуваній період в Україні.

На шпальтах газет чимало місця займають публікації з проблем розвитку української школи за доби Центральної Ради. Адже державні, політичні і культурні діячі того періоду зіштовхнулись з надзвичайно складними труднощами та проблемами на освітній ниві. Насамперед, треба було ліквідувати наслідки політики царського уряду в галузі освіти. У 1917 р. з 35 мільйонів — українців більш як 75 відсотків не вміли читати, а решта, що належали переважно до заможних верств населення, навчалися російською, польською, німецькою та іншими мовами¹ у зв'язку з відсутністю українських навчальних закладів. Гостро відчувався брак учителів, підручників, шкільного приладдя. До цього додавалися заборона україномовної преси і української книги під час Першої світової війни.

За таких умов особливої актуальності набула проблема створення національної початкової школи. Одним з найважливіших для громадсько-політичного життя тогочасного суспільства стало поняття «українізація», яке широко обговорювалося на сторінках української преси.

Як свідчить аналіз, тема розвитку початкової школи в зазначений період становить 27,5% газетних матеріалів у загальному масиві публікацій з даної проблематики 1917—1920 рр.

Серед них привертають увагу публікації про ставлення політичної і мистецької еліти до питань реформування народної освіти. Одним з найвизначніших діячів української культури того часу був Іван Стешенко, якого у червні 1917 р. було призначено генеральним секретарем освітніх справ уряду Центральної Ради.

Народився Іван Матвійович Стешенко 21 червня 1873 р. у м.Полтаві. Після закінчення у 1893 р. Київського університету (за спеціальністю українознавство) активно займається науковою та публіцистичною діяльністю. Його перша наукова монографія про життя і діяльність І.Котляревського. За цю працю він був удостоєний звання лауреата Російської Академії наук. Наукові і публіцистичні праці І.Стешенка постійно друку-

валися у «Записках Наукового товариства ім. Шевченка», українській та російській пресі. Водночас з науковою і публіцистичною діяльністю брав активну участь в українському політичному та культурному житті. І. М. Стещенко — дійсний член НТШ, член «Старої громади», Товариства Несторалітописця, секретар Українського наукового товариства у Києві, член ІСДРП і ТУП. Його наукова і громадсько-політична діяльність час від часу переривалася арештами, обшуками, засланнями².

Одним з головних завдань він вважав заснування національних початкових шкіл, підготовку відповідних учителів, ліквідацію неписьменності в Україні.

Докладно висвітлюється як у центральній, так і місцевій пресі хід підготовки і проведення у квітні 1917 р. першого, а в серпні 1917 р. другого Всеукраїнських учительських з'їздів, які виробили програму перебудови системи освіти на Україні. Серед них — газетні публікації про ґрутування культурно-освітніх сил, утворення повітових, губернських, Всеукраїнської учительської спілок, вибори делегатів на педагогічні з'їзди. Чимало матеріалів присвячено роботі першого з'їзду українських учителів Катеринославщини, який відбувся 8 квітня 1917 р. під головуванням Софії Русової. На думку делегатів-педагогів, народна школа мала бути єдиною. Навчання в школі обов'язкове і безплатне для усіх дітей — хлопчиків і дівчаток. Програми, час навчання і взагалі усе щодо життя і розпорядку школи як нижчої, так і середньої, складу викладачів на підставі здобутків педагогічної науки; програми мусять бути закінчені так, щоб школа давала потрібні знання і розвиток, щоб людина могла знайти своє місце в житті³.

Цікавими є матеріали про роботу другого Всеукраїнського учительського з'їзду. В його роботі взяли участь понад 700 делегатів. Серед проблем, що обговорювалися на цьому форумі, було широке коло питань культурно-освітніх перетворень. З погляду учасників з'їзду, нова школа повинна стати демократичною і українізованою. Для цього пропонувалося ліквідувати багатоступеневість шкіл й створити єдину 7-ми річну школу, але через економічні труднощі тимчасово дозволялось обмежитися програмою 4-ї школи, в якій українська молодь мала б змогу безкоштовно здобувати обов'язкову початкову освіту з наступним її продовженням у середніх та вищих навчальних закладах. З першого вересня 1917 р. планувалося навчання в нижчій початковій школі проводити українською мовою. З цією метою пропонувалося відкрити кафедри, курси української мови у педагогічних інститутах, учительських семінаріях, університетах, організувати Педагогічну Академію, заснувати педагогічний журнал, відкрити нові бібліотеки⁴.

Поряд з цим, тогочасна преса досить часто вміщувала ґрунтовні статті, кореспонденції про внутрішнє життя українських початкових шкіл. У цих публікаціях ключова роль у вихованні підростаючого покоління відводилася українському учителю.

У зв'язку з цим, постійно друкувалися інформаційні повідомлення про перепідготовку вчителів. Для розв'язання цього питання навесні 1917 р. у губернських і повітових містах почали відкриватися спеціальні курси. У багатьох газетних публікаціях йшлося про завдання і програму курсів, лекційний та методичний рівень їх організації, про шляхи вдосконалення їх роботи.

7 листопада 1917 р. були відкриті педагогічні курси, які започаткували Українську Педагогічну Академію. Лекторами Академії були такі відомі діячі науки і культури, як Олександр Грушевський, Іван Огієнко, Софія Русова, Павло Тутковський, Костянтин Широцький та ін.

На сторінках української преси регулярно публікувалися проблемні статті про роль і місце українознавства в рідній школі. Серед них привертають увагу газетні публікації про недопущення спрощеного підходу у розв'язанні цього питання, уявляючи собі українізацію школи як тільки націоналізацію. Замість російської мови, літератури завести українську, замість російського адміністратора — українського і з такими ж функціями. У зв'язку з цим поширювалася думка, що українізація школи є не одна націоналізація, а й демократизація. І що остання важлива як і перша, вимагає зміни всієї системи шкільної справи, само вчительство як корпорація повинно взяти в свої руки педагогічну роботу в початковій школі⁵.

Цікавими є матеріали щодо становлення української школи на Волині. Зокрема, повідомлялося про роботу на Кбвельщині й Володимирівщині 26 початкових шкіл, через котрі перейшло близько двох тисяч дітей, громадську ініціативу й організацію, яка скрізь і завжди рятувала в тих складних економічних обставинах, де поза нею нікому, власне, займатися потребами й інтересами української людності. Українська преса активно пропагувала ініціативу про збір пожертвувань на волинські школи⁶. Слід відзначити, що значна частина газетної площі заповнювалася публікаціями про матеріальні труднощі української школи. Так, у статті «Скрутне становище сучасних шкіл і вчителів» у газеті «Поділля» (Кам'янець-Подільський) від 19 квітня 1918 р. розповідалося, що Кам'янець-Подільська повітова народна управа не відпускала коштів на господарські потреби шкіл, бо не мала грошей. Тому, що населення повіту не платило податків. У зв'язку з цим управа звернулася до всіх учителів повіту з проханням, щоб вони все те, що взяли із книжкового фонду, не видавали

учням безкоштовно, а тільки за призначену плату. І далі автор пише: «Треба було до своїх злиднів учителю ще того, щоб зробитися якимось крамарем. Через це не раз між ним і селянами виходили всілякі непорозуміння і нарікання: чого ради?»⁷.

Слід зазначити, що до осені 1917 р., незважаючи на матеріальні труднощі й опір, який чинили шовіністично настроєні політичні партії, течії та громадські організації, було відкрито сотні українських початкових шкіл.

Не залишились поза увагою української преси значні здобутки, досягнуті за доби гетьманату на ниві розвитку початкової освіти.

За нашими підрахунками, тема розвитку початкової школи в період Української держави в українській пресі становить понад 35% серед аналогічних публікацій 1917—1920 рр.

Про розподіл газетних публікацій дає уявлення таблиця №1(%).

Таблиця №1

**Питома вага площі публікацій, створених штатними
і позаштатними авторами з питань розвитку початкової школи за
доби гетьманської держави
Основні напрями**

Діяльність державних освітянських органів	Заснування і діяльність національних початкових шкіл	Відкриття шкіл для дорослих, лікнепів	Підготовка учительських кадрів, їх матеріальне становище
23,6	29,8	4,9	41,7

Отже, наведені дані свідчать, що українська преса найбільше уваги приділяла питанням заснування і діяльності національних початкових шкіл та підготовки учительських кадрів.

Аналіз газетних публікацій свідчить, що українська влада глибоко розуміла вагу й значення освіти в житті народу і з самого початку свого існування прагнула створити відповідні державні структури, які б сприяли розвитку і поширенню її серед учнівської молоді. Пояснення цієї пильної уваги до освітянських справ треба вбачати в тому факті, що багато урядовців самі були досвідченими педагогами. Досить згадати визначного громадського і культурного діяча Миколу Прокоповича Василенка, який у травні—жовтні 1918 року був міністром народної освіти і мистецтва.

Народився він 3(15) лютого 1866 р. в селі Єсмані Глухівського повіту на Чернігівщині. Після закінчення Полтавської чоловічої гімназії вступив на медичний факультет Дерптського університету, а згодом перевівся

на історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира, після закінчення якого у 1890 р. ще два роки слухав лекції В.Б. Антоновича з історії Литви і козаччини та М.Ф. Владимирського-Буданова з історії давньоруського права. Тут же почав збирати матеріали до історії станів, землеволодіння та державного устрою Лівобережної України після 1654 р. З 1892 р. по 1902 р. М.П. Василенко вчителював у приватній жіночій гімназії О.О. Бейтель у Києві, Києво-Фундуклеєвській гімназії та Київському кадетському корпусі. Згодом працював секретарем Київського губернського статистичного комітету, редагував газету «Киевские отклики». Здобувши в Одеському університеті юридичну освіту, виконував обов'язки помічника, а згодом присяжного повіреного. Водночас з педагогічною та юридичною діяльністю, він велику увагу приділяє дослідженню минулого України. Був знаним у наукових колах як автор цікавих розвідок з історії права, окремих населених пунктів та старовинних українських родів⁸.

Кращими представниками української інтелігенції були наступники М.П. Василенка на посту міністра народної освіти і мистецтва Петро Януарійович Стебницький і Володимир Павлович Науменко, який аби зберегти в умовах царизму могилу Т.Г. Шевченка, викупив в особисту власність земельну ділянку, на якій вона розташована⁹.

Не стояв осторонь цих питань і гетьман Павло Петрович Скоропадський. За його свідченням, у їх домі шанувалось минуле й національна культура, «постійно співалися українські пісні», «з пошаною ставилися до бандуристів, які співали свої думи», «читали і обговорювалися книги Костомарова та інших українських письменників», серед гетьманських портретів висів портрет гетьмана Івана Мазепи, до якого «ставилися з мовчазною симпатією»¹⁰. Кілька поколінь Скоропадських збирали пам'ятки старовини, зброю, гетьманські клейноди, величезну бібліотеку і все це було передано для створення українського музею. Дбав гетьман і про школу. «У нас в Україні, — зазначав П. Скоропадський, — має бути своя українська школа, що існуватиме поруч з іншими школами. Ми нічого не хочемо руйнувати. Старі освітні установи ми будемо зберігати, але поруч будемо будувати нові, і суспільство повинно йти в ногу з урядом по цьому шляху. Національна школа — основа виховання народу»¹¹.

Отже, гетьман П. Скоропадський ставив у нерозривний зв'язок завдання утвердження української самосвідомості з розвитком національної освіти, причому наголошував на перебудові, а не руйнації того, що вже існувало. Аналіз газетних публікацій свідчить, що державні органи, і, насамперед, Міністерство народної освіти і мистецтва за гетьманату були орієнтовані на впровадження викладання українською

мовою в усіх існуючих початкових школах, підготовку кадрів нових українських вчителів, відкриття нових початкових шкіл.

Про розподіл газетних публікацій у пресі за доби гетьманату дають уявлення таблиця №2¹².

Таблиця №2

Загальна кількість публікацій	Початкова школа	Середня школа	Вища школа
918	443	227	248

Отже, найбільшу кількість газетних матеріалів становлять саме ті, що віддзеркалювали проблеми становлення початкової школи.

Чільне місце на сторінках газет, як за доби Центральної Ради, так і за гетьманату, посідали матеріали щодо підготовки вчителів з українознавства. Досить докладно висвітлювалися заходи державних органів з фахової підготовки педагогічних кадрів, зокрема, відкриття педагогічних кадрів з української мови, літератури, історії та географії України. Курси були трьох типів: а) лекторські — в університетських містах — Києві, Харкові та Одесі, що діяли з 1 травня по 1 липня 1918 р.; б) для вчителів середніх та вищих початкових шкіл в шести містах України (у дві зміни); і в) для вчителів нижчих початкових шкіл у 49 містах України (теж у дві зміни). Всі курси були влаштовані на кошти Міністерства народної освіти і мистецтва¹³.

Вагомий внесок у розвиток національної освіти зробила періодика, розповідаючи про внутрішнє життя початкової школи. Постійно подавалися рубрики «Наші школи», «До українізації початкових шкіл», «Шкільні підручники», де публікувалися урядові документи, матеріали про відкриття нових національних шкіл, запровадження українознавства в усіх школах, забезпечення їх учителями і підручниками. Серед них змістовні інформації про відкриття початкових шкіл¹⁴. Зокрема, викликає зацікавлення одна з кореспонденцій в газеті «Нова Рада», в якій повідомлялося про відкриття в селі Дзвінкове на Київщині першої в Україні трудової вищої початкової школи ім. Т. Г. Шевченка. Програма школи гармонійно поєднувала загальноосвітні дисципліни з трудовим вихованням¹⁵.

Отже, як бачимо, на шпальтах газет чимало місця відводилося матеріалам про теоретичну розробку проектів єдиної школи з елементами трудового виховання (особливо щодо вищої початкової школи) з врахуванням умов українського життя. Міністерство народної освіти і мистецтва багато зробили для задоволення культурно-освітніх потреб

українського народу. Було переведено всю нижчу початкову школу в сільській місцевості на рідну мову, разом з тим відкрито багато нових шкіл з українською мовою навчання. Те ж саме стосується вищої початкової школи. Зокрема, за доби гетьманату було відкрито майже 800 нових українських вищих початкових шкіл.

На сторінках періодичних видань певне місце відводилося розвиткові національної початкової школи за доби Директорії.

За підрахунками автора, матеріали із зазначеної теми становили понад 10 відсотків від загальної кількості таких публікацій в 1917—1920 рр.

З точки зору наявності в цих повідомленнях релевантної інформації особливий інтерес становлять матеріали періодики про внутрішнє життя початкових шкіл.

Проблема запровадження у нижчих та вищих початкових школах безкоштовного та обов'язкового навчання була провідною в українських часописах впродовж зазначеного періоду.

В українській пресі опубліковано закон «Про обов'язкове безплатне навчання», ухвалений 9 квітня 1919 р. Радою Міністрів, згідно з яким навчання в нижчих та вищих початкових школах України для всіх дітей шкільного віку українських громадян безкоштовне і обов'язкове. Планувалося зробити це протягом п'яти років. На впровадження в життя цього закону асигнувалося в розпорядження Міністерства народної освіти з коштів Державної Скарбниці в рахунок кошторису 1919 р. 120000000 гривень. Починаючи з 1919 р. по 1928 р. включно, на ці потреби передбачалось використати 2400000000 гривень¹⁶.

У цьому контексті на шпальтах газет досліджуваного періоду багато місця присвячено публікаціям про перспективи початкової школи в Україні. Так, на 1 січня 1919 р. в Україні дітей шкільного віку нараховувалося всього 3365188, з них охоплено нижчими початковими школами 2317976 і залишались поза школою 1047212. Отже, в школах навчалось 58,5% і залишалось поза школою 31,5% дітей шкільного віку. По губерніях це виглядало так:

Назва губерній	Кількість дітей, які залишилися поза школою	Кількість дітей шкільного віку	Забезпечено школою(%)	Залишилось поза школою(%)
Катеринославська	—	346276	100	—
Київська	184884	461534	60	40
Полтавська	6376	372086	83	17
Подільська	174101	388301	55	45
Чернігівська	69342	352392	80	20
Харківська	134678	480373	72	28
Херсонська	110376	351326	69	31
Волинська	212411	378711	44	56
Холмщина	74862	162662	54	46
Полісся	22872	71022	68	32
Всього по Україні	1047812	3365188	68,5	31,5

Як бачимо, одна вища початкова школа обслуговувала 59 нижчих початкових шкіл. Щоб хоч трохи задовольнити бажання населення в початковій освіті, потрібно було, щоб одна вища початкова школа обслуговувала не більш як 25 нижчих початкових шкіл. Для цього необхідно було протягом п'яти років відкрити в Україні близько 2000 вищих початкових шкіл¹⁷.

У зв'язку з цим в тогочасній українській пресі актуальною залишається тема підготовки педагогічних кадрів. Досить характерними для газетної періодики стали твердження про те, що «без національної школи з етнографічної маси не буде народу. А без українських вчителів нема національної української школи». У таких публікаціях не тільки констатувалися факти повсякденного шкільного життя, але й прискіпливо аналізувалася політика уряду Директорії щодо розвитку національної школи.

Особливої уваги газетна періодика того часу надавала висвітленню впровадження української мови у школах. Під рубрикою «Міністерство народної освіти» на сторінках україномовних газет досить часто з'являлися матеріали з цієї проблеми. Зокрема, в пресі було опубліковано об'їжник Міністерства освіти, в якому нагадувалося про обов'язкове викладання предметів державною мовою з початку 1919—1920 рр. для всіх учителів. Отже, згідно з цим, українська мова повинна бути обов'язковою для всього педагогічного складу всіх шкіл України. Як виняток, недержавною мовою може спілкуватися не більше як $\frac{1}{4}$ персонального складу. Надалі прийом педагогічних працівників, окрім учителів французької і німецької мов, що не володіють українською мовою, до викладання дисциплін — припиняється, а особи, що надалі бажають залишитися на своїх

посадах, мають скласти іспити з української мови в особливих комісіях, створених Міністерством народної освіти¹⁸.

Група газетних матеріалів, авторами яких були переважно вчителі, висвітлює конкретні шляхи перебудови народної освіти, покращення управління процесами діяльності початкової школи. Зокрема, цікавими є кореспонденції про реформування народної освіти на Поділлі, в яких пропонувалося поряд з відділами народної освіти при Губернській Управі створити губернські шкільні Ради. Оскільки маленький відділ Управи, який би він там не був, сам по собі не може справитися з таким складним питанням, як вищі початкові школи. По-друге, пропонувалося для більш ефективної роботи з вищими початковими нарівні з нижчими початковими школами, щоб керівництво ними перейшло до повітових шкільних Рад¹⁹.

Таким чином, на сторінках газет досліджуваного періоду активно відбився процес відродження історичної пам'яті українського народу, прагнення до самостійного життя, що, зокрема, й засвідчило становлення національної початкової школи.

Тогочасна українська преса регулярно і послідовно розкривала здобутки і проблеми культурно-освітніх реформ, що проводилися за доби Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії і зробила вагомий внесок у формування громадської думки, що саме через відродження національної школи Україна прийде до національного відродження.

¹⁸Родовик Д.Ф. Центральна Рада й українська культура // Укр. іст. журн. — 1993. — №2-3. — С. 17.

¹⁹Українська журналістика в іменах. — Вип. 2. — Львів. — 1995. — С. 208-209.

²Перший з'їзд українських учителів Катеринославщини // Вісник товариства «Просвіта» у Катеринославі. — 1917. — 8 квітня.

⁴Педагогічний з'їзд // Київська земська газета. — 1917. — 7 вересня.

⁵Вісник Лубенського громадського комітету. — 1917. — 4 липня.

⁶Українське шкільництво на Волині // Діло. — Львів. — 1917. — 19 серпня.

⁷Скрутне становище сучасних шкіл і вчителів // Поділля. — Кам'янець-Подільський. — 1918. — 19 квітня.

⁸Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвєєва Л.В., Усенко І.Б. Микола Прокопович Василенко // Передмова Ю.С.Шемшученка. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 30-69.

⁹Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доби Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). — Київ-Полтава. — 1994. — С. 101-102.

¹⁰Скоропадський П. Спогади. — Київ-Філадельфія. — 1995. — С. 388.

¹¹Вебер. — Київ. — 1918. — 7 жовтня.

¹²Рудий Г. Преса Української Держави. — Київ. — 1996. — С. 79.

¹³Волинська народна газета. — Житомир. — 1918. — 14 липня.

¹⁴Шкільний рух // Трудовая Вольнь. — Житомир. — 1918. — 16 травня.

¹⁵Нова Рада. — Київ. — 1918. — 8 червня.

¹⁶Вільна Україна. — Рівне. — 1919. — 19 квітня.

¹⁷Напередодні безплатного і обов'язкового навчання // Там само. — 19 квітня.

¹⁸Українська мова обов'язкова в державних школах // Вісник Української Народної Республіки. — 1919. — 12 липня.

¹⁹Юліус. Дещо з життя вищих початкових шкіл // Республіканські вісті. — Вінниця. — 1919. — 5 січня.

Нестуля О.

ОХОРОНА КУЛЬТОВИХ ПАМ'ЯТОК ПОЛТАВЩИНИ (1917 р. – початок 20-х років)

Культові пам'ятки Полтавщини стали об'єктом зацікавлення громадськості, наукових товариств та окремих колекціонерів вже в другій половині XIX ст. Проблеми їх збереження та охорони неодноразово підіймались на сторінках “Киевской Старины”, “Полтавских епархиальных ведомостей”, “Археологической летописи Южной Руси”. Чільне місце вони займали в роботі Полтавської губернської вченої архівної комісії [1], а особливо історико-археологічного комітету та епархіального древлєсковища при ньому, заснованих у жовтні 1906 р. зусиллями науковців, церковних та культурних діячів краю [2]. Від дня свого заснування до них постійно звертався Музей Полтавського губернського земства. На початку XIX ст. він мав чудову збірку церковних старожитностей, у формуванні якої взяли безпосередню участь, як відомі колекціонери, так і пересічні громадяни [3].

Українська Центральна Рада, яка постала в Києві в перші дні після повалення російського самодержавства, прагнула підійти до вирішення пам'яткоохоронних завдань системно та комплексно. З цією метою восени 1917 р. в структурі Генерального Секретарства (з січня 1918 р. – Міністерства) народної освіти був утворений відділ охорони пам'яток, який мав здійснювати догляд і за церковними старожитностями [4].

На Полтавщині відповідні функції виконував В.Щербаківський, призначений влітку 1917 р. комісаром по охороні пам'яток краю. Культурні пам'ятки знаходились у полі постійної уваги і з боку членів комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва на Полтавщині. Комітет виник у червні 1917 р. і об'єднав таких відомих науковців, культурних та громадських діячів губернії як К.Мощенко, Л.Падалка, В.Щепотьєв, В.Щербаківський, В.Липинський. При цьому їм вдалося порозумітися з місцевим духовенством української національної орієнтації. Вже влітку 1917 р. його представник протоієрей Ф.Булдовський увійшов до складу комітету і спільно з іншими його членами опікувався проблемами охорони історико-мистецьких скарбів Полтавщини і, в тому числі, культурних пам'яток[5].

Факт співробітництва Полтавської єпархії з пам'яткоохоронним комітетом національної орієнтації, на нашу думку, пояснюється тим, що значна частина духовенства Полтавщини вже весною 1917 р. підтримала політичні гасла Центральної Ради і виступила за українізацію церковного життя та богослужіння. Саме такі рішення були прийняті на Полтавському єпархіальному з'їзді, який відбувся 3-6 травня 1917 р. [6].

Вже восени 1917 р. відділ та місцеві пам'яткоохоронні інституції почали відігравати провідну роль у вирішенні проблем охорони культових пам'яток. Так, ще в кінці вересня 1917 р. Прилуцький повітовий комісар В. Михайленко надіслав до відділу телеграму, в якій повідомляв про наміри сільського комітету Ново-Тарновщини перенести до свого села старовинну церкву з с. Антонівка. Завідувач відділом М.Ф. Біляшівський негайно звернувся до членів комітету з листом, в якому виклав пам'яткоохоронні застереження щодо церкви, а згодом на прохання селян погодився особисто виїхати до с. Антонівка для обмірів і фотофіксації пам'ятки [7].

Неодноразово за допомогою в організації охорони та дослідження культових пам'яток до відділу зверталися діячі науки і культури, пам'яткоохоронці Полтавщини. Відділ користувався допомогою громадських пам'яткоохоронців. Зокрема, в жовтні 1917 р. М.Ф. Біляшівський звернувся з проханням з'ясувати долю старовинного іконостасу церкви в с. Веприк Гадяцького повіту на Полтавщині до членів місцевого товариства "Прогресу" [7].

Зрозуміло, що увагу пам'яткоохоронців привертала, перш за все, ті пам'ятки, яким загрожувала найбільша небезпека. Зокрема, влітку 1918 р. вони доклали немало зусиль, щоб уберегти Покровську церкву в Полтаві. З відповідною ініціативою виступив комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва на Полтавщині, голова якого К.В. Мощенко та учений секретар В.О. Щепотьєв в липні 1918 р. писали у листі до відділу охорони пам'яток : "В 1908 р. з м. Ромни було перенесено і поставлено на архиєрейському дворі Покровську церкву, збудовану останнім кошом Калнишевським. Це цікавий пам'ятник історії української архітектури. Зараз дах на церкві проржавів, вода від дощів тече в середину, кутки, гніють, фарба на стінах облазить. В самій церкві колись правилася служба, а тепер зроблено склад речей церковних і нецерковних. Так що коли б хто захотів відправити панахиду по Калнишевському, то й цього зробити було б ніяк неможливо. А єпархіальна влада ставиться до всього цього цілком недбало, хоч церква й стоїть у дворі у архиєрея перед його вікнами.

Довідавшись про це, комітет подав прохання Полтавському єпископові Феофану, щоб той зробив розпорядження про негайний ремонт По-

кровської церкви і повідомив про це комітет, аби він міг за ремонтом доглядати і щоб єпископ звелів, аби в церкві було відновлено церковну благоліпність”[8].

Однак, єпископ ніяк не відреагував на прохання пам’ятоохоронців. В зв’язку з цим вони і були змушені звернутися за допомогою до відділу охорони пам’яток. Зазначивши “попередню недбайливість єпархіальної влади до українського пам’ятника”, К.В.Мощенко та В.О.Щепотьєв просили посприяти у виділенні коштів на ремонт унікальної архітектурної пам’ятки, своєрідного символу козацької слави українського народу.

Слід віддати належне співробітникам відділу охорони пам’яток. Вони не забарилися з тим, щоб вжити необхідних заходів. Вже в середині 1918 р. М.Ф.Біляшівський звернувся до єпископа Феофана та Міністерства віросповідань, що відало питаннями культового життя в Україні, з офіційними запитаними відділу, в яких цілком поділялась стурбованість полтавських пам’ятоохоронців станом Покровської церкви та ставилось питання про виділення на її ремонт необхідних коштів[9].

Зусилля подвижників справи збереження історико-культурної спадщини не були марними. 9 серпня 1918 р. єпископ Полтавський і Переяславський Феофан повідомив відділ охорони пам’яток про те, що ним “зроблені належні розпорядження відносно ремонту перенесеної у Полтаву в 1908 р. з м.Ромен Покровської церкви.” Щоправда він зазначав, що “ремонт буде зроблено в межах необхідного, щоб лише уберегти церкву від спустошення, через те, що капітальний ремонт тепер неможливий в зв’язку з відсутністю коштів та матеріалів”[10]. Однак, навіть, побіжного ремонту виявилось досить, щоб підтримати пам’ятку, відвернути її загибель.

Відділом були вжиті заходи до збереження у першозданному вигляді іконостасів собору в Миргороді, церкви Данила Апостола в с. Великі сорочинці Миргородського повіту. Зокрема, важливі питання, пов’язані з дослідженням та збереженням церкви Данила Апостола (Спасо-Преображенської) у с. Великі Сорочинці на Полтавщині підняв співробітник відділу талановитий український художник К.Д. Трохименко. Перебуваючи влітку 1918 р. у відрядженні до Миргородщини, він зустрівся з О.Г.Сластьоном, який розповів, що коли під час поїздки до Великих Сорочинців спробував було перевірити стан збереження пам’яток церкви, зіткнувся з досить недоброзичливим ставленням її настоятеля. При цьому з’ясувалося, що він розпорядився замурувати родинний склеп Данила Апостола, що знаходився в церкві, та закрив ікону “Введення” з зображенням родичів гетьмана. Повідомляючи про це 18 липня 1918 р. відділ охорони пам’яток, К.Д. Трохименко просив звернути особливу увагу на охорону церкви[11].

Власне вона заслуговувала цього. І не лише тому, що церква була побудована на замовлення відомого політичного діяча, гетьмана України Д.Апостола, в ній був охрещений М.В.Гоголь. Спасо-Преображенська церква являла собою одну з найвизначніших пам'яток монументальної мурованої архітектури та українського монументального мистецтва 18 ст. Особливою витонченістю відзначався семирусний різьблений іконостас, утворений трьома іконостасами, що містили понад 100 ікон. Однак, на початок ХХ ст. комплексні дослідження Спасо-Преображенської церкви не проводилися і, навіть, науковці достеменно не знали про всі тонкощі її архітектури та художнього оздоблення. В зв'язку з цим М.Ф.Біляшівський включив дослідження церкви Данила Апостола до плану першочергових заходів відділу, кошти на які були асигновані гетьманським урядом влітку 1918 р.

На початку серпня Микола Федотович звернувся з проханням “докладно обслідувати як саму церкву і всі пам'ятники її, так і склеп, де поховані гетьман Данило Апостол з родиною, обміряти та описати церкву, іконостас, малювання, зробити гарні фотографії з усього, а з найбільш цікавого копії в фарбах” до С. А.Таранушенка, молодого харківського мистецтвознавця, вихованця Ф.І.Шміта. [12] Ще навчаючись в Харківському університеті, Стефан Андрійович зарекомендував себе як допитливий і глибокий дослідник української старовини і, в тому числі, церковної. Його дипломна робота “Іконографія українського іконостаса” була написана на багатющому матеріалі, почерпнутому дослідником з музеїв, архівів, церков Чернігівщини, Харківщини, заслужено отримала золоту медаль університету[13]. Отже, кращого дослідника церкви Данила Апостола годі було й шукати.

Захопився планами вивчення унікальної пам'ятки і сам С. А.Таранушенко. Однак, просив перенести їх реалізацію на весну наступного року. Як повідомив у листі від 12 серпня 1918 р. М.Ф.Біляшівського Ф.І.Шміт, виїхати відразу до Великих Сорочинців, як цього вимагав Микола Федотович, С. А.Таранушенко не міг — завершував роботу над рукописом історії мистецтва Слобожанщини. “Оскільки відмова С. А.Таранушенка викликана виключно міркуваннями наукової сумлінності, — закінчував свого листа Ф.І.Шміт, — я сподіваюсь, що Ви на нього сердитись не будете”[14]. Думається у співробітників відділу охорони пам'яток нарікань на С. А.Таранушенка не було, оскільки у своєму, листі до М.Ф.Біляшівського він не лише пояснив причини, які унеможливили його виїзд до В. Сорочинців, а й поділився своїми міркуваннями з методики і практики вивчення пам'яток культової архітектури. Що ж до церкви Данила Апостола, то в вересні 1918 р. її дослідження відділ доручив Б.Л.Милорадовичу[15].

Встановлення на початку 1919 р. на території Полтавщини радянської влади з її відвертою богоборчою політикою значно ускладнило роботу пам'яткоохоронців по збереженню церковних старожитностей. Однак, їх охорона залишалась важливішим завданням Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (в лютому 1918р. діяв у Харкові, а з середини березня – у Києві) [16].

Не залишився осторонь проблем охорони культових пам'яток також Полтавський губернський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (губкопмис), створений в лютому 1919 р. Вони постійно знаходились в полі зору його співробітників Г.Демочка, М.Семікіна, К.Мощенко та В.Щербаківського. Вони, зокрема, проводили обстеження церковного і монастирського майна, виявляючи культові та інші речі історико-мистецького значення[17]. Вже в 1919 р. цікаве дослідження про пам'ятки культурної архітектури Полтави видрукував М.Рудинський[18]. Влітку 1919р. обстеження ряду церков Пирятини і навколишніх сіл здійснив В.Щербаківський. При чому найбільш цінні раритети — виявлені в храмах ("Євангелія", "Біблії", ризи, хрести та ін.) учений описав в "Записках" Полтавського наукового товариства дослідження та охорони пам'яток[19].

Відповідна робота набула більшого розмаху після закінчення громадянської війни. Губкопмисом вже на початок 1922 р. була розроблена "Програма для самостійного збирання відомостей про пам'ятки дерев'яного церковного будівництва і предметів церковної старовини". Її автор, молодий мистецтвознавець М.Семікін, на сторінках "Бюлетня губернського відділу народної освіти на Полтавщині" виступив з переконливим обґрунтуванням "Програми". Безцінні для української науки і культури пам'ятки дерев'яного зодчества і, зокрема, старовинні церкви, наголошував він, безслідно зникають під плinom часу, розбираються на будівельні матеріали чи перебудовуються. Пам'яткоохоронці часто лише констатують прикрі випадки оскільки "попередити ті чи інші зміни в первісному вигляді пам'ятки, так само як і обслідування на місці перебудов і ремонтів з метою можливої чисто теоретичної реставрації її, збирання архівних і побутових матеріалів, предметів релігійного культу, досить необхідне в науковому відношенні, — можливо лише за наявності точних даних про сучасний стан пам'ятки."

Однак, продовжував М.Семікін, "за сучасних умов сполучення, нестачі коштів, дефіциті взагалі і особливо на місцях спеціальних працівників, збирання відомостей такого характеру про пам'ятки монументальної архітектури краю зусиллями окремих осіб в подальшому немислимо". В зв'язку з цим основну мету публікації на сторінках "Бюлетня" роз-

робленої ним “Програми” М.Семікін бачив у залученні до справи реєстрації культових пам’яток широкого загалу, який, “тим самим долучився б до культурної спадщини минулого і якому буде ввірена подальша доля цієї спадщини”.

Оскільки “Програма” була розрахована на аматорів-пам’яткоохоронців, в ній наводився досить детальний перелік тих даних про виявлені культові пам’ятки, які вони мали надсилати до Полтавського губкомісису. Зокрема, потрібно було повідомити назву храму, його зв’язок з історичними подіями, місцевим побутом, фундаторами, прізвища архітекторів та художників, час спорудження та наступні перебудови, наводити детальний опис зовнішнього вигляду та внутрішнього оздоблення церкви, собору, часовні чи дзвіниці. Увага добровільних помічників пам’яткоохоронців приверталась також до виявлення історико-мистецьких дзвонів (час і місце виготовлення, надписи, імена людвисарів, жертвувачів); старовинних ікон (імена іконописців, коли і ким поновлювались, які світські сюжети мають); іконостасів, кіотів, старовинних церковних книг, “Євангелій”, рукописів, окладів, церковного начиння. Необхідно було також надсилати до губкомісису відомості про стан пам’ятки, а в разі небезпеки для неї — негайно повідомити про це комітет[20].

Немало зусиль до вирішення завдань реєстрації культових пам’яток краю доклали співробітники Центрального пролетарського музею Полтавщини. Так, їх не обійшли увагою учасники організованої музеєм в серпні 1921 р. комплексної історико-етнографічної експедиції до містечка Яреськи на Миргородщині. Експедиція у складі співробітників музею та запрошених фахівців (В.Верховинедь, І.Капустянський, К.Мощенко, М.Наконечний, Є та М.Рудинські, В.Щербаківський) за півтора місяця збрала значний етнографічний матеріал, замалювала, обміряла та зафотографувала основні типи будівель, в тому числі культові споруди, містечка[21].

Та особливо вагомими були результати подорожі завідуючого археологічним відділом музею М.Я.Рудинського до Кобеляцького та Кременчуцького повітів у вересні-жовтні 1922 р. Ставлячи за мету огляд, перш за все, археологічних об’єктів, М.Я.Рудинський значну увагу приділив культовим пам’яткам регіону. Пройшовши пішки більше 200 верст, він, зокрема, оглянув 31 церкву в селах і містечках на маршруті подорожі: Полтава-Перешепино-Білики-Кобеляки-Кишеньки-Переволочна-Келеберда-Кременчук. “Як і треба було чекати, — з сумом констатував М.Я.-Рудинський, — старих церков майже не залишилося. На протязі величезнім я знайшов лише одну церкву дерев’яну XVIII ст. не зіпсовану пізнішими перебудовами — в м. Н. Санжари (ц. Св.Миколи), дві церкви

XVIII ст. з прибудовами в Кобеляцькому повіті і одну кам'яну церкву барокову в Городищі Кременчуцького повіту. Ампірових дерев'яних церков я зустрів лише дві (Ц. Михайла в Н. Санжарах і церква в с. Комарівці під Кобеляками). Ампірові кам'яні церкви в Кременчуці й Крюкові не згадую. Решта церков збудовані за трафаретом; оскільки бездушним і безглуздим, що в однім містечку стоїть дві зовсім подібні церкви (Чигрин-Діброва)“

В зв'язку з цим М.Я. Рудинський пропонував внести деякі корективи в усталені на той час критерії оцінки пам'яток культурної архітектури. “З наведеного вище, — писав він у своєму звіті за подорож, — ясно, що в наших умовах, продиктованих погромом консисторських архітекторів, ми маємо боронити не лише церкви XVIII ст., а й церкви початку XIX ст., хоча в нас усе ще не звикли трактувати ампірові пам'ятки, як будівлі, близькі й навіть більш рідні нашому дерев'яному будівництву”.

М.Я. Рудинський пропонував взяти під охорону Миколаївську (1784 р.), Успенську (1768 р.), Михайлівську (1782 р.) церкви в м. Нові Санжари, Успенську в м. Кобеляках, старовинні церкви в с. Комарівка, с. Городище та ін. Він же привертав увагу до збереження іконостасів церков Богородиці в с. Жовнино та с. Чигрин-Діброва, Спаської — в с. Власівка, Михайлівської — в с. Кишеньки, Покровської — в с. Переволочна, Богородиці — в с. Власівка. Учений наводив також перелік унікальних ікон, килимів, пам'яток шитва, різьблення, які зберігалися в оглянутих ним церквах[22].

Заходи по організації реєстрації культових пам'яток, вжиті Полтавським губкопмисом, досить скоро дали суттєві результати. Вже на початок 1923 р. в пам'яткоохоронних органах губернії було взято на облік до 250 дерев'яних церков, які за розробленими методиками мали ознаки історико-культурних пам'яток[23]. Разом з тим ці дані не можна було вважати ні вичерпними, ні цілком об'єктивними. Справа в тому, що частина храмів була заведена до відповідних реєстрів за літературними джерелами, без перевірки їх сучасного стану чи, навіть, наявності. Зокрема, у звіті Центрального пролетарського музею Полтавщини за березень 1923 р., зазначалось, що реєстр культових пам'яток губернії складається на основі клірових книг Полтавської єпархії[24].

Тоді ж були зроблені й певні кроки по дослідженню культових пам'яток. Зокрема, М.Я. Рудинський під час подорожі восени 1922 р. до Кобеляцького та Кременчуцького повітів поставив собі за мету зробити замальовки “надбаннях хрестів, що, — як він писав у своєму звіті, — частогусто переживають кілька церков і вінчають бані нових консисторських збудувань”[25]. Результатом плідної праці ученого стали малюнки над-

банних хрестів оглянутих ним церков двох повітів Полтавщини. М.Я.Рудинський склав також детальний опис Успенської, Михайлівської, Миколаївської церков у м. Нові Санжари, зробив класифікацію історико-мистецьких іконостасів у відповідності до стилів (барокко, рококо, ампір), які панували в українському зодчестві ХVP-XIX ст. Однак, здійснити більш ґрунтовні та масштабні дослідження він просто не міг — в його розпорядженні не було необхідного для детальних обмірів та фотофіксації пам'яток обладнання, коштів для залучення до цієї роботи допоміжного персоналу. З цих же причин був змушений обмежуватися лише каталогізацією та систематизацією наявних культових пам'яток відомий їх дослідник, завідуючий історико-етнографічним відділом Центрального пролетарського музею Полтавщини К.В.Мощенко[26].

Під доглядом пам'яткоохоронців проходила також інспірована на початку 20-х років партійними та радянськими органами компанія по закриттю монастирів та хатніх церков. На їх вимогу до Центрального пролетарського музею Полтавщини в 1922 р. з Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря губліквідком передав двадцять п'ять церковних стародруків, серед них Острозька "Євангелія", один рукописний ірмологіон, оздоблений високохудожніми заставками, дві мітри, 2 єпітрахілі, 5 риз[27]. Полтавські пам'яткоохоронці домоглися також того, що в березні 1923 р. губліквідком направив до губернського відділу народної освіти опис майна ліквідованого напередодні Великобудищанського жіночого монастиря[28]. Після його детального аналізу до музею було відібрано 220 речей історико-мистецького значення[29].

Колекції Центрального пролетарського музею Полтавщини значно поповнили також пам'ятки з зачинених на початку 20-х років хатніх церков губернського центру. Зокрема, високохудожні килими, рушники, речі церковного вжитку поступили до Полтавського музею з хатніх церков першої чоловічої гімназії, архієрейської, інституту народної освіти, духовної семінарії, єпархіальної школи, закладів охорони здоров'я [30].

На жаль, не зважаючи на подвижництво пам'яткоохоронців, на початку 20-х років стати на перешкоді масового нищення пам'яток в ході кампаній по ліквідації хатніх церков та монастирів вони не змогли. Віддаючи належне співробітникам пам'яткоохоронних органів, музеїв, органів народної освіти, діячам науки і культури, які зберегли для майбутніх поколінь значне число унікальних пам'яток з приречених радянською державою осередків духовності і культури, маємо всі підстави стверджувати, що ще більше їх загинуло від рук ревних провідників політики атеїзму.

При цьому не було ніяких гарантій щодо збереження навіть тих пам'яток, які передавались з зачинених хатніх церков та монастирів у відан-

ня пам'яткоохоронних органів. Так, на початку 1923 р. Полтавський губліквідком прийняв рішення зачинити церкву при архієрейському будинку в Полтаві. Губпартшкола, яка зайняла будинок архієрея, планувала використати церкву під клуб. Незважаючи на протести Полтавського музею (церква була на обліку як пам'ятка) губліквідком санкціонував таке її пристосування для "культурно-освітніх потреб". Єдине, що вдалося добитися пам'яткоохоронцям — згоди губпартшколи передати їм внутрішнє убранство церкви. Однак, до того часу, доки музей знайшов кошти, щоб перевезти культові речі архієрейської церкви до своїх приміщень, значна частина їх і, в тому числі, сім великих створок від унікального іконостасу, була використана губпартшколою для опалення своїх приміщень[31].

Не кращим в цей час був і стан охорони інших культових пам'яток — приходських церков і соборів, костьолів, кірх, синагог, кенас і т.д. — які перебували в користуванні релігійних громад. На початку 20-х років проводилась перереєстрація останніх, в ході якої місцеві органи влади укладали з общинами віруючих договори на користування культовими спорудами та їх майном. Цілком закономірно, що пам'яткоохоронці прагнули ввести до договорів на використання пам'яток культової архітектури чи історико-мистецьких зразків церковного начиння відповідні застереження. Тим більше, що це передбачалося інструкцією Наркомату юстиції УСРР від 10 листопада 1920 р.[32]. Насправді кампанія по перереєстрації релігійних громад пройшла в Україні без залучення до неї пам'яткоохоронців і дотримання відповідних положень названої інструкції. "Після укладання договорів з групами віруючих на передачу владою майна і будівель для богослужіння, — констатував, наприклад, в середині березня 1923 р. відділ управління Полтавського окрвиконкому, — описи майна не посилались у відділ народної освіти, багато пам'яток старовини і мистецтва а також предмети релігійного культу, які мають історико-художнє значення, не взяті на облік і, в наслідок цього, не охоронялись і не охороняються у відповідності до встановленого порядку"[33].

Розуміючи, яка небезпека загрожувала пам'яткам, директор Центрального пролетарського музею Полтавщини М.Я.Рудинський звернувся до виконкомів з проханням забезпечити охорону хоча б найбільш визначних із взятих ним на облік культових споруд. Зокрема, в листі до завідуючого Золотоношським музеєм від 7 березня 1923 р. він просив взяти під догляд Спасо-Преображенську церкву Красногорського жіночого монастиря[34]. Надсилаючи в березні 1923 р. до ліквідаційної комісії губвиконкому список пам'яток культової архітектури Полтавщини (Хресто-Воздвиженський монастир, Покровська, Вознесенська, Спаська, Стрітенська, Миколаївська церкви, Успенський собор), М.Я.Рудинський одночасно звер-

нувся з проханням “повідомити відповідні релігійні общини про те, що всякий ремонт їх (особливо зокола) без повідомлення музею і відповідної його санкції, недопустимий”[35].

Тоді ж, в березні 1923 р., подібного листа М.Я.Рудинський направив до виконкому Лубенського повіту, на території якого як пам’ятки були зареєстровані Мгарський Спасо-Преображенський монастир та Вознесенська і Троїцька церкви у Снітині. На його підставі повітвиконком зобов’язав голів Лубенського і Снітинського волосних комітетів слідкувати за тим, аби релігійні громади названих храмів не проводили ремонту і перебудов без дозволу Центрального пролетарського музею Полтавщини[36].

Підтримка повітвиконкомом пропозицій пам’яткоохоронців, безумовно, заслуговує позитивної оцінки. Тим більше, що розуміння завдань збереження культових пам’яток, як ми вже зазначали, було характерним далеко не для всіх місцевих органів влади. Однак, цінність подібних постанов і розпоряджень, прийнятих Лубенським повітовим та іншими виконавчими комітетами, органами народної освіти чи спеціальними пам’яткоохоронними органами значно б зросла за умові фіксації фахівцями стану пам’ятки напередодні передачі її релігійній громаді, включення особливих застережень щодо її збереження до договору з общиною. Проте якраз цього в практику пам’яткоохоронної роботи початку 20-х років ввести було просто неможливо через нестачу кадрів кваліфікованих пам’яткознавців на місцях, а ще більше — кавалерійські темпи проведення партійно-державними органами антицерковних кампаній, за галасом яких голос охоронців історико-культурної спадщини часто можна було почути лише після їх завершення, коли нерідко вже було нічого рятувати.

Зайвий раз це засвідчила кампанія по вилученню церковних цінностей, проведена радянською владою в 1922 році. Зокрема, переповнений боєм і відчаєм лист прийшов влітку 1922 р. до Археологічного комітету при Всеукраїнській Академії наук від невідомого кореспондента з Великих Сорочинців Миргородського повіту. В листі повідомлялось про руйнування родинного склепу Апостолів у церкві Святого Спаса. В пошуках дорогоцінних речей — золота і зброї — склеп було відчинено, попсовано домовини з прахом гетьмана, його дружини та інших небіжчиків, що знайшли останній спочинок під зводами збудованої Данилом Апостолом церкви. Увагу спеціальної комісії, яка керувала цими роботами, привернули лише чотири персні, один з яких був з ініціалами гетьмана, та хрестик на його шиї. Рештки одягу з покійників та деякі інші речі іще довго лежали покриті рядниною в кутку церкви. “Сумно було виходити з цього царства мерців, — закінчує свого листа кореспондент, — де живі люди так хижацьки все поруйнували”[37].

Дізнавшись про руйнування склепу Данила Апостола, президія Археологічного комітету звернулася до ВУАН та Полтавського губернського відділу з політичної освіти з проханням терміново розслідувати цю справу та відрядила до с.В.Сорочинці своїх уповноважених (Ф.Красицького та А.Середу) для здійснення відповідних пам'яткоохоронних заходів[38].

Лише після цього пам'яткоохоронцям губернії вдалося домогтися права брати участь в роботі комісій, що проводили вилучення церковних цінностей. Так, значну роботу по експертизі науково-історичної та культурної цінності речей культу, вилучених з ризниць Полтавської губернії, провели співробітники Центрального пролетарського музею Полтавщини М.Рудинський, К.Мощенко, О.Тахтаї. Хід та результати цієї роботи засвідчують їх звіти, що збереглися в державному архіві Полтавської області. Так, в третій декаді липня 1922 р. експерти провели огляд цінностей, вилучених з церков Прилуцького, Лубенського, Зіньківського повітів. При цьому з 40 пудів переглянутих речей до Центрального пролетарського музею Полтавщини було передано експонатів загальною вагою біля 2 пудів. Більше 2 пудів цінних з історико-мистецької точки зору речей культу, вилучених з храмів Лохвицького і Роменського повітів, було передано до музею в першій декаді серпня. В другій декаді серпня за рекомендацією фахівців до сховищ музею надійшло ще 9 пудів культурних виробів з дорогоцінних металів, які не підлягали утилізації і т.д.[39]. Після втручання ВУАН та Археологічного комітету були передані до Миргородського музею і речі зі склепу Данила Апостола[40].

Не вдаючись до моральної та політичної оцінки кампанії по вилученню церковних цінностей, голова Полтавського губкопмису І.Капустянський на початку 1923 р. констатував, що з точки зору значення для музейного будівництва, конфіскація по губернії церковних цінностей була "найбільш видатною подією 1922 р." [41] "Вона, — вказував він, — дала силу матеріалу, який надзвичайно збагатив церковно-археологічними речами етнографічний відділ музею. Голова комітету спільно з іншими музейними працівниками був постійним учасником конфіскаційної комісії і відбирав все, що мало художню та історичну цінність" [42]. В результаті цієї роботи лише в Полтавський пролетарський музей поступило до 20 пудів срібних художніх виробів. Серед них тонкої ювелірної роботи дарохранительниця в формі старовинної дерев'яної трьохбанної церкви, напрестольний хрест з майстерні московських ювелірів кінця XVII ст., велике "Євангеліє" з філігранним різним окладом (початок XVII ст.), оклад з "Євангелія" гетьмана Данила Апостола. До музею поступили також цінні зразки ювелірного мистецтва XVII—XVIII ст. майстрів Франції, Німеччини, Польщі та інших країн.

Таким чином, представники наукової громадськості, співробітники пам'яткоохоронних органів, музеїв, які працювали у складі комісій по вилученню церковних цінностей, доклали немало зусиль, щоб зберегти унікальні пам'ятки українського народу.

Закономірно постає питання чи вдалося їм повністю виконати це завдання? На жаль, відповідь тут однозначна — ні. Церковні цінності з храмів Кременчуцького, Золотоношського, Хорольського повітів без належної експертизи були відправлені безпосередньо до сховищ Наркомфіну України у Харкові. “Треба гадати, — зазначалось у звіті Центрального пролетарського музею Полтавщини за 1922 р., — велика кількість прекрасних речей загинула для науки”[43].

На початку 20-х років радянська держава практично не виділяла коштів на ремонт і реставрацію навіть найбільш визначних культових пам'яток. ІЩоб пересвідчитись у цьому достатньо познайомитись з ситуацією, що склалась на початку 1923 р., з ремонтом Покровської церкви в Полтаві.

Остання і на початку 20-х років на визначених Полтавським губкопмисом, а згодом — Центральним пролетарським музеєм Полтавщини, пам'яткоохоронних умовах перебувала на утриманні релігійної громади. Щоправда, згідно з наказом голови Полтавського губвиконкому від 1 листопада 1921 р. передбачалось забрати церкву у віруючих, передати її у відання органів народної освіти, відремонтувати і відчиняти “в певні години для огляду, як пам'ятки мистецтва”. Наказ цей, однак, не був виконаний і за церквою продовжувала доглядати релігійна громада[44].

Правильність такого вирішення проблем охорони Покровської церкви 2 січня 1923 р. підтвердила губернська ліквідаційна комісія. “Комісія вважає, — зазначалось у її рішенні, — що іншого виходу з ситуації, що склалася, немає, ніж залишити цю церкву в користуванні тієї общини, з якою нині існує договір”. На засіданні 2 січня 1923 р. секретар комісії також отримав доручення “виробити за сприяння Центрального пролетарського музею Полтавщини додаткові умови обставини для общини до договору, який заключено з нею, як на археологічну і історичну цінність”[45].

Рішення губліквідкому опротестувала губернська партійна школа, яка займала приміщення архієрейського будинку і консисторії біля церкви. Навіть за умови обнесення церкви парканом з виходом на сусідню вулицю вона наполягала на її закритті.

В зв'язку з цим М.Я.Рудинський в лютому 1923 р. звернувся до НКЮ УСРР, Археологічного комітету ВУАН, Укрголовполітосвіти, Наукового комітету, Полтавського губвиконкому та губпарткому з листом, в якому вик-

лав свої міркування про заходи щодо охорони Покровської церкви. Зокрема, він вважав необхідним виділення губвиконкомом коштів на ремонт та охорону Покровської церкви, а також просив “відповідні органи відкласти припинення дії договору ліквідному з общиною Покровської церкви до асигнування необхідних для охорони пам’ятки коштів. Покровська церква, — наголошував М.Я.Рудинський, — дивно витримана і в цілому, і в деталях, можливо “лебедина пісня” тої чудової народної творчості архітектурної, яка провела свої традиції від X-XI ст. до кінця століття ХVІІ, не підкоряючись і переборюючи вплив візантійського і західно-європейського архітектурних стилів...

Ось чому усіляке порушення спокійного “життя” пам’ятки є актом неприпустимим. Дивом Покровська церква пережила всі страшні моменти громадянської війни, які пережили з нею полтавські жителі, і тепер, коли ми вступили в епоху мирного будівництва, було б злочином і перед історією, і перед світлим нашим майбутнім не підійти серйозно до питання про збереження цієї виключної пам’ятки”[46].

Позицію пам’яткоохоронців Полтавщини повністю підтримав Археологічний комітет, голова якого академік Ф.І.Шміт 17 лютого 1923 р. у листі до наркома освіти України В.П.Затонського писав: “У нас і так їх (пам’яток — авт.) вціліло занадто мало і не можна припустити загибелі такої пам’ятки”[47].

Відповідь В.П.Затонського від 9 березня 1923 р. на клопотання пам’яткоохоронних органів і наукової громадськості говорить сама за себе. “Наркомос, — говорилося в ній, — за станом своїх ресурсів, не лише капітальним ремонтом, але, навіть, і обстеженням Софійського собору в Києві і Покровської церкви в Полтаві зайнятися не може.

Якщо дійсно стан їх складає небезпеку в розумінні повного руйнування, пропоную залучити до обслідування місцеві губвиконкоми, в розпорядженні яких маються відповідні технічні сили. Можливо з’ясується необхідним в результаті прийняти які-небудь заходи; але якщо буде хоча б найменша можливість відкласти витрату коштів на ремонт згаданих храмів до кращих часів, доведеться це зробити. Життя висуває перед нами багато завдань, ще більш важливих і невідкладних, ніж врятування пам’ятників старовини”[48].

В зв’язку з цим не викликає здивування рішення президії Головного управління з професійної освіти НКО УСРР від 10 березня 1923 р., яка, “не надаючи особливого значення охороні цінностей Покровської церкви”, передала клопотання Археологічного комітету на висновок місцевого губвиконкому[49]. Той же, відступивши під тиском губпартшколи і відібравши Покровську церкву у релігійної громади,

коштів на ремонт пам'ятки так і не знайшов. В зв'язку з цим, зазначалось у звіті Центрального пролетарського музею Полтавщини за 1923 р., виняткової ваги пам'ятка культової архітектури була поставлена під загрозу загибелі[50].

На жаль, від подібної небезпеки не були гарантовані і інші культові пам'ятки, а особливо ті, які ще належало виявити, дослідити та взяти під догляд і захист пам'яткоохоронців. На початку 20-х років вони прагнули надати цій роботі планомірного і систематичного характеру. Немало було зроблено і для музеєфікації культових пам'яток. В багатьох випадках вдалося зберегти пам'ятки хатніх молитовних будинків та монастирів, приходських храмів. Однак, ці здобутки далися ціною великих зусиль пам'яткоохоронців, які в кожному випадку загрози пам'яткам змушені були долати якщо не протидію, то байдужість з боку органів державної влади. Останні мало зважали на пам'яткоохоронні застереження інструкцій до декрету про відокремлення церкви від держави, звертаючись до них лише під тиском подвижників збереження історико-культурної спадщини.

¹ Касимова І.А. Полтавська учена архівна комісія і збереження пам'яток церковної архітектури // Козацькі старожитності Полтавщини. Збірник наукових праць. – Полтава: Криниця, 1993. – Вип.1. – С.121-132.

² Жук В.Н. Скарби полтавського древлесховища // Тези доповідей і повідомлень другої Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства. – Полтава, 1991. – С.80-81.

³ Риженко Я. Полтавський державний музей. Історичний нарис // Збірник, присвячений 35-річчю музею. – Полтава, 1928. – Т.1. – С.1-15.

⁴ Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (Доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). – К.-Полтава, 1994. – С.46.

⁵ Записки Українського наукового товариства досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. – Полтава, 1919. – Вип.1. – С.VII.

⁶ Полтавские епархиальные ведомости. – 1917. – №14. – С.1129-1131.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі ЦДАВО) України. – Ф.2581. – Арк.1-3,5.

⁸ Там само. - Ф.2201, оп.1, спр.1202. – Арк.1.

⁹ Там само. – Арк.2,3.

¹⁰ Там само. – Ф.2457, оп.2, спр.4. – Арк.49,53.

¹¹ Там само. – Ф.2201, оп.1, спр.1208. – Арк.3.

¹² Там само. – Ф.2457, оп.2, спр.4. – Арк.48.

¹³ Білокінь С. Велетень мистецтвознавства // Пам'ятки України. – 1989. - №3. – С.12.

¹⁴ ЦДАВО України. – Ф.2201, оп.1, спр.1202. – Арк.12.

¹⁵ Там само. – Ф.2457, оп 2. – Арк.53,62-63.

¹⁶ Акулєнко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні. – К.,1991. – С.30.

¹⁷ Кот С.И. Охрана памятников истории и культуры в годы Советской власти // Историко-культурное наследие Полтавщины. – К., 1987. – С.46.

¹⁸ Рудинський А. Архітектурне обличчя Полтави. – Полтава, 1919.

¹⁹ Щербаківський В. Матеріали до вивчення Полтавщини. З записної книжки подорожного // Записки українського наукового товариства досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. – Полтава, 1919. – Вип.1. – С.106-109.

- ²⁰ Семикин Мих. Об охране памятников деревянного церковного зодчества и предметов церковной старины // Бюллетень губерніального відділу народної освіти на Полтавщині. – 1922. – №3. – С.29-31; №5-6. – С.35-37.
- ²¹ Бюллетень кабінету антропології та етнології ім.Хв.Вовка. – К., 1925. – №1. – С.29.
- ²² ЦДАВО України. – Ф.166, оп.4, спр.192. – Арк.56 – 57.
- ²³ Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки ім.В.І.Вернадського Національної Академії наук України (далі ІР ЦНБ НАН України) . – Ф.Х., №31568. – Арк.6
- ²⁴ ЦДАВО України. – Ф.166, оп.4, спр.192. – Арк.170.
- ²⁵ Там само. – Арк.56.
- ²⁶ Там само. – Арк.111.
- ²⁷ Там само. – Арк.60 зв.
- ²⁸ Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). – Ф.3872, оп.1, спр.1031. – Арк.18.
- ²⁹ Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України (далі НА ІА НАН України). – Ф.ВУАК, спр.45. – Арк.3.
- ³⁰ ІР ЦНБ НАН України. – Ф.Х, №19907. – Арк.4-5.
- ³¹ ЦДАВО України. – Ф.166, оп.4, спр.192. – Арк.116.
- ³² Об отделении церкви от государства и школы от церкви. – Харьков, 1920. – С.3 – 15.
- ³³ ДАПО. – Ф.3121, оп.1, спр.57. – Арк.35.
- ³⁴ Державний архів Черкаської області . – Ф.1750, оп.1, спр.6. – Арк.3-4.
- ³⁵ ДАПО. – 3872, оп.1, спр, 1013. – Арк.41-42.
- ³⁶ Там само. – Ф.2068, оп.1, спр.23. – Арк.49-50,56.
- ³⁷ НА ІА НАН України. – Ф.ВУАК, спр.41. – Арк.44зв.
- ³⁸ Там само. – Спр.4.- Арк.312.
- ³⁹ ДАПО. – Ф.495, оп.1, спр.2. – Арк.1-3 зв; Ф.1503, оп.1, спр.106. – Арк.77.
- ⁴⁰ НА ІА НАН України. – Ф.ВУАК, спр.177. – Арк.18 зв.
- ⁴¹ ІР ЦНБ НАН України. – Ф.Х, №31568. – Арк.11.
- ⁴² Там само. – №19007. – Арк.6-7.
- ⁴³ ЦДАВО України. – Ф.166, оп.4, спр. 192. – Арк.60.
- ⁴⁴ ДАПО. – Ф.1503, оп.1, спр 82.- Арк.101.
- ⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф.166, оп.2, спр.456. – Арк.30.
- ⁴⁶ НА ІА НАН України. - Ф.ВУАК, спр.13. – Арк.50-52.
- ⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф. 166, оп.2, спр.456. – Арк.45.
- ⁴⁸ НА ІА НАН України. –Ф.ВУАК, спр.6. – Арк.6.
- ⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф.166, оп.2, спр.456. – Арк.110.
- ⁵⁰ Там само. – Арк.212.

Денисенко О.

ПІДГОТОВКА ФАХІВЦІВ У ГАЛУЗІ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ (1918 Р.)

Одним з найважливіших чинників багатогранної і різноманітної за своїми проявами духовної розбудови в суверенній Україні є розширення культурного фонду, активне включення до нього духовної спадщини. Важливе значення в цьому процесі відіграє об'єктивне неупереджене відновлення в історичній пам'яті народу його минулого, імен тих, хто в різні часи творив і збагачував культуру, що увійшла до духовної скарбниці

нашої держави, усвідомлення історичних традицій, вивчення досвіду культурного будівництва в різні періоди. Особливий інтерес представляє вивчення періоду Української держави, яка існувала з квітня по грудень 1918 р., і «незалежно від будь-яких ідеологічних симпатій чи антипатій, треба визнати, що період Гетьманщини дав зразки упорядкованих відносин, адміністративного та культурного будівництва й активної зовнішньої політики»¹.

У тісному зв'язку із завданнями державного та культурного будівництва вирішувались проблеми охорони і збереження історико-культурної спадщини, повернення культурних цінностей українському народу, які з різних причин знаходились за межами України. Вирішення всього комплексу питань у цій галузі потребувало фахівців-археологів, архівістів, археографів, архітекторів, бібліотекарів, мистецтвознавців, музеєзнавців, реставраторів, художників, знавців народного ремесла тощо.

Ідея створення осередку фахової підготовки таких спеціалістів в Україні, багатій на пам'ятки старовини, з'явилась напередодні XI Археологічного з'їзду та під час його роботи в 1899 р. Діяльність щодо створення Археологічного інституту в Києві активізувалася в 1909 р. Було розроблено проект Статуту та загальні положення про Інститут за зразком С.-Петербурзького і Московського археологічних інститутів, але з урахуванням місцевих особливостей².

В 1912 р. група київських професорів на чолі з М.В.Довнар-Запольським знову розгорнула діяльність по створенню Археологічного інституту. 30 серпня 1917 р. було одержано дозвіл на відкриття Інституту, але фактично заклад почав діяти з 1918 р.³ Першим директором було обрано професора Київського університету св.Володимира М.В.Довнар-Запольського, ученого, який протягом всього творчого життя приділяв багато уваги дослідженню історії України, її історико-культурної спадщини. Він був серед засновників та активних членів Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, ініціатором створення і співробітником Київської Археографічної комісії⁴. Відомий учений створив наукову школу майбутніх істориків. Серед учнів М.В.Довнар-Запольського — відомі дослідники історії України Д.І.Дорошенко, О.Ю.Гермайзе, П.П.Курінний, О.П.Оглоблин, Н.Д.Полонська-Василенко.

Ученим секретарем Інституту стала Наталія Дмитрівна Полонська, яка плідно займалася викладацькою діяльністю, працювала в наукових товариствах, приділяла багато уваги дослідженню пам'яток археології та історії, роботі університетського музею старовини. Варто зазначити, що дослідниця завжди цікавилась вивченням історико-культурної спадщини, вона підготувала велику працю, куди увійшов значний фактичний

матеріал про пам'ятки старовини від палеоліту до середини ХІХ ст. «Культурно-исторический атлас. Пособие к русской истории. — К., 1913—1914. — Вып. 1-3» складався з 120 таблиць, у ньому було вміщено близько 1000 ілюстрацій. У кожному з трьох випусків значне місце відводилось українським пам'яткам⁵.

Фундаментальна освіта, широка ерудиція, знання проблеми дозволили Н.Д.Полонській досить швидко увійти в коло справ новоствореної установи. Вбачаючи в Інституті заклад, який ставив своїм завданням вивчення пам'яток старовини, творів мистецтва, архівів, а також підготовку фахівців у галузі пам'яткознавства, М.В.Довнар-Запольський і Н.Д.Полонська неодноразово зверталися з доповідними записками до уряду про надання матеріальної допомоги КАІ, затвердження його Статуту. Доопрацьований з урахуванням зауважень міністра народної освіти М.П.Василенка, який вважав необхідним підкреслити, що КАІ створюється з метою підготовки фахівців-дослідників минулого України, проект Статуту був схвалений Комісією по вищих навчальних закладах і наукових установах Міністерства народної освіти⁶. Першими викладачами були такі відомі вчені як Д.В.Айналов, М.П.Василенко, Л.П.Добровольський, М.В.Довнар-Запольський, А.Ю.Кримський, І.М.Каманін, С.І.Маслов, Г.Г.Павлуцький, Н.Д.Полонська, Ф.І.Шміт, Д.М.Щербаківський та інші⁷. Це були не тільки авторитетні учені, але справжні патріоти, які своє головне завдання вбачали у підготовці висококваліфікованих спеціалістів для «глибокого і детального вивчення минулого рідного краю, старовини української, пам'яток доісторичної культури, мистецтва, етнографії, юридичного і економічного побуту, місцевих «древлєсховищ» та архівів»⁷.

На початку КАІ мав два відділення — археологічне з історією мистецтв та археографічне, згодом навчальна робота в Інституті розширилася — відокремилось відділення історії мистецтв, пізніше — етнографічне. При Інституті діяла бібліотека, архів, музей старожитностей та кабінет мистецтв. Курс навчання складав три роки, причому останній був присвячений безпосередньо науковій роботі і підготовці дисертації до захисту. Великий діапазон спеціальних курсів, що пропонувався слухачам, високий рівень викладання створили Інституту солідний авторитет і популярність. Важливе місце в роботі Інституту займали науково-дослідні експедиції, диспути з різних проблем історії, археології, мистецтва, участь слухачів в археологічних розкопках. Популярністю у широкого загалу користувалися публічні лекції викладачів і слухачів КАІ, в яких увага приверталася до минулого України, її історико-культурної спадщини. В 1918—1919 рр. в Інституті навчалось 60 чоловік, які по закінченні мали прислужитися культурному будівництву в державі, але навколо Інституту

гуртувався широкий загал шанувальників старовини, не байдужих до історії.

З цікавою пропозицією по утворенню Інституту дослідження старожитностей в Одесі звернувся до уряду Української держави приват-доцент кафедри теорії і історії мистецтва Новоросійського університету, учений секретар Російського Археологічного інституту в Константинополі М.Окунев⁸. У доповідній записці він обгрунтував необхідність заснування такого закладу саме на Півдні, багатому на пам'ятки скіфської, сарматської, грецької, римської та середньовічної культур⁷. Підкреслюючи вклад у справу охорони і вивчення пам'яток краю наукових установ — Російського Археологічного інституту Московського і С.-Петербурзького Археологічних товариств, Археологічних з'їздів, Академії наук, Одеського товариства історії і старожитностей, Таврійської вченої архівної комісії — автор записки наголошував, що стан пам'яток, їх доля викликала серйозне занепокоєння. В результаті стихій і розкрадання, браку відповідних спеціалістів на місці, зокрема археологів, мистецтвознавців, які б мали не тільки теоретичні знання, а й певний практичний досвід; недбалого ставлення до старовини, відсутності нагляду за пам'ятками, вони гинули, значна кількість вивозилась за межі України.

На думку М.Окунева, Одеса, культурний і науковий центр Півдня, де знаходився Новоросійський університет, діяло одне з найстаріших у Росії наукових товариств, яке мало багатий музей, бібліотеку, найбільше підходила для відкриття Інституту⁹. Неабияке значення мало вигідне географічне розташування міста, що дозволяло співпрацювати в галузі дослідження та охорони пам'яток із сусідніми країнами. За задумом ініціатора створення Одеського Інституту дослідження старожитностей, цей заклад мав керувати науковими розробками, експедиціями у південних губерніях, готувати спеціалістів у галузі пам'яткознавства — хранителів музеїв, реєстраторів, археологів, архівістів, мистецтвознавців, етнографів, здійснювати пам'яткоохоронну діяльність на місцях¹⁰.

На жаль, в 1918 р. ідея створення Інституту в Одесі не була втілена в життя. Але пропозиції щодо створення науково-навчального закладу з питань пам'яткознавства були реалізовані в 1921 р. з утворенням в Одесі Археологічного інституту.

У 1918 р. Головне управління у справах мистецтва та національної культури порушило питання підготовки кадрів на ниві охорони пам'яток, музейної справи та мистецтвознавства, обгрунтувавши доцільність створення ще одного вищого науково-навчального закладу — Інституту історії мистецтв. У зверненні до міністра освіти М.П.Василенка завідувач відділом пластичних мистецтв Г.Г.Павлуцький зазначав, що Інститут ство-

рюється з метою підготовки на базі вищої освіти учителів історії мистецтва для середніх навчальних та наукових закладів, хранителів музеїв, картинних галерей¹¹. Курс навчання передбачався дворічний, до навчального плану включалися основні, загальні і спеціальні курси з окремих предметів. обов'язковими предметами були античне, мистецтво середніх віків, новітнього часу, історія українського мистецтва, естетичних наук, стилів, музеєзнавство, архівна справа¹².

Питання підготовки кадрів пам'яткоохоронців вирішувались в контексті відродження і подальшого розвитку національної культури і освіти. За гетьманату значно зросла державна підтримка освіти, науки і культури. Якщо за Центральної Ради культурна сфера була змушена розвиватись переважно зусиллями громадськості, то за гетьманату провідну роль в цьому процесі відігравали одержавлені та новостворені державні освітні, наукові та мистецькі заклади. Дбаючи про розвиток української культури уряд П.Скоропадського прагнув залучити до співпраці всі придатні кадри, незалежно від їх політичних поглядів, забезпечити фінансування культури. Піклуючись про розвиток національної культури, уряд виділяв кошти культурним установам, освітнім закладам, підтримував створення Української Академії мистецтв, ініційованій науковою і культурною громадськістю в грудні 1917 р.

Для організації роботи Академії була створена комісія, до якої увійшли історик Д.В.Антонович, директор художньо-промислового музею М.Ф.Біляшівський, художники М.Г.Бурачек, О.О.Мурашко, В. і Ф.Кричевські. Очолив організаційний комітет професор Київського університету Г.Г.Павлуцький. Коло наукових інтересів ученого було дуже широким. Поряд із дослідженням мистецтва стародавньої Греції, він багато уваги присвятив вивченню українського мистецтва і одним з перших підкреслив його національний самобутній характер¹³. У пояснюючій записці про заснування Академії мистецтв увага акцентувалась саме на необхідності створення державної інституції, яка буде опікуватись розвитком національного мистецтва. В ній, зокрема, говорилося: «Україна повинна утворити своє мистецтво — малярство, будівництво, рахуючись з окремішністю свого, українського життя, своєї історії, свого народного генію. Коли ми стаємо тепер до будівництва свого життя, то в ньому не останнє місце повинно зайняти мистецтво. Як одну з галузей мистецтва ми визнаємо за потребу заснування Української Академії мистецтва і Вищої художньої школи при ній. Така вища школа відродить те, що ми маємо в минулому і дасть широкі перспективи в майбутньому»¹⁴.

Після опрацювання комісією проекту Статуту Академії і бюджету вони були затверджені П.Я.Дорошенком, який очолював Головне управління у

справах мистецтва і національної культури. Одноразово на потреби Академії мистецтв виділялось 54 тис.крб., на 1919 р. був затверджений бюджет у розмірі 233400 тис.крб.¹⁵ У вересні 1918 р. Академія приступила до роботи, готуючи спеціалістів з малярства, різьби, архітектури, гравюри і художньої промисловості. Серед викладачів були професори Василь і Федір Кричевські, М.Г.Бурачек, М.Л.Бойчук, Г.І.Нарбут, О.О.Мурашко, М.І.Жук, А.А.Маневич, ректором був призначений Федір Григорович Кричевський¹⁶.

За доби гетьманату було засновано Архітектурний інститут, у Статуті якого наголошувалося, що основним завданням нового вищого навчального закладу було відродження українського національного будівництва¹⁷. У 1924 р. Інститут було приєднано як факультет до Київського художнього інституту. Відділ пластичних мистецтв ставив питання про реформу Київського, Одеського художніх училищ у вищі навчальні заклади, організацію приватних шкіл і курсів по вивченню мистецтва, естетичному вихованню молоді¹⁸.

Великий пласт історико-культурної спадщини становлять пам'ятки декоративно-прикладного мистецтва, народних промислів. Вони несуть в собі національні традиції, відображають естетичні погляди, характер суспільного та культурного життя в нову історичну епоху. Декоративне різьблення на камені і по дереву, на фасадах і в інтер'єрах споруд, мальована та рельєфна кераміка печей, мозаїчні підлоги, литий та кований метал огорож є невід'ємною складовою частиною пам'яток архітектури та мистецтва. Здавна в Україні було розвинуте художнє ткацтво, вишивка, килимарство, гончарство, плетінкарство, дерев'яні промисли — теслярство, столярство, бондарство, ложкарство, кругла дерев'яна скульптура, литво. З виникненням книгодрукування швидко розвивається мініатюра. Завдяки збереженню і відтворенню пам'яток прикладного мистецтва, промислів та народного ремесла до наших днів збереглися вироби декоративного, культурного і побутового призначення з різних матеріалів, техніка виготовлення зразків народних промислів.

За гетьманату зростає державна підтримка художньо-промислової освіти, провідну роль в цьому процесі відігравали державні заклади. Питаннями розвитку народних промислів, підготовки відповідних спеціалістів займався художньо-промисловий відділ на чолі з А.Х.Середою, який входив до складу Головного управління у справах мистецтва і національної культури¹⁹. Відділу підпорядковувались 130 художньо-промислових установ. Протягом 1917—1918 рр. було відкрито 400 нових шкіл, програми яких включали предмети по вивченню історії мистецтва, підготовку учителів малювання, креслення, фахівців для художньої промисловості²⁰.

У серпні 1918 р. до Головного управління у справах мистецтва та національної культури звернулася Полтавська губернська земська управа про необхідність реорганізації Миргородської художньо-промислової школи ім. М. Гоголя в художньо-промисловий інститут. У затвердженому 29 серпня 1918 р. Статуті зазначалось що Інститут (технікум) є середнім навчальним закладом з двома відділами — декоративного народного мистецтва і керамічним. Програмою Інституту передбачався трирічний курс навчання з правом вступу до Української Академії мистецтв або Академії народного мистецтва. Інститут мав готувати фахівців з художньої промисловості і декоративної кераміки. На утворених курсах для учнів старших класів реорганізованої школи готувались учителі малювання і графіки, історії мистецтва²¹. Ректором Інституту був призначений професор Української Академії мистецтв, відомий архітектор, мистецтвознавець, дослідник і збирач народного мистецтва Василь Григорович Кричевський.

Протягом усього життя він був шанувальником народного мистецтва і багато робив для його розвитку. У 1911—1912 рр. керував ткацькою майстернею в с. Оленівка (тепер Васильківський р-н Київської обл.). У 1913 р. на Всеросійській кустарній виставці килими та вибійки, виконані за ескізами В. Кричевського, одержали золоту медаль. Деякий час працював в с. Опішня на Полтавщині. Спираючись на здобутки народних майстрів В. Г. Кричевський створив багато зразків тканин, килимів, посуду для масового виробництва²².

Серед викладачів Миргородського інституту (технікуму) була Бойчук Софія Олександрівна — талановита українська художниця, педагог, дружина засновника самобутнього напрямку в живопису. В 1905 р. С. О.-Бойчук закінчила Петербурзьке художнє училище Товариства заохочення художників, почалася у Мюнхені, Парижі. З 1912 р. художниця працювала на Україні, переважно у Києві і Львові. Коло її зацікавлень було надзвичайно широке — графіка, портретний живопис, реставрація настінних старовинних розписів. У 1918 р. С. О. Бойчук переїхала до Миргорода, де обійняла посаду вчительки малювання у художньо-промисловому технікумі, пізніше реорганізованому в художньо-керамічний технікум. Життя талановитого митця обірвалося у грудні 1937 р. Вона була заарештована разом із своїм чоловіком М. Л. Бойчуком і його учнями В. Седляром і І. Падалкою і звинувачена в приналежності до міфічної контрреволюційної організації²³.

25 листопада 1918 р., після тривалої перерви, розпочалися заняття в Глинській художньо-керамічній школі, розглядалось питання реорганізації художньої освіти у Харкові. Товариство шанувальників художньо-промис-

дової освіти у м.Житомирі звернулося із пропозицією про відкриття середнього художньо-промислового училища у місті. Товариство ставило своєю метою розповсюдження художньої освіти на Волині, відкриття навчальних закладів, майстерень, організацію курсів, виставок, лекцій²⁴. Такі заходи передбачалися і в інших містах і регіонах України.

Недивлячись на складну економічну і політичну ситуацію, уряд докладав зусиль для вирішення питань розвитку національної культури на державному рівні. Не завжди заплановані заходи ставали реальністю, але ставлення держави до цих питань, набутий досвід заслуговують вивчення і дослідження. Створення спеціального державного органу — Головного управління у справах мистецтва і національної культури, у структурі якого діяли відповідні відділи — пластичних мистецтв, охорони пам'яток, художньо-промисловий — давало можливість координувати пам'яткоохоронну діяльність у центрі і на місцях, готувати спеціалістів, централізовано вирішувати фінансові питання. Створення цілого ряду навчальних закладів — вищих, середніх спеціальних, середніх і початкових, різноманітних курсів з художньої освіти, підтримка розвитку народного ремесла і промислів створили сприятливі умови для виховання цілої плеяди творців і шанувальників на ниві охорони і збереження історико-культурної спадщини.

¹Лисяк-Рудницький Іван. Українська революція з перспективи сорокаліття / Історичне есе. — Т. 2. — К., 1994. — С. 42.

²Матяш Ірина. Перший український осередок фахової підготовки архівістів // Київська старовина. — 1998. — №6. — С. 54.

³Константинеску Л.Ф. Київський Археологічний інститут (Сторінки наукової спадщини) / Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства (м.Луцьк, вер.-жовт. 1993 р.). — С. 207.

⁴Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі — ЦДІА України у м.Києві). — Ф. 725, оп. 1, спр. 3. — Арк. 25 зв.; спр. 11. — Арк. 1, 14, 16, 30.

⁵Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. 42, спр. 1-14. — Арк. 293.

⁶Нестуля О.О. Охорона пам'яток України за гетьманату (1918 р.) // Укр. іст. журн. — 1994. — №1. — С. 104.

⁷Київська старовина. — 1998. — №6. — С. 56.

⁸Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2201, оп. 1, спр. 1196. — Арк. 293.

⁹Там само. — Арк. 11.

¹⁰Там само. — Спр. 1194. — Арк. 42.

¹¹Нестуля Олексій. Біля витоків державної системи охорони пам'яток в Україні. (Доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). — Київ-Полтава, 1994. — С. 127.

¹²ЦДАВО України. — Ф. 2457, оп. 1, спр. 8. — Арк. 2, 5зв.

¹³Денисенко Олена. Григорій Павлуцький та його внесок у пам'яткоохоронну справу // Краєзнавство. — 1999. — №1-4. — С. 115.

¹⁴ЦДАВО України. — Ф. 2457, оп. 1, спр. 8. — Арк. 50-52.

¹⁵Там само. — Арк. 15-18, 45 зв.

¹⁶Там само. — Арк. 19.

¹⁷Там само. — Спр. 6. — Арк. 19.

¹⁸Там само. — Спр. 1. — Арк. 3-6.

¹⁹Там само. — Спр. 3. — Арк. 28.

²⁰Там само. — Спр. 16. — Арк. 89.

²¹Там само. — Арк. 3, 10, 14, 23.

²²Лебедев Г. Витоки творчості Василя Кричевського // Народна творчість та етнографія, — 1994. — №2. — С. 35-41; Ханко В.М. Василь Кричевський. До 100-річчя з дня народження українського архітектора // Народна творчість та етнографія. — 1973. — №1. — С. 74-76.

²³ЦДАВО України. — Ф. 2457, оп. 1, спр. 16. — Арк. 20; Мона Ж.Н. Софія Олександрівна Нелепинська-Бойчук в контексті української культури першої третини ХХ ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. статей. — Вип. 8. — К., 1999. — С. 475-476.

²⁴ЦДАВО України. — Ф. 2457, оп. 1, спр. 18. — Арк. 1-2, 16.

Шендрик Л.

КОБЗАРСТВО – ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

1991 року закінчилась багатовікова драма народу, нащадка першої в Європі цивілізації – Трипільської, що проживав від Чорного моря до Полісся, від Карпат до Азовського моря, плекав рідну мову, колихав національну колиску Київської Русі, де княжили Святослав і Володимир, Ярослав Мудрий і Володимир Мономах. Проте важко назвати країну, яка б пережила те, що Україна: збройні навали, приниження її національної гідності, винищення народу. В жорсткій боротьбі за незалежність український народ постійно відстоював свою національну самобутність, в кінцевому результаті був роздавлений ногою безжального колоса, – Україну назвали країною забутих імен, а національну гордість українського народу – кобзарів, його живу історію, прирівняли до жебраків. В 30-х роках ХХ століття кобзарство знищили фізично і написали для українського народу “нову історію”, в якій вже не було місця думі, історичній пісні, всьому тому, що складає душу і серце українського народу. Але ж, ще у минулому столітті німецький поет-романтик Фрідріх Боденштед в збірнику “Поетична Україна”, виданому 1845 року в Штутгарті, писав: “У ніякій країні дерево народної поезії не видавало таких великих плодів, ніде дух народу не виявився в піснях так живо і правдиво, як серед українців. Який захопливий подих туги, які глибокі, людяні почування в піснях, що їх співає козак!”¹ Дійсно, в пісні українського народу проявились і творчі можливості народного духу, і його самосвідомість, а разом з тим – історичні пісні, думи по важливості своїй можуть стати поруч з літописними та іншими писемними джерелами по вивченню нашої історії. Як свого часу, в стародавній Греції, сліпий поет Гомер зібрав героїчні пісні Троянського циклу, склавши невмирущі поеми “Іліада” і “Одіссея”, що стали

головним джерелом вивчення періоду історії Греції XI–IX століть до н. е., діставшого назву – гомерівського, так і кобзарі із покоління в покоління передавали думи і пісні про славні часи в історії України – козаччину. І як гомерівські “Іліада” і “Одіссея”, сповнені пафосу героїчних подвигів і в той же час зображують війни, як найтяжче народне лихо, так і в українських піснях та думах оспівуються та прославляються народні герої і їх подвиги, та тугою і скорботою пройняті строфи, коли ллється людська кров, коли українські люди попадають в неволю. В скарбницю світової народної поезії, героїчного народного епосу ввійшли гомерівські рапсоди, скандинавські саги, пісні Нібелунгів, сербська Лазариця і українські історичні пісні та думи. Дух минулого промовляв строфами українських історичних пісень та дум, а за ними постає і образ носія цих перлин народної поезії – кобзаря, – пісенної, співочої душі українського народу, його своєрідної візитної картки.

Як жанр народної поезії, думи, ліро-епічні пісні, виникли в XV столітті, в час виняткових історичних подій, особливий розквіт їх, як і історичних пісень, пов’язаний з піднесенням козацького руху в XVI–XVII століттях, а корінням своїм вони сягають, за визначенням М.Грушевського, “до епічних поем дружинників князів Київської Русі, що виконувались спеціалістами-виконавцями, рецитаторами, аналогічними до пізніших кобзарів”². За змістом думи та історичні пісні дуже близькі, а різняться за формою: в думах не має поділу на строфи (куплети), обов’язкові для пісні. В думах і піснях охоплюється весь період козаччини: від заснування і боротьби з турками та татарами – “Дума про Байду”, “Втеча трьох братів з Азову” – до знищення козацтва і заборонення самого слова – “козак” (“Чорноморська”), з особливо великим розділом, присвяченим боротьбі за незалежність: Хмельниччина (Нечай, Богун, Морозенко), Руїна, доба Мазепи. Невідомо, хто був автором тих пісень і дум, та достеменно відомо про їх носіїв і виразників – кобзарів, хоча теж невідомо, хто був першим музичним літописцем. “Шабля козака – його хрест, перемога – його бог, а пісня є його молитвою...”, “під дзвін мечів козак ставав музикальним”, – писали чужинці³. Отож, в час, коли український народ вів героїчну боротьбу за незалежність, формується професія народного співця – кобзаря, який розносив гучну славу про свій волелюбний народ, про його вірних синів, закликаючи до зброї. Зброя і кобза, то необхідні атрибути кобзаря – воїна, політика, музиканта. За влучним висловом М.Стельмаха – “Шлях кобзарів – це шлях народу”⁴.

Кобза – український щипковий інструмент старовинного походження, польські хроніки XVI ст. свідчать: “козаки з великою радістю показували штуки, які не можна собі уявити: стріляли, співали і на кобзах гра-

ли”⁵. Російський музикознавець минулого століття, професор О.С.Фамінцин, доводить, що назва кобзи – турецько-татарського походження і в формі “кобза”, “кобоз”, “кобуз” була відома і древнім половцям, і татарами⁶.

Проте, першу згадку про музичні інструменти в Україні дає фреска Софії-Київської із зображенням оркестру, в якому є флейта, ударний інструмент і струнно-щипковий⁷. Отож, в Софійському соборі Києва (будівництво закінчено 1045 року) на фресці південної вежі зображено фігури музикантів. Ця фреска “Музиканти” свідчить, що в XI ст. існували не тільки духові, ударні, але й багатострунні щипкові інструменти, до цієї групи й відноситься кобза і пізніша її модифікація – бандура. Саме ті інструменти, які давали можливість музиканту грати мелодію, діставати декілька звуків, три звуки, акорди, – поширились не тільки в Україні, але й в інших країнах, і використовувалися в більшості випадків як акомпануючий інструмент, що давав можливість і тримати певну тональність. Ця група інструментів вдосконалювалась впродовж століть і була найрозповсюдженішою серед мандрівних музикантів. Найдавніша кобза мала тільки три струни. В Україні митці, винайшовши приструнки (короткі струни, що розміщуються на правій стороні деки, або ж додаткові струни), фактично створюють новий музичний інструмент, – кобзу, – пізніше бандуру, і вже в кінці XVI століття кобза повсюдно була освоєна українським народом, стала невід’ємною складовою частиною його музичного життя і було усвідомлено, що цей оригінальний інструмент є витвором власне українського народу. Ось чому кобза виділяється серед інших музичних інструментів і стає найулюбленішим як у середовищі козаків, так і серед селян та міщан.

Репертуар кобзарів складали історичні пісні, думи, танцювальні пісні, жартівливі, ліричні. Кобзар в часи XVI–XVII століть був носієм інформації, в роки визвольної війни (1648–1657) Б.Хмельницький використовував їх і як розвідників, поява кобзаря в містечку чи селищі була знаменною подією: розповідь про життя країни і заклик до боротьби, палке слово і ніжна пісня, жарт і вихор танцю, – все це уособлював в собі цей митець, все те, що саме притаманне українському народу: “щедрість, спритність, волелюбність, нездатність терпіти ярмо”⁸. Сміливість, відвага, музичний хист кобзарів, природний гумор, – все це притаманне українському козаку, образу українського народу взагалі, тому й не випадково кобзар став шанованою людиною в Україні, уособленням народного ідеалу, його національної слави і гордості. Одночасно козак-бандурист, кобзар став героєм народної картини – найпопулярнішого жанру світського живопису кінця XVII–XVIII і I половини XIX століть. Його малювали на

полотні і взагалі скрізь: на дверях, віконницях, стінах, скринях. В Державному музеї українського образотворчого мистецтва Києва зберігається одне з найдавніших і типових зображень козака-бандуриста: “Біля самотнього розлогого дуба сидить, підібгавши ноги, козак і задумливо перебирає струни бандури. Поруч, прив’язаний до списа, чорний баский кінь з білою гривовою – вірний друг козака, його бойовий товариш. Тут і зброя козака: біля дерева лежить рушниця, крива шабля підвішена на дереві”⁹.

Але ліквідували гетьманство, зруйнували Запорізьку Січ, знищили козацьке військо, – проминули козацькі часи, – “наша слава, слава України”, – і оповідь про неї понесли людям сліпі співці – кобзарі-бандуристи. Вони набирали до себе на трьохрічне навчання талановитих підлітків, професія кобзаря – співця свободи, незважаючи на утиски Російської імперії, не завмирала.

До середини ХІХ століття, хоч і з’являються збірники етнографічного матеріалу Цертелєва, Срезневського, Максимовича, в них ще немає імен кобзарів. Вперше кобзарі названі в “Южно-русских песнях” Метлинського, що вийшли 1854 року, 1857 року П.Куліш в своїх “Заметках о Южной Руси” подав характеристику знайомих йому кобзарів¹⁰. Полтавська земля дала Україні і світу таких кобзарів: Остап Вересай (Прилуцький уїзд, 1873 року виступав на археологічному з’їзді в Києві, 1875 року в Петербурзі співав для великих князів Сергія і Павла Олександровичів, його ім’я було на сторінках часопису “Ревю де Монд”), Іван Крюковський (Лохвиця), Хмельницький (Зіньків), Григорій Кравченко (Лохвицький уїзд), Іван і Афанасій (м. Хомуцьє Миргородського уїзду), Архип Никоненко (м. Оржиця), Федір Олексіїв і Антон (Пирятинський уїзд), Федір Саковенко і Іван Лиходір (Гадяцький уїзд)¹¹. Ці славні імена стали відомі завдяки копіткій праці не менш славних імен: М.Драгоманов, В.Милорадович (етнограф з Лубенщини, юрист за фахом), В.Антонович, Потєбня, М.Лисенко (1868, 1869, 1879 – три випуски українських народних пісень), Ф.Колеса, О.Сластіон, Д.Яворницький... Особливо заслуговує на увагу робота Лесі Українки, яка 1908 року організувала і субсидіювала етнографічну експедицію (Ф.Колеса, О.Сластіон) по лівобережній Україні, бо, як зазначала Леся Українка “...видання кобзарських мелодій дасть нову, і, може, найбільшу підвалину національній гордості”¹², бо ж розглядала кобзарство, як феномен українського народу, і сама, ця тендітна, тяжко хвора жінка, освоїла фонограф і записала ряд дум від кобзаря Гната Гончаренка.

Вражала українська пісня своєю високою культурою музичних і літературних критиків не тільки у слов’янському світі, але й поза його межа-

ми: АМіцкевич, О.Бальзак, Маврціус, Тальві. Зокрема, відомий польський поет Адам Міцкевич в лекційному курсі слов'янської історії і літератури, прочитаному у Коллеж де Франс, назвав Україну "обітованим краєм слов'янської ліричної поезії", "з грудей козака виривається пісня, яка є вираженням народного почуття, і тому її всюди підхоплюють з льоту і з покоління в покоління передають нащадкам"¹³. Ще в минулому столітті спеціалісти пісенного жанру зазначали, що українська пісня створювалась під впливом еліно-римської цивілізації, тоді як російська такого впливу не зазнала – вона "самостоятельный ствол от общего корня, колыбели человечества в Азии, она еще только на пути развития"¹⁴. Основним ладом українських дум є мінор і його різновидності (дорійський, фрігійський), які лежали в основі грецьких пісень часів Гомера.

Але з плином часу, в другій половині XIX століття, етнографи з занепокоєнням почали відмічати, що українська історична пісня і дума, відображення всього минулого України, починає відступати перед натиском російської пісні і особливо солдатської. Пореформена Росія, низький рівень культури в містах, з єдиним осередком розваг – "кабак", все це почало визначати обличчя міст Росії. Україна ж, з її відмінністю у мові, з традиційною культурою Гетьманщини XVII–XVIII століть, – козацькими порядками, з містами, братствами, вищими школами і початковими школами в майже кожному селі, з мандруючими бурсаками, з їх віршами, піснями, театром, – мала свою власну культуру і ще знаходила в собі сили протидіяти як російському самодержавству, так і російському "способу життя". Кобзарі, як і раніше, користувалися великою пошаною серед людей як в містах, так і в селах. Бо, слухаючи думи чи пісні, люди ніби чули голоси минулого, голоси своїх предків, вставали образи та картини із минулого героїчного життя. В сивих, сліпих кобзарях було стільки безмежної любові до свого народу і ненависті до його гнобителів, до всіх тих, хто експлуатував народ і зневажав його гідність, було стільки сили і наснаги, що запалювали серця слухачів, змушували задуматись над своєю історією – звияги, боротьби, згадати, що були колись люди з героїчною вдачею, які не корились поневолювачам. Французький історик Альфред Рамбо так охарактеризував роль кобзарів в українському суспільстві: "Від села до села, намагаючи курний шлях своїми сукуватими палицями, вони йшли будити приспаний затамований гнів ніжними й тужливими звуками свого інструмента, вони були благовісниками свободи української... Біля закуреної хати стільки раз співали вони про зухвалий тріумф неправди, про те, що день кари настане"¹⁵. Кобзарство, як полум'я, як дух свободи України, не могло ужитись з царськими порядками – "бо на землі горе, бо на їй широкій, куточка нема тому, хто все знає, тому, хто

все чує”¹⁶. Якщо літописи, документи, що йшли в розріз з московською історією, виправлялись, то дума і історична пісня кобзарів не піддавалась фальсифікації, збереглась в першозданному, невикривленому виді, в якому видно ставлення українського народу до історичних подій і до історичних постатей. Ось чому з кінця ХІХ століття розпочалася і тривала майже до кінця ХХ століття широкомасштабна і небачена в усьому світі боротьба російського імперіалізму з самобутністю України – кобзарством. Спочатку, в 70-х роках ХІХ століття, закон про жебрацтво, під статтю якого попадали кобзарі, їх хапали на ярмарках, площах, вулицях, тримали в ув’язненні, переганяли на постійне місце проживання, городові їм рвали струни на бандурах, ламали бандури, всляко лаяли. Потім – Емський указ 18 травня 1876 року, який забороняв: друкувати книги українською мовою, користуватися українською мовою на сцені (на інші мови було перекладено слова українських пісень, які виконувались в театрі), друкувати ноти українських пісень¹⁷. Показовою в цьому плані є доповідь цензора Степурського на засіданні цензурного комітету в Петербурзі 24.05.1878 р., де мова йде про третій випуск “Збірника українських пісень” М.Лисенка. “В рукописи “Збірник українських пісень” М.Лысенка находится несколько песен, обращающих на себя внимание в цензурном отношении: 1)В песне “Про Калнышевского” говорится об угнетенном состоянии, в которое запорожцы были приведены панами; 2)в песне “Тече вода з-під каменю” упоминается об упразднении императрицею запорожского войска; 3)в песне “Ой, горе тій чайці” под видом горькой судьбы чайки и ее детей, оплакивается историческая судьба Малороссии и 4)в песне “Вилітали орли з-за крутої гори” также нельзя не видеть намека на историческую судьбу Малороссии. Таким образом, все эти четыре песни неудобны для печати по своей политической, украинофильской тенденциозности”¹⁸.

Та останній, нищівний удар по кобзарству було здійснено за радянських часів Й.Сталінім, 1933 рік, так зване припинення “українізації” і “ліквідація неіснуючого “нового національного руху”. В Харкові збирають Перший всеукраїнський конгрес лірників та бандуристів. До 400 кобзарів зїхалося до Харкова, щоб обговорити питання про збереження кобзарства. Сивочолі, сліпі співці – національна гордість України, живий музей, жива історія, серце українського народу! Але ніхто із них не здогадувався, що це їхній останній виступ, – їх вивели із зали, кинули в машини, а потім – в “телячі” вагони і повезли до Сибіру, до місця “призначення”; ряди кобзарів поріділи, замерзли в дорозі, бо ж зодягнуті були лише в шаровари та сорочки-вишиванки, решту – викинули з потягу в сніг, на сорокаградусний мороз. Всі вони, за даними 337 чоловік,

замерзли. Замерзло серце українського народу, замерла пісня, кобзарство припинило своє п'ятисотлітнє існування. Український народ, який своїм проникливим розумом і палким серцем створив думи та історичні пісні, не терпів фальші, "кобзарі", які пішли на службу до радянської влади, не були визнані народом, так, як і їхній новітній радянський репертуар. Кобзарство було визнане, шановане тільки за слово правди.

Греція, Гомер, – його в усі часи шанували в своїй країні, захоплювались і перекладали провідні європейські поети, а кобзарство стало закритою темою, бо Україна, на превеликий жаль, втратила свою незалежність, стала однією з провінцій великої імперії, політика якої заключалась в тому, щоб позбавити український народ його історичної пам'яті, його національного духу, уособленням якого було кобзарство.

І все ж, попри заборони і фізичне знищення, кобзарство вижило, вистояло і сьогодні набирає нових сил – бандурне мистецтво вдосконалюється, осучаснюється. Зажили великої популярності вже визнані майстри – Володимир Горбатюк, брати Микола та Василь Литвини, Василь Нечепа. 1994 року Всеукраїнську спілку кобзарів було зареєстровано як громадську організацію, з листопада 1997 р. ВУСК отримує статус творчої спілки, яка нині має своє фахове видання – газету "Кобзар".

¹Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С. 215.

²Шелест В. Думи – козацький епос // Київська старовина. – 1993. – № 6. – С. 93.

³Наливайко Д. Козацька християнська республіка. – К., 1992. – С. 449.

⁴Українські народні думи та історичні пісні. – К., 1990. – С. 14.

⁵Фаминцын А. Домра и сродные ей музыкальные инструменты русского народа: балалайка, кобза, бандура, торбан, гитара. – СПб., 1894. – С. 91.

⁶Там само, с. 160.

⁷Асеев Ю. Джерела. Мистецтво Київської Русі. – К., 1980. – С. 86.

⁸Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1993. – С. 44.

⁹Нельговський Ю., Степович Д., Членова Л. Українське мистецтво. – К., 1976. – С. 73.

¹⁰Горленко В. Бандурист Иван Крюковский // Киевская старина. – К., 1882. – Т. IV. – С. 482.

¹¹К.Ф.І.О. Кобзарь Остап Вересай, его думы и песни // Киевская старина. – К., 1882. – Т. III. – С. 262; Горленко В. Назв. праця. – С. 510.

¹²Железний А. Наш друг – грампластинка. – К., 1989. – С. 109.

¹³Наливайко Д. Вказ. праця. – С. 449–450.

¹⁴Быстров Б. К южнорусским песням // Киевская старина. – К., 1895. – Т. XLVII. – С. 237–238.

¹⁵Лавров Ф. Творці та виконавці українського героїчного епосу // Історичний епос східних слов'ян. – К., 1958. – С. 63.

¹⁶Шевченко Т.Г. Перебендя. – Кобзар. – К., 1974. – С. 44.

¹⁷Дорошенко Д. Нарис історії України. – К., 1992. – Т. 2. – С. 316.

¹⁸Архівович Л., Гордійчук М. М.В.Лисенко. Життя і творчість. – К., 1952.– С. 88.

НЕЗРЕАЛІЗОВАНИЙ СЛАСТЬОНІВ АЛЬБОМ ЛІТОГРАФІЙ ПРО УКРАЇНСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ

Українець Опанас Сластьон (1855—1933) творив у глупу ніч бездержавності.

Його молодість і становлення як мистця і громадянина припали на 70—80-ті роки ХІХ ст., коли він навчався в імператорській Академії мистецтв у Санкт-Петербурзі. Це був час, коли свідоміша молодь визнавала мистецтво “не за порожню забаву; ні, воно було покликано, так як і слово, служити народові, плекати його ідеали, бути виразником його нечисленних нужд і горя... І всі, хто мав якусь змогу і рішучість, ішли в народ, придивлялись до його побуту, сумлінно вивчали його й несли, на їхню думку, те світло, ту революційну акцію, яка потрібна була в той час народові”¹. З наведеними словами немов перегукується кредо молодого О.Сластьона: “Для всякої діяльності якнайкраще знати той народ, себто досконало знати все його економічне й духовне надбання, побут, економічні й культурні інтереси, життєві ідеали, надії та сподівання, а також його мову, його поетичну творчість, спів і музику”².

Наведене Сластьонове “вірую” підтверджує його прихильність до народницької ідеології, основним гаслом якої було “лицем до народу”. Народництво відкрило мовну та етнічну єдність всіх українських земель, а це було передумовою культурної, а згодом політичної свідомості модерного українства початків ХХ ст. Народництво часів молодості О.Сластьона мало позитивістський характер, заступивши місце романтичного, що його сповідували члени Кирило-Мефодіївського братства 40—50 рр. ХІХ ст.

Найтиповішими репрезентантами народництва у мистецтві, які шукали зв'язки з українською національною традицією, були Опанас Сластьон та його товариші: графік Порфирій Мартинович, маляри Сергій Васильківський, Микола Самокиш. Як аеіопеіеее імператорської Академії мистецтв, вони не сприймали мистецьких ідеалів псевдокласицизму, підпертого “строжайшими правилами” і “законними вимогами” академічного олімпу. Молодих академістів цікавило народне життя, яке практично не було представлене в творах мистецтва.

Головна тема мистецтва О.Сластьона — історія, життя й побут рідного народу. Найповніше воно відтворено у графіці. В історичному аспекті значну увагу мистець приділяв козацтву. Козацька тематика знайшла своє відображення в ілюстраціях до літературних творів Т.Шевченка, Д.Мор-

довця, історичних досліджень Д.Яворницького, альбомі, присвяченому українській старовині.

У праці над названими темами позитивну роль відіграла обізнаність молодого мистця з книжковим масивом, що його мали бібліотеки Петербурга, зокрема, книжкові раритети, що зберігалися у бібліотеці Академії мистецтв. Там була сила-силенна старовинних альбомів і книжок, датованих XVII і XVIII ст. В Ермітажі зберігалися давні гравюри, картини, старі акварелі, присвячені історії України. Але коли О.Сластьон приступив до ілюстрування поеми Т.Шевченка "Гайдамаки", то "для більш годиться, треба було звернутись до В.Б.Антоновича та М.І.Костомарова, щоби вони дали мені якісь художні матеріали та вказівки. На моє превеличне диво ні від того, ні від другого я нічого нового, корисного для себе не добув... Таким чином, ні єдиною рисочкою не скористувався із вказівок наших істориків, але — треба сказати правду — коли я приїхав у Київ, щоб зняти фотографії з прекрасної збірки української старовини, що була у В.Б.Антоновича трохи не два тижні її знімав, то в той час познайомився, здається через Горленка, з О.М.Лазаревським, я змінив свої думки щодо знання художніх матеріалів у деяких наших істориків. Лазаревський з цього боку був справді знаючий; у його я зняв тоді, крім різних старовинних портретів, перші зображення українських козаків з книги польського історика Гронські де Гронді 1676 року, я бачив і багато дечого іншого, як наприклад, багато українських матеріалів з польських журналів, як "Атенеум", "Тигоднік", тощо, а його власноручна збірка "Україніка", що складалася з багатьох томів великого розміру, прямо здивувала мене своїм багатством і різноманітністю. Так отакі-то були підготування до ілюстрування "Гайдамаки"³.

У виданому в грудні 1885 року великоформатному корпусі Шевченкового твору з ілюстраціями й художнім оформленням О.Сластьона досить значна увага приділялася українській і козацькій старовині. Вихід ілюстрованої поеми був подібно як з'яві першої ластівки. То ж резонно відомий український письменник і критик мистецтва Василь Горленко пише: "А де альбоми історичних пам'яток і місцевостей, рисунки старих костюмів, начиння, де відтворено він'єтки й орнаменти з старих книжок і рукописів, старовинних іконостасів, різьблення, рисунки ткання, вбрання, всіх цих багаточисленних предметів, від великого до малого, до якої-небудь писанки, в яких відбито народний смак, винахідливість і оригінальність? Їх нема!". І продовжує: "Із всього мовленого повстає повна занедбаність малоросійської художньої ниви. В спробі проілюструвати історичну українську поему п. Сластьон є чи піонером"⁴.

І закінчуючи свої нотатки, В.Горленко радить молодій генерації ки-

нути “викривально-анекдотичний напрямок, яке прийняло у нас сучасне малярство”, маючи на увазі передвижництво, і повернутись обличчям до свого народу і його духовних надбань, створених Шевченком, Котляревським і Гоголем⁵.

До визначних праць О.Сластьона-графіка належить альбом “Старина украинская и запорожская”. 1880—1890-ті роки були наповнені для нього мандрями по Україні, він відвідує музейні збірки шанувальників старовини В.Антоновича, О.Лазаревського, В.Тарнавського, О.Поля, разом зі своїм приятелем, істориком Д.Яворницьким, побували на Запоріжжі. Художник невтомно малював усе, що мало відношення, було зроблене чи збудоване руками козаків-лицарів: зброю, булави й перначі, срібну чашу Івана Сірка, прапори й корогви, орнаментовані культові й побутові речі, трибання церкви й дзвіниці, монастирі, в яких перебували діячі козацькини й Гайдамаччини, кам’яниці й будинки під гонтом чи бляхою гетьманів, козацької старшини, заможних козаків. Власне це склало й основу для альбому. Тому він унікальний перш усього з історико-документального погляду, бо ілюстративно точно відтворює реалії минулого.

Спочатку О.Сластьон задумав видати альбом із зразками українського вбрання, а потім плани змінилися. Весною 1888 року він писав своєму товаришеві П.Мартиновичу: “Уже скільки літ мене мучила думка, що якби все те до купи звести, сірич надрукувати, багато я кой чого й говорив про се, та діло не клеїлось, аж оце тепер хіба то буде. Думав я хоч одні костюми наеачатать, так наприклад, як альбом Матейка... Коли се десь видно самі запорожчики Бога упрохали, згодивсь один чоловік. Мені 2000 позичив на се діло — тоді я вже годі на одних костюмах, а й далі думка... Ось як буде. Зимою сего года вийде первий випуск мого збірника, називається він “Южнорусская старина”. Літом я кой-то робитому для его... буде в тому випуску 5 одділів. 1^а — портрети, 2^а — архітектура, 3^а — утварь, 4^а — оружие, 5^а — костюми. Одним словом усе те то має яку-небудь ціну історії, буде поміщатися у збірниках. Щоб не умерти на первим випуску придумали таке діло: пан Горленко й інші будуть вербувати підписчиків — не менше, як 300 душ, кожний дає 4 карбованці, т. є. ціну екземпляра, котор[ий] буде у продаж і по 5 крб. Як набереться те число, то зимою первий випуск буде”⁶.

У наступному листі О.Сластьон запрошує приятеля, котрий мешкав у Костянтинограді, до співпраці: “Як то у тебе є що-небудь, що має історичний інтерес, то, будь ласка, намалюй або просто пером, або французьким карандашом та й прийшли з приписом, що воно таке і відкіля узято”⁷.

О.Сластьон затратив багато часу на підготовку видання, потім на саме малювання композицій. Оскільки замовляти виготовлення їх у техніці

літографії було вельми накладно для майстра, то довелося виконувати самому. На це він затратив півтора року.

Тематика великого за розмірами “ін фоліо” історичного альбому включала портрети гетьманів України, визначні пам’ятки архітектури, типи козаків і представників різних прошарків доби Гетьманщини, зразки матеріальної та духовної культури. Були відтворені портрети гетьманів Богдана Хмельницького і його сина Юрія, Івана Мазепи (три, — один з них і фрагмент зі “Слави Мазепи” — роботи відомого українського гравера Іларіона Мигури за 1705 р.), стародубський війт Степан Ширай, син приятеля І.Мазепи. Найбільше уваги О.Сластьон приділив вбранню. Взірцями служили давні французькі й польські видання, українська графіка доби бароко. З-поміж них: козаки і комлик з книги поляка Грондські де Гронді за 1676 рік, шляхтанка з Київщини, яка кидає квіти перед Катериною II, дівчата купецького і міщанського станів за акварелями англійського мистця XVIII ст. Гатфільда, запорізька старшина з паризького видання за 1692 р., український козак XVIII ст. за французьким художником Норбленом де ля Гурденом, костюми спудеїв Києво-Могилянсько-Мазепинської Академії з тезису Рафаїла Заборовського 1739 року — один спудей тримає хартію з латинським текстом, другий — грецьким, третій — жидівським; зображення помешкання київських спудеїв, а також старовинне вбрання козаків і міщан містечка Вереміївки на Полтавщині. Архітектурі присвячено 10 таблиць, з них — 5 культовій і 5 — цивільній. Серед них — Покровська церква у Ромнах Лубенського полку, збудована на кошти останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського, Троїцька церква у Любечі на Чернігівщині XVI ст., запорозький собор у Новоселиці (названої Новомосковським), Академія при Братському монастирі в Києві, кам’яниці Полуботка в Любечі, І.Мазепи — у Чернігові⁸. Зі зразків матеріальної культури і мистецтва зображено: козацький прапор XVIII ст., заставки, літери і прикраси з рукописного ірмоля XVII ст., вишивання кольоровими нитками з Покровської церкви у Ромнах⁹.

Всього в альбомі нараховувалося 25 літографованих таблиць. Повного переліку таблиць на сьогодні ми не маємо.

Ті сподівання, що мав О.Сластьон щодо альбому, які він висловив у листі до П.Мартиновича, не справдилися. Мистця переслідували одні розчарування, гіркі невдачі й горе. Надрукований наклад альбому лежав у петербурзькій друкарні Рашкова, що містилася на першій лінії Васильєвського острова. Не маючи грошей, український художник не зміг вчасно викупити наклад. Вони довгий час лежали у підвальному складі й осіння повінь 1865 року залила помешкання — і так загинуло 480 примірників. Про це сам О.Сластьон розповів миргородському журналісту Григорію

рогозівському, який опублікував монографічну статтю у харківській газеті “Культура і побут” за 1928 р.¹⁰

Незважаючи на таку гірку невдачу 1895 року, О.Сластьон надіявся довести свою справу до кінця, тобто видати альбом. У 1901 р. в листі до Порфирія Мартиновича досить оптимістично писав: “Діло ось у чім — я видаю историческо-археологический альбом, що зветься “Южно-русская старина”. Уже він надрукований і тепер я сижу тільки за текстом. То у сему альбомі, між іншими малюнками буде аж три портрети Мазепи, а між сими портретами і той, з якого ти колись робив копію для Прахова. Тепер пригадаю тобі, що той портрет ти добув у академічній бібліотеці... Так на тому портреті, як на двох других, були поля, а на тих полях були підписи по-польськи і мішаною латиною. Так ти обрізав поля і чи кинув їх — чи може і зберіг? Якщо зберіг, то зроби мені велику милість або пришли їх усі три мені, або хоч зроби, тобто спиши точну копію, от слова до слова, се мені до сліз треба! Собственно самі гравюри не така велика рідкість, отже бачиш і я у одного добродія знов таки найшов того Мазепу і зняв его, а найдорожче те, що у тих підписах може є яке-небудь указаніє або що, на той чи інший факт, на автора гравюри і т. д.

У мене самого зібралася ціла колекція старовинних гравюр українських і я як тільки іпользую їх усі, так і подарую або у Чернігів, куди я вже й так дещо подарував, або в Київ. Іпользовать же свої гравюри можу у других моїх випусках “Южно-русской старины”, котру як Бог pomoже, хотів би випускати щороку або й через рік. Матеріалів є дуже багато”¹¹.

На четвертому році свого життя у Миргороді, 1903 р. О.Сластьон пише до Д.Яворницького: “Ти знаєш, що я більше 20 літ як цікавлюсь южно-русским искусством і орнаментикою, що зібрав масу матеріалів і надрукував випуск “Южно-русская старина”, що він не випущений у світ — се велика шкода, але ж сидя у Миргороді, не можна добути самої пустої справки... Учені як пр[офесор] Антонович, пр[офесор] Грушевський, О.І.Левицький, Горленко і другі, які бачили сей випуск, кажуть, що він буде вклад у науку — факт той, що мене считают дещо знающим по южн[о]-р[усскому] искусству, інако б не обертались до мене художники, як Репин, Позен, Пимоненко, Селезнев і інші за всякими справками”¹².

Наступного, 1904 року, Опанас Сластьон повідомляє Дмитра Яворницького, що готує до друку альбом з української старовини: “Альбом той непременно вийде перед Екат[еринославським] зїздом, хотілось би щоб він, яко видання чисто археологічне, навіть продавався при зїзді, як на ділі було на харківськ[ому] зїзді”¹³.

З цих активних заходів щодо видання історичного альбому в О.Сластьона нічого не вийшло. Так що багаторічні зусилля художника-патріота

не дали доброго результату. На руках у нього лишився макулатурний примірник (з альбому за 1894 рік) з підписами, другий — без підписів. Або як писав миргородець Гр.Рогозівський, “залишивши, випадково, авторові, як гіркий спогад, про гірку невдачу, один повний примірник”¹⁴.

Саме цей примірник О.Сластьон подарував Українській картинній галереї 1930 року на прохання його директора — професора, історика мистецтва Стефана Тарануценка. Зацікавившись цим альбомом на початку 1980-х рр., ми довідалися про подальшу гірку долю цього графічного унікалу для нас, українців.

У передвоєнні та повоєнні роки альбом музейні працівники у Харкові, байдужі чи ворожі до свого минулого й національних надбань, розірвали, розпорошили й віддали дорогоцінні аркуші в різні установи. Нам вдалося встановити, що з 25 таблиць на сьогодні збереглося лише 16 (2 — у Харківському художньому музеї, 13 — передано до музею архітектури і будівельної техніки колишньої Академії будівництва і архітектури УРСР, 1 — передано 1956 року до Алупкинського палацу-музею)¹⁵.

Про мистецьку й документальну цінність таблиць свідчить те, що окремі з них репродукувалися в солідних працях з історії мистецтв, монографіях. Наприклад: Покровська церква у Ромнах (до перенесення її 1908 р. до Полтави), Троїцький собор у Новоселиці (Новомосковську), Полуботківська кам'яниця у Любечі, портрет художника-етнографа Порфирія Мартиновича у вереміївському вбранні¹⁶. Важливого значення надавали альбому О.Сластьона й українські історики. Приміром, відомий збирач українських старожитностей й історик Павло Потоцький на засіданні Товариства дослідників української історії, письменства й мови у місті на Неві виступив 9 травня 1924 року з доповіддю “Історична вага альбому літографій з пам'яток української старовини художника Сластьона”¹⁷ (на жаль, сама доповідь не збереглася).

Сластьонів графічний альбом, як й інші його графічні праці (портретна галерея кобзарів, ілюстративний цикл до “Гайдамаків” Т.Шевченка) свідчать про світоглядне дотримання мистцем принципів історизму, пошани до свого минулого й осмислення його з мистецьких позицій. Водночас творець графічних аркушів дивиться на історію козащини й Гетьманщини з точки зору етнографії й фольклору, з позицій філософії позитивізму. О.Сластьон немов закликає споглядачів його творів до любові до українського народу, його історії й славних ратаїв.

¹⁴Сластьон. Мартинович. Спогади / Ред. і вст. ст. А.Березинського. — [X]: Рух, [1931]. — С. 148.

¹⁵Там само. — С. 35.

¹⁶Сластьон О. Як утворились ілюстровані мною “Гайдамаки” Т.Г.Шевченка // Шевченко:

- річник 2-ий. — Б. м.: ДВУ, друк. ім. Петровського, Полтава, 1930. — Окр. відбитка. — Полтава, 1929. — С. 4—5.
- ⁴[Горленко В.] Т. Шевченко. Гайдамаки. Изд. иллюстрированное художником А. Г. Сластеном // Киев. Старина. — 1886. — Т. 14. — Февраль. — Библиограф. — С. 373. — Підп.: В. Г. Ко.
- ⁵Там само. — С. 375.
- ⁶Відділ рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. — Лист О. Сластьона до П. Мартиновича від 27 квітня 1888 року. — Ф. 11—3. — Од. зб. 144. — Арк. 9 зв. — 10 зв.
- ⁷Там само. Лист О. Сластьона до П. Мартиновича від 3 червня 1888 року. — Арк. 21 зв.
- ⁸Частково реєстр подано у ст.: Лазаревська Катерина. О. М. Лазаревський і старе українське мистецтво // Україна: Наук. двохмісячний українознавства. — К., 1927. — Кн. 4. — С. 89. Див. також: Ханко В. О. Г. Сластьон і декоративне мистецтво та архітектура // Народна творчість та етнографія. — 1983. — № 6 (184). — С. 39—40; його ж. Графічна спадщина Опанаса Сластьона // Образотворче мистецтво. — 1993. — 1 (січ.—лют.). — С. 19.
- ⁹Див. також нашу працю: Опанас Сластьон: Бібліографічний покажчик. — К., 1988. — С. 15.
- ¹⁰Рогозівський Гр. Художник-громадянин // Культура і Побут. — 1928. — 11 груд. — № 6. — С. 6.
- ¹¹Відділ рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. — Лист О. Сластьона до П. Мартиновича від 18 жовтня 1901 року. — Ф. 11—3. — Од. зб. 144. — Арк. 46—46 зв.
- ¹²Архів Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького. Лист О. Сластьона до Д. Яворницького від 17 лютого 1903 року.
- ¹³Там само. Лист О. Сластьона до Д. Яворницького від 22 травня 1904 року.
- ¹⁴Рогозівський Гр. Художник-громадянин. — С. 6.
- ¹⁵Ханко В. Графічна спадщина Опанаса Сластьона. — С. 19.
- ¹⁶Юрченко П. Г. Дерев'яне зодчество: XVIII—XIX ст. — К.: Вид-во Академії архітектури УРСР, 1949. — Рис. 46; Нариси з історії архітектури Української РСР: Дожовт. Період. — К.: Держ. вид-во з будівництва і архітектури УРСР, 1957. — С. 536; Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII—XVIII веков. — М.: Изд-во лит. по строительству, 1967. — С. 98; Всеобщая история архитектуры: В 12 томах. — М.: Изд-во лит. по строительству, 1968. — 6. — С. 388; Історія українського мистецтва: В шести томах. — К.: Гол. Ред. УРЕ, 1968. — Т. 3. — С. 59, 61; там само. — К., 1970. — Т. 4. — Кн. 2. — С. 285 (іл. 179).
- ¹⁷Спис доповідей, що їх читано на прилюдних засіданнях Товариства: 1924 рік // УАН: Звідомлення Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді / За перше п'ятиріччя (1922—1926) — К., 1927. — С. 14. Повідомлення про прочитану доповідь подає також львівський журнал "Стара Україна" (1925. — VII—X. — Х. — С. 160).

Камад І.

З ІСТОРІЇ ПРИСУДЖЕННЯ ІМЕННИХ СТИПЕНДІЙ У ХАРКІВСЬКОМУ ІМПЕРАТОРСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ У ХІХ – НА ПОЧ. ХХ СТ

В наш час, коли вітчизняні вузи переживають кризовий стан, пов'язаний із складним загальнодержавним економічним становищем,

проблема матеріального стану студентів має важливе значення для подальшого розвитку вищої школи на сучасному етапі.

Особливо актуально постають питання вивчення соціально-економічного становища студентів, їх побуту та джерел матеріального забезпечення. Розглянута у статті проблема запровадження і присудження іменних стипендій актуальна в наш час, коли держава, в силу об'єктивних причин, не в змозі фінансувати науку і освіту в повній мірі. Впровадження приватних стипендій дає можливість отримати вищу освіту багатьом талановитим юнакам та дівчатам.

Цікавий досвід дієвості приватних іменних стипендій ми можемо почерпнути з історії Харківського імператорського університету періоду XIX – поч. XX століття.

Ідея виникнення іменних стипендій зародилася у суспільстві ще у I пол. XIX ст. Завдяки співчуттю і бажанню підтримати здібних до наукових знань юнаків з боку приватних осіб, громадських товариств, почасти надходити до Харківського імператорського університету пожертвування у вигляді грошових капіталів.

Однією із важливих статей розподілу спеціальних коштів університету були виплати стипендій і грошової допомоги найбільш обдарованим студентам [1, С.33]. Під час вибору стипендіатів університетом, перевага надавалася малозабезпеченим обдарованим і здібним вихованцям [2, С. 262].

Призначення стипендій, премій і грошової допомоги студентам регламентувалося спеціальними правилами, положеннями та закріплювалося статутом університету. Казеннокошті стипендії поділялися на постійні і тимчасові. Одні із постійних стипендій знаходилися у розпорядженні міністерства народної освіти і призначалися, за визначенням ради університету, по запропонованих факультетами списках. Кількість і розмір стипендій, відповідно на кожному факультеті, була неодинаковою. Казеннокошті стипендії практично не присуджувалися з першого курсу, а визначена для призначення казеннокоштных стипендій сума не завжди відповідала кількості потребуючих і заслуговуючих на стипендії студентів. У відповідності з "Правилами призначення студентам стипендій" стипендіати повинні були після закінчення повного університетського курсу прослужити за призначенням уряду півтора року за кожний рік отримання стипендії у різних відомствах та міністерствах.

Стипендії, що перераховувалися окремими відомствами, надавалися вихованцям університету при умові обов'язкової служби випускників у цих відомствах [3, С. 60].

Через декілька років по заснуванню університету, приватні особи

та різні товариства почали жертвувати, іноді значні, капітали Харківському університету, для запровадження іменних стипендій в пам'ять про відомих людей і визначні події.

Отримання іменних стипендій було пов'язано з більш старанним відношенням студентів до навчання та більш пильним контролем за їх успішністю з боку університету. Правила отримання приватних стипендій, також як і стипендій призначених із коштів державного казначейства, затверджувалися міністерством народної освіти [4, 5].

За встановленими правилами, стипендії призначалися лише обдарованим і недостатньо забезпеченим матеріально студентам, які з свого боку протягом півріччя проявили добру поведінку та успішність, а також отримали позитивні результати під час призначених щорічних іспитів.

Приватні стипендії, присудження яких було пов'язане з обов'язковою послідуючою службою після закінчення університету, призначалися і зберігалися за отримуючими їх студентами на тих же умовах, що і державнокошті стипендії. Іменні стипендії, що не передбачали обов'язкової служби і не були пов'язані з іншими умовами, призначалися лише на одне півріччя і надавалися переважно тим студентам, які отримали кращі оцінки під час іспитів.

Для отримання приватної іменної стипендії студентам кожного факультету пропонувалися теми наукових робіт і особливий усний іспит.

Так виявляли найбільш здібного студента заслуговуючого на отримання тієї чи іншої стипендії. Для складання всіх іспитів спеціальна випробувальна комісія встановлювала термін. Всі письмові роботи необхідно було здати до 31 травня, а на медичному факультеті - до 20 серпня. На основі сукупності результатів іспитів, які свідчили про здібності і успіхи претендентів, деканом та факультетськими зборами складався список студентів претендуючих на звання стипендіата. При відборі стипендіатів бралось до уваги:

а) рівень талановитості пошукача; б) кількість зарахованих півріч; в) знання іноземних мов; г) відомості про успішність прослуханих курсів;

д) задовільне відвідування лекцій та їх конспектування; е) старанна поведінка.

На відміну від казеннокоштных стипендій, іменні - надавалися не завжди тільки особам християнського віроісповідання і не завжди були пов'язані з обов'язковою службою після закінчення навчання в університеті.

Від студентів, що отримували стипендію, вимагали точного дотримання всіх умов заліку півріч, в тому числі пункту про залік півріч. Обов'яз-

ковою вимогою було предоставлення записів або конспектів прослуханих студентами лекцій. Порушення якого-небудь з цих пунктів каралося позбавленням стипендії навіть раніше, ніж закінчиться те півріччя, на яке вона давалася. Студенти, які отримували стипендію або допомогу, звільнялися від внесення оплати за лекції, що прослуховувалися. В окремих випадках від плати за навчання звільнялися і стипендіати приватних осіб і товариств, якщо їм право призначати ці стипендії надавалося університету. Такою була особлива постанова правління, затверджена опікуном. Але правилами був обумовлений спеціальний пункт, за яким загальна кількість студентів, звільнених від внесення оплати, не перевищувало 15% від кількості всіх студентів.

За період XIX – поч. XX ст. у Харківському університеті поступово було засновано більше 200 іменних стипендій. Це свідчить про сталу традицію меценатства у м.Харкові.

Першим прикладом щедрої пожертви капіталу університету для призначення іменних стипендій був заповіт колежського радника

М.О. Парпури у 1828 р. Загальний капітал заповіту становив 20122 крб., завдяки чому було засновано дві стипендії його імені у розмірі 350 крб. на рік. Ця стипендія призначалася для студентів медичного факультету, вихованців Чернігівської і Новгород-Сіверської гімназії [7, С.1].

У 1853 –1854 рр. Д. А. Донець-Захаржевській, після обрання його Почесним членом Харківського університету, пожертвував на утримання двох стипендіатів-студентів дворянського походження з Ізюмського і Змієвського повітів капітал у розмірі 8571 крб. Розмір стипендій становив 300 крб. на рік. [2; 164] Стипендіати рекомендувалися університету предводителями дворянства Ізюмського і Змієвського повіту через губернаторського представника і затверджувалися по рекомендації ректора університету опікуном Харківського учбового округу [6,с.7-8].

З 60-х років XIX ст. жертвування капіталів для встановлення іменних стипендій з боку харківської прогресивної громадськості більш активізувалося. В наступному десятилітті майже щорічно знаходилися благодійники, які з різних причин усвідомлювали необхідність матеріально підтримати харківське студентство, залишаючи вдячну пам'ять про себе і своїх близьких.

Часто, передані університету капітали дозволяли виплачувати по декілька стипендій.

У 1863 р. засновується стипендія імені заслуженого професора Харківського університету Т.Ф.Осиповського на капітал 12000 крб., пожертвований дійсним статським радником Осиповським. Друга стипендія його імені була затвердження Попечителем Харківського учбового округу у

1903 р. у розмірі 200 крб. на рік. Стипендія надавалася студентам незалежно від факультету [8,с.10].

У 1870 р. були встановлені дві стипендії імені Почту Його Імператорської Величності, колишнього начальника Харківської губернії, генерал-майора П.П.Дурново. Капітал пожертвував П.П.Дурново, він становив 10700 крб [7,с.3].

У цьому ж році було засновано п'ять стипендій імені дійсного статського радника Т.О. Ходовського у розмірі 295 крб.64 коп.на рік кожна.

Але найбільшу кількість стипендій в означений період було засновано на кошти, заповідані університету вдовою статського радника Г.Я. Биковського та статського радника І.Г.Харитоненка.

У 1877 р. були встановлені 21 стипендія імені статського радника М.Я.Биковського в розмірі 300 крб. Стипендіатами виступали переважно діти чиновників, що служили в місті Старобільську та його повітах і навчалися на історико-філологічному факультеті [9 ,с.9].

У 1885 р. на кошти І.Г.Харитоненко були встановлені три категорії стипендій: одна- стипендія імені Імператора Олександра II; друга - імені "в Бозі почившого" Імператора Олександра III і 18 - імені статського радника Харитоненка по 300 крб. на рік. Капітал, пожертвований І.Г.Харитоненком становив 6000 крб., що вносилися щорічно в кошторис витрат по Харківському університету [3, с.62].

Засновниками стипендій виступали не лише окремі приватні особи, але і цілі сім'ї в декількох поколіннях. Таким прикладом є сім'я потомственного Почесного громадянина Харкова першої гільдії купця Р.О.Рубінштейна. У 1875 р. була встановлена перша фамільна стипендія купця Р.О.Рубінштейна у розмірі 179 крб. на рік. Сума капіталу становила 4400 крб. У 1896 р. була встановлена стипендія імені потомственного Почесного громадянина А.Р.Рубінштейна. Сума капіталу становила 5000 крб. По духовному заповіту А.Р.Рубінштейна у 1904 р. засновується третя стипендія імені І.О. Рубінштейна в розмірі 193 крб. 80 коп. в рік. Загальна сума капіталу становила 5000 крб. По заповіту потомственного-громадянина Д.А.Рубінштейна була встановлена четверта сімейна стипендія його імені у розмірі 282 крб. 62 коп. Сума цього капіталу становила 5950 крб. [3, с.15-17].

Поряд з приватними особами, стипендії засновували різні товариства і організації. У 1871 р. в пам'ять про колишнього голову товариства допомоги бідним літераторам і вченим Є.П. Ковалевського було встановлено дві стипендії його імені. Стипендіата обирав комітет товариства по узгодженню з радою Харківського університету. Ця стипендія розповсюджувалася також і на кандидатів, бажаючих скласти іспит на ступінь магістра або доктора [7, с.4].

У 1877 р. була встановлена стипендія імені імператора Олександра І на капітал, пожертвований Пензенськими губернськими земськими зборами в ознаменування 100-літньої річниці від дня народження імператора Олександра І, в царювання якого була відновлена Пензенська губернія. Цей капітал становив 6600 крб., а розмір стипендії - 246 крб. 40 коп. Право вибору стипендіата надавалося Пензенським земським зборам. Перевага надавалася студенту, що закінчив курс в Пензенській гімназії, переважно дітям офіцерів і нижчих чинів, що загинули під час турецької війни 1877-1878 рр.[3, с.13].

У 1879 р. була встановлена стипендія імені колежського радника Бієнка в 50 крб. Її засновниками виступили офіцери і службовці 84-го Ширванського полку, що пожертвували 1500 крб. Стипендія надавалася студентам медичного факультету для оплати за право слухати лекції в університеті [3, с.30].

У 1880 р. була встановлена стипендія імені В.М.Каразіна до сторіччя від його дня народження. Капітал для цієї мети був виділений Харківськими губернськими земськими зборами і становив 6500 крб. Призначалася стипендія у розмірі 246 крб. 20 коп. Стипендіат обирався Харківською губернською земською управою і отримував стипендію, починаючи з другого курсу. Перевага надавалася студентам Харківської губернії [7,с.12].

Деякі іменні стипендії присуджувалися різними приватними особами і установами і видавалися з депозитів університету [8,с.60-65]. До таких стипендій відносилися наступні.

У 1901 р. Курськими Дворянськими Губернськими Зборами 12 грудня 1899р. були встановлені 4 стипендії Харківського Імператорського університету. Пріоритет в їх отриманні надавався молодим людям, що закінчили середні учбові заклади м. Курська і колишнім вихованцям Курського Дворянського пансіону-притулку. Розмір стипендії становив 300 крб. Право призначати стипендію надавалося предводителю Курського Дворянства.

При Харківському університеті були дві дворянські стипендії Облaстi Вiйська Донського: одна імені Генерал-лейтенанта Д.І.Орлова, а друга імені Дійсного Статського Радника М.С.Маркова. Перевага в її отриманні надавалася дітям потомствених дворян Облaстi Вiйська Донського, а стипендія Маркова надавалася дітям найбідніших дворян і чиновників - уродженців Облaстi Вiйська Донського. Капітал становив 8000 крб., а кожна стипендія - 300 крб. на рік.

У 1903 р. Міністерством Народної Освіти на капітал у 8000 крб., пожертвований киргизами Петровського повіту Сир-Дар'янської губернії, була заснована стипендія в пам'ять священної коронації Іх Імператорсь-

ких Величностей. Стипендіатами призначалися переважно діти киргизів Петровського повіту, а за відсутності таких російські вихованці гімназії Петровського повіту. Користування цією стипендією не накладало на стипендіата ніяких обов'язків.

У цьому ж році була встановлена стипендія Дворянства Полтавської губернії.

10 лютого 1904 р. збори депутатів дворянства Харківської губернії постановило: до сторіччя Харківського університету на основі закону 25 травня 1899 р. при університеті заснувати 11 стипендій по 300 крб. кожна. Ця постанова була затверджена черговими Харківськими губернськими дворянськими зборами 2 жовтня 1906 р.

Необхідно зазначити, що всі запроваджені при Харківському університеті іменні стипендії регулярно присуджувалися з моменту їх встановлення і до кінця періоду, що вивчається (до 1917р.)

Аналізуючи зведення про встановлення іменних стипендій, можна говорити про поступову демократизацію суспільства, оскільки запровадження таких стипендій давало можливість отримати вищу освіту та створити сприятливі умови для навчання всіх прошарків суспільства. З 1819 р. було дозволено приймати до складу казеннокоштных студентів на медичний факультет і представників податного стану. [10, с.859]

Досліджуючи матеріали з історії заснування іменних стипендій, можна помітити переважну потребу суспільства у фахівцях медичного і юридичного профілю. Саме цим можна пояснити той факт, що на медичному і юридичному факультетах Харківського університету протягом всього XIX і початку XX ст. була найбільша кількість студентів і засновано найбільше число іменних стипендій. Ця потреба свідчить про розвиток нових відносин в суспільстві на шляху становлення капіталізму, а також про загальний духовний прогрес.

Розглядаючи динаміку зростання кількості студентів Харківського університету протягом першого 100-річчя його існування та зростання складу студентів по факультетах, можна зробити висновок, що кількість стипендій впливала на чисельність студентської молоді університету. Хоча це був не єдиний фактор для розвитку вищої освіти у Харкові у XIX – на поч. XX ст. Збільшення студентської молоді також залежало і від наявності середніх навчальних закладів та їх загального освітнього рівня, усвідомлення суспільством користі від наукових знань, потреби суспільства у тих чи інших спеціалістах. З відкриттям Харківського університету ці перешкоди почали усуватися. Наприклад, уже з другої чверті XIX ст. кількість студентів Харківського університету збільшилася до 300 студентів, а на середину XIX ст. - перевищувала 500 [11, с.5,6].

Впровадження іменних стипендій залежало від певних факторів суспільного характеру. Про це говорить і періодичність заснування таких стипендій. Більша частина існуючих при Харківському університеті іменних стипендій припадає на останню четверть ХІХ – поч. ХХ ст. - період, коли з розвитком капіталістичних відносин швидко зростає потреба у висококваліфікованих спеціалістах та постала очевидна необхідність у підйомі освіченості суспільства і розвитку науки.

Але для того, щоб зробити висновки про співвідношення забезпечених і малозабезпечених студентів Харківського університету означеного періоду та їх матеріальне становище необхідно проаналізувати фактичний матеріал про розміри студентського бюджету, що складався із всіх статей і витрат, необхідних для забезпечення достатнього прожиткового мінімуму і організації навчального процесу. Необхідно провести узагальнюючий порівняльний аналіз, який охоплює всі питання матеріального забезпечення студентів, залучаючи і матеріали інших вищих навчальних закладів визначеного періоду.

¹Университетский устав 1863 года. – СПб., 1863. — С. 33.

²Устав императорского Харьковского университета // Периодические сочинения о успехах народного. – СПб., 1805. - № 10. — С. 262.

³Правила стипендий, пособий, премий и прочих капиталов, существующих при Императорском Харьковском университете. - Х., 1913. — С. 60.

⁴Правила о состязательных испытаниях студентов университетов на стипендии и пособия испытаниях и о наблюдениях за занятиями стипендиатов. - Х., 1887; Правила для студентов и посторонних слушателей императорских Российских университетов. - Х., 1897. — С. 1.

⁵Правила стипендий и премий, существующих при императорском Харьковском университете на счет капиталов, пожертвованных университету для этой цели разными лицами.- Х., 1886. — С. 1.

⁶Свод правил, на основании которых предоставляется студентам императорского Харьковского университета пользоваться стипендиями разных наименований.- Х, 1860. — С. 7-8.

⁷Правила стипендий и премий, существующих при Императорском Харьковском университете на счет капиталов, пожертвованных университету для этой цели разными лицами.- Х., 1909. — С. 10.

⁸Правила стипендий и премий... — Х., 1886. — С. 3.

⁹Правила стипендий и премий, существующих при Императорском Харьковском университете на счет капиталов, пожертвованных университету для этой цели разными лицами.- Х., 1889. — С. 9.

¹⁰Правила стипендий, пособий, премий и прочих... — С. 62.

¹¹Там само. — С. 15-17.

¹²Правила стипендий и премий... — Х., 1886. — С. 4.

¹³Правила стипендий и премий... — С. 13.

¹⁴Там само. — С. 30.

¹⁵Правила стипендий и премий... — Х., 1886. — С. 12.

¹⁶Правила стипендий и премий... — Х., 1909. — С. 60-65.

¹⁷Багалея Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам) -

Т.2. 1815 – 1835 гг. – X., 1904. — С. 859.

¹⁸ Историко-статистические записки об императорском Харьковском университете и его заведениях от основания университета до 1859 года / Сост. К.Фойгтом. - X., 1859. — X., 1859. — С. 5, 6.

Гаврилюк Л.

СТАНОВЛЕННЯ УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ ПРИРОДНИЧИХ МУЗЕЇВ (XIX — початок XX ст.)

Університети на території України мають досить довгу історію. Вони виникають у різний час у містах, які входили до складу як Росії, так і Австро-Угорщини. Різноманітними були і обставини їх створення. Часто вони з'являлися на базі інших учбових закладів. Саме так на базі ієзуїтської колегії у 1661 р. було утворено Львівський університет. Він почав існувати як Академія з правами та привілеями університету і пройшов складний шлях розвитку в умовах Польщі, а потім Австро-Угорщини: був академією, ліцеєм тощо. Цілий ряд університетів з'являється на території України у XIX ст. Ще на початку сторіччя у 1805 р. було відкрито Харківський університет. В 1834 р. засновано Київський університет. Набагато пізніше, у 1865 р. в Одесі на базі Рішельєвського ліцею було створено Новоросійський університет. Чернівецький університет було відкрито у 1875 р. на базі духовної семінарії.

Їх поява стимулювала процес збирання, дослідження та зберігання природничих пам'яток. І часто практично одночасно з заснуванням вищих учбових закладів починають виникати університетські музеї — мінералогії, зоології, геології. Біля витоків цих музеїв стояло багато відомих вчених.

Так, у 1807 р., майже відразу після відкриття Харківського університету у ньому було створено найстаріший на Україні мінералогічний музей. В його основу лягли дві великі колекції, куплені у тому ж році при посередництві першого попечителя Харківського учбового округу графа С.Потоцького: професора Андре, яка нараховувала більше 5 тисяч штуфів мінералів різних родовищ Західної Європи і велику кількість скам'янілостей, і колекція Четті з більше 500 штуфів мінералів¹. Колекція Андре, яку він збирав протягом сорока років, включала мінерали групи кварцу, цеоліти, колекція Четті — піроксени, польові шпати тощо.

У 20-х роках XIX ст. завідучим музеєм став І.Криницький. Він привів колекції у порядок: визначив мінерали, систематично розташував їх, забезпечив номерами. Ним, по суті, було складено перший систематичний каталог музею — описано більше 6 тисяч штуфів мінералів з музейної

колекції. Він також визначив багато скам'янілостей, які з часом були передані до геологічного музею університету.

З мінералогічним музеєм пов'язано багато імен відомих геологів. Так, протягом 26 років його очолював відомий гідрогеолог професор Н.Борисяк, який вперше описав геологію Харківського артезианського басейну та виказав ідею так званого Великого Донбасу. Ще довше — 36 років — ним керував кристалограф і петрограф професор О.Бріо. У цей час фонди музею систематично поповнювалися. Щорічно до них надходило по декілька сот зразків мінералів, а в окремі роки — навіть більше тисячі. Серед них — цінні палеонтологічні і петрографічні колекції з усіх систем, що мали розвиток на Півдні Росії. У 1907 р. колекція музею нараховувала біля 19 тисяч екземплярів мінералів². Музей переріс рамки суто учбового, дістав наукове значення — він став центром науково-дослідної діяльності в галузі петрографії кристалічних порід.

У 1866 р. з мінералогічного музею виділився новий — геологічний. Основу його склали петрографічні і палеонтологічні колекції мінералогічного музею, до складу яких входили: колекція кам'яновугільних порід та юрських скам'янілостей, колекція гірських порід Донбасу, гірських порід та скам'янілостей переважно третинної системи Півдня Росії. До музею поступали також цілком колекції, зібрані під час геологічних екскурсій. Так, від відомого геолога професора О.Гурова музей отримав обширні фіто- та зоопалеонтологічні колекції, зібрані ним під час розвідок корисних копалин для місцевої гірничої промисловості. Усього в різний час він подарував музею понад 4,5 тисячі номерів гірських порід та скам'янілостей, зібраних на Півдні Росії³. Геологічний музей теж слугував не тільки навчальним цілям. Його багата експозиція привертала увагу гірничих діячів, які могли одержати у ньому дані відносно місцевих геологічних умов корисних копалин, що розроблюються.

Ще один музей Харківського університету — зоологічний — було засновано у 1807 р., коли для нього було куплено зоологічну колекцію Четті, у складі якої були корали, морські їжаки та зірки, черепашки, метелики, жуки та чучела птахів. Багато вчених приклали зусилля для росту та набуття повноти фондів музею. Так, певний час його завідуючим був професор О.Нікольський, який поклав початок колекції російських хребетних, у якій особливо повно були представлені російські плазуни та амфібії. З 149 видів їх, які притаманні Російській імперії, О.М.Нікольському вдалося виключно у вигляді пожертвувань та шляхом обміну дублетів зібрати 93 види⁴. Ще один завідуючий — І.Криницький — систематизував музейне зібрання, склавши його каталог.

Учбового призначення колекції формували і музеї Київського уні-

верситету — мінералогічний та зоологічний, початок яким було покладено із заснуванням цього вищого учбового закладу. Вони поповнювали свої зібрання матеріалами з України, Росії, а по-можливості, й з усіх країн світу.

У 1865 р., одночасно зі створенням Новоросійського університету, з'являються його музеї. Так було утворено зоологічний і мінералогічний музеї на основі природознавчого кабінету Рішельєвського ліцею. До зоологічного музею перейшли колекційні зібрання професору ліцею О.Нордмана — відомого натураліста, дослідника фауни Чорного моря та Причорномор'я.

Одним з організаторів музею був професор зоології І.Маркузен. Вже в кінці 70-х — на початку 80-х років музей став відігравати помітну роль у підготовці зоологів. З ним пов'язані імена відомих вчених — протягом деякого часу його керівниками були видатний біолог, майбутній лауреат Нобелівської премії І.Мечников, О.Ковалевський та В.Зеленський. Під керівництвом останнього музей став одним з кращих університетських зоологічних музеїв у тодішній Росії. Його експозиція представляла майже усі існуючі систематичні групи світової фауни. Музей представляв інтерес не тільки для студентів, але і для широкого загалу і був доступним для відвідувачів.

Велика кількість експонатів потрапила з ліцею і до мінералогічного музею — біля 7 тисяч назв мінералів. Серед них понад 2 тисячі зразків складала колекція мінералів, гірських порід та руд, зібрана професорами Гассгаеном, Байковим і Маркузеном⁵. І.Маркузен став першим завідуючим музею. Серед експонатів музею слід згадати про одну з найкращих у Росії колекцію метеоритів з різних місцевостей, яка мала велику наукову цінність. До неї входив, зокрема, метеорит, просякнутий органічними речовинами, знайдений у Херсонській губернії. Зібрав цю колекцію професор Р.Прендель, якому належала ініціатива організації вивчення метеоритів у масштабі усієї країни.

У 1872 р. з мінералогічного музею виділився геологічний. До нього відійшли колекції скам'янілостей та гірських порід. Очолив музей відомий гідрогеолог М.Головкінський.

У 1903 р. було покладено початок ботанічному музею. Велика кількість експонатів перейшла до нього з ліцею. Серед них — гербарій місцевої флори, що складався з 7 тисяч екземплярів. У 1886 р. для майбутнього ботанічного музею зробив пожертвування директор Імператорського ботанічного саду у Петербурзі Регель: він подарував цінну колекцію рослин алтайської, анатолійської, персидської та бразильської флори⁶. Організував музей і завідував ним відомий вчений професор

ботаніки Л.Ценковський. Фонди нового музею почали збагачуватись одразу ж після його заснування. Вже в 1903 р. для нього було закуплено гербарій північної частини Таврійської губернії Й.Пачоського⁷.

Цікаві музеї існували і при університетах, які працювали на українських землях, що входили до складу Австро-Угорщини. У Львівському університеті в середині ХІХ ст. відкриваються музеї природничого профілю. Так, у 1852/53 навчальному році створюється музей мінералогії, засновником та першим керівником якого був професор природознавства Г.Лобажевський. В музеї збиралися як мінералогічні, так і геологічні та палеонтологічні колекції. Великий внесок до його фондів зробив випускник, а потім викладач університету С.Дунін-Барковський. Він займався переважно хіміко-мінералогічними дослідженнями різних мінералів, у тому числі з Галичини та Буковини, і у 1868 р. у Франції вийшла його праця, присвячена статистичним даним видобутку руди у Галичині⁸. Подарована ним колекція лягла в основу мінералогічного музею. У 1905 р. з нього виділився музей геології, до якого перейшли геологічні і палеонтологічні колекції.

Багато професорів співробітничали з цими музеями, передавали до них свої колекції. Так, видатний мінералог і петрограф, засновник сучасної петрографії Ф.Циркель зібрав і передав до мінералогічного музею колекцію місцевих осадових порід, комплексу порід Карпат і Прикарпаття. Його вклад у експозицію був настільки значним, що наприкінці ХІХ ст., коли у музеї була 31 вітрина з експонатами, 14 з них містили вивернуті і місцеві осадові породи, зібрані виключно Ф.Циркелем⁹. Р.Зубер, відомий спеціаліст з геології нафти, передав до цього ж музею свою колекцію коралів.

У 1884 р. створено зоологічний музей університету. Його засновником був відомий іхтіолог, орнітолог і географ Б.Дибовський. Спочатку у музеї містилося всього порядку тисячі екземплярів експонатів. Б.Дибовський особисто сильно збагатив експозицію музею колекціями, зібраними ним у Сибіру (в тому числі і під час заслання) і на Далекому Сході. Серед них — молюски Байкалу, Камчатки, птахи Східного Сибіру, колекції комах, ракоподібних, хребетних озера Байкал, дослідженню якого він поклав початок, та його околиць¹⁰. Один з найцінніших експонатів музею — скелет морської корови (Стеллера). Великий, довжиною понад 5 метрів, скелет отримав професор Б.Дибовський від населення на Камчатці. Відкрита у 1741 р. біля берегів Командорських островів, ця тварина вже через чверть віку була повністю знищена. У світі збереглося всього декілька екземплярів цілих скелетів цієї корови, і небагато музеїв світу могли похвалитися такими експонатами.

В 1875/76 навчальному році, першому після відкриття Чернівецького університету, в ньому було утворено геолого-географічний музей. Трохи пізніше, у 1877 р. відкрився зоологічний музей.

За період ХІХ-го — на початку ХХ-го сторіччя на українських землях сформувалась ціла мережа університетських природничих музеїв. Хоча обсяг музейних зібрань, як і наукова цінність їх експонатів були різними, усі музеї в міру сил слугували справі підготовки фахівців. Вони згуртували навколо себе як відомих вчених, так і наукову молодь і перетворилися на своєрідні наукові центри. Існування цих музеїв сприяло підвищенню наукового і загальнокультурного рівня як студентів, так і широкого загалу.

Література:

- ¹ Логвиненко Н.В. Минералогический музей ХГУ им.А.М.Горького // Ученые записки ХГУ. — Т. 61. — 1955. — С. 35-36.
- ² Отчет о состоянии и деятельности имп. Харьковского университета за 1907 г. // Записки Харьковского имп. университета. 1907. — Кн. 3-4. — 1908. — С. 75-76.
- ³ Физико-математический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования. 1805-1905. — Харьков, 1908. — С. 318.
- ⁴ Там само. — С. 332.
- ⁵ Двадцатипятилетие имп. Новороссийского университета. Историческая записка А.И.Маркевича. — Одесса, 1890. — С. 635.
- ⁶ Там само. — С. 638.
- ⁷ Отчет о состоянии имп. Новороссийского университета за 1903 г. // Записки имп. Новороссийского университета. — Т. 97. — 1904. — С. 49-50.
- ⁸ Лазаренко Е.К. Из истории минералогии и петрографии во Львовском университете // Минералогический сборник. — №8. — 1954. — С. 375.
- ⁹ Лазаренко Е.К., Коробцова М.С. Сто лет минералогического музея Львовского университета им.Ив.Франко // Минералогический сборник. — №7. — 1953. — с. 328.
- ¹⁰ Винкевич Г.А. Б.И.Дыбовский. Основные этапы жизни и деятельности. — Иркутск, 1961.

Савчук О.

МУЗЕЇ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ І УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ НА ПОЧАТКУ 70-х рр. ХХ ст.

Наприкінці 60-х, початку 70-х років Українське товариство охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК) розробило ряд цікавих програм збереження унікальної народної спадщини. Серед них стало спорудження у м.Києві Музею народної архітектури і побуду України. 4 лютого 1969 р. політбюро ЦК Компартії України, заслухавши висновки комісії у складі Н.Т.Кальченка, М.О.Соболя, П.Т.Тронька, затвердила спеціальні заходи по

організації унікального скандену, розрахованого на зацікавлену участь у його реалізації Академії наук України, Міністерства культури, Держбуду республіки, які зобов'язувалися налагодити систематичну роботу по виявленню пам'яток народного будівництва — житлових, громадських, господарських, виробничих та інших будівель, відповідного побутового начиння, виробів народного мистецтва, ремесла, знарядь праці та інших. Фінансування згаданих робіт, рішенням вищого політичного керівництва покладалося на Українське товариство охорони пам'яток історії та культури¹.

Значення запланованої роботи важко переоцінити, оскільки вона, чи не вперше в Україні, ознаменувала собою початок систематичного виявлення, дослідження, фіксацію пам'яток народної культури.

На перших етапах безпосередніми виконавцями цієї роботи стали спеціальні комісії у областях, утворені за участю працівників обласного управління культури, обласного відділу у справах будівництва і архітектури, обласної організації УТОПІК, райвиконкомів. Наскільки ефективною була діяльність згаданих комісій, свідчать факти, пов'язані з їх функціонуванням на Полтавщині.

У 1969—1970 рр. на основі натурних досліджень тут було виявлено близько 50 пам'яток народної архітектури і побуту. Лише у Диканському і Зіньківському районах було досліджено і описано 25 унікальних історико-культурних об'єктів.

Важливо, що робота по виявленню і дослідженню пам'яток народної культури здійснювалася за безпосередньою участю наукових співробітників Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук України, інших науково-дослідних установ республіки. Серед консультантів проекту знаходимо прізвища таких відомих фахівців як Г.Н.Логвин, Т.В.Косміна, В.І.Наулко, І.О.Ігнаткін, В.Ф.Горленко та інші. Безпосереднє керівництво роботою здійснювали також члени-кореспонденти Академії наук України М.Є.Сиваченко, К.Г.Гуслистий².

Необхідно відзначити, що всі підготовчі роботи по формуванню експозиції музею народної архітектури і побуту здійснювалися винятково швидкими темпами. Вже на період 1970—1972 рр. його працівниками було проведено понад 150 польових експедицій, виявлено більше 2 тис. пам'яток народної архітектури, придбано близько 20 тис. різноманітних етнографічних експонатів. Організатором всієї цієї роботи, як і раніше, виступало УТОПІК, яке на 1 листопада 1972 р. витратило на музей 768 тис.крб., в т.ч. на капітальне будівництво 650 тис.крб., придбання експонатів 118 тис.крб.³, а надалі внесок товариства на музей становить 1,5 млн. щорічно.

Завдяки зусиллям ентузіастів музей став справжньою скарбницею архітектурних і етнографічних пам'яток нашого народу. На 1986 рік у ньому було встановлено близько 300 експонатів — кращих зразків народної архітектури житлових, господарських, виробничих, громадських та культових споруд, що відбивають традиційні будівельні прийоми, дають уявлення про характер планування та забудови старовинних, поселень. Більшість архітектурних об'єктів, представлених у музеї, датується XVIII—XIX ст. А особливою його окрасою стала відома пам'ятка початку XVII ст. — Михайлівська церква з с.Дорожне Київської області та унікальна хата з с.Самари Волинської області, збудована в 1587 р.

Винятково важливим є те, що музей під відкритим небом представляє народну архітектуру та побут комплексно і послідовно, у міцному зв'язку демонструє близько 10 тисяч етнографічних експонатів встановлених в інтер'єрі архітектурних споруд.

Загалом у фондах музею налічується більше 45 тисяч оригінальних етнографічних експонатів — зразків народного одягу, вишивок, живопису, знарядь праці, побутових речей, предметів ковальського, гончарського, шевського та багатьох інших промислів, старовинних музичних інструментів⁴.

Створення музею під відкритим небом у Києві, сприяло поширенню ідеї організації аналогічних музеїв у інших регіонах України. Так, зважаючи на своєрідність гуцульського мистецтва, Івано-Франківська обласна організація УТОПІК прийняла рішення про створення обласного музею під відкритим небом у Косові. З цією метою вже на початковому етапі Івано-Франківський облвиконком виділив 12 тис.крб.

Виходячи з поставлених завдань, активісти-краєзнавці області провели облік наявних у регіоні експонатів. За їх пропозицією до Косова було перевезено 2 гуцульські хати, стайня, Чарганівська церква, виконана у гуцульському стилі. Надалі передбачалося встановлення млина, реставрацію якого взяв на себе місцевий лісокомбінат⁵. Експозиція вищезазначеного музею будувалася таким чином, щоб відобразити дерев'яне будівництво у краї, кераміку, вишивку, випалювання по дереву⁶.

Подібний етнографічний музей було відкрито і в м.Переяславі-Хмельницькому Київської області. У ньому з усіх куточків Середнього Придніпров'я було зібрано селянські хати, житла бондаря, гончара, чинбаря, млини, церкви, комори й інші експонати⁷.

У 1979 р. етнографічний музей відкрив свою експозицію в Каневі Черкаської області⁸. Самобутній побут, народна архітектура була представлена у Закарпатському музеї народної архітектури і побуту, відкритому в Ужгороді⁹.

Розширення мережі етнографічних музеїв викликало стурбованість вищого політичного керівництва, що вбачало у цьому культивування націоналістичних тенденцій. Негативні процеси, які особливо помітно спостерігалися на початку 70-х рр., торкнулись також і справи спорудження Музею народної архітектури і побуту України, який лякав деяких заповідливих ідеологів своєю яскраво вираженою національною спрямованістю. Комісія за комісією, скрупульозно перевіряла всі, без виключення, сторони діяльності музею, політичну благонадійність його працівників. У сконцентрованому вигляді висновки комісій знайшли своє відображення у доповідній записці ЦК Компартії України від 11 грудня 1972 р. за підписом В.Маланчука, В.Іващенко, С.Безклубенка, де вказувалося, що проведена перевірка показала наявність у роботі по створенню музею «суттєвих організаційних та ідейно-політичних прорахунків та недоліків».

У вказаному документі зазначалося, що у музеї «порушуються принципи ідейно-художнього спрямування архітектурного комплексу, в організації добору та придбанні експонатів мають місце прояви стихійності і самопливу, відсутні наукові критерії та підхід. Так, у розробленому проєкті експозиції музею помітне замилювання патріархальною старовиною. Серед зібраних речей мало таких, які дають уявлення про класові протиріччя та соціальну нерівність в українському дореволюційному селі. Автори окремих розділів експозицій, добираючи пам'ятки матеріальної та духовної культури ХІХ — початку ХХ ст., не завжди дотримуються принципів історизму, залишають поза увагою міста з його різким класовим розшаруванням. У здійснюваній роботі не передбачено показу змін, що відбулися у житті та побуті трудящих республіки за роки Радянської влади...

Серйозні недоліки допущені у доборі кадрів працівників музею. Так, внаслідок виявленої нерозбірливості у доборі кадрів та притуплення політичної пильності, на роботу у музей були прийняті на посаду художника-реставратора Сергієнко О.Ф., виключеного з Київського медінституту за ворожі прояви, на посаду зав.фондами музею — Ковгар В.В., колишній випускник факультету журналістики Київського університету. Обидва вони використовували роботу у музеї як ширму для проведення націоналістичної пропаганди, виготовлення та поширення «самвидавських писань». Сергієнко і Ковгар за антирадянську діяльність заарештовані¹⁰.

Подібна негативна оцінка окремих національно-культурних проєктів, здійснюваних за участю УТОПІК, накладала свою оцінку і на діяльність Українського товариства охорони пам'яток у цілому. З жовтня 1972 р. політбюро ЦК Компартії України, розглянувши питання «Про роботу Ук-

раїнського товариства охорони пам'яток історії та культури», відзначило в його діяльності прояви милування старовиною, захоплення патріархальщиною, нечіткі ідейні позиції¹¹.

Не обминали своєю критикою Українське товариство охорони пам'яток історії та культури і окремі місцеві партійно-радянські керівники. Показовим у цьому плані є виступ на Квітневому (1973 р.) пленумі ЦК Компартії України першого секретаря Кримського обкому КПУ М.К.Кириченка, де говорилося: «Декілька слів про роботу Товариства по охороні пам'ятників. Товариш Тронько Петро Тимофійович, ну що ви охороняєте? На відбудову Генуезької фортеці асигновано 30 тис., Євпаторійської мечеті 3 тис. Не з того справу треба було починати. Мені здається, що треба зберігати пам'ять про мільйони і мільйони радянських людей, які загинули за наше щасливе майбутнє. А на це відпускається буквально гроші. Або по Запорізькій Січі... Ми вважаємо, що у всьому повинна бути міра, щоб був класовий партійний підхід. Навіщо будувати там такий великий меморіал? Нам необхідно виховувати молоде покоління на бойових і трудових традиціях, подвигах героїв громадянської і Великої Вітчизняної воєн...»¹².

Таким чином, рішення, прийняті вищим політичним керівництвом республіки, хоча і певною мірою обмежили і звузили діяльність УТОПІК, стали причиною відходу від нього частини національно-свідомої інтелігенції, однак не примусили його відмовитися від участі у реалізації ряду інших національно-культурних програм збереження історико-культурної спадщини народу.

¹ НА УТОПІК. Матеріали до засідання правління. — Спр. 29. — Арк. 6-7.

² Там само.—Ф. 4633, спр. 166. — Арк.3-4.

³ Центральний державний архів громадських організацій України (далі ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 32, спр. 657. — Арк. 2.

⁴ Кашка М.І. Сьогодні і завтра охорони пам'яток України. — К., 1986. — С. 10-11.

⁵ Державний архів Івано-Франківської області (далі ДАІФО). — Ф. Р-2042, оп. 1, спр. 7. — Арк. 25-26.

⁶ Там само. — Арк. 27.

⁷ Киянський Д. «Золоте кільце» України // Вечірній Київ. — 1982. — 10 травня.

⁸ Поточний архів Кабінету Міністрів України. — Ф. Р-2, оп. 14, спр. 2775. — Арк. 278-300.

⁹ ЦДАВО України. — Ф. 5116, оп. 19, спр. 51. — Арк. 117.

¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 32, спр. 657. — Арк. 3.

¹¹ З любов'ю до України. — К., 1995. — С. 106

¹² Радянська Україна. — 1973. — 19 квітня.

ЦІКАВИЙ ДОКУМЕНТ З ІСТОРІЇ МИРГОРОДСЬКОГО МУЗЕЮ

30-ті роки нашого століття – надзвичайно складний та суперечливий етап у розвитку вітчизняного музейництва. Саме тоді під тиском навіязаних науковцям офіційними радянськими та партійними ідеологами вульгарно-соціологічних схем розвитку суспільства відбувалася перебудова експозицій музеїв, велась боротьба проти “фетишу” речей в них, які нерідко підмінялися схоластичними схемами, графіками тощо. На жаль, і до сьогодні об’єктивна історія музейного будівництва того часу не написана: спочатку на перешкоді стояли явища ідеологічного характеру, а нині – в першу чергу відсутність необхідних дослідникам матеріалів. Тим більшу цікавість представляє складений співробітником Всеукраїнського історичного музею М.Горватом в лютому 1933 р. за дорученням Наркомуносвіти України Акт перевірки Миргородського районного музею.

Документ фіксує стан музейного закладу на початок 30-х років. Однак, увагу дослідників, думається, приверне і названа в ньому дата заснування музею – 1917 р. Не виключено, що історія Миргородського музею розпочалася саме того року, оскільки після повалення російського самодержавства в Україні розпочався масовий рух за збереження історико-культурної спадщини, який знайшов підтримку з боку нових органів державної влади.

На жаль, на початку 30-х років радянські органи часто лише створювали перешкоди на шляху розвитку музеїв. Як видно з акту огляду Миргородського музею, вони гальмували і його роботу. Чого варте хоча б свавільне вилучення місцевим райвно двох музейних кімнат. Та й розпочата в листопаді 1932 р. реекспозиція у відповідності до марксистсько-ленінської схеми розвитку людського суспільства навряд чи сприяла зростанню авторитету музейного закладу та розгортанню його діяльності. Адже співробітники музею змушені були концентрувати свої зусилля на виготовленні різного роду щитів, плакатів, схем, які досить часто зустрічаються і в наведеній у акті характеристиці відділів музею.

На нашу думку, вона приверне увагу не лише дослідників історії Миргородського музею, оскільки дає не лише опис найбільш цінних його експонатів, а й схему їх розміщення по відділах. Отже, на основі акту обстеження Миргородського районного музею можна скласти уяву і про структуру інших подібних музейних закладів України.

Акт огляду Миргородського районного музею.

1933 року лютого 26 дня я, співробітник Всеукраїнського історичного музею М.Горват чинний на підставі розпорядження сектора науки Наркомосвіти УРСР № 701 16.2.33 – переводив протягом чотирьох днів огляд і вивчення Миргородського районного музею та його діяльності й на підставі цього складено акту про стан цього музею.

I. – Музей організовано 1917 року. В 1919 р. музей пограбовано денікінцями, відновлений 1920 р.

II. – Приміщення музею – окремих будинок (площа 240 м.) для експозиції в 6-ти кмнатах. Крім того коридор, кабінет завідувача, чулан та колишня кухня, що править зараз за квартиру вбиральниці.

III. – Штат музею – завідувач музею т. Омельченко. Освіта – художня промислова школа. Стаж музейної роботи з 1920 р. Директором музею з 1924 р. До роботи в музеєві учителював з 1906 р.

IV. – Бюджет музею – зарплатня завідувача – 115 крб. і вбиральниці 22 крб. на місяць. На наукову і виставочну роботу (крім опалення й освітлення) 500 крб.

V. – Інвентаризація та каталог: - всі експонати музею занесені до спеціальної прошнурованої книги, що зветься (хронологічний каталог музею), до якої в порядку вступу занесені всі експонати музею. Наявність експонатів за цією книгою мною перевірено. Щодо експонатів до цієї книги не занесених, то з таких є газетний та книжковий матеріал пізнішого вступу, що зараз не експонований, або не визначений і що зараз опрацьовується. Весь матеріал, що перебуває в експозиції заінвентаризований. Всих речей за цією книгою лічиться 3286.

VI. – Запасові фонди: складаються з 20-30 картин невідомого походження; і невизначені, кілька картин і портретів визначених авторів (здебільше місцевий пейзаж), плакати, схеми, різні моделі, прилади та інші експонати кол. природничого відділу та ті що збираються зараз до п/відділів колективізації та промисловости Миргородщини.

VII. – Експозиція: В листопаді 1932 року розпочато й на 65% вже зроблено реорганізацію відділів. Колишні худ. етнографічні й м.п. відділи скасовано. Утворено такі розділи: а) походження світу й людини, б) Докласове с-во та рабовласницька держава, в) феодалізм, г) капіталізм і д) пролетарська революція та соціалістичне будівництво. Останній розділ ще тільки розпочатий устаткуванням. Репрезентовані матеріали Жовтневої революції та війни. Зберігаються зараз матеріали та п/відділів колективізації, промислів та природничих ресурсів Миргородщини.

Згадана реорганізація передбачалася ще в 1931 році, була тоді розпочата, але робота була порушена й гальмувалася Миргородським райвідділом наросвіти, який порушив всі положення за музеї, свавільно одібрав у музею дві кімнати де улаштував свою канцелярію й сидів у музеєві більш року (до листопаду 1932 р.) Довелось з приходом РайВНО змувати музей, а тоді знов розгортати: отже, тільки з уходом РайВНО й розпочата згадана вище реорганізація, що триває фактично 4 місяці й ро-

битися “на ходу” не зачинаючи музей для відвідування. В цій роботі дуже гальмує обмеженість штату (1 чоловіка), брак коштів і температура в музеєві (нижче нуля).

Форма експозиції – найпростіша; розвішування по стінах (матеріал в рамках), розставлена мебля і коштовності або дрібні речі по шахвах. Будь яких додаткових споруджень (щіти, колонада), художнього оформлення, немає.

VIII. – Етикетаж: Всі речі мають на собі інвентарний № (які треба замінити на більш фундаментальні, бо сучасні №№ зроблені чорнилом на паперових наклейках). Крім того на кожному експонаті є напис за його походження. Водночас окремі експонати, моменти, кутки або теми характеризуються уривками з творів Маркса, Леніна, і історії України (том I – ВУАМЛІН’у).

Матеріали, що є в експозиції характеризуються в такий спосіб

А: Відділ походження землі й людини: 1) плакати, схеми, мапи щодо міжпланетної простори, будови землі, гідрогеології (місцеві); геологічна мапа Миргородщини, геол. розріз Полтавщини, 4 таблиці з климат. особливостей Миргородщини, зразки пород з місцевих бурових скважин. Зразки пород копалини. Збірка з палеонтології (череп носорога, лопатки мамута, зуби). Плакати – походження людини. Глобус. Лунарій. Телескоп що його використовуюється влітку для предлюдного спостереження Зоряного неба. Загальна схема галузів сусп. матеріальн. виробів. Всі плакати роботи т. Омельченка.

Б: Кімната №2 (матеріали що до рабовласницької держави і феодалізму на Україні)

1). За докласове суспільство матеріалів немає

2). До рабовласницької держава віднесено: 6 таблиць з уламками стріл з бронзи, залізний меч, 5 кам. молотків пізнього неоліту, 7 штук горшків тієї ж епохи, реставровано гостроданна амфора

Схема археолог. класифікації (за Городцовим)

Всі матеріали з випадкових знаходів на Миргородщині

Матеріалів з розкопів немає.

3). Матеріали з феодалізму:

- мапа заселення був. Полтавщини XVII – XVIII в
- “-” полків гетьманських XVII – XVIII в
- “-” земельвласности та заселення по рр. Удаю, Сулі, Хоролі та Пелі за актом тарифа подимної подачі Київськ. Восводства 1631 р.
- 5 татарських стріл, кольчуга.
- Зброя пізнішого часу. 3 списи, Бердаш, 2 крем. карабіни, Мушкет 1727 р. довжиною 4 аршини і вага 33 фунти, пістоль, 3 гармати недатовані, ядра, барабан і літавра (тулумбус) – збірка з мастку Фролових, Багреєвих на Миргородщині
- портрет Петра I (роблено з натурі в Люблині)
- грамота Петра та Івана Олекс. про нагороду мастками боярина Івана Фролова-Багреєва за “втихомирення” стрельцов 1683 р. (оригінал з печатями)
- шахва різблена недатована (XVIII с.) з мастку Фрол. Багр.
- невдомий портрет Єлизавети. Робота XVIII в. (з мастку Фр Багр.)

робота зав. музеєм тов.
Омельченка 1931–32 р

- копія портрет Родзянка (1716-1766) сотника Хорольського й портрет Родзянка Вас. (1616-1734) - Миргород. полкового обозного
- Андрій Стефанович. Невдомий. Олія. Реставровано (сотник багачан. сотні) з мастку Остен-Сакен-Дрізена
- фото церкви Д.Апостола в Сорочинцях.
- Документи за родинні гетьм Апостолів: а) наказ про заборону ловити рибу в ставах, б) універсал М Зарудному на мужиков та ремесників, в) Універсал Миргород. полковника Павла Апостола тома на Зарудному на 3 кола (млини) на р. Пслі 1737 р. (оригінали с. Сорочинці від Черниша)
- жупан і кунтуш Д.Апостола
- хрест і зірка "Олександра Невського"
- очіпок та шапка (парчові) Удлинні Апостол
- шапка Данила Апостола (парча)
- "- Павла -" (оксамит)
- "- невістки гетьмана (оксамит)
- слуський пояс
- дерев'яна прикраса з гроба олійний малюнок годинника з годиною смерті
- пояс парчовий Павла Апостола
- 4 ікони дерев'яних з склепу
- євангеліс з Сорочин. церкви з дарованим закладним записом Данила Апостола
- Дошка надгробна з могили У Апостола (невістка гетьмана)
- Шабля датована 1680 р. Миргородського сотника Олексі Апостола
- 5 стях тогочасних ікон (з Шафоростівки)
- покрівель шовковий з Сорочинської церкви
- невідомий портрет Катерини II. Олія. (мастек Фр.Багрових)
- невідомий портрет генер. Петра Фролова-Багрєєва (початок XVIII в)
- "- портрет бригадира Олекс. Петр. Фрол.-Багрєєва (серед XVIII в.)
- "- портрет його дружини
- крісло різьбярське, вишивана оббивка XVIII - з мастку Фрол.Багрєєва.

речі що узяті з склепу, де була похована родина Д.Апостола

Третя кімната (матеріали що музеєм віднесені до розкладу Феодалізма)

- Боровиковський - князь Безбородько 1747-1799. Олія
- Документи (збірка) з кріпацького діловодства - про вихідних на панщину, газетна об'ява за продаж кріпаків і видачу кріпачку в услуженіс, листування поміщиці Фр. Багрєєвої.
- Боровиковський (копія) Трошинський. Олія
- невідомий портрет Віктора Павл. Кочубєя 1768-1884) міністр Олекс.
- куточок декабристів, оригінальних матеріалів немає, репродукція матер. Полт. музею та фото будинку з Хомутця (сучасні), плакати.
- невідомий портрет Миргор. поміщика Хрущова (1868 р.)
- куточок Гоголя. з оригінального матеріалу - метрична запис, І-ше видання "Миргороду" й книжка вечорів біля Диканьки з авторським написом поміщику Фролову-Багрєєву.
- Решта матеріалів - фотовідбитків з мастку, відкриття пам'ятнику, репродуктивні рукописи
- невідомий. Портрети Вол. Петровича Фролова-Багрєєва (полковника І-ої половини XIX віку) 2 різним розміром портрети.
- Циліндр білий і шкіряний футляр до нього. (Фролова-Багрєєва)
- Столик ампировий і такий же підзеркальник. Інкрустація.
- 5 копій Тиціана, Ботічеліо, Алегро-Кореджіо
- Вітріна з порцеляною різних заводів XVIII - XV в.
- Відозва церкви про реформу 1861 року

IV. Кімната четверта: (матеріали з "капіталізму")

- народовольці: вирізки малюнків тогочасних журналів
- 1905 рік: оригінальний матеріали Хата Сорочинського

Повстанком, Д.Кирилов що забив Филонова (фото) набросок-малюнок Гаврилка – Сорочинська розправа, чотири відношення Миргородського справника до станових приставів про боротьбу з рев пресою. Решта матеріалів – копії й репродукції.

- Збірка картин (копії) Шамрая, Трутковського і невідомих. Тематика: “В лісі”, “Охотники”, “На санках”, “Ксендз-промо-вець”, “Юдіф”, портрет поміщиці Колеснікової, “Вечір” – Сланова.
- Вітріна Миргородської кераміки (з Хомуця) – 15 шт.
- Збірка с/госп реманенту, середини XVII в.: соха, рало, плуг, чумацький віз, заступ і т. п.
- Двері дерев'яні з хати XVIII в.
- Зеркало з урядових установ
- Вітріна. жіноча одежа й збрка чубуків

Примітка передбачається до експозиції збірка відзнаків царської влади

Кімната п'ята: (матеріали з пролетарської революції та соціалістичного будівництва)

На час огляду музею устатковані два куточки (лише, що відбивають отакі дві теми: лютневська революція та Жовтень і горожанська війна на Миргородщині. Матеріали до цих двох тем

- плакати й фотомалюнки з Революції та горож. війни на Україні (Держвидав та вид-во “Пролетарій”
- фото місцевих красвидів революції та партизан.
- фото забитих бійців за жовтень.
- місцеві газети: “Соц.-демократ”, “Голос труда”, “Вісник”, “Селянська правда”.
- листівки, відозви, оголошення місцевого друку від 1917–1922 р. (так радянські як і ворожих урядів).
- фото з крівавих подій в Миргороді під час денікін. та гетьманської окупації.
- Решта приміщення цієї кімнати (80%) за планом розгортання призначені для експозиції колективізації на Миргородщині. Вже заготовлені фото й діаграми.

Кімната 6.

- Зовсім вільна, в ній буде розгорнений підвідділ місцевої промисловости з її ресурсами.

Консервація матеріалів:

Механічних пошкоджень в процесі обслідування не виявлено. Ушкоджень від шкідників не помічено. Залізні вироби вкриті парафіном. Сукняні вироби пересипані нафталіном.

Недостатня сторожа – будинок вночі фактично не охороняється, якщо не вважати що в окремій кімнаті ночує вбіральниця. Віконниці дерев'яні, причому лише на вікнах, що виходять у садок. Під час прийому відвідувачів – один директор на всі кімнати.

XI. Відвідування музею за 1932 рік. – до 6-ти тисяч, пересічне 500 на м-ць. (в купі з екскурсіями). За вхід з окремих відвідувачів стягається платня: по 30 і 15 коп. Екскурсії учнів і червоноармійців – безплатне. Є книга вражінь, в якій домінують експонатами кустарн. промисловости, колективізації с/госп, і матеріяли на Гоголя.

XII. Масова робота поза музеєм – гальмується і відсутня через брак робітників. Полягає головне в антиреліг. лекціях і масове використанням телескопу.

XIII. Виставки: Протягом минулого року була і антиреліг. виставка (пересувна й одна стаціонарна "15 років "Жовтня")

**З доручення сектору
науки Н.К.О.УСРР - М.Горват**

Зауваження: до § VII. Криза з опаленням трапилась лише з полов. лютого з незалеж. від музею причин, днями буде опалювати більш менш нормально. До § 10. В ближнім часі передбачається поробити ставні з середини на всіх вікнах.

Директор музею:

В.Омельченко

м. Миргород
Хар. обл.

**Висновки
обслідування Миргородського районного музею –
28 лютого 1933 року.**

Як видно з акту огляду, Миргородський Музей в основному засвоїв ті вимоги, що їх ставиться до музеїв. Музей позбавався речовизму та колекціонерства. Музей, в особі його єдиного робітника т. Омельченка ознайомлений зі всією новою музейною-краєзнавчою літературою й постановами музейного з'їзду. Він же провадить науково дослідну роботу опрацьовуючи бібліотечні, архивні та інші матеріали музею; наслідки цієї роботи публікуються в музеєві шляхом експозиції виготовлених музеєм схем, картограм, тощо. Вся експозиція музею побудована на певних темах.

Музей має цінніші й унікальні збірки та окремі експонати що мають, безумовно, республіканське значення. Але, поскільки в Миргородському музеї зразкові умови їх переховування, то вилучати їх виключно з-заради їхньої важливості для центр. музеїв, це визначатиме ліквідувати цілком відділ "Феодалізму" та половину відділу "капіталізму" у Миргор. музеєві, бо всі речі цих розділів у музеєві є речі першорядної цінності. Отже, зважаючи що до того ж всі речі місцевого походження, можна ставити питання лише в такий спосіб: "Зробити точнісіньку копію з усіх експонатів потрібних для центр. музеїв, а компетенція Н.К.О. мусить вирішити кому належить оригінал чи Миргороду чи Харкову, а кому репродукція.

Зокрема, Директор Всеукр. Істор. Музею тов. Сап'ян ознайомившись

з актом обслідування Миргород. музею цілком погоджується з такою думкою й є його ухвала з потрібних Всеукр. Музеєві експонатів зробити репродукцію. Й лише портрет Віктора Павлов. Кочубея (1768–1834) бажано мати в оригіналі зробивши з його репродукцію для Миргород. музею.

Отже, в разі погодження сектора науки з висловленими мною думками, вважаю за доцільне для окріплення Миргородського музею й найбільшого використання його збірок перевести низку отаких заходів:

А) видати спец. охоронний лист на збірки Миргородського музею та будинок музею; категорично заборонивши цим листом переселяти музей до іншого приміщення або видавати кудись небудь окремі експонати без санкції сектору науки. Відповідальність за це покласти на Районний Виконавчий комітет.

Б) Намагатися, аби Районовий Виконавчий Комітет ввів до штату музею другого наукового робітника (принаймні ляборанта) як це раніш в цьому музеєві й було, але потім з невідомих міркувань скасовано.

в) Стимулювати Миргородський музей субсидією в розмірі від 500 – до 1000 крб. на доукомплектування відділу “соцбудівництва”.

е). Миргородський музей об’явити опорно-показовим для районних музеїв кол. Полтав. губ. (Лохвиця, Лубни, Хорол, Прилуки, Ромни).

ж). Запропонувати Миргородському Музеєві та рійвідділові Нар. освіти взяти на соціаліст. буксир сусідній Хорольський музей.

з). Меморіальний музей (що є в Сорочинцях Миргородського району й який зараз має свій окремий бюджет і підпорядкований безпосереднє райнаросвіті) підпорядкувати безпосереднє Миргородському музеєві як філіал останнього.

М.Горват

5.III.1933

Маньковська Р.

МУЗЕЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ ІДЕОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ В УКРАЇНІ (1930-ті рр.)

Кінець 20-х — початок 30-х рр. увійшов в історію народів СРСР як період «великого перелому», що зачепив усі сфери соціального, економічного, політичного, духовного життя суспільства. В політичній сфері він характеризувався встановленням режиму одноосібної влади, посиленням насадженням Сталіним культу особи, усуненням з політичної арени його опонентів та конкурентів, тоталітаризацією держави, форсованим фор-

муванням і утвердженням командно-бюрократичної системи, ліквідацією навіть формальної незалежності союзних республік. «Процеси тоталітаризації держави, формування командно-бюрократичної системи, — зазначають сучасні історики В.І.Онопрієнко та Т.О.Щербань, — неминуче вели до утвердження у всіх сферах суспільного життя єдиноначальності і одностайності, стандартизації не тільки політичного, а й наукового мислення»¹.

З кінця 20-х рр. більш відчутним став ідеологічний тиск, адміністрування і в музейництві, що в свою чергу, було наслідком корінної ломки в галузі суспільних наук. Укрнаука прагнула обмежити права музейних закладів, Укрполітосвіта, яка відала агітаційною і пропагандиською роботою, всіяко прагнула підпорядкувати ці установи своєму впливу, нав'язати їм політичну роботу з населенням. Музеї поступово набувають ознак соціальних інститутів, стають політосвітними установами. В постанові ВЦВК і РНК РСФСР «Про музейне будівництво» від 20 серпня 1928 р. підкреслювалось, що вся робота музеїв повинна сприяти загальним завданням розвитку індустріалізації та колективізації сільського господарства. Одночасно вказувалось на «рутинну і незадовільне відображення завдань соціалістичного будівництва»².

Почалась перебудова музеїв, в ході якої значно змінився склад наукових кадрів і керівництва. Розпочалась ліквідація сховищ, в результаті чого частина пам'яток була втрачена для народу. Значну негативну роль відіграла система вульгарно-соціологічних уявлень про те, що в мистецтві потрібно народу, а що являється для нього «чужим», «ідеологічно шкідливим». Деформована шкала ідейно-естетичних пріоритетів вплинула на ставлення держави до музею. Для усунення недоліків у побудові експозиції окружних музеїв, музейною секцією Укрнауки була розроблена типова схема, яка окреслювала експозиційну, фондову та адміністративну діяльність установ. Поряд з цим піднімалися питання статуту державних і окружних музеїв, зверталась увага на організаційні моменти: порядок видачі дозволів на вивчення музейних збірок і речей, вхідну плату, систему та форми обліку експонатів та ін.³

З кінця 20-х рр. помітно прослідковується новий напрямок у діяльності музеїв: посилюється увага до організації масової пропаганди і водночас зменшується до науково-дослідної і фондової роботи.

В історичних та історико-краєзнавчих музеях в результаті такої реорганізації, змінюється напрям діяльності, визначений все тим же вульгарним соціологізмом, антиісторизмом. Музеї намагаються через експозицію пропагувати

основи історичного матеріалізму. Пам'ятки історії, витвори мистец-

тва надмірно доповнюються схемами, діаграмами, виставками на політичні теми, а інколи взагалі ігноруються. Зазнавав змін також погляд на головну роль пам'ятки в експозиції. Принцип предметності підмінювався наочним ілюструванням соціологічних схем.

Музеї мобілізувались на участь у всіх політичних кампаніях в країні: пропаганду індустріалізації, колгоспного будівництва, нового соціалістичного побуту, проведення антирелігійної роботи.

Постановою Наркомосу від 27 серпня 1929 р. організуються суспільно-політичні ради при центральних та місцевих музеях⁴, до складу яких входили представники фабрик, заводів, навчальних закладів, громадських організацій. Основне завдання рад полягало у залученні до участі в роботі музеїв широких верств населення. В УСРР серед музейних працівників була створена група «Войовничий матеріаліст», що мала контролювати діяльність музеїв і сприяти «вихованню» працівників. Групи ставили вимогу — будувати експозиції у відповідності з марксистсько-ленінським розумінням історичного розвитку.

В жовтні 1930 р. в Харкові пройшла музейна конференція, що носила методичний характер. На ній були присутні 34 представники з НКО УСРР, київських, харківських, одеських, дніпропетровських та інших музеїв, зокрема, В.В.Дубровський, П.П.Курінний, О.С.Федоровський, Ф.Л.Ернст, С.А.Таранущенко, О.С.Гіляров, М.Ф.Болтенко та ін. До порядку денного були включені питання про завдання музейних робітників в добу соціалістичного будівництва, систему і методологію експозиції, використання техніки в музеях та ін.⁵ Основним мотивом конференції було включення музеїв у розв'язання народно-господарських проблем.

В такій же атмосфері проходив у грудні 1930 р. Всеросійський музейний з'їзд, на якому були присутні 325 делегатів, в тому числі з України. Напрямок роботи з'їзду було дано в листі-привітанні наркома освіти РРФСР А.С.Бубнова, який закликав відійти від «музеїв-кунсткамер», поставити їх цілком на службу соціалістичному

¹ Онопрієнко В.І., Щербань Т.О. Доля науки в Україні. (кінець ХІХ — 30—ті рр. ХХ ст.). // УІЖ. — 1993. — №4 — 6. — С.10.

² Известия. — 1928. — 3 октября.

³ Там само. — Спр.373. — Арк. 11 — 12; 37; 51 — 79.

⁴ Еженедельник НКП. — 1929. — №35. — С.929.

⁵ ЦДАВО України. — Ф.166, оп.9, спр. 1507. — Арк.123 — 125.

РОЗВИТОК МАСОВОГО ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ В ШКОЛАХ ТА ПОЗАШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Закон України «Про освіту» визначив головне завдання позашкільного навчання і виховання як невід'ємної ланки системи безперервної освіти, що створює умови для духовного і інтелектуального розвитку дітей і юнацтва, формує їх національну самосвідомість, творчі інтереси і таланти, забезпечує змістовне дозвілля.

Глибокі, якісні зміни відбулися в позашкільній роботі з учнівською молоддю у зв'язку із процесами становлення національної школи України, коли на першому плані стоїть питання виховання патріота своєї Вітчизни з українською національною самосвідомістю.

Щоб по-справжньому любити свій рідний край, треба добре вивчити їх історію, відчути душею і серцем часи минулі і прийдешні, всім своїм еством відчути зв'язок поколінь, той правічний корінь, на якому зростає наш народ, сформувалася нація, наша незалежна держава.

Важливим напрямком роботи у цьому плані є місцеві краєзнавчі пошуки. Пошукова робота допомагає юним туристам і краєзнавцям вивчати нерозкриті сторінки історії України, відновити в пам'яті людей імена національних героїв визвольного руху, сприяти вшануванню ветеранів війни, праці, прояву милосердя до хворих і престарілих.

Туризм і краєзнавство в нашій області мають глибоке коріння й давні традиції, вагомі здобутки та гарні перспективи.

В цьому році ми відзначаємо 50-річчя започаткування масового туристсько-краєзнавчого руху в Хмельницькій області, головна мета якого є виховання в дітей любові, шанобливого ставлення до рідного краю, до його історії. Центром такої діяльності стала відкрита в 1947 році обласна дитяча туристська станція (ДТС) (директор Шпилько Лев Ісаакович), тепер обласний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді.

На протязі всієї своєї діяльності центр спрямовував роботу учнівських колективів області на розвиток туризму і краєзнавства, надавав методичну допомогу школам і вчителям в організації і проведенні туристських походів, екскурсій, розробляв туристські маршрути, проводив навчання інструкторів шкільного туризму, обласні змагання з туризму, краєзнавчі конференції тощо. Працівники станції працювали над створенням матеріальної бази для занять з дітьми. На період шкільних канікул орган-

ізувались туристські оздоровчі бази в Україні та республіках колишнього СРСР (Прибалтика: Рига, Вільнюс; Грузія—Сухумі; Білорусія—Мінськ; Москва, Київ, Одеса, Севастополь, Ялта).

Певна увага приділялась створенню та оновленню експонатами шкільних музеїв, проведення в них відповідної роботи.

Якщо в 1947 році діяла одна оздоровча база в літній період, де оздоровлено 150 учнів; здійснено 11 дальніх екскурсій, якими охоплено 108 дітей, 22 місцевих екскурсії і ними охоплено 325 дітей (всього в той час оздоровлено понад 580 дітей), то вже в 1958 році (директор Брінк Георгій Павлович) працював наметовий туристський табір, в якому оздоровлено 160 учнів. Під час шкільних канікул працювали Кам'янець-Подільська та Хмельницька турбази, де оздоровлено 4050 школярів. З 10 лютого по 1 листопада організовано і проведено зіркову туристсько-краєзнавчу естафету, в якій взяли участь учні із 293 шкіл — 6378 юних краєзнавців.

За наслідками естафети 40 кращих юних туристів нагороджено значками «Юний турист», 15 — «Турист СРСР», два учні отримали III розряд по туризму.

На станції працювало 17 гуртків, якими було охоплено 180 учнів.

З кожним роком поліпшувалась та удосконалювалась робота обласної туристської станції.

У 1967 році (директор Фещук Роман Миколайович) в школах області створено товариства: «Юний історик» — 221, яким охоплено 7408 учнів; «Юний географ» — 200 з 3763 учасниками; «Юний турист» — 96 — 1428 учнів; «Юний альпініст» — 3 — 27 учнів; також було 585 гуртків інтернаціональної дружби з 8851 учасниками; 1046 туристсько-краєзнавчих гуртків, яким охоплено 15948 учнів.

Проведено походів:

багатоденних 1345, в яких прийняло участь 20224 учні;

одноденних — 3022, в яких взяло участь 52139 учнів.

Підготовлено значкістів:

«Юний турист» — 14718;

«Турист СРСР» — 7919;

«Турист СРСР» III розряду — 648.

Громадських інструкторів дитячого туризму підготовлено — 659.

Під час літніх канікул 1967 року на турбазах (м. Кам'янець-Подільський, Шепетівка, Київ, Одеса, Севастополь, Ленінград) було оздоровлено понад 8 тисяч учнів шкіл області.

Поліпшенню туристсько-краєзнавчої роботи сприяло створення в районах і містах дитячих екскурсійно-туристських станцій на громадських

засадах. З цією метою з працівників будинків школяра були підібрані ентузіасти, з якими обласна туристсько-екскурсійна станція провела навчальні залікові походи, практичні і теоретичні семінари тощо.

Підсумком роботи став обласний зліт юних туристів-краєзнавців, де учні поділились досвідом краєзнавчої роботи.

У 1980 році головним проблемним завданням було: домогтися, щоб туризм став масовим у всіх школах, щоб кожен учень був активним учасником походів і екскурсій по вивченню рідного краю.

Значну допомогу в організації шкільного туризму і краєзнавства надавав методичний кабінет в питанні підвищення фахового рівня кваліфікації працівників станції, шкіл і Будинку школяра, популяризував передовий педагогічний досвід роботи кращих експедиційних загонів загальноосвітніх шкіл, гуртків.

На допомогу районним (міським) станціям юних туристів на громадських засадах (у 1980 році їх нараховувалось 24) було розроблено і надіслано на місця керівні матеріали, методичні розробки і поради, серед яких «Примірний план туристсько-краєзнавчої роботи в школі», «Положення про шкільний музей», «День туриста в школі» та інші.

Під час підготовки до обласних змагань юних туристів в лютому місяці розроблено і направлено на місця «Правила туристських змагань школярів по виду «Контрольний комбінований маршрут», що дало можливість школам освоїти правила, підготуватися і провести районні змагання.

Щорічно станція організовує і проводить обласні масові заходи: конкурси, естафети, конференції юних краєзнавців, змагання юних туристів.

Цікаво пройшли 26 обласні змагання юних туристів. Змагання проходило на 10-кілометровій дистанції з етапами: перевірка готовності, маркований маршрут, подолання перешкод по деревині, перенесення умовного потерпілого, пошук об'єкта по заданому азимуту, подолання болота по жердинах, спуск і підйом по крутому схилу, проходження позначеного на картках маршруту.

Крім залікових видів змагань, проводились конкурси в'язання вузлів, долікарняної допомоги, фотографії, кашоварів, організації кращого побуту тощо.

Туристські змагання виховують в учнів любов до рідної природи, мужність, витривалість, дружбу, колективізм, взаємодопомогу, подолання труднощів.

Туристський день закінчується вечірнім багаттям дружби, де юні туристи слухають виступи туристів із стажем. У виконанні учасників звучать туристські пісні. Такі вечори запам'ятовуються юним назавжди, на все життя.

У 1972 році здана в експлуатацію Хмельницька туристська база «Південний Буг» на 130 місць. Це дало змогу учням області глибше вивчити пам'ятні місця обласного центру, побувати на підприємствах, відвідати музеї, театри тощо.

В 1980 році діяли в області 4128 експедиційних загонів, якими охоплено 90 тисяч учнів; туристсько-краєзнавчих гуртків нараховувалось 1150, в них 16050 учнів; створено 922 музеї, зали, кімнати.

Під час літніх канікул турбазами оздоровлено 14851 учень, у таборах — 350 учнів.

Починаючи з 1990 року обласний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді спрямував діяльність учнівських колективів на втілення в життя «Положення про рух учнівської молоді України за збереження традицій, звичаїв, обрядів українського народу: «Моя земля — земля моїх батьків».

Зміст позашкільного навчання і виховання значно збагатився, набрав повноти і творчості, коли надбання матеріальної і духовної культури народу органічно впліталися в практику роботи з дітьми, а родинне виховання виступило важливою ланкою навчально-виховного процесу.

Активізації дитячого туристсько-краєзнавчого руху сприяє проведення масових заходів під час експедицій «Краса і біль України», «Мікротопоніми України», акції «Він пройшов по тій війні», обласного конкурсу «П'ять років незалежній Україні», природоохоронної операції «Птахи рідної землі».

Значна увага приділялася створенню та переобладнанню шкільних музеїв, залів, світлиць, підготовці шкільних екскурсиводів. У школах області створено і функціонують 187 шкільних музеїв різних профілів. Переважаючими є історичні, народознавчі, бойової і трудової слави, меморіальні. В них проводяться заняття з школярами.

Юні туристи-краєзнавці області постійно беруть участь в обласних змаганнях по туризму, у Всеукраїнських змаганнях та краєзнавчих конференціях і виборюють призові місця. Через це обласний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді за належно організовану роботу неодноразово був відзначений грамотами Міністерства освіти та Всеукраїнським державним Центром туризму і краєзнавства.

В період з 28 по 30 серпня 1993 року була проведена обласна краєзнавча конференція, присвячена 500-річчю заснування міста Хмельницького. Тези доповідей науковців та учнів-краєзнавців, а також інші матеріали конференції віддруковано в книжці «Рідний край очима допитливих». Книжка була надіслана в усі загальноосвітні школи і стала важливим методичним посібником.

Готуючись до відзначення 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького, Центр розробив і надіслав на місця методичні матеріали і рекомендації з питань відзначення в школах, профтехучилищах, позашкільних закладах визначної дати. В період з 22 по 24 вересня 1995 року в селі Пиляві Старосинявського району відбулась обласна краєзнавча конференція юних пошуківців під гаслом «А ми славу Богданову та й примножимо». Кращі повідомлення, були видруковані у книжці «Пилявецька битва 1648 року в історії України».

Якісному оновленню змісту, форм, методів і напрямків роботи сприяють авторські програми та методичні поради з досвіду роботи керівників туристсько-краєзнавчих гуртків з організації турпоходів за визначеним маршрутом та проведення занять з юними туристами, конкурс яких проведено в 1996 році.

Головним орієнтиром в організації методичної роботи є дитина як найвища цінність суспільства, першооснова збереження генофонду українського етносу.

Працівники Центру створили картотеку екскурсійних об'єктів, туристських маршрутів, що дає можливість надавати кваліфіковану допомогу як досвідченим організаторам туристсько-краєзнавчої роботи в школах, так і аматорам туристсько-краєзнавчого руху.

У Центрі працюють: методичний, екскурсійний, туристський, краєзнавчий сектори. Методичну і педагогічну діяльність в ньому забезпечують досвідчені педагоги, серед яких: 132 відмінники народної освіти, 64 нагороджено почесною грамотою Міністерства України.

Сьогодні туристсько-краєзнавчий рух в області — це 6 центрів і станцій юних туристів, при рай(міськ)відділах освіти, туризму, 180 туристських гуртків різних напрямків, що охоплюють 3218 учнів. Крім цього, діє 67 творчих об'єднань туристсько-краєзнавчого напрямку. Опорою цього є 3171 учнів-активістів займаються туристсько-краєзнавчою роботою, 97 досвідчених педагогів, котрі вже багато років виховують підрастаюче покоління, формують у них майбутні професійні уподобання.

50 років назад центром туристсько-краєзнавчої діяльності на Хмельниччині стала обласна дитяча туристсько-екскурсійна станція, штат якої складався із 2-х чоловік — директора та інструктора-методиста. Методична робота її спочатку обмежувалася консультаціями та окремими виїздами в районні і міські Будинки піонерів з метою налагодження туристсько-екскурсійної справи протягом навчального року. Основна форма роботи в цей період — організація екскурсій з школярами по області і Україні.

В середині 50-х років стали практикуватися відрядження в районні заклади освіти для організації історико-краєзнавчих гуртків та підготовки до літніх екскурсійно-туристських закладів, зокрема до обласного зльоту юних мандрівників.

Наприкінці 50-х і на початку 60-х років значно збільшується кількість відряджень з метою перевірки стану туристсько-краєзнавчої роботи в школах районів області.

У 1959 році вперше проводиться обласний конкурс на кращий краєзнавчий куток і музей в школах Хмельниччини.

На початку 60-х років основне завдання методистів полягало у поліпшенні організації гуртків в школах-інтернатах області, зокрема в Вовковинецькому, Корчунецькому, Головчинецькому та Солобковецькому.

Була проведена велика робота по розробці обласного маршруту «По Подільських Товтрах». Щоб підготувити керівників турпоходів до проходження цього маршруту, облДЕТС в березні 1961 року проводить обласний семінар цієї категорії педпрацівників.

У 1963 році на півдні (у Кам'янець-Подільському) та на півночі (у Шепетівці) області обласна станція відкриває свої філії при Будинках піонерів, в яких методичну і гурткову роботу ведуть педпрацівники місцевих шкіл. Вони організують семінари, наради, надають консультації з питань туризму і краєзнавства.

В цей же час успішно працює обласна педагогічна виставка «Туризм і краєзнавство в школах області». Для шкіл області масовим тиражем виданий плакат «В похід по рідному краю, юні краєзнавці!» з рекомендованими маршрутами.

В 1966—1967 рр. облДЕТС проводиться робота по створенню у районах та містах області туристських станцій на громадських засадах. Щоб забезпечити їх кадрами, розпочинається підготовка громадських інструкторів по туризму.

В кінці 60-х років була спроба випуску журналу «Юний турист Хмельниччини» з періодичністю I номер у квартал, тиражем 200—300 примірників. Вдалося випустити тільки 2 номери.

Початок 70-х років ознаменувався тим, що дитячі туристсько-екскурсійні станції на громадських засадах створюються вже в усіх районах та містах області. Очолюють їх, як правило, директори Будинку піонерів, а в штаті — від 5 до 10 чоловік вчителів — ентузіастів туристсько-краєзнавчої справи. Одночасно в кожному районі та місті було визначено опорні школи з шкільного туризму і краєзнавства, яких нараховується 35.

На початку 90-х років центр туризму і краєзнавства учнівської мо-

лоді виступив з ініціативою створення мережі туристсько-краєзнавчих позашкільних закладів у районах та містах області, а де не має такої можливості — відкрити туристсько-краєзнавчі відділи при Будинках (Центрах) дитячої та юнацької творчості.

Ініціатива була підтримана обласним управлінням освіти і питання про удосконалення туристсько-краєзнавчої роботи на основі масового залучення до неї учнів та вчителів розглядалось на початку 1993 року на колегії облУО. Це сприяло тому, що у Полонському розпочинає роботу районна станція юних туристів. Тепер такі ж станції починають діяти у Дунаєвецькому районі, містах Кам'янці-Подільському та Хмельницькому.

У Славуті успішно починає працювати екологічний центр школярів.

Туристсько-краєзнавчі відділи створюються у Будинках дитячої творчості Деражнянського, Красилівського, Летичівського, Чемеровецького районів та м.Нетішина.

З метою виявлення і впровадження нових підходів, форм і методів туристсько-краєзнавчої роботи, пропаганди і популяризації дитячого туризму, розповсюдженню позитивного досвіду роботи, а також розвитку творчості педагогів і науково-методичного забезпечення навчально-виховних закладів з питань організації туристсько-краєзнавчої діяльності, обласним центром туризму і краєзнавства учнівської молоді був оголошений обласний конкурс на кращий методичний матеріал туристсько-краєзнавчої тематики.

В конкурсі беруть участь педагоги шкіл, керівники гуртків, дитячих об'єднань, ентузіасти туристсько-краєзнавчої роботи.

Починаючи з 1992 року, конкурс з кожним роком набуває популярності, росте і методичний рівень матеріалів його учасників. Кращі матеріали надсилаються на Всеукраїнський етап цього конкурсу, де вони отримують досить високу оцінку, а кращі — визнаються переможцями.

Узагальнюючи історію розвитку туристсько-краєзнавчого руху і ОЦ-ТКУМ, можна побачити, що методична робота на протязі 50-ти років постійно розширювалася та удосконалювалася.

І сьогодні різні форми методичної роботи, як і 50 років тому, спрямовані на розвиток і удосконалення дитячого та юнацького туризму в області, як запоруки виховання патріотів української землі, поборників і прихильників її культурно-історичних цінностей.

*Визначні
постаті
в історії
України*

З КОГОРТИ МЕЦЕНАТІВ (КОСТЯНТИН КОСТЯНТИНОВИЧ ОСТРОЗЬКИЙ)

Багатвікова історія України сповнена численними іменами видатних політичних, державних, релігійних діячів, котрі внесли непересічний вклад в літопис українського народу. Саме до таких можна з повним правом віднести Костянтина Костянтиновича Острозького, якого за своєю політичною мудрістю, впливом на доленосні державні рішення, заслугами в обороні православ'я, багатогранною культурницькою діяльністю, добротинністю можна поставити в один ряд з Ярославом Мудрим, Петром Могилою, Богданом Хмельницьким, Іваном Мазепою.

Костянтин Костянтинович Острозький з'явився на світ близько 1526 р. в родині литовського гетьмана Костянтина Івановича та Олександри Слуцької¹. За латинським звичаєм батьки нарекли сина подвійним ім'ям Василь-Костянтин. Після смерті батька в 1530 р. Василь-Костянтин успадковує значні володіння і стає одним з найбільших феодалів в Європі². Його князівство, що складалось з 59 міст, містечок, замків, 857 сіл і 111 фільварків, поширювалось на третину Волині, землі Київської, Подільської, Руського воєводства³. Польський уряд був змушений рахуватися з князем ще і в силу військово-стратегічних інтересів держави. Обіймаючи посади київського воєводи (1559), волинського маршалка і володимирського старости (1550)⁴, К.Острозький на підвладних йому прикордонних територіях відповідав за захист рубежів від турецько-татарської навали (історія пам'ятає його перемоги над татарськими ордами під Синявою в 1575 р.⁵, під Дубно в 1577 р. і під Острогом в 1578 р.⁶).

Як найвищий урядник на Придніпров'ї, Костянтин Острозький не міг залишитись осторонь від тих суспільно-політичних процесів, що відбувались в Україні після Люблінської унії 1569 року. З метою зміцнення свого становища на приєднаних територіях польська адміністрація намагалась подолати релігійні і національні відмінності між польським та українським населенням шляхом підписання церковної унії. Велику роль в ідеологічному наступі проти культури українського народу, мови та релігії відіграв орден єзуїтів, який з'явився в Польщі в 60-х роках XVI ст., в противагу реформаційному руху, що охопив тогочасну Європу. Натхненні перемогою над протестантизмом єзуїти спрямовують удар проти української церкви, беручи на озброєння всілякі освітянські засоби. Могутньою зброєю в руках ордену була школа. За браком національної школи вищого типу українське дворянство починає віддавати вчитися своїх дітей

в єзуїтські школи та колеґіуми, що так густо вкрили бувшу Литву⁷. Виховання православних дітей в цих школах спричинило витіснення слов'янської мови перед більш «прогресивною» польською. За словами А. Курбського, в Литовській Русі легше було знайти людину, яка знала грецьку чи латинську мову, ніж слов'янську⁸. Переважна частина паничів внаслідок навчання в чужих школах переходила в католицьку, пориваючи з батьківською вірою. Навіть в сім'ї «стовпа православ'я» Острозького двоє синів Януш і Костянтин на 1580 р. були вже католиками. За допомогою друкованого слова єзуїти поширюють свої погляди про переваги церковної унії. На талановиті твори Скарґи, Герберста православна Русь відповідає лише вибірками із старих писань, скуповуючи і спалюючи польські публікації⁹.

Усвідомлюючи ту культурно-національну і релігійну кризу на Україні, Острозький писав: «Нема учителів, нема проповідників Божого слова, повсюди часте відступництво від віри... Доводилось сказати... хто дасть воду голові моїй і джерело сліз очам моїм»¹⁰.

Ліквідацію наслідків національного занепаду українська еліта вбачала в розбудові національної школи, освіти, науки, друкарства. В цих умовах рушієм українського розумово-релігійного відродження стає православний князь К. Острозький. Перше відоме починання знатного вельможі в галузі культури припадає на 1572 р., коли в місті Турові пустуючу землю було віддано Дмитрові Митуричу з тим, щоб він замість плати за неї «школи держати і установником бути»¹¹. В 1577 р. Острозький дарує для церковної школи у Володимир-Волинському «ізбу мурованную», а іншу «дерев'яну бакалярам до мешкання»¹². У власній резиденції в місті Острозі, князь наприкінці 1576 р. засновує слов'яно-греко-латинську академію, що стала першою школою вищого типу у східних слов'ян¹³. У програму навчання в академії входили грецька, польська, латинська мови, а вивчення рідної слов'янської мови було поставлено більш науково і глибоше, ніж у старі часи. Про це підтверджують наукові доробки вихованців школи Мелетія Смотрицького. Так як школа ставила за мету зберегти православну віру, то Острозький запрошує першими вчителями грецьких «дидакалів», за якими князь посилав до олександрійського патріарха. Історія зберегла імена двох греків-викладачів в Острозі Никифора та Кирила Лукаріса. Поряд з ними в академії працювали кращі наукові сили України: Герасим Смотрицький — перший ректор Острозької академії; українські публіцисти і філологи Василь Суразький і Тимофій Михайлович. За участь у роботі академії, в науково-видавничому гуртку Острозький надав право їм займати різні оплачувані посади. Вихованцями цієї знаменитої школи слід назвати засновника Манявського скита Іова Княгиницького, білоруського поета Андрія Римшу, гетьмана козацтва П. Сагай-

дачного, Іова Борецького — церковного діяча, якого за однією з версій істориків, Острозький на свої кошти відправив учитись до Краківського університету¹⁴.

В другій половині XVI ст. на українських землях, разом з виникненням національних шкіл, з'являються і українські друкарні. Піонером у поширенні українського друкованого слова став Іван Федоров, якого в березні 1575 р. Острозький запрошує до себе на службу. В м.Острозі на кошти князя Федоров організовує друкарню, де побачили світ «Псалтир» і «Новий Заповіт» і знаменита Острозька «Біблія» (1581) — найперша друкована Біблія в слов'янському світі¹⁵, до якої певний внесок зробив і Острозький. Щоб підготувати філологічно досконалий текст, він поринає в пошуки нових списків Біблії, посилає своїх представників і листи до «земель римських, андійських островів... до численних грецьких, сербських і болгарських монастирів»¹⁶, прохаючи для себе людей, які добре знають грецьке та слов'янське писання. Поява Острозької Біблії стала важливою епохою в житті української православної церкви, в її боротьбі проти католицької експансії.

Докладаючи зусилля до розумового пробудження України, відомий вельможа не забував і про православну церкву, яка була предметом його особливої опіки і в якій він вбачав пульс національного життя. Згодом після підписання Люблінської унії в період безкоролів'я (1572—1573) в Польщі Острозький активно включається в релігійно-національну боротьбу за визнання статей Варшавської конфедерації (збереження релігійної свободи і лояльності в католицькій державі) з майбутнім королем. Тільки узгоджені дії протестантів та православних на чолі з Острозьким, які захищаючи свої релігійні права, покинули елекційний сейм, зумовили претендента на польський престол Генріха Валуа визнати Варшавську конфедерацію. На права православних в Речі Посполитій, які вибором князь Острозький, не раз посилається релігійний люд України в подальшій боротьбі проти католицького гніту. Така принципова позиція у відстоюванні православ'я, на думку папського нунція в Речі Посполитій, Спаннокі, послужила однією з перепон у виборі Острозького на польський престол після втечі Генріха Валуа у Францію в 1574 р.¹⁷

Виразником релігійних інтересів свого народу К.Острозький постає і в період реформи календаря 1582 р. Запровадження на українських землях григоріанського календаря з ініціативи римської курії викликало обурення серед православних. В боротьбі за збереження старого календаря князь надає політичного притулку польському вченому Лятосі в стінах Острога, де той публікує свою працю «Мінущіі», в якій піддає нищівній критиці прихильників нового календаря¹⁸. Коли у Львові

католики організували збройний напад на православні церкви і монастирі в січні 1583 р., захисник православ'я Острозький стає посередником в заключенні мирної угоди між православним львівським єпископом Балабаном та львівським католицьким архієпископом Суликівським. Підпис князя під цим документом змушує польського короля С.Баторія в грамоті за 15 травня 1585 р. заборонити чинити утиски православним в «обрядах, богослужінні, правах і вольностях»¹⁹.

З часів Люблінської унії в руках польських королів зосередилось «право подавання», тобто роздавання церковних посад. Хто більше платив за «чолобиття», хто більше прислужувався королю, той одержував вищу церковну посаду. Внаслідок цього до управління церквою залучалися люди, далекі від церкви, які своїми вчинками компрометували православну віру²⁰. Деградація вищої церковної ієрархії, занепад православної церкви спонукали Острозького до роздумів про реформу церкви. В думках князя виник проект створення в Речі Посполитій православної патріархії. В разі її здійснення він розраховував мати на таку церкву значний вплив, тим більше, що головним містом патріархії пропонувався Острог, а головою новоствореної ієрархії — кізкійський архієпископ Діонісій Раллі, що проживав у князя²¹. Та проект не було втілено в життя. Очевидно, запропонована організація самостійного релігійного центру, що включала основи культурно-релігійної автономії, була ворожою для Польщі. Не полишаючи надій на піднесення української церкви, православний князь добився у короля Сигізмунда II грамоти, в якій йому надавалося право «патронату» над українською православною церквою²². Боротьба української шляхти за права православної церкви знаходить все більшу підтримку серед різних верств населення. В заснованому патріархом Іоакимом Львівського братства в 1586 р.²³ К.Острозький вбачає осередок відродження українського духовництва, встановлення суворої канонічної дисципліни. В зв'язку з цим, князь вступає членом до Львівського братства на правах старшого братчика, підтримуючи його матеріально²⁴.

Для підняття авторитету братства, яке одержало грамоту від патріарха Ієремії на ставропігію, Острозький виходить з пропозицією до польського уряду про ратифікацію цього документа²⁵.

Ревний поборник православ'я, К.Острозький активно включається в боротьбу проти ухвал уніатського собору, що відбувся у Бресті 6—10 жовтня 1596 року. Вбачаючи в монастирях «фортеці в боротьбі з унією», Острозький в 1592 р. в Дубно²⁶, а в 1602 р. в Дермані²⁷ перетворює ці духовні осередки в «громадські», де головною умовою проживання мало бути «навчання письменам слов'янським в осіб святої східної віри».

Світський лідер православної церкви гаряче підтримує видання ан-

тиуніатських творів Герасима Смотрицького, Дем'яна Наливайка. Завдяки острозькій друкарні побачили світ книги Х.Філарета «Апокрисис» (1597), «Отпис на лист» Клірика Острозького (1598)²⁸, що викривали унію як несумісну з народними традиціями та переконаннями.

На початку XVII ст. сивочолий київський воєвода відходить від політичної боротьби. Сумними були останні роки Василя-Костянтина Острозького. Остання надія, середній син Олександр, що не став відступником батьківської віри, в 1603 р. помирає при загадкових обставинах. Та князь Костянтин недовго оплакував свого улюбленого сина і 13 лютого 1608 року пішов услід за ним.

Згодом його величезні багатства успадковує онука Ганна-Алоїза Хоткевич, яка, будучи запопадливою католичкою, перестає підтримувати літературно-науковий гурток, що призвело до занепаду тих культурно-релігійних надбань, що зробили ім'я її діда пам'ятним перед нащадками.

Незважаючи на те, що в своїй діяльності К.Острозький стояв на засадах польської державності, ім'я його завжди буде згадуватись з першим українським відродженням, з життям будителів національного духу Іова Борецького, Петра Сагайдачного, Мелетія Смотрицького.

¹ Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. — К., 1990. — С. 105.

² Ісаєвич Я.Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. — Львів, 1964. — С. 67.

³ Мицько І.З. Вказ. праця. — С. 23.

⁴ Там само.

⁵ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — СПб., 1903. — С. 80.

⁶ Батюшков П. Вольныя. Примечания. — СПб., 1888. — С. 39.

⁷ Сливов И. Иезуиты в Литве // Русский вестник. — 1875. — Октябрь. — С. 578.

⁸ Архангельский А. Борьба с католичеством и умственное пробуждение Южной Руси к концу XVI в. // Киевская старина. — 1886. — Т. XV. — С. 50.

⁹ Дорошенко Д. Нарис історії України. — К., 1991. — С. 171.

¹⁰ Костомаров Н. Южная Русь в конце XVI в. // Костомаров Н. Исторические произведения. Автобиография. — К., 1989. — С. 13.

¹¹ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. — М., 1990. — Кн. 4. — С. 180.

¹² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі — АЮЗР): В 15 т. — Ч. I. — Т. I. — К., 1859. — С. 237.

¹³ Мицько І.З. Вказ. праця. — С. 3.

¹⁴ Купайло І. І.О.Борецький // Україна. — 1991. — №20. — С. 42.

¹⁵ Немировский Е.Л. Начало книгопечатания на Украине. — М., 1974. — С. 88.

¹⁶ Ісаєвич Я.Д. Вказ. праця. — С. 66.

¹⁷ Харлампович. Острозская православная школа // Киевская старина. — 1897. — Т. VII. — Июль. — С. 188, 195.

¹⁸ Сумцов И.О. Исторический очерк попыток католиков ввести в Южную и Западную Россию Григорианский календарь // Киевская старина. — 1888. — Т. XXI. — Май. — С. 241.

¹⁹ Власовський І. Вказ. праця. — Т. I. — С. 172.

²⁰ Левицкий О. Основные черты внутреннего строя западно-русской церкви // Киевская старина. — 1884. — Т. IX. — Август. — С. 636.

²¹ Мицько І.З. Вказ. праця. — С. 23; Немировський Е.Л. Вказ. праця. — С. 153.

²² Левицький О. Предисловіе // АЮЗР. — Ч. I. — Т. I. — С. 70.

²³ Памятники, изданные Киевской Комиссией для разбора древних актов. — К., 1898. — Т. 3. — С. 3.

²⁴ Дзюба О.М. До 400-річчя заснування на Україні першого братства // УІЖ. — 1986. — №9. — С. 137.

²⁵ АЮЗР. — Ч. I. — Т. II. — К., 1904. — С. 17.

²⁶ Там само. — Т. I. — С. 90.

²⁷ Памятники, изданные. — Т. 4. — С. 38.

²⁸ Загайко П.К. Українські письменники-полемісти кінця XVI — початку XVII ст. в боротьбі проти Ватикану і унії. — К., 1957. — С. 31.

Верменич Я.

ЕНТУЗІАСТ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ СПРАВИ (Д.Щербаківський)

У червні 1927 року наукова громадськість Києва була приголомшена самогубством відомого археолога, етнографа, мистецтвознавця Данила Михайловича Щербаківського. З каменем на шиї кинувся він у Дніпро, сподіваючись хоча б у такий спосіб звернути увагу влади на неподобства у сфері науки, на катастрофічний стан із захистом культурних надбань народу. Людина, яку порівнювали із кремезним дубом, за півроку до п'ятдесятирічного ювілею добровільно пішла з життя.

Ніхто, навіть у колі найближчих друзів, і гадки не мав про те, що невтомний збирач і знавець народних скарбів, ентузіаст пам'яtkоохоронної справи здатний обрати для себе такий кінець. «Так хочеться працювати, писати, видавати, збирати...» — цей уривок із епістолярної спадщини Д.Щербаківського досить точно передає оптимістичний настрій душі відомого народознавця. Скільки ж треба було пережити, до якого відчаю дійти, щоб у розквіті сил добровільно піти у небуття!

Їх було двоє братів, однаково одержимих, однаково закоханих в українську старовину. Цю пристрасть вони успадкували від батька, сільського священика з Житомирщини, який дружив із діячами «Старої громади», співробітничав у журналі «Киевская старина». Обидва брати захоплювалися археологією і етнографією, обидва працювали на ниві пам'яткознавства і музеєзнавства. Але Вадим, зіткнувшись із реаліями радянського життя, обрав для себе стежку емігранта. За кордоном здобув наукове визнання, був ректором Українського вільного університету у Мюнхені, членом багатьох наукових товариств. Данилові, що лишився вірним батьківському дому, судилося покласти кращі роки життя на те, щоб рятувати культурні надбання від бюрократичного невігластва, руйнівних інстинктів,

недолугих амбіцій. Він сповна випив гірку чашу приниження і зрештою зважився на фатальний крок.

Важко сказати, як склалася б доля здібного учня В.Б.Антоновича, молодого археолога Данила Щербаківського, якби на початку свого життєвого шляху він не зближився з невтомним краєзнавцем М.Ф.Біляшівським. Саме у той час, у перше десятиріччя століття, Біляшівський з групою своїх однодумців створював київський історичний музей. Комусь, можливо, могла здатися чорною і невдячною робота по збиранню і обробці численних пам'яток старовини, облаштуванню музейних залів. Але Данила Михайловича вона захопила цілком. З 1910 року він перейшов на постійну роботу в музей і працював тут аж до смерті. За науковим відрядженням музею він побував у багатьох країнах Європи, вивчаючи музейну техніку у Відні і Кракові, у Празі і Берліні, у Дрездені і Венеції, у Львові і Санкт-Петербурзі. Навіть світова війна, яка перетворила музейного працівника на командира гарматної батареї, не змусила ентузіаста-українознавця зрадити своєму покликанню. Численні фотографії пам'яток культури, зроблені у перервах між боями, а також врятовані під час воєнного лихоліття давні ікони, рукописи, вишивки поповнили колекції київського музею.

У одному з листів, надісланих із театру воєнних дій, Данило Михайлович признавався: над усе мріє бодай доторкнутися до рідних музейних стін. Несподівано ця мрія здійснилася. Його заочно обрали до складу утвореного з ініціативи Центральної ради у травні 1917 р. Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва. Коли Щербаківський повернувся восени до Києва, йому запропонували також взяти участь у створенні першого українського навчального мистецького закладу — Державної академії мистецтв. Відтоді його сили й час ділилися між роботою на ниві мистецтвознавства, охорони пам'яток, викладання у художніх учбових закладах. Він входив до складу Комісії по опису пошкоджень пам'яток Києва від бойових дій у січні 1918 р.; комісія не лише докладно описала пошкоджені пам'ятки, але й запропонувала заходи щодо їх ремонту та реставрації. Плідною була також його робота у комітеті по реставрації Софійського собору, згодом перетвореному у Софійську комісію ВУАН.

Як добре підготовленого фахівця Щербаківського активно залучала до своєї роботи культурна комісія при делегації України на мирних переговорах з Росією, які проходили у Києві із травня по жовтень 1918 р. Ще в листопаді 1917 р. Раднарком Росії прийняв рішення про передачу Україні військових трофеїв та інших реліквій, але практично у цьому напрямі нічого не було зроблено. Під час україно-російських переговорів

питання було поставлено у більш широкий контекст — про повернення в Україну вивезених з неї в різні часи, аж до 1917 р., історико-культурних цінностей. Хоч відчутних практичних результатів у цій справі і на цей раз досягти не вдалося, робота комісії сприяла самоідентифікації українства, привернула до його проблем увагу широкої громадськості як в Україні, так і поза її межами.

З іменем Д.М.Щербаківського тісно пов'язане становлення в Україні етнології як самостійного наукового напрямку. Це в його кімнаті при музеї відбулися у 1919 році організаційні збори кабінету антропології та етнології ім.Ф.Вовка, на базі якого через два роки було відкрито музей, а в 1922 році — Кабінет антропології та етнології при Всеукраїнській Академії Наук. Тут же, в тісній кімнаті Щербаківського виголошувалися перші наукові доповіді етнографічної секції Українського наукового товариства, яке об'єдналося у 1921 році з ВУАН. Десятки молодих етнографів були зобов'язані Данилу Михайловичу не лише порятунком від голодної смерті, але й ґрунтовним фаховим вишколом. Багато з них згадували, що Щербаківський вніс останній пуд борошна, що якимось чином у нього з'явився, на видання першого органу українських етнографів.

Поволі відновлювалася і зруйнована в ході громадянської війни система пам'яткоохоронної роботи. У жовтні 1920 року було створено губерньський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (губкопмис), у складі якого Данило Михайлович керував роботою етнографічної комісії. В результаті концентрації пам'яток, націоналізованих радянською владою, музейний фонд комітету налічував близько 20 тисяч експонатів. Однак більшість з них була не розібрана і не класифікована, вони нерухомо лежали в підвалах історичного музею. Для класифікації пам'яток цього фонду та підготовки до їх експонування було створено спеціальну колегію, до складу якої увійшов і Щербаківський. У кінці 1921 року в приміщенні колишньої біржі була проведена виставка націоналізованих пам'яток, яка стала помітним явищем у культурному житті Києва.

Попри всі труднощі, зв'язані з громадянською війною і її наслідками, Данило Щербаківський не полишив і занять археологією. 1 лютого 1920 року він взяв участь в організаційному засіданні Археологічного комітету при ВУАН, який після серії реорганізацій було перетворено у всеукраїнський орган, що діяв при історико-філологічному відділенні ВУАН і займався збереженням історико-культурної спадщини. До складу президії Всеукраїнського археологічного комітету, затвердженої на початку 1925 року, входили О.П.Новицький (голова), Д.М.Щербаківський (заступник голови), М.Я.Рудинський (секретар).

Справжнім подвижництвом була робота Щербаківського на ниві

підготовки кадрів археологів, археографів, мистецтвознавців. Київський археологічний інститут з 1920 року зазнав цілої серії реорганізацій і в кінці 1922 року був перетворений в археологічні курси при кафедрі мистецтвознавства. Але викладачі і студенти з цим рішенням не погодились, і інститут продовжував працювати, не маючи свого приміщення, не дістаючи ніякої державної підтримки. Протягом трьох років заняття тривали, а кількість студентів навіть зросла з 68 до 200 чоловік. Зрештою у 1924 році зусилля викладачів інституту губвідділу освіти охарактеризував як антирадянську спробу відновити тип «старого університету». Викладачі і на цей раз вирішили не складати зброю — за участю Щербаківського було розроблено проект реформи КАІ; проте в Наркоматі освіти долю інституту вирішили, навіть не вивчивши проекту. З 1924 року він остаточно припинив своє існування.

А втім учнів у Щербаківського не поменшало. Його лекції слухали студенти Української державної академії мистецтв (там Данило Михайлович був ученим секретарем і почесним членом), Фребелівського, Архітектурного інститутів, Інституту пластичних мистецтв, Київського художнього інституту, Художньо-індустріального технікуму. Як свідчила одна з його учениць, Є.Ю.Спаська, він був прекрасним педагогом. «У Москві, під час навчання на Вищих жіночих курсах імені професора Гер'є, — писала вона, — доводилося мені слухати багатьох прекрасних лекторів, починаючи з самого В.Ключевського, працювати в семінарах у талановитих керівників. Але ніколи й ніщо не захоплювало та не вражало мене так, як лекції та семінари з «народного мистецтва» Данила Михайловича Щербаківського¹. Він любив, щоб з ним сперечалися, відстоювали власні думки. Саме тому так цінували його семінар аспіранти кафедри мистецтвознавства та слухачі семінару «Студію» в Історичному музеї.

Музей лишався головною життєвою пристрастю невтомного ентузіаста. Разом з Біляшівським Данило Михайлович мріяв про перетворення його у справжній національний музей України, розгорнувши його відповідно до кращих закордонних зразків у музей-парк, який охопив би царський сад з палацом і колишню садибу Браницької. Зусиллями невеликого колективу ентузіастів безликий «Музей древностей и искусств» і справді поступово набував обрисів національного музею України; особливо після того, як у 1924 році він дістав назву «Всеукраїнський музей ім.Шевченка». Вперше в історії музейної справи в фокусі експозиції опинилася народна творчість. Всупереч міркуванням чиновників і естетів, які не вважали народну творчість справжнім мистецтвом, Щербаківський доводив: саме вона і є втіленням національного духу і традицій, корені яких сягають у глибину віків. Запропонований ним метод аналізу народних деко-

ративних виробів як творів мистецтва став важливим внеском у розвиток етнографії і мистецтвознавства.

Чи не найяскравіша сторінка в біографії Щербаківського зв'язана з його справді героїчною боротьбою за повернення історичних коштовностей, що вивозилися з України на початку 20-х років відповідно до декрету про вилучення на користь голодуючих церковних цінностей. Не обмежуючись церковним майном, спеціальні комісії ЧК, а пізніше ГПУ, нерідко зазіхали і на музейні речі, особливо на подарунки церкві від гетьманів, російських царів. Робилося це всупереч інструкції, яка забороняла переплавку мистецьких і культурних цінностей.

Коли у Києві стало відомо про намір комісії вилучити експонати Музею культур і побуту, що знаходився на території Лаври, представник Київського губкопмису Ф.Л.Ернст та вчений охоронець історичного музею Д.М.Щербаківський заявили членам комісії категоричний протест проти таких дій. Оскільки ця акція не мала успіху, ними було складено акт, в якому дії комісії характеризувалися як «тяжкий злочин перед історією». Підкресливши, що підкорилися лише силі, пам'яткоохоронці заручилися обіцянкою комісії не проводити нових вилучень з музеїв. Проте, вилучення тривали. Тоді група відомих вчених України, в якій був і Щербаківський, звернулася з листом до Раднаркому УСРР. «Витвір мистецтва, загинувши одного разу, не може бути більше відновлений, — говорилось в ньому. — Зрозуміло, що хрест Богдана Хмельницького, вилучений з музею культу і побуту Києво-Печерської Лаври або подарунок Мазепи — царські врата, вилучені з Чернігівського собору — не можуть бути зроблені заново. Зрозуміло, що візантійський браслет, взятий з Чернігівського музею, в тисячу разів дорожчий того срібла, з якого він зроблений. Перетопити в злитки чи продати ці речі за кордон було б тяжким злочином, який темною плямою ляже на імена діячів, які допустили подібний факт»². Вчені вимагали утворення спеціальних комісій, які б визначали художню і історичну цінність вилучених предметів і повертали їх до музеїв.

Авторитетні звертання вчених, а також особиста участь багатьох з них, зокрема Д.Щербаківського, у роботі комісій по вилученню цінностей, допомогли повернути у музеї значну частину експонатів великої художньої вартості. Але часто правоохоронцям перед тиском згори доводилося йти на такі компроміси, які завдавали їм глибокого душевного болю. Можна лише здогадуватися, що відчував Данило Щербаківський, коли йому довелося керувати роботою по зняттю риз з іконостасу Андріївської церкви. Але ж голодуючі і справді потребували негайної допомоги.

І все ж таки справді героїчна робота Щербаківського по врятуванню

історичних коштовностей не лишилася непоміченою ні в Харкові, ні в Москві. Саме його Всеукраїнська Академія Наук направила до столиці, коли уряд України добився дозволу вищих органів влади РСФРР на експертизу культових речей у Держсхові у Москві і повернення в Україну тих з них, які мають непересічну історико-культурну цінність. Разом з двома помічниками Данило Михайлович провів у Москві величезну роботу, переглянувши 1850 пудів вивезених речей. В результаті копіткого відбору Щербаківському вдалося вивезти з Москви 29 ящиків цінностей — приблизно 3200 музейних експонатів. Деякі з речей були вже сплющені під молотом, такі, наприклад, як золотий хрест, подарований Богданом Хмельницьким Києво-Печерській Лаврі.

Величезну колекцію треба було негайно науково описати. Несподівану допомогу в цій роботі Щербаківський дістав від голови Раднаркому УСРР Х.Г.Раковського, який у листі до голови Київського губвиконкому Я.Б.Гамарника високо оцінив проведену ним у Москві роботу. «Нагадую Вам знову відносно ящиків цінностей, повернених з Москви, тому, що вони являють собою винятковий художній і історичний інтерес»³, — писав Раковський. Комісія з п'яти спеціалістів на чолі з академіком О.П.Новицьким (крім Новицького і Щербаківського, до її складу входили також М.Біляшівський, Ф.Ернст та А.Середа) приступила до роботи. З експонатів було вирішено створити в музеї новий відділ давнього золотарського мистецтва.

Хоча Академія Наук змогла виділити на потреби золотарської комісії лише 20 крб. на місяць, ентузіазм Щербаківського і його колег зробив свою справу. В результаті копіткої роботи були встановлені типові стилі українського золотарства, простежені основні етапи в їхньому розвитку. Вченим вдалося навіть прочитати до 100 імен стародавніх майстрів. Нововідкритий відділ підняв престиж музею; число його відвідувачів значно зросло.

Ще одна цікава сторінка в життєпису Щербаківського зв'язана із протистоянням Археологічного комітету і Київської губполітосвіти з приводу варварського руйнування пам'ятників у Києві. Розбирання на цеглу Кловського палацу, знищення цінних розписів Видубицького і Флорівського монастирів, іконостасу колишньої університетської церкви — ці та інші факти вандалізму обурювали наукову громадськість. Проте лист Ф.Ернста до Київської губполітосвіти з протестом проти руйнування повернувся в Археологічний комітет. Комітет прийняв рішення направити делегацію до голови губвиконкому Г.Ф.Гринька. У складі цієї делегації був і Щербаківський. Делегатам вдалося переконати представника влади, що такому варварству і недбальству слід покласти край. На деякий час губ-

виконком діяв у тісному погодженні з Археологічним комітетом і притягав винних у руйнуванні пам'яток до відповідальності⁴.

Окремо слід сказати про багатогранну наукову роботу Д.М.Щербаківського. Майже 60 його наукових праць демонструють дивовижну широту інтересів вченого, його обізнаність у найрізноманітніших питаннях археології, етнографії, мистецтвознавства. Етнографічні матеріали, зібрані Данилом Михайловичем на Буковині, в Карпатах, у Галичині, стали фундаментом праці «Буковинські і галицькі дерев'яні церкви, надгробки і придорожні хрести, фігури і каплиці», опублікованої у 1926 році. У кількох вартісних працях Щербаківський дослідив готичні мотиви в українському золотарстві, описав оправи книжок, зроблених київськими золотарями (зокрема ажурну оправу Євангелія роботи київського майстра Федора 1670 року)⁵. Спеціалісти високо цінували його праці з історії українського портрета, музичного життя в Україні, українського килима, символіки в українському мистецтві. Книгу Щербаківського «Українське мистецтво» було видано в Празі.

Предметом особливого інтересу Щербаківського і його невтомних турбот була історія Києва, безцінних історичних пам'яток, що нищилися і зникали у вирі воєн і руйнувань. «Київ не завжди сам писав книгу життя свого, — зауважував він у статті «Реліквії старого київського самоврядування», — не одна сторінка цієї історії вписана чужою рукою, чужою волею; чужою волею і вирвана». Прочитавши французького посла при дворі Катерини II графа Сегюра, який висловив особливе почуття поваги до київських руїн, Щербаківський із жалем зазначає, що таке почуття далеко не завжди виникає у самих киян. «Часто ті нечисленні і з художнього й історичного боку надзвичайно цінні й важливі рештки сивої давнини, що залишилися ще від ріжних стихійних пригод, остаточно руйнувалися руками місцевих некультурних діячів, що з незрозумілою завзятістю поспішалися їх нищити і заміняти творами нових і часто бездарних майстрів»⁶.

Як згадував колега Щербаківського по Архітектурному інституту В.Камінський, до своєї наукової праці вчений ставився з «таким замилюванням і так діловито захоплено, що й саме життя його неначе перетворювалось у повсякчасне та невпинне наукове поривання... Компроміс навіть у дрібницях його вже непокоїв, а там, де він живовидячки почував неправду, фальш, там для нього і для його праць місця бути не могло. Данило Михайлович був людина цільна: в нього слово і думка, слово та діло ніколи не розходилися»⁷.

Треба віддати належне Камінському: він, як ніхто інший, побачив саме в цільності характеру колеги витoki майбутньої трагедії. Не кожному було

дано зрозуміти, які бурі вирували у душі Щербаківського, як важко сприймався ним той розлад слова і діла, який ставав характерною прикметою радянської дійсності. Зусилля, спрямовані на збереження української старовини, розбивалися об мур байдужості, невігластва, бюрократичної тяганини.

Щоб по-справжньому організувати роботу в галузі охорони пам'яток історії і культури, потрібні були як чималі кошти, так і свідоме ставлення суспільства до своєї минувшини. Не було ні того, ні іншого. Уже в середині 20-х років стало ясно, що, всупереч федеративному фасаді СРСР і гучним лозунгам «коренізації», центр гальмує процеси національного відродження України, проводить лінію на жорстку уніфікацію, не має наміру всерйоз дбати про збереження культурних цінностей.

Показна «культурна революція» створила своєрідну моду на псевдокультуру; в умовах потурання археологічним любительським розкопкам, заради створення невеличкого шкільного музейчика, сільські вчителі разом з учнями часто нищили цінні археологічні пам'ятки. Особливо загрозливим був стан пам'яток монументального мистецтва. Не тільки не відновлювалося те, що було зруйновано під час війни, а й бездушно винищувалися чудом вцілілі стародавні фортеці, культові споруди. В колишніх панських маєтках, старих палацах розміщувалися школи, лікарні, а то й овочесховища. Старовинні меблі, твори живопису, книги, не кажучи вже про архіви, часто просто викидали.

Всі ці неподобства Щербаківський побачив на власні очі, коли за завдання ВУАК побував улітку 1926 р. на Поділлі та Волині. Особливого душевного болю завдала йому доля монастиря ордену Бернардинів у м.Ізяславі. Шепетівський окривконком прийняв рішення про використання приміщень цієї унікальної пам'ятки початку XVIII ст. під в'язницю. Приголомшливе враження справила на Щербаківського звістка про заплановане знесення палацу князів Острозьких у Старокостянтинові (XVI ст.).

Про те, яка буря почуттів вирувала у цей час у душі вченого, дає уявлення написана ним під свіжим враженням від подорожі на Поділля і Волинь стаття «Культурні цінності в небезпеці», вміщена в журналі «Життя й революція» (1927, №2). З гнівом і обуренням писав він у ній про «копачів» типу тобілевічового Бонавентури, які нищать і псують кургани, городища, похоронні камери, шукають «запорозькі клади». Але вістря статті спрямоване все ж не проти них, а проти господарників різних урядових інстанцій, яких Щербаківський звинувачує у справжньому вандалізмі. Розбирання дерев'яних будівель на паливо, а старовинних фортець, палаців, церков на цеглу — справжні злочини, — вважає Щербаківський.

«Сум і жах бере від думок, скільки попсовано, загинуло й скільки ще має загинути пам'яток минулого в такому багатому на минуле краї, як Україна».

Представники органів, яким влада доручила цю справу, вважає вчений, повинні нарешті зрозуміти, що старовинні фортеці, панські садиби, палаци є не лише спадщина буржуазного ладу, але й великої ваги історико-культурні документи, вкрай потрібні науці. Без участі її представників злочинно вирішувати долю старовинних будівель. Розбудити в громадянах пошану й повагу до пам'яток мистецтва і культури, залучити до цієї роботи вчительство, підняти престиж краєзнавчої роботи — в цьому вбачав Щербаківський одне з найважливіших завдань радянської влади.

Вчений мав всі підстави розраховувати на те, що його пересторогу буде почуто. Але ніяких відгуків на статтю не з'явилося. Не просувалася і справа, яка уявлялася Щербаківському першочерговою — реорганізація пам'яток охоронної системи. Запропоновані ним склад Українського комітету охорони пам'яток культури і основні напрями його діяльності не були затверджені Наркоматом освіти, тому що останній не зміг виділити для його роботи навіть мінімальні кошти. Практично не було надій і на бюджетне фінансування розпочатої з ініціативи Данила Михайловича великої роботи по обстеженню і складанню кошторисів на ремонт найважливіших пам'яток.

Все це надто погіршило і без того тяжкий душевний стан Данила Михайловича. Кілька останніх років він жив під пресом тяжких звинувачень, які малокваліфіковане керівництво музею намагалося використати для його відсторонення від роботи. Йшлося про експонати, які в часи громадянської війни власники передавали на тимчасове зберігання до музею, а після неї намагалися повернути до своїх колекцій. Оскільки тимчасові надходження не завжди належним чином фондувалися, Щербаківського звинувачували у розбазарюванні музейних речей. Тим часом справжнє розбазарювання відбувалося за його спиною: новий директор музею А. Вінницький з легкістю звільняв музей від усього того, що вважав «зайвим».

Зрештою втомлений від безкінечних ревізій і знервований вчений зважився на фатальний крок. 6 червня 1927 р. з каменем на шиї він кинувся у дніпрові хвилі. У передсмертному листі своєму учневі і другу він писав: «Я втомився. Залишити музей, якому віддав кращі роки свого життя, не маю сили. Боротись з кваліфікованою підлістю Онищука і Вінницького не вмю; терпіти постійні провокаційні візити Вінницького далі вже не можу. Від ревізії музею комісією Укрнауки нічого доброго не жду — адже вона й досі не починається... Результат ревізії ясний — ще

більше обплюють, зганять, з білого зроблять чорне, з чесного чоловіка — подлеца. Цього пережити я не можу.

Будь ласка, подбайте про те, аби було виконано мій заповіт»⁸.

Шок від самогубства Щербаківського був настільки великим, що навіть партійна преса не забарилася віддати йому належне. Ще до того, як тіло було знайдене в Дніпрі, «Пролетарська правда» вмістила статтю Ф. Ернста «Подвижник музейної справи». «Дуб зламався, — говорилося в ній. — Дуб міцний, упертий, по-лицарському чесний, що стояв на сторожі інтересів української культури, української науки, музейної справи. В особі Щербаківського ми втратили найавторитетнішого знавця українського мистецтва, побуту, етнології, знавця мови, старої української літератури, музики, театру... Мир праху твоєму! Хай кожному робітникові на ниві культури української ім'я твоє буде світлим зразком — зразком святої відданості справі, зразком чесного вартування на сторожі скарбів минулого та на користь освіти поколінь майбутнього»⁹.

На самогубство вченого відгукнувся академік М. С. Грушевський. «Не лишилось далі інших форм протесту, — писав він, — як тільки ті, що практикуються в примітивних умовах життя: самогубством доказати завдану кривду!.. Дійсно, неможливі обставини... довели його до самогубства, до останньої форми протесту». А С. О. Єфремов написав: «Бувають події, які буквально вопіють до сумління людського. Смерть чесного, чистого, саможертвовного працівника — одна з найбільш вопіючих!»¹⁰.

Звістка про самогубство брата приголомшила Вадима Щербаківського, який з 1922 р. жив у Празі. Пізніше у спогадах, присвячених Василю Кричевському (відомий художник був одружений із сестрою Щербаківських Євгенією) він зазначив, що Данило боронив «не тільки музей і свою працю, але й цілу групу чесних наукових співробітників музею, мусів вести невпинну і вперту боротьбу за праве діло, а переконавшись у тім, що боротьбу приходиться вести не тільки з окремими безчесними людьми, але з цілою системою, на яку вони опираються, він не витримав і покінчив з собою»¹¹.

На знак особливих заслуг Щербаківського його дозволили поховати на державний кошт на території Лаврського музейного заповідника. На громадську панахиду зібралися сотні людей. Про заслуги небіжчика тепло говорили А. Ю. Кримський, О. П. Новицький, П. П. Курінний. Поховали Щербаківського поруч з Лаврською дзвіницею. Маску, зняту з його обличчя, передали Музею українських діячів науки і мистецтва; цей музей пізніше влаштував виставку, присвячену ентузіасту-вченому.

Невдовзі ставлення партійно-урядових кіл до вчинку Щербаківського різко змінилося. Це було зв'язано з тим, що велика група київських

вчених — 79 чоловік — побачила в його самогубстві «тяжку й симптоматичну загрозу» і порушила перед урядом республіки питання про ненормальні умови, в яких опинилася українська наука. «Даремно, — говорилося в колективному листі вчених в редакцію «Пролетарської правди», — найстарший, найзаслуженіший з цих робітників... зацькований і затурканий адміністрацією, стукався в усі двері радянської громадськості, сподіваючись тут знайти собі оборону, чи, принаймні, моральну підтримку. Його палкі нарікання, його енергійні і настирливі заходи впиралися в бюрократичну байдужість паперового діловодства...»¹². Вчені вимагали провести в справі Щербаківського подвійне слідство — кримінальне і громадське, і широко проінформувати громадськість про його результати. Водночас вони вважали неприпустимою практику призначення керівниками наукових установ випадкових людей.

Різно і відверто висловлений протест налякав апаратників. В Центральному державному архіві громадських об'єднань України збереглися документи, які відбили панічну реакцію київського окружного партійного комітету на звернення науковців. В резолюції бюро окрпарткому воно було охарактеризоване як спроба «використати випадок самогубства для політичного виступу». Бюро вважало за необхідне «розгорнути роботу серед певних кіл інтелігенції в напрямку з'ясування політичної суті і значення заяви (79-и) та її шкідливості»¹³.

Нарком освіти М.О.Скрипник все ж доручив своєму заступнику Я.П.-Ряппо розібратися з фактами цькування Щербаківського. Але справа закінчилася увільненням Вінницького. В результаті розслідування обставин самогубства, яке велося паралельно органами прокуратури та спеціальною комісією міносвіти, в хід було пущено версію про те, що його причиною була депресія і глибока психологічна криза. Виступаючи на пленумі Центрального бюро секції наукових співробітників республіки в середині липня, Скрипник звинуватив авторів колективного листа у спробі використання смерті Щербаківського з метою політичних маніпуляцій академічних кіл проти Радянської влади, хоча й визнавав правомірність вимог науковців щодо поліпшення стану музейної роботи. Далі почалися вже зовсім незрозумілі речі. Слідчого Міляшкевича, який розпочав енергійно з'ясовувати причини самогубства, замінили, а новий слідчий явно не поспішав із розслідуванням. Невдовзі невидима рука зовсім зупинила його.

Проте звести суть інциденту до групової боротьби в наукових колах було вже неможливо. На надзвичайному засіданні Українського історико-філологічного товариства у Празі, присвяченому пам'яті Данила Щербаківського, професор В.Старосольський сказав: «Самогубство Щербакі-

вського не було проявом слабості. Навпаки, це був акт бою, боротьби. Віддавши всі свої сили ідеї, він не повагався віддати їй і життя. Вічна пам'ять борцеві, що й смертю своєю боровся!».

Після цього й інших голосів, що пролунали з-за кордону, до імені Данила Щербаківського міцно було приклеєно ярлик «буржуазного націоналіста» і контрреволюціонера. У 1934 році зник надгробок на його могилі. Тоді ж зазнав розгрому Всеукраїнський археологічний комітет — дітище Щербаківського. Багато його учнів, у тому числі й Ф.Л.Ернст і П.П.Курінний, В.Є.Козловська, К.В.Мощенко, були заарештовані начебто за причетність до створеної Щербаківським контрреволюційної організації музейних працівників. Їх звинувачували у тому, що вони затушовували питання класової боротьби в експозиціях музеїв, підбирали експонати «не за класовим принципом, а лише за художньою цінністю», експонували ікони замість того, «щоб показувати їх як знаряддя затемнення класової свідомості трудящих». Репресіям було піддано майже всіх, хто підписав листа у «Пролетарську правду», і не тільки їх. Завідуючий Полтавським музеєм М.Я.Рудинський листа не підписував, але його також звинуватили у підтримці контрреволюційної діяльності Щербаківського. На честь Рудинського він і в жаклих умовах слідства не схибив перед пам'яттю покійного друга. «Було б низістю стверджувати, ніби я не розділив би загального настрою, — говорив він. — Безперечно, розділив би і, мабуть, підписався б під тим документом... Я не можу заперечувати, що я був зі Щербаківським. Однак я ніколи не визнаю, що я робив з ним контрреволюцію»¹⁴.

З часу самогубства-виклику минуло вже понад 70 років. «Голосний крик змученої душі громадянина», «крик дією», як охарактеризував цей мужній вчинок С.Єфремов, пролунав у глуху пору становлення тоталітарної системи. Вона й подбала про те, щоб на довгі роки ім'я Щербаківського було викреслене з історії української науки.

Нині чимало зроблено для увічнення пам'яті вченого і громадянина. Поновлено надгробок у Лаврі, діяльність талановитого етнографа і мистецтвознавця відбита у наукових монографіях, у музейних експозиціях. Повернення народові спадщини Данила Щербаківського — зайвий доказ того, що «рукописи не горять», що, якою б всемогутньою не здавалася тоталітарна система, вона не владна над історичною пам'яттю.

¹ Спаська Е. Спогади про мого найсуворішого вчителя Данила Щербаківського // Наука і культура. Україна. Щорічник. — Вип. 24. — К., 1990. — С. 272.

² Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917—1941 рр. — Ч. 1. — К., 1995. — С. 140.

³ Репресоване краєзнавство (20—30-і роки). — К., 1991. — С. 374.

- ⁴ Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР (Збірник методичних матеріалів в шести частинах). — Ч. 1. — С. 145-146, 163-164.
- ⁵ Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. — К., 1993. — С. 395.
- ⁶ Київ та його околиця в історії і пам'ятках. — Х.—К., 1926. — С. 218.
- ⁷ Камінський В. Етнографія в науковій діяльності Д.М.Щербакіського. Відбиток. — Б.м., б.д. — С. XXI—XXVI.
- ⁸ ІР НБУВ. — 1, 25881.
- ⁹ Пролетарська правда. — 1927. — 9 червня.
- ¹⁰ Цит. за: Павловський В. Данило Михайлович Щербаківський // Сучасність. — 1978. — №1. — С. 46.
- ¹¹ Щербаківський В. Українське мистецтво. — К., 1995. — С. 65-66.
- ¹² Репресоване краєзнавство. — С. 413.
- ¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 2473. — Арк. 2.
- ¹⁴ Нестуля О. Широ закоханий в історію // Реабілітовані історією. — Київ—Полтава, 1992. — С. 86.

Бонь О.

О.П.НОВИЦЬКИЙ І МУЗЕЙНІ ЗАКЛАДИ КИЄВА

Академік Олекса Петрович Новицький був одним з тих українських учених кінця XIX – початку XX ст., які поєднували суто дослідницьку, кабінетну роботу по вивченню національної історико-культурної спадщини із її збереженням. Важливу частину цієї діяльності становила музеєфікація та збереження рухомих пам'яток, які в умовах першої третини XX століття гинули, вивозились за кордон найбільше. Праця в Історичному музеї у Москві на початку наукової кар'єри дала йому багато для розуміння самої специфіки музейної справи. Сприяло накопиченню необхідного досвіду і перебування Олексі Новицького на посаді директора Феодосійського археологічного музею у 1922 році.

Набуті в московський та кримський період знання він з успіхом використав на посаді голови ВУАКУ та керуючи музейними установами при кафедрі мистецтвознавства ВУАН. Зауважимо, що нижче не розглядатимемо діяльність академіка О.П.Новицького по налагодженню роботи Музею українських діячів науки і мистецтва та Українського театального музею.

Предметом постійної уваги О.П.Новицького постійно залишалися київські музеї, їх наукова, фондова та просвітницька робота. Належним чином дбав він і про розширення музейної мережі. Ситуація на початку 20-х років XX століття ускладнювалась тим, що після ліквідації ВУКОП-МИСу і Головного музею переважна більшість музейних закладів була підпорядкована екскурсійно-виставочно-музейному підвідділу агітації Головополітосвіти, який не мав концепції розвитку музейництва. Прагнучи знайти найбільш прийнятний вихід, О.П.Новицький неодноразово звертався до Раднаркому УСРР, НКО, викладав своє бачення зазначеної проблеми.

На думку О.П.Новицького, виникла необхідність поділити всі існуючі музеї на три категорії: публічні, загальноосвітні та учбові, зорієнтовані на навчальні заклади. Третю категорію мали складати наукові музеї, призначені для проведення різнобічної науково-дослідної роботи. 10 грудня 1923 р. Археологічний комітет ВУАН з ініціативи академіка О.П.Новицького, який виконував в той час обов'язки його секретаря, підтримав передачу ВУАН тих художніх, історичних і етнографічних музеїв Києва, які були наближені за характером збірок до наукових. До таких музеїв учений відносив Перший державний музей (пізніше - Всеукраїнський історичний). Аналогічні функції, на його думку, повинен був мати Музей мистецтв ВУАН ім. Б. і В.Ханенків, а також Музей колишньої Київської духовної академії, чиї історичні і мистецькі скарби після евакуації 1915 р. перебували у катастрофічному стані. Зосередитись на науковій роботі, вважав академік О.П.Новицький, мав і Музей культу і побуту, створений на базі Києво-Печерської лаври. Його колекції - пам'ятки з лаврських ризниць і церкви Спаса на Берестові, могли б стати основою для найширших наукових узагальнень в різноманітних галузях знань.

У зв'язку з цим, учений висловлював серйозну стурбованість свавілям окремих керівників. Так, 20 лютого 1923 р. О.П.Новицький у листі до невідомого секретаря ВУАН А.Ю.Кримського писав про рішення А.Вінницького, який самочинно, всупереч рішенням пам'яткоохоронних органів перевіз колекції музею Київської духовної академії до Києво-Печерської лаври¹.

Важливим кроком вперед у розвитку музейної мережі учений вважав відкриття Софійського музею, дослідження на його базі раніше недоступних для широкого кола дослідників старовинних мистецьких пам'яток з ризниці Софійського собору, а також інших київських храмів². Характерно, що всі подальші події повністю підтвердили аргументованість і своєчасність пропозицій Олексі Новицького.

З іменем академіка О.П.Новицького нерозривно пов'язано створення музею історії Києва. Основу його експозиції мали складати, на думку ученого, археологічні матеріали, виявлені в середині 20-х рр. під час розкопок у старовинній частині міста. У 1925 р. учений звернувся до Київського окрвиконкому з пропозицією зосередити знахідки археологів в одному місці, створивши муніципальний музей Києва. У своєму зверненні він писав: "Для влаштування такого музею Київ має і відповідний будинок, який сам собою уявляє, мовляв, один з експонатів цього музею. Я кажу про кол. митрополітанський будинок у садибі Софії, який є найкращим з уцілілих барокових будинків..."³. Це допомогло б не тільки зберегти унікальну пам'ятку цивільної барокової архітектури, а і мати дос-

татню площу для розгортання експозицій музею. Учений, спираючись на думку визнаних фахівців, вказував на необхідність перенесення з митрополичого будинку архіву, перебування якого загрожувало пам'ятці. Категорично виступив О.П.Новицький проти спроб розташувати в обраній ним для музею споруді поліграфічний відділ Київського художнього інституту⁴.

14 жовтня 1924 р. на засіданні Археологічного комітету О.П.Новицький із занепокоєнням повідомляв про перевезення на територію Софії великих друкарських машин, що, на думку ученого, могло загрожувати збереженню пам'ятки⁵. Аргументовано заперечував він висновок комісії у складі губернського архітектора М.Товстоліса, інженера А.Гансона та професора В.Кульженка, яка визнала, що струси, викликані роботою друкарських машин, суттєвої шкоди не завдають⁶. Заручившись підтримкою такого авторитетного фахівця як В.О.Осьмак, він домогся створення нової комісії за участю С.Прокоф'єва, В.Осьмака та Ф.Ернста. Остання 13 березня 1925 р. оглянула будинок. В акті, підписаному її членами, абсолютно недопустимим визнавалось розташування друкарських машин великої потужності, які призводять до коливань ґрунту. На підставі вказаного документу пленум ВУАКу 18 березня 1925 р. ухвалив звернутися до губвиконкому із заявою про необхідність негайного перенесення друкарні з помешкання митрополичого будинку та проведення ремонту в будинку. Одночасно О.П.Новицький просив керівництво Художнього інституту звернутися до Київського ГВК про виділення нового приміщення для друкарських машин⁷. З аналогічним питанням О.П.Новицький 10 липня 1925 р. звертався до управи ВУАН, прохаючи підтримати його клопотання перед губвиконкомом.

Особливо яскраво позиція київської інтелігенції щодо створення муніципального музею виявилась на київській музейній нараді 26 листопада 1927 р. за участю М.С.Грушевського, О.П.Новицького, С.О.Гілярова, В.М.Базилевича, Є.Я.Рудинської, К.В.Мощенка та інших. За пропозицією академіка О.П.Новицького це питання було виділено до числа пріоритетних, що потребували свого нагального вирішення. Принципову позицію ученого підтримав представник Укрнауки у Києві Л.М.Левицький, який завірив музейників, що НКО УСРР, Укрнаука докладуть всіх зусиль для втілення в життя накреслених планів.

Щирою стурбованістю долею музею відзначався виступ відомого киевознавця, голови академічної Комісії старого Києва В.І.Щербини, який заявив, що справа створення муніципального музею, започаткована ще в 1912 р. так і не знайшла свого практичного вирішення⁸. Одностайною була думка учених щодо виділення митрополичого будинку. Останнє да-

вало б змогу використати для експозиції цілком достатню площу в 149 квадратних сажнів⁹.

На цій же нараді О.П.Новицький виступив із програмою формування експозиції музею. На його думку, вона повинна була складатись із чотирьох розділів: геології, передісторичної доби, історичних часів та сучасного Києва. Ці розділи містили відомості про історію, краєвиди, старовинні карти та креслення, матеріали з судоустрою, військової справи, народної освіти міста.

Положення і висновки, висловленні провідними українськими музейниками, лягли в основу спеціальної ухвали згаданої наради, яка звертала увагу органів державного управління на необхідність фінансової підтримки представленого О.П.Новицьким проекту. Для здійснення конкретних практичних кроків, підготовки його статуту та програми на нараді було утворено спеціальну комісію у складі представників Комісії старого Києва, ВУАКу, окрвиконкому, міськради, інспектури охорони пам'яток історії та культури, ряду культурно-освітніх установ. Хоча формально комісію очолив академік М.С.Грушевський, всю роботу реально спрямовували О.П.Новицький та В.І.Щербина¹⁰.

Чимало особистих зусиль доклав О.П.Новицький для створення Археологічного музею ВУАН, який, за проектом В.Козловської, планувалось сформувати на основі археологічних колекцій Всеукраїнського історичного музею та археологічного музею Київського ІНО (колишнього університету)¹¹. Доцільно відзначити, що колекції інституту народної освіти, зібрані свого часу В.Б.Антоновичем, після евакуації 1915 р. перебували в жахливому стані. Не в кращому становищі знаходилась і унікальна бібліотека, позбавлена не лише систематичних каталогів, а і елементарного облікування наявної літератури¹². Тому об'єднання двох найбільших збірок дозволило б не лише зберегти цінні пам'ятки, а і створити своєрідний центр по опрацюванню результатів археологічних досліджень, здійснених протягом 20-х рр.

Зваживши на пропозиції О.П.Новицького, 23 січня 1931 р. президія ВУАН доручила йому прийняти експонати від Всеукраїнського історичного музею і систематизувати їх для створення експозиції Археологічного музею ВУАН¹³.

Завдяки високому авторитету академіка О.П.Новицького, були також впорядковані колекції мюнц-кабінету Київського ІНО, які стали основою для майбутнього Нумізматичного музею ВУАН. Зазначимо, що мюнц-кабінет, за твердженням І.Гарбуза, був першою музейною збіркою Києва¹⁴. Та на середину 20-х рр. він, як і археологічний музей ІНО, знаходився у загрозовому стані. У кінці 1924 р. керівництво ВУАН передало на про-

ханья О.П.Новицького збірку Всеукраїнському археологічному комітетові з метою розмістити її в Музеї мистецтв ВУАН. У 1925 р. ВУАК створив спеціальну комісію по передачі експонатів, яку очолив відомий археолог В.Г.Ляскоронський. Щоправда, процес передачі не виправдано затягнувся. Причини цього були як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Про об'єктивні труднощі писав в листі до О.П.Новицького В.Г.Ляскоронський. Це, перш за все, нестача коштів на каталогізацію та перевезення збірки. Створення каталогу (190540 позицій) забрало багато часу тому, що бібліотека мюнц-кабінету мала велику кількість книг іноземними мовами¹⁵. Заходи по організації Українського музею нумізматики розглядались на Всеукраїнській нараді в Харкові 25-27 травня 1926 р., на якій з доповіддю виступив його майбутній директор В.А.Шугаєвський¹⁶. У наступному 1927 р. було створено Український музей нумізматики в системі Лаврського музейного містечка¹⁷. У 1928 р. до його збірки було приєднано частину експонатів Музею колишньої КДА.

Олекса Петрович Новицький виступив одним з ініціаторів повернення в Україну і впорядкування унікальних колекцій П.П.Потоцького та В.О.-Щавинського, які містили в собі унікальні витвори живопису, посуд, зброю, бібліотеку з автографами видатних діячів української культури. Колекції П.П.Потоцького, який на той час мешкав у Ленінграді і завідував одним з військово-історичних музеїв, особливо привертала увагу фахівців своєю повнотою і унікальністю¹⁸. У 1925 р. дослідник і великий прихильник української культури звернувся до ВУАН із пропозицією передати їй збірки україніки та бібліотеку¹⁹, які оцінювались в кілька десятків тисяч карбованців²⁰. Про це було повідомлено на зборах ВУАКу 6 січня 1925 р. Водночас передачу своєї колекції П.П.Потоцький пов'язував з призначенням його директором Музею мистецтва ВУАН та наданням йому помешкання з 6 кімнат.

Президія Укрнауки, розглянувши ці пропозиції, не знайшла можливості виконати зазначені умови і запропонувала свої варіанти. Довести їх до відома колекціонера мав, за дорученням О.П.Новицького, А.З.Носов, який відвідав Ленінград у 1925 р. На нього також покладалось ведення переговорів у справі передачі колекції В.О.Щавинського²¹.

Результати поїздки А.З.Носова до Ленінграду лягли в основу звернення від імені ВУАКу О.П.Новицького до спільного зібрання ВУАН від 1 грудня 1925 р. з докладною доповідною запискою про колекції П.П.Потоцького і В.О.Щавинського. Стосовно колекцій і бібліотеки П.П.Потоцького він повідомляв, що колекціонер перебував у надзвичайно скрутних матеріальних умовах - мав велику заборгованість за приміщення, де знаходились колекції. Невирішеність поставлених колекціонером питань з

боку НКО УСРР змушувала його змінити свій намір і передати колекції одному з ленінградських музеїв.

О.П.Новицький висловив занепокоєння можливою втратою цінних для української культури збірок. Він запропонував розглянути питання про колекції В.О.Щавинського та П.П.Потоцького на рівні Раднаркому УСРР, оскільки, за повідомленням А.Ю.Кримського, ВУАН не мала можливості з наявних коштів утворити нову окрему установу при Академії наук. Отже, за твердженням О.П.Новицького, потребували вирішення такі питання: перевезення і розгортання колекцій у Києві, а також створення відповідних структур в системі ВУАН. Як перший крок він пропонував подати до Укрнауки реєстр збірок П.П.Потоцького з обрахунком витрат на їх пакування, перевезення та розміщення в Києві. Рекомендував учений також звернутися до Укрнауки з клопотанням негайно виділити кошти в сумі 750 крб. на покриття заборгованості П.Потоцького за помешкання. Київський ОВК мав, на його думку, передати ВУАН будинок на розі вулиць Левашівської та Олександрівської, де планувалося розгорнути перевезені колекції. Для опрацювання бібліотеки П.П.Потоцького, що мала військово-історичне спрямування, учений пропонував утворити академічну Комісію по виучуванню військового побуту в Україні. Забезпечення її роботи вимагало 4080 крб. на рік²².

Швидкому позитивному вирішенню питання збірок П.П.Потоцького заважали і ідеологічні фактори. С.О.Єфремов в своєму щоденнику 25 грудня 1925 р. повідомляє: "Врона, - комуніст, що втерся до музею Ханенка (був його директором - О.Б.) (академічного), - зробив доноса на Потоцького, що то колишній генерал"²³. Очевидно, в даному випадку йдеться про доповідню І.Врони до ВУАН, Укрнауки та уповноваженого Укрнауки в Києві²⁴. Зрозуміло, що вона значно ускладнювала і без того нелегке становище з колекціями.

У кінці січня 1926 р., коли в Київ приїжджав голова Укрнауки М.І.Яворський, у розмові з академіком С.О.Єфремовим справа дещо просунулась вперед - вирішено було повернутися до питання про дар П.П.Потоцького²⁵. І дійсно, після одержання від П.П.Потоцького короткого опису колекції та бібліотеки, згоди передати їх НКО УСРР тільки на умовах матеріального забезпечення його, як охоронця колекцій (а не директора), та родини, це питання було розглянуто 9 березня 1926 р. на колегії НКО. Однак до остаточного рішення було ще далеко. Тільки 24 травня 1926 р. колегія НКО погодилась на умови угоди, укладеної з колекціонером та подала її на затвердження Раднаркому УСРР²⁶. Одночасно було розпочато підготовчу роботу.

Серйозний крок назустріч зробив і сам П.П.Потоцький, який разом з

уже визначеними збірками вирішив передати НКО УСРР права на колекцію старовинної зброї, що тимчасово зберігалась в Російському історичному музеї в Ленінграді, та збірку ювелірних виробів із срібла, що знаходились у Гохрані в Москві. Однак проти цього виступала Головна наука РСФРР. Лише 26 серпня 1926 р. вона повідомила про свою згоду колегам із Наркомату освіти УСРР. Невиправдано затягувалось вирішення питання з виплатою заборгованостей П.П.Потоцького в Ленінграді та фінансування робіт по перевезенню колекцій. Лише після втручання генерального секретаря ЦК КП(б)У Л.М.Кагановича вдалося відшукати і спрямувати на ці цілі 850 крб з необхідних 2 - 2,5 тис.

На певних етапах ситуація з колекцією П.П.Потоцького виходила на межу критичної. Так, в своїй телеграмі на ім'я Л.Кагановича, один з працівників НКО РСФРР Ф.Угаров повідомляв, що він знімає з себе усяку відповідальність за долю унікальної бібліотеки ленінградського колекціонера. За свідченням заступника наркома освіти УСРР О.Приходька, згадану бібліотеку можна було по праву вважати одним із найцінніших і найсвоєрідніших зібрань. Вона налічувала понад 10 тис. книг, переважно українські, понад 10 тис. гравюр, літографій, малюнків, 200 картин, 100 екземплярів художніх меблів, великі колекції порцеляни, кристалю, бронзи тощо²⁷. Хоча знаходимо і інші дані, які суттєво різняться з наведеними: близько 17 тис. книг на 10 мовах, серед яких автографи Т.Шевченка, Марко Вовчок, рукописи, починаючи з XII ст., 15 тис. репродукцій, гравюр, літографій, 300 малюнків, картин, 5 тис. географічних карт тощо²⁸. Принагідно зазначимо, що доля цієї унікальної бібліотеки остаточно не з'ясована. Напевне, вона була пізніше розподілена між багатьма установами.

І пізніше, коли в Лаврському заповіднику діяв Музей України, створений на основі його збірок, академік О.П.Новицький часто спілкувався з колекціонером та користувався його бібліотекою²⁹. Подальша доля П.П.Потоцького, який зробив такий неоціненний дарунок українській культурі, склалася трагічно. У січні 1934 р. був анульований договір між колекціонером і НКО, а сама колекція передана до Всеукраїнського історичного музею³⁰. У 1937 р. колекцію було розподілено (чого так не хотів П.П.Потоцький) між музеями Києва. Одночасно розпочинається цькування мецената. Влітку 1938 р. він був звинувачений в причетності до контрреволюційної організації, заарештований і помер у серпні 1938 р. у в'язничній лікарні. Частина його архіву була передана до Історичного музею, де він знаходився не опрацьований до 1985 р. Значна ж частина архіву була помилково зарахована до документальних матеріалів Музею українських діячів науки і мистецтва та розподілена між різними ус-

тановами. Деякі з них зараз знаходяться в фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. Художня збірка - в Національному музеї історії України³¹.

Схожі події відбувались і з живописними колекціями голландських і фламандських майстрів відомого ленінградського мистецтвознавця і колекціонера, уродженця Київщини, В.О.Щавинського, який колекціонував з 1906 р. картини і заповів їх ВУАН.. Після його трагічної загибелі 28 грудня 1924 р. вдова звернулась до ВУАН із пропозицією перевезти збірки до Києва. Її підтримав О.П.Новицький. У зверненні до управи ВУАН 6 січня 1925 р. він повідомив, що ВУАН вважав за абсолютно невідкладне порушити клопотання про негайну передачу бібліотеки, архіву та історико-мистецьких речей, що залишились у помешканні покійного, до установ ВУАН. Учений висловив занепокоєння тим, що у колекціонера не залишилось спадкоємців і існувала загроза відчуження майна³². Останнє справило своє враження, і вже 20 травня 1925 р. книги з мистецтва колекції В.О.Щавинського надійшли до Києва. Водночас викликала стурбованість доля живописних полотен збірки. Тому 1 грудня 1925 р. О.П.Новицький як голова ВУАКу звернувся до Спільного зібрання ВУАН, в якому повідомляв, що справа затяглася і через матеріальні обставини вдова В.О.Щавинського може погодитись на пропозиції музеїв Ленінграда і передати їм картини збірки (де вони вже знаходились на зберіганні).

Разом з тим О.П.Новицький наголосив, що збірка ця є неоціненний скарб, який відразу надасть Музеєві мистецтва ВУАН всеєвропейського значення. В.О.Щавинський був одним з найосвіченіших приватних колекціонерів у межах Російської імперії і складений ним каталог збірки був найкращим із подібних видань. Академік відзначив, що, в першу чергу, необхідно вирішити такі два питання: перевезення колекцій та забезпечення вдови В.О.Щавинського. На його переконання, передача колекції була щедрим дарунком своїй батьківщині, а вимоги вдови цілком слушні і справедливі. Тому, зважаючи на це, ВУАН повинна була клопотатись про пенсію вдові колекціонера.

Принагідно відзначимо, що академік С.О.Єфремов у щоденнику за 25 грудня 1925 р. теж висловлював занепокоєння станом справи: "Частину ми перевезли, скинулись грішми і перевезли. Лишились ще картини, що були на сховку в Ермітажі, які можна взяти тільки дипломатичним шляхом. І знов Харків уже років зо два воловодить, хитрує і мудрує і до-мудрується, що картини так в Ермітажі і залишаться"³³.

Незважаючи на активну позицію фахівців, ні перевезення картин, що зберігались в Ермітажі, ні призначення пенсії в стислі терміни не відбулося. Тому О.П.Новицький пропонував негайно звернутись через

Укрнауку до РНК з проханням: домогтись одержання з Ермітажу колекцій картин, асигнувати відповідні кошти на перевезення їх до Музею мистецтва ВУАН, видати вдові одноразову допомогу в розмірі 500 крб. ухвалили їй пенсію найвищої категорії, зважаючи на виключну культурну та наукову цінність переданих зібрань³⁴.

Перша партія збірки була розподілена між Музеєм мистецтва ВУАН, кафедрою та кабінетом українського мистецтва (дві останні установи очолював О.П.Новицький)³⁵. Зокрема кафедра українського мистецтва отримала унікальну фотоколекцію В.О.Щавинського, згодом передану Музею мистецтва³⁶. У жовтні 1925 р. музею були передані переважно полотна голландських та фламандських майстрів³⁷. Книжковий фонд колекції В.О.Щавинського поповнив бібліотеки Музею мистецтва та кабінету українського мистецтва ВУАН.

Таким чином, завдяки зусиллям академіка О.П.Новицького, активній позиції ряду інших діячів, колекції П.П.Потоцького та В.О.Щавинського вдалося зберегти для України, поповнивши безцінними пам'ятками збірки київських музеїв, бібліотек і архівів.

У полі зору академіка О.П.Новицького перебували також питання кадрового забезпечення київських музеїв, залучення до їх роботи провідних і визнаних фахівців. Зокрема він намагався підтримати своїм авторитетом відомого музейника Д.Щербаківського в його конфлікті з директором Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Шевченка А.Вінницьким, який виявляв повну необізнаність у музейній справі. Коли ж останній штовхнув Д.М.Щербаківського на шлях самогубства, академік О.П.Новицький виступив з різким засудженням дій невігласа в українській культурі. Зокрема, з його ініціативи ВУАК оголосив бойкот всім, хто був причетний до цього самогубства. З'явилась відома заява 79 науковців Києва з вимогою розслідувати обставини трагедії. Серед підписантів був і О.П.Новицький³⁸. Важливо вказати, що партійне керівництво з самого початку розглядало цей виступ як політичну демонстрацію. Бюро Київського окрпарткому на своєму засіданні визнало організаторів акції ворожими владі елементами. Воно намітило ряд заходів по роз'ясненню "ворожості" заяви науковців³⁹. Хоча і секретар Київського окрпарткому Сірко визнавав, що "призначення Вінницького директором Музею - молодого чоловіка, нічого спільного з науковою роботою не маючого, людини, що не могла навіть підійти до керівництва такою науковою організацією, якою є музей, безперечно було помилкою"⁴⁰. Академік С.О.Єфремов назвав його в своєму щоденнику того трагічного 7 червня 1927 р. "нетямущим хлопчаком"⁴¹. О.П.Новицький все зробив для усунення А.Вінницького від керівництва музеєм. 5 серпня 1927 р. у

приміщенні канцелярії музею в присутності колишнього і нового директорів О.П.Новицький, як уповноважений Укрнауки з цього питання, почав процес передачі справ музею, про що повідомляв Ф.Л.Ернста В.С.Базилевич. Йому учений запропонував тимчасово виконувати обов'язки секретаря музею⁴². Побоюючись провокацій з боку прибічників А.Вінницького, О.П.Новицький віддав розпорядження опечатати всі відділи Історичного музею. Про закінчення передачі справ О.П.Новицький доповів 11 серпня уповноваженому Укрнауки у Києві Л.М.Левицькому⁴³.

Таким чином, на основі викладеного вище, можна стверджувати, що академік О.П.Новицький, спираючись на високий авторитет в науці, виступив одним з ініціаторів розробки програм розвитку київських музеїв, доклав чимало зусиль для розширення мережі та поліпшення їх роботи. Очолюючи Всеукраїнський археологічний комітет та ряд інших академічних структур, учений сприяв поверненню в Україну історико-культурних надбань, що по праву належали її народу.

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. І. – №23912. – Арк. 1-1 зв.

² Там само. – Ф. 279. – № 918. – Арк. 1-1 зв.

³ Там само. – №831. – Арк. 1.

⁴ Там само. – №832. – Арк. 4 зв.

⁵ Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАНУ). – Ф. ВУАК. – №21. – Арк. 33 зв.

⁶ Там само. – №410/3. – Арк. 5-5 зв.

⁷ Там само. – Арк. 10.

⁸ Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917-1990). – К.: Вища школа, 1991. – С. 100-101

⁹ ІР НБУВ. – Ф. 279. – №832. – Арк. 9 зв.

¹⁰ Там само. – Арк. 9.

¹¹ Там само. – №835. – Арк. 1.

¹² Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології (далі – РФ ІМФЕ). – Ф. 13-5. – №334. – Арк. 1-10.

¹³ ІР НБУВ. – Ф. 279. – №946. – Арк. 1.

¹⁴ Гарбуз І. Музей нумізматики // Київська старовина. – 1993. – №4. – С. 88.

¹⁵ ІР НБУВ. – Ф. 90. – №155. – Арк. 1-1 зв.

¹⁶ ЦДАВОВУ. – Ф. 166, оп. 6, спр. 8903. – Арк. 105 зв.

¹⁷ Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – Т. 3. – К., 1995. – С. 1022.

¹⁸ Музей України (зібрання П.П.Потоцького). Науково-довідкові видання з історії України. – Вип. 1. – Показчик архівних матеріалів та бібліографії / Упорядник К.Климова. – К.: Інститут української археографії і джерелознавства, Національний музей історії України. – С. 13-19.

¹⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 20, спр. 2264. – Арк. 68.

²⁰ Єфремов С.О. Щоденники, 1923-1929. – К.: ЗАТ “Газета “Рада”, 1997. – С. 312.

²¹ НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – №52. – Арк. 1-1 зв

²² Там само. – Арк. 15-15 зв.

²³ Єфремов С.О. Щоденники. – С. 313.

- ²⁴ Музей України (зібрання П.П.Потоцького). - С. 25-26.
²⁵ Єфремов С.О. Щоденники. - С. 335.
²⁶ ЦДАГОУ. - Ф. 1, оп. 20, спр. 2264. - Арк. 68.
²⁷ Там само. - Арк. 69-70.
²⁸ Музей України (зібрання П.П.Потоцького). - С. 20.
²⁹ Музей історії Києва (далі – МІК). - Дк.-10455.
³⁰ Петренко М.З. Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник: Путівник. - К.: Мистецтво, 1979. - С. 46.
³¹ Музей України (зібрання П.П.Потоцького). - С.6, 22.
³² НА ІА НАНУ. - Ф. ВУАК. - №52. - Арк. 1-1 зв.
³³ Єфремов С.О. Щоденники. - С. 313.
³⁴ НА ІА НАНУ. - Ф. ВУАК. - №52. - Арк. 15 зв.-16.
³⁵ ІР НБУВ. - Ф. 279. - №907. - Арк. 37.
³⁶ Там само. - №863. - Арк. 5-6.
³⁷ Там само. - №944. - Арк. 1.
³⁸ Павловський В. Данило Михайлович Щербаківський (1877-1927). Його життя та доля / Сучасність. - Мюнхен, 1978. - №1. - С. 45.
³⁹ ЦДАГОУ. - Ф. 1, оп. 20, спр. 2473. - Арк. 2.
⁴⁰ Там само. - Арк. 3.
⁴¹ Єфремов С.О. Щоденники. - С. 512.
⁴² РФ ІМФЕ. - Ф. 13-3, спр. 55. - Арк. 6-6 зв.
⁴³ ІР НБУВ. - Ф. 279. - №925. - Арк. 1.

Шевченко Л.

КРАЄЗНАВЧА ТА ПРИРОДООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ М.В.ШАРЛЕМАНЯ

Відомий український зоолог, орнітолог, природоохоронець та краєзнавець М.В.Шарлемань народився 24 січня (6 лютого) 1887 р. в м.Кременчуці на Полтавщині. Батько його — робітник-чинбарь, який був родом з Польщі та мав французькі коріння, в 1890 р. оселився із сім'єю у Києві.

М.В.Шарлемань не мав закінченої середньої та вищої освіти. За участь в революційних подіях 1905 р. його було виключено з останнього курсу Київського реального училища. Вільним слухачем пройшов курс агрономічного відділу політехнічного інституту по спеціальності «прикладна зоологія», працював у лабораторії професора Ю.М.Вагнера.

З дитячих років цікавився природознавством. Він збирав колекції жуків, метеликів, яйця птахів, проводив самостійні спостереження за птахами. В 1908 р. обраний вченим секретарем Київського орнітологічного товариства ім.К.Ф.Кесслера і займав цю посаду до його закриття в 1917 р. В 1909 р. опублікував свою першу роботу «Список птиц окрестностей Киева» в «Записках Киевского общества естествоиспытателей»¹. Брав активну участь у консультації старого та організації нового (на Брест-

Литовському проспекті) зоологічного саду в Києві. В 1911 р. підготував і видав його каталог. В 1912 р. був одним з засновників Дніпровської біологічної станції на Чорторії, орнітологічним відділом якої завідував до 1917 р. (тепер Інститут гідробіології НАН України).

З початку своєї наукової діяльності М.В.Шарлемань був пропагандистом вивчення та охорони природи. Під час педагогічних з'їздів вчителів України в 1913 та 1915 роках організував виставку, де були представлені рідкісні, вимираючі види тварин, птахів, комах, рослин та інші релікти. Разом із такими вченими, як П.Тутківський, В.Артоболевський та ін. М.В.Шарлемань організував в 1914 р. курси по підготовці керівників екскурсій до природи. В курсах брали участь понад 300 чоловік, головним чином, це були педагоги шкіл та гімназій, учні². Вчені також проводили ботанічні, зоологічні, геологічні екскурсії в околицях Києва.

М.В.Шарлемань неодноразово порушував питання про створення державних заповідників і заказників, звертав увагу на незадовільний стан існуючих (зокрема, заповідника «Пилявино» на Волині). Пізніше став одним з ініціаторів створення «Асканії Нової» (кол. маєтку Фальц-Фейна), оголошеного державним заповідником декретом Раднаркому від 8 лютого 1921 р. Із сприянням секції охорони природи Наркомзему він видав в 1921 р. брошуру «Перший державний степовий заповідник України Асканія Нова. Коротка інформація про стан його в серпні 1921 р.»³.

В 20-х роках М.В.Шарлемань був директором заповідника на Дніпрі — науково-дослідної рибогосподарської станції Конча-Заспа, яка існувала до 1934 р. Станція видавала науковий збірник, в якому публікувались праці наукових співробітників, в тому числі М.В.Шарлеманя.

М.В.Шарлемань був одним з фундаторів Академії наук України. З 1919 р. він — зоолог і вчений-консерватор зоологічного кабінету Всеукраїнської Академії наук. В 1920 р. його було обрано головою зоологічної секції ВУАН, яка займалась фауністичними дослідженнями в різних регіонах України, а саме: на Київщині, Полтавщині, Чернігівщині, Поділлі, Волині, Херсонщині та Таврії. Більшу частину зібраних колекцій передано до зоологічного музею ВУАН. Влітку 1921 р. секція видала перший номер журналу «Зоологічний журнал України»⁴. В 1922 р. за ініціативою М.В.Шарлеманя у Києві відбулись дві зоологічні конференції, утворено Асоціацію зоологів, заступником голови якої він був.

В 1922 р. М.В.Шарлеманя обрано членом, а пізніше — вченим секретарем Комісії краєзнавства ВУАН; в лютому 1923 р. — дійсним членом науково-дослідної кафедри зоології, яку очолював академік І.Шмальгаузен⁵. Пізніше (до 1941 р.) М.В.Шарлемань завідував відділом фауністики та систематики Інституту зоології АН УРСР.

Всю свою душу вклав вчений в організацію зоологічного музею Академії наук, з моменту створення якого був його співробітником, а пізніше завідувачем. В основу композиції музею були покладені особисті колекції Шарлеманя. Фонди музею поповнювались за рахунок екскурсій, які проводили співробітники Інституту зоології Академії наук України. За 1919—1941 рр. вийшло 23 випуски «Трудів» музею. Саме завдяки зусиллям Шарлеманя вдалось зберегти унікальні колекції музею в період фашистської окупації Києва. Нині вони зберігаються в Республіканському музеї природи Академії наук України.

М.В.Шарлемань був членом Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК), який очолював О.П.Новицький. В 1923—1928 рр. він працював над термінологічним зоологічним словником, який видав Інститут української наукової мови.

Коло інтересів та наукових розробок вченого було різнобічним. Ще до Великої Вітчизняної війни він опублікував понад 200 наукових праць. Серед них багато статей з питань охорони природи в наукових збірниках, журналах, ряд популярних брошур з природи України («Птахи УРСР», 1938, «Звірі України», 1920, «Матеріали до фауни звірів та птахів Чернігівської області», 1936), підручники та ін. Ряд розробок присвячені боротьбі із шкідниками сільськогосподарських рослин⁶. В 1921 р. він випустив брошуру «Охорона природи» (на допомогу голодуючим Поволжя)⁷.

В 1936 р. М.В.Шарлемань отримав вчену ступінь кандидата біологічних наук «*Honoris causa*», а в 1937 р. захистив докторську дисертацію по підручнику «Зоогеографія УРСР», який вийшов в тому ж році двома виданнями. В 1938 р. Шарлемань став професором прикладної зоології. Обирався членом Всесоюзного географічного товариства Академії наук СРСР, ряду товариств природознавства та любителів природи Російської Федерації та України. Ще в 1918 р. його було обрано членом Львівського наукового товариства ім.Т.Г.Шевченка, він був також членом Українського наукового товариства у Києві. Незважаючи на всі ці наукові досягнення, він постійно відчував невдоволення та гоніння властей, його звинувачували в націоналізмі, бо переважною мовою його розробок була українська мова. Він постійно чекав арешту.

З початком Великої Вітчизняної війни М.В.Шарлемань через хворобу серця не зміг евакуюватись. Крім того, він відчував відповідальність за своє дітище — зоологічний музей Академії наук України, який він не міг покинути. Але і залишаючись в окупованому фашистами Києві, він намагався принести користь людям: він врятував від арешту та смерті воєнтехніка Кельберіна, який втік з фашистського оточення, переховуючи його у себе вдома всю зиму 1941—1942 рр., врятував від гестапо та

вивозу в Німеччину наукових співробітників Інституту зоології Є.Г.Решетник, Одарич, Омельяненко та інших⁸.

Але в жовтні 1943 р. при відступі з Києва фашисти вимусили ряд співробітників Інституту, в тому числі М.В.Шарлеманя, під конвоем виїхати до Познані. Чудові колекції музею навантажили в товарний вагон і також вивезли за кордон. В січні 1946 р., зважаючи на неодноразові прохання М.В.Шарлеманя, він був репатрійований і зумів повернутись разом з колекціями до Києва. Ця обставина перекрутила все його життя. Він не зміг вже влаштуватись на роботу в Інститут зоології Академії наук України, втратив свою квартиру, постійно відчував матеріальні та моральні збитки. Він влаштувався професором з погодинною оплатою Лісогосподарського інституту, а пізніше — консультантом Київської станції захисту рослин та інспектором Головного управління у справах мисливства. Читав лекції по охороні природи, консультував учнів, яких у нього завжди було вдосталь.

Деякий час М.В.Шарлемань працював позаштатним референтом в Інституті наукової інформації Академії наук СРСР та Інституті російської літератури (Пушкінському домі, відділі давньої літератури).

Останнє було пов'язане з його цікавими дослідженнями, початими ще в 30-і роки. Досліджуючи тваринний та рослинний світ періоду Київської Русі по фресках та графіті Софійського собору, він поєднав їх з текстом письмової пам'ятки кінця XII ст. — «Слова о полку Ігоревім», записками Боплана, Вестерфельда та ін., і дійшов висновку, що між цими пам'ятками є тісний зв'язок: «анімальні та побутові фрески Софії відображають життя Київської Русі кінця XI та початку XII ст., періоду мирного часу, в той час, як «Слова о полку Ігоревім» дає уявлення про природу та життя населення в період війни»⁹.

Він написав та опублікував багато статей з цього питання, працював над монографією, але рукопис був втрачений. В Ленінграді в «Трудах отдела древнерусской литературы (Пушкинского дома)» він опублікував 17 статей з цього питання. Вони отримали схвальні відгуки таких відомих вчених, як В.П.Адріанова-Перетц, Д.С.Лихачов, А.К.Гудзій та ін. Д.С.Лихачов в рецензії на статтю професора М.В.Шарлеманя «Стінопис мисливського змісту Софійського заповідника-музея в Києві як джерело по природознавству Київської Русі» ще в 1947 р. писав, що М.В.Шарлемань своїми дослідженнями довів місцеве, самобутнє походження фресок Софійського собору, виконаними своїми, місцевими майстрами, а не візантійськими, як до цього вважалось; відображені сюжети на фресках були місцевого походження, а не візантійськими. Ця робота, як вказував Лихачов, «підносить загальну вагомість культури Київської Русі»¹⁰.

Багато сил та енергії доклав М.В.Шарлемань, досліджуючи окремі тексти «Слова о полку Ігоревім», порівнював їх з теперішнім рослинним та тваринним світом, читав лекції на тему: «Слово о полку Ігоревім» та нерелігійний стінопис Софійського музею Києва як матеріал з краєзнавства Київської Русі», складав маршрути екскурсій «По Києву із «Словом о полку Ігоревім» та ін.¹¹

Основні праці з цього питання він об'єднав під загальною назвою «Природа та люди Київської Русі: Матеріал по краєзнавству Київської Русі», але не зміг опублікувати цього твору. Зараз він зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського¹². В 1997 р. учні та послідовники М.В.Шарлеманя, за допомогою Київського еколого-культурного центру, зуміли відтворити репринтне видання цього найважливішого твору М.В.Шарлеманя¹³.

В останні роки життя М.В.Шарлемань, незважаючи на скрутне матеріальне становище, вів активну громадську роботу. Він був членом Українського товариства охорони природи, читав лекції, писав листи в різні організації щодо охорони оточуючого природного середовища. Зокрема, він опікувався збереженням ріки Почайни у зв'язку із забудовою Оболоні¹⁴, природи Труханова острова¹⁵. Особливо він піклувався про відродження риболовецького заповідника «Конча-Заспа», де він був директором в 20-х роках. В 1957 р. він, а також член-кореспондент АН УРСР Є.В.Зверезомб-Зубовський, художники М.Г.Дерегус, М.П.Глущенко пишуть листа про занедбаність цього єдиного в лісостепній зоні України заповідника з багатими природними ресурсами, тваринним та рослинним світом¹⁶.

Розуміючи значення історико-культурної пам'ятки — хутора Михайлова Гора (тепер с.Проخورівка Черкаської обл.), зв'язану з іменами першого ректора Київського університету М.О.Максимовича, поета Т.Г.Шевченка, письменника М.В.Гоголя, М.В.Шарлемань пише листа до Президії Академії наук України про необхідність оголосити її історико-культурним заповідником.

В 1958 р. жваво відгукується на статтю «В захиту пам'ятників культури», опубліковану в «Літературній газеті». Збереглися чернетки його листів про край занедбане становище пам'яток культури Києва: Київсько-Печерської Лаври, Видубецького монастиря, Кирилівської церкви, Церкви Спаса на Берестові, Києво-Могилянської Академії та ін. Нагадував, що ще на початку століття в Києві було Товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва, а зараз цією справою ніхто не піклується. Задовго до створення в 1966 р. Українського товариства охорони пам'яток він порушував питання про збереження та охорону пам'яток культури¹⁷.

Із створенням Українського товариства охорони пам'яток історії та культури М.В.Шарлемань став його активним членом, читав лекції, проводив екскурсії. 18 березня 1969 р. він пише листа в газету «Літературна Україна» — «Задля коефіцієнта краси» на захист унікальних фресок та мозаїк Софійського собору, обстоює необхідність ремонту самого собору та використання його в екскурсійних маршрутах як пам'ятки давньоруського мистецтва¹⁸. Працював він до останніх днів.

Помер Микола Васильович Шарлемань 29 квітня 1970 р. у 83-річному віці. Похований на Звіринецькому кладовищі у Києві. Надгробок на його могилі зробив скульптор О.І.Скоблiков¹⁹.

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім.В.І.Вернадського (далі — ІР НБУ). — Ф. 166, №77. — С. 134.

² Там само. — Ф. 49, № 4. — С. 76.

³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВОВіУ). — Ф. 166, оп. 2, спр. 1163. — Арк. 10-13.

⁴ Там само. — Спр. 452. — С. 27 зв.-28.

⁵ Там само. — Оп. 12, спр. 8557. — С. 15.

⁶ ІР НБУ. — Ф. 49, №106.

⁷ Там само. — №197. — С. 2.

⁸ Там само.

⁹ Там само. — №78. — С. 312.

¹⁰ Там само. — №1228. — С. 1.

¹¹ Там само. — №78, 114.

¹² Там само. — №78. — С. 1-109.

¹³ М.В.Шарлемань. Природа и люди Киевской Руси // Сост. В.Е.Борейко. Еколого-культурный центр. Серия охраны природы, вып. 13. — 1997.

¹⁴ ІР НБУ. — Ф. 49. — №287.

¹⁵ Там само. — №77.

¹⁶ Там само. — №202.

¹⁷ Там само. — №2, 71.

¹⁸ Там само. — №18.

¹⁹ Там само. — Ф. 166, №80. — С. 6.

Скляренко Є.

ПЕДАГОГ І УЧЕНИЙ (Касименко О.К.)

В червні 2000 р. минуло 95 років від дня народження відомого українського історика О.К.Касименка, який в 1947—1964 роках обіймав посаду директора українського академічного інституту. Цей строк, найбільший в історії установи. Спочатку вона звалася Інститутом історії України, потім, у 1953 р., слово Україна було вилучене з назви і повернулося тільки в 90-х роках.

Народився Олександр Карпович 23 червня 1905 р. в сім'ї селян-бідняків села Велика Бурімка Золотоніського повіту Полтавської губернії (тепер воно Чорнобаївського району Черкаської області), що неподалік від залізничної станції Золотоноша.

До 17 років жив з батьками, допомагав їм по господарству, вчився в школі. Юнак розумів, що кожний, і він не виняток, без праці, напруження сил, ґрунтовної підготовки і освіти немає перспектив. На початку 20-х рр. Олександрові було не так вже багато років, а він уже пройшов непрості сходи життя — працював у райкомі комсомолу, обирався членом бюро.

У вересні 1922 р. вступив до Полтавського інституту народної освіти на факультет соцвиховання (суспільствознавча секція), закінчив повний курс у 1926 р. У свідоцтві (дипломі) №938, виданому на підставі положення про Інститути, затвердженому ВУЦВК та РНК УРСР, було записано: «Громадянину Касименку О.К. надається кваліфікація викладача старшого концентру семирічки з суспільствознавчих дисциплін».

Закінчивши інститут, О.К.Касименко все життя присвятив викладацькій роботі, дослідженню і науковому узагальненню недостатньо розроблених проблем історії, приймав активну участь у громадсько-політичному житті. У вузі він два роки був секретарем комсомольської організації, з грудня 1925 р. до листопада 1926 р. — головою окружного бюро пролетарського студентства при окрпрофраді. У 1926 р. О.К.Касименко став кандидатом, а в серпні 1929 р. — членом партії.

У Полтаві почалася його викладацька діяльність, щоденна копітка робота з молоддю, якій він був, по суті, ровесником. Він викладав в індустріальному технікумі. У березні 1930 р. його призначають штатним викладачем 1-ої категорії з соціально-економічних дисциплін Полтавського сільгоспінституту. У зв'язку з реорганізацією вузу він переходить до інституту технології м'яса (або хіміко-технологічний інститут м'ясної промисловості), де незабаром очолює кафедру. В кінці серпня 1933 р. О.К.Касименка затверджують доцентом кафедри історії Росії і народів СРСР педагогічного інституту, а в грудні наступного року — завідувачем кафедрою.

О.К.Касименко, як науковець, починав з діяльної участі в роботі комісії з історії революції та громадянської війни, утвореної в Полтаві. Вдумливий дослідник, О.К.Касименко розумів, що розвиток подій на місцях, їх складність, суперечливість не можуть оцінюватися однозначно, бо мають свої особливості.

О.К.Касименко у перших розвідках прагнув зафіксувати дійсність 1917—1920 рр. в оточенні реальних людей і подій. Він не відступав від усталених визначень і характеристик, добре розуміючи, що «партійний дух» досліджень не сприяє висловленню власних думок. Щільний гребі-

нець критики, задушлива атмосфера, підсилена пошуками відхилень від марксизму-ленінізму в зображенні подій, прирікали дослідників на компроміз із совістю. О.К.Касименко постійно відчував це.

Довгі роки тема революційно-визвольних змагань в Україні була основою у пошуках Олександра Карповича. І не випадково. На початку 30-х років у Полтаві вийшла друком невелика, але змістовна розвідка з цієї проблеми, підготовлена ним разом з П.М.Койнашем. Вона вже давно стала бібліографічним раритетом. Проте пізніше її неодноразово використовували дослідники, які вивчали події на Полтавщині. На середину 1930 р. припадає діяльна участь О.К.Касименка у роботі науково-дослідного семінару по вивченню історії партії та Жовтневої революції при Полтавському окрпарткомі.

Група утворилася 5 листопада 1929 р. під назвою «марксо-ленінського семінару при агітпропі полтавського ОПК» за ініціативою молодих дослідників і викладачів, серед яких були Касименко, Герасименко, Койнаш, Кукакін, Коротенко, Митрофанов, Нечипоренко. Тоді ж було розглянуто основні напрями і положення семінару, затвердженого 11 грудня секретаріатом ОПК. 28 грудня Центральне архівне управління рекомендувало учасникам почати археографічну обробку документів, які стосуються революційного руху на Полтавщині в лютому—жовтні 1917 р.¹ З 5 грудня 1929 р. до 29 червня 1930 р. семінар провів 21 засідання. Його учасники підготували експозиційний план і влаштували в музеї В.Г.Короленка виставку, присвячену революції 1905—1907 рр., склали її всеросійську та полтавську хроніки, путівник. О.К.Касименко підготував книжку «Основи українознавства для партосвітньої мережі Полтавщини» обсягом 8 др.аркушів. 19 червня 1930 р. учасники семінару обговорили розділ праці О.К.Касименка «Селянські рухи на Україні від 1902 до 1917 року»². На початку серпня був проведений розподіл тем, присвячених 25-річчю революції 1905—1907 рр. з метою підготовки фундаментальної праці про події того часу на Полтавщині. О.К.Касименко мав написати розділ про робітничий рух, П.М.Койнаш — про дрібнобуржуазні партії і т.д. Отже викладацьку та організаторську роботу О.К.Касименко поєднував з пошуковою, дослідницькою. Виступав у газетах, готував розділи до колективних праць, писав посібники, брошури. Водночас він та й інші учасники семінару мріяли про навчання в аспірантурі, дальше удосконалення методики дослідницької роботи. На одному із засідань групи вони ухвалили рішення: «Зважаючи на те, що з державних міркувань ОПК жодного члена науково-дослідчої групи відпустити до інститутів не може, ми позбавлені можливості стати аспірантами, а це дуже ускладнює наш перехід до наукових співробітників. Беручи до уваги рік праці наукової гру-

пи, територіальну близькість Полтави і Харкова, наявність кадрів, які будуть поповнювати науково-дослідчу групу — поставити питання через ОПК перед ЦК КП(б)У (сектор науки і освіти) про зарахування членів групи до нештатних аспірантів одного з науково-дослідних інститутів Харкова — Інституту історії партії та Жовтневої революції при ЦК КП(б)У або до кафедри історії української культури імені акад. Д.І.Багалія. Доручити це питання погодити тт.Герасименко і Койнашу в ОПК. Скласти проекти доповідної записки до ЦК КП(б)У та виїхати до Харкова у цій справі для особистих перемов про «навчання в аспірантурі»³.

22 листопада 1930 р. обговорювалося положення про науково-дослідницьку групу з вивчення історії партії та Жовтневої революції і прийнято рішення про відрядження на з'їзд істориків-марксистів П.Койнаша і О.Касименка⁴.

Роботу О.К.Касименка у той час у Полтаві слід назвати надзвичайно багатогранною. У 1932—1935 рр. він редагував газету «Більшовик Полтавщини», працював над серією статей з історії більшовицьких організацій, революційного руху на Україні, національного питання, міжнародних відносин. Йому належить ґрунтовна стаття «Критичні зауваження до програми з національного питання», опублікована в №7 журналу «Революция и национальности» за 1932 р. Праці О.К.Касименка, відбиваючи рівень тогочасного розвитку дослідницької роботи, містили й окремі недоробки, але, незважаючи на це, вони відігравали певну роль у становленні й розвитку історичної науки в нашій республіці⁵.

Перший небезпечний грім щодо О.К.Касименка вдарив у лютому 1935 р. Його виключили з партії «за прояв лібералізму, що знайшов вияв у недостатній боротьбі проти засмічення апарату редакції газети». Але партколегія КПК при ЦК ВКП(б) знайшла таке покарання надто суворим і поновила його в партії. Та повернутися завідуючим кафедрою педінституту не судилося, довелося обмежити роботу викладанням історії в місцевому педучилищі (вересень 1935 — серпень 1938 рр.) і на курсах підготовки істориків для середніх шкіл.

3 вересня 1939 р. до липня 1941 р. О.К.Касименко — завідував кафедрою загальної історії Житомирського педагогічного інституту. У лютому 1941 р. партійні збори інституту затвердили йому таку характеристику. «Лекції читає на високому теоретичному рівні. Серйозно працює над підвищенням своєї ділової кваліфікації, здав до захисту дисертацію на кандидата наук. Як лектор користується великим авторитетом серед студентів і лектури. Тов.Касименко бере активну участь в громадському житті інституту: працює керівником агітколективу, прочитав ряд лекцій з міжнародного становища студентам...».

Під час Великої Вітчизняної війни його за станом здоров'я не мобілізували до армії. Разом з родиною він знаходився в евакуації в м. Чкалові (тепер Оренбург), працював завідувачем відділу пропаганди та агітації Чкаловського райкому партії. Після визволення столиці України від фашистських окупантів О.К.Касименко протягом чотирьох років (з жовтня 1943 р. до листопада 1947 р.) — лектор, консультант ЦК КП(б)У і одночасно старший викладач кафедри історії міжнародних відносин і зовнішньої політики СРСР Київського державного університету імені Т.Г.Шевченка. Через відсутність досвідчених педагогів у гуманітарних вузах він також читав лекції у педагогічному інституті, де з 1 вересня 1944 р. до лютого 1946 р. був за сумісництвом старшим викладачем кафедри нової історії. У жовтні 1945 р. О.К.Касименко очолив кафедру історії міжнародних відносин і зовнішньої політики Київського університету. Цю посаду він обіймав до травня 1951 р.

Його викладацька та лекторська робота поєднувалися з чималим обсягом громадських доручень, відповідальних державних завдань. У липні-жовтні 1946 р. О.К.Касименко — член делегації України на Паризькій мирній конференції, очолюваної міністром закордонних справ Д.З.Мануїльським. У травні-липні наступного року був у складі делегації України в Женеві на сесії Економічної комісії для Європи Організації Об'єднаних Націй. У 1948 р. його обрали членом президії правління Республіканського товариства для поширення політичних і наукових знань і це навантаження він виконував протягом багатьох років.

У січні 1945 р. О.К.Касименко був призначений редактором щойно створеного щомісячного республіканського зовнішньополітичного журналу «Сучасне і майбутнє», назва якого говорила про його характер і спрямування. Видавцем журналу була Спілка радянських письменників України. Обов'язки редактора він виконував до 16 грудня 1947 р., коли його було призначено директором Інституту історії АН УРСР.

У важкий повоєнний час Україна самовідданими зусиллями робітників, селян, інтелігенції поступово заліковувала рани війни, відбудовувала зруйноване народне господарство. Низка постанов партійних органів суворо регламентувала рамки діяльності організацій письменників, композиторів, кінематографістів, інших творчих працівників. Ця «турбота» не оминула й істориків. У постанові ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії АН УРСР» відзначені істотні недоліки в роботі невеликого на той час колективу Інституту і визначено завдання розробки таких проблем, як взаємозв'язки українського з іншими народами СРСР, роль Великої Жовтневої соціалістичної революції у справі соціального і національного визволення трудящих тощо.

19 квітня 1946 р. Вчена рада Інституту історії АН УРСР присудила О.К.Касименку учено ступінь кандидата історичних наук. Дисертація була присвячена взаємовідносинам Польщі і Радянської Росії в роки громадянської війни. 19 січня 1951 р. Президія АН УРСР затвердила його вченому званні старшого наукового співробітника зі спеціальності «Історія України», присвоїла кандидату історичних наук, старшому науковому співробітнику О.К.Касименку звання професора за спеціальністю «Історія». Постанову підписали О.Палладін та І.Швець.

О.К.Касименко був головним редактором двотомної «Історії Києва», відповідальним редактором ряду важливих документальних збірників. Йому належать розділи у колективних працях, підготовлених в Інституті історії АН України. Він був автором брошур, чималої кількості статей у збірниках і журналах, в енциклопедичних виданнях. Протягом багатьох років О.К.Касименко був редактором «Наукових записок» Інституту (13 випусків), керував розробкою тем: «Історія суспільної думки і історичної науки на Україні», «Археографічне видання багатотомної історії України в документах і матеріалах».

На посаді директора інституту О.К.Касименко багато зробив для розширення проблематики історичних досліджень, видання наукових і науково-популярних праць, підготовки висококваліфікованих кадрів.

Ерудований педагог, лектор, людина творчого діапазону. ґрунтовно обізнана з широким колом проблем, О.К.Касименко користувався великою повагою студентів, викладачів, науковців. Його виступи завжди привертали увагу слухачів, проходили жваво. Він передавав свій досвід багатьом пошукачам, аспірантам. Його учні стали кандидатами і докторами наук, відомими громадськими діячами, працювали, а деякі й донині працюють на ниві історичної науки, у вищих навчальних закладах, органах державного управління, на дипломатичній службі. О.К.Касименко зміг озброїти їх не тільки поглибленими знаннями предмету, а й прищепити смак проникнення у суть явищ, подій, вміння узагальнювати вивчене, домагатися високого науково-теоретичного рівня досліджуваної проблеми.

О.К.Касименко систематично виступав на сторінках провідних республіканських і союзних газет та журналів із змістовними статтями, історіографічними оглядами, аналізував здобутки, відзначав недоліки і прорахунки, в тому числі і свої власні, обґрунтовував проблеми майбутнього в цій галузі.

Невтомна науково-організаторська, педагогічна, редакторська робота, якою він займався на посту директора інституту, а згодом — заступника головного редактора Головної редакції багатотомної «Історії міст і

сіл України», не відволікали уваги від продовження дослідницьких пошуків. Він належить по праву до першопроходців, які чимало часу і зусиль відали вивченню і науковому узагальненню міжнародних аспектів життя українського народу. Його кандидатська і докторська дисертації, статті в журналі «Сучасне і майбутнє», багаторічне керівництво кафедрами зовнішньої політики і міжнародних відносин, курси прочитаних лекцій, безпосередня участь у важливих міжнародних форумах та ін. характеризують О.К.Касименка як людину, яка вдало володіла проблемою, живим образним словом, мала високу ерудицію.

У характеристиці, підписаній в.о.голови Секції суспільних наук АН УРСР академіком Л.А.Булаховським і секретарем парткому АН УРСР Ф.Д.Овчаренком відзначалося, що О.К.Касименко «протягом 25 років веде велику плідну педагогічну роботу у вищих учбових закладах Української РСР як викладач історії і понад 14 років був завідуючим кафедрами історії СРСР Полтавського та Житомирського педагогічних інститутів, а з 1945 р. завідуючим кафедрою міжнародних відносин Київського державного університету ім.Т.Г.Шевченка». «Працюючи директором Інституту, — говорилося в характеристиці, підписаній у жовтні 1959 р. Президентом АН УРСР академіком О.В.Палладіним і секретарем парткому І.І.Іщенком, — т.Касименко О.К. головну увагу приділяє організації колективу на своєчасне і високоякісне виконання планів науково-дослідницької роботи і розстановки кадрів в Інституті».

25 червня 1955 р. О.К.Касименко на раді Відділу суспільних наук АН УРСР захистив докторську дисертацію «Російсько-українські взаємовідносини 1648 — початку 1651 рр.». Вища атестаційна комісія затвердила О.К.Касименка у вченому ступені доктора історичних наук 23 травня 1959 р., тобто лише через чотири роки. А в чому ж справа? А в тому, що, крім об'єктивних, як буває нерідко, додалися й суб'єктивні причини. Деякі науковці, скориставшись критикою культу особи Сталіна, спробували перенести окремі положення на Б.Хмельницького. Цьому активно сприяв ЦК Компартії України. В його органі — «Комуніст України» — у червні 1956 р. в розділі «Критика і бібліографія» з'явилася рецензія на книгу О.К.Касименка під назвою «Підвищувати ідейний і теоретичний рівень наукових праць з історії». У ній відзначено, що автор монографії ставив завданням «дослідити російсько-українські політичні взаємовідносини в період визвольної війни українського народу в тісному поєднанні з економічними і воєнними зв'язками»⁶. Відзначивши, що монографія є першою спробою систематизувати досягнення нашої історіографії у розробці важливого питання, рецензент відзначає, що робота, проведена автором, заслуговує на підтримку⁷. Додавши кілька речень позитивного плану,

рецензент раптом робить висновок: «...Поряд з позитивними якостями, книга має серйозні недоліки методологічного і фактичного характеру у висвітленні основних проблем обраної теми — економічних, політичних і культурних взаємовідносин українського і російського народів, а також історіографії питання»⁸. Далі майже на восьми сторінках автор намагається підтвердити цю тезу. Робить це він не дуже переконливо. Ряд висунутих положень не витримують критики, абсолютно штучні. Щодо оцінки Б.Хмельницького, на думку рецензента, праця О.Касименка «має значні хиби». «У своєму захопленні та ідеалізації особи Хмельницького автор заходить так далеко, що заявляє, ніби «Богдан Хмельницький так виразно визначив програму визвольного руху українського народу, що власне дав, у своєму роді, класичну формулу, подібну до програмних лозунгів ряду національно-визвольних рухів багатьох народів у новій і новітній історії (стор. 251).

Хмельницький, отже, виступав тут мало не як попередник марксизму... Нічого й казати, що такі положення і така модернізація суперечить вченню марксизму-ленінізму»⁹.

Не зважаючи на все це, 20 липня 1956 р. Учена рада Інституту історії висунула кандидатуру О.К.Касименка для обрання у члени-кореспонденти на чергових виборах в Академію за спеціальністю «Історія України».

Комісія за комісією, перевірка за перевіркою накочувалися, немов сніговий вал на Інститут, його відділи. Заради об'єктивності відзначимо, що в інституті, зайнятому розробкою актуальних проблем історичного минулого і сучасного України, безперечно можна віднайти вузькі місця, бо ж працювали у ньому живі люди з притаманними кожному з них рисами характеру та досвідом. О.К.Касименко залишив пост директора, перейшов працювати в Українську Радянську Енциклопедію, де доклав величезних зусиль до підготовки і видання оригінальної праці «Історія міст і сіл України», був удостоєний Державної премії СРСР.

¹ Партархів кол. Полтавського обкому КП України. — Ф. 7, оп. 1, спр. 98. — Арк. 35.

² Там само. — Арк. 37.

³ Там само. — Арк. 40.

⁴ Там само. — Арк. 41.

⁵ М.Лещенко, Р.Симоненко. 70-річчя з дня народження О.К.Касименка // Укр.іст.журн. — 1975. — №8. — С. 121.

⁶ Комуніст України. — 1956. — №6. — С. 60.

⁷ Там само. — С. 60—61.

⁸ Там само. — С. 61.

⁹ Там само. — С. 69.

О.І.БАДАН-ЯВОРЕНКО – УЧЕНИЙ СЕКРЕТАР НКО УСРР, ЗАВІДУЮЧИЙ СЕКТОРОМ ЧУЖОМОВНИХ СЛОВНИКІВ “УРЕ”.

“Родився я 1.III.1894 в Вільках Мазовецьких, округу Рава-Руська, Західна Україна (тепер – с. Волиця Жовківського району Львівської обл. – Авт.) [...] – писав в автобіографії О. І. Бадан. – Укінчив гімназію, а потім юридичний факультет, осягнувши ступінь “доктора прав”, філософський факультет та дипломатичну академію на університетах в Кракові, Відні та Празі [...]. В гімназії брав активну участь і організував нелегальні соціалістичні гуртки ім. Драгоманова, а в 1920 р. вступив у компартію. З 1924 р. [...] почав активно працювати на Закарпатській Україні [...], був членом Крайкому, редактором головним органу партії “Карпатська правда”, був делегатом від КПЧ на IX Всеукраїнський з’їзд КП(б)У. В 1926 р. за партійну діяльність [...] позбавлений громадянства, мав бути виданий до Польщі, де за участь в нац[іонально]-рев[олюційному] русі 1918–19 р. був засуджений на кару смерті. На основі постанови Політбюро ЦК КПЧ виїхав на Радянську Україну”¹.

До скупих рядків цього життєпису варто додати, що О. І. Бадан в якості секретаря супроводжував В. К. Винниченка під час його приїзду в Україну (24 травня – 23 вересня 1920 р.) і разом із ним повернувся за кордон, де якийсь час співпрацював з чеськими соціал-демократами, а в 1924 р. став членом КПЧ. Від імені останньої у грудні 1925 р. він вітав делегатів IX з’їзду КП(б)У у Харкові². Під час роботи X з’їзду КП(б)У Бадан був делегатом з правом дорадчого голосу і звертався до його учасників з привітанням від комуністичної організації Закарпатської України³.

Після переїзду до УСРР О. І. Бадан працював у Держплані, викладав у Комуністичному університеті ім. Артема (Харків).

Згодом (1927–1930) О. І. Бадан був ученим секретарем Наркомату освіти УСРР, керівником канцелярії М. О. Скрипника, виконуючи не лише свої безпосередні обов’язки по цьому потужному наркомату, але й особисті і політичні доручення наркома. Виступав він, зокрема, і в якості редактора “Статей і промов” Скрипника (т. I, II, IV, V), а також правив тексти його виступів на численних партійних і радянських зібраннях. Олександр Іванович був членом Правління республіканського Товариства “Історик-марксист”, йому належить вартісна книга “Закарпатська Україна: соціально-економічний нарис”, яку попередив вступним словом особисто М. О. Скрипник⁴.

У присвяті, якою відкривалася “Закарпатська Україна”, автор писав: *“Ясній пам’яті робітників та селян, що в [...] боротьбі проти соціального пригнічення та колоніального режиму на Закарпатті полягли, прошиті кулями та багнетами чеської буржуазії, тим товаришам-комунарам, що за справу пролетаріату наповняли та наповнюють в’язниці чеської буржуазії на Закарпатті, і всім товаришам, що з ними мені доводилося працювати для великої справи пролетаріату на Закарпатті [...], цю працю присвячую”*⁵.

Зміни на гірше у кар’єрі О. І. Бадана-Яворенка, очевидно, зовсім не випадково співпали з 1929 р. – “роком великого перелому”. 18 травня 1929 р. розпочалися арешти у “справі” “Спілки визволення України”, і вся суспільно-політична атмосфера, додатково наелектризована початком сталінської форсованої “колективізації”, вічувала зміни на гірше.

У серпні 1929 р. відбувалася “чистка” партосередку апарату НКО УСРР. Під вогонь критики потрапив тоді вчений вчений секретар наркомату О. І. Бадан. Чимало запитань викликав закордонний етап його біографії, секретарство у “контрреволюціонера” В. К. Вінниченка, обставини переїзду в радянську Україну, партійний стаж, стиль спілкування, “надмірна” освіченість тощо. Та насамперед йому закидалося, як зазначала харківська преса, *“барське ставлення”* до підлеглих й те, що в ньому *“ніхто не відчуває товариша”*⁶. Ці особисті порахунки (майже за сценарієм фейлетоніста “Харьковского пролетарія”⁷) мали для Олександра Івановича тяжкі наслідки.

На засіданні перевіркової комісії по “чистці” осередку КП(б)У НКО УСРР (протокол № 3 від 2 серпня 1929 р.) на захист Бадана виступив М. О. Скрипник. Після самогубства останнього і з метою його посмертної дискредитації (ось, мовляв, як “націонал-ухильник” Скрипник захищав “контрреволюціонера” Бадана) витяги із цього протоколу цитувалися неодноразово. Але наведемо найбільш повний його текст: “Товариш Скрипник зупиняється на члені партії товаришеві Бадані і спростовує всі ті заяви, які були на минулому засіданні перевіркової комісії, коли на товариша Бадана подавалось цілий ряд заяв з боку окремих членів партії і були відводи.

Товариш Скрипник зазначив, що товариша Бадана як члена партії перевірено десять разів, з них чотири рази було перевірено відповідними органами і організаціями, а шість разів – цілою низкою шляхів перевіряв сам товариш Скрипник, і ці перевірки доказали, що робота товариша Бадана за кордоном, безперечно, була революційною, партійною і занадто корисною як для революції, так і для партії.

Що стосується спільної служби Бадана з Винниченком, то всі обвинувачення в цьому відношенні на товариша Бадана були безпідставні, оскільки товариш Бадан, працюючи на посаді секретаря Винниченка, виконуючи цілковито правильно як доручення партії, так і Комінтерну, на цій роботі себе виправдав як витриманий член партії.

Товариш Бадан як комуніст завжди боровся проти троцькізму, шумськізму, волобуєвщини, занадто багато працює над собою і вчиться і є витриманий партієць та культурний член партії. Слід таких, як товариш Бадан, які приносять велику користь партії, безперечно залишити в лавах комуністичної партії”⁸ (виділення наше. – Авт.).

Та, незважаючи на підтримку впливового наркома, на одинадцятому засіданні перевіркової комісії 21 серпня 1929 р. Бадана виключили з партії, а вже 29 серпня “Харьковский пролетарий” присвятив цій події анонімну статтю, в якій виключений називався, зокрема, уособленням всього “наймерзеннішого”, що “властиве адвокатурі буржуазних країн”⁹.

Уважно стежили за цими “викривальними” публікаціями у Галичині. Через тиждень після появи згаданої статті у харківській пресі, коментуючи подані у ній причини виключення О. І. Бадана з КП(б)У, львівське “Діло” зауважувало: “За що його усунули з партії? За те, що: 1) будучи членом КП(б)У, він не пірвав зв’язків зі своїм братом-послом, членом УНДО (в Галичині); 2) він відносився з “презрением” до тих, що стояли від нього нижче на “служебной лестнице”; 3) він використовував апарат Нар[одного] комісаріату освіти для особистих справ. Наприклад, посилав кур’єра... купувати кальоші для своєї жінки [...]; 4) Бадан відмовлявся від т. зв. партійних “нагрузок”, вимовляючись все пильною роботою у Народньому комісаріаті освіти”. Подавши до відома й на розсуд читачів ці чудернацькі аргументи, редакція підсумовувала: “Ось і бачите, як і за що викидають з партії “проходимців”-галичан. Такі явища комуністичної дійсності дуже знаменні і багатомовні. Варто над ними призадуматися”¹⁰ (виділення газети “Діло”. – Авт.).

Втім, навіть після виключення з партії не дійшло до сподіваної розв’язки – звільнення Бадана з посади чи арешту за “націоналізм”, “контрреволюцію” тощо. Лише 1 лютого 1930 р. він змушений був піти з апарату Наркомосу УСРР, але до початку 1933 р. ще мав можливість працювати завідуючим редакцією чужомовних словників “УРЕ” й професором харківських вузів¹¹.

Оскільки тривала спрямована проти нього наклепницька кампанія у пресі, під час якої вже зачіпали й прізвище М. О. Скрипника, якого звинувачували у “протекціонізмі” (давався взнаки виступ Миколи

Олексійовича на захист Бадана під час “чистки”), 21 лютого 1930 р. Бадан надіслав лист на ім'я С. В. Косіора. У цьому документі він звертав увагу керівника КП(б)У на ту обставину, що “Харьковский пролетарий” не лише чомусь “так нервово” зайнявся “клеветами” на нього, але й вже “згадує про “влиятельного русского товарища”, тим натякуючи фактично на т. Скрипника”. У зв'язку з цим автор звернення спростовував численні вигадки щодо своєї біографії, розповідав про власну революційну діяльність в Закарпатті, посилаючись навіть на конкретні номери архівних справ у ЦК КП(б)У, до яких в разі потреби можна було б звернутися. Як наголошувалося у листі: *“Відкидаючи якнайрішучіше клеветницькі наклепи “Харьковского пролетария”, ще з більшим обуренням відкидаю спроби “Х[арьковского] п[ролетария]” до моєї справи притягувати т. Скрипника, який ні до моєї партійної справи, ні до моїх суперечок з Крайкомом Закарпаття не мав жодних відносин просто тому, що я про ці справи його не інформував”*¹².

Після виключення вченого секретаря НКО УСРР з партії почалося вишукування “націоналізму” та “контрреволюції” і в його наукових працях, зокрема у книзі “Закарпатська Україна: соціально-економічний нарис”. Його блискавично виключили з правління і з членів Республіканського товариства істориків-марксистів. Зустрівши одного з керівників цієї організації М. А. Рубача (1899–1980), Бадан запитав його, чи читали вони взагалі цю працю, оскільки надто вже неграмотно звучали закиди на його адресу в “яворщині” й відповідно непереконливо формулювалося рішення про виключення, на що дістав майже класичну відповідь, характерну для тогочасної ідеологічної атмосфери: *“Йй-богу, ніхто з нас (правління) її не читав, але кажуть, що дуже цінна робота”*¹³.

Як вже зазначалося, після звільнення з роботи в апараті НКО УСРР О. І. Бадан-Яворенко працював професором харківських вузів, викладав всесвітню історію.

Наприкінці 1930 р. він з'являється у штаті співробітників “Української Радянської Енциклопедії”. Зокрема, у протоколі № 19 засідання Правління “УРЕ” від 21 лютого 1931 р. окремим пунктом стоїть питання “Про призначення Бадана”, по якому ухвалили: *“Залічити тимчасово на посаду редактора мови з платнею 250 карб. на місяць з 23/ХІІ-30 р. За час з 23/ХІІ-30 р. по 1/ІІ-31 р. – виплатити 50 % утримання”*¹⁴. На засіданні Правління енциклопедії 14 травня 1931 р. (протокол № 27) після інформації “Про термінологічні словники” було ухвалено: “1) Доручити словникову роботу т. Бадану; 2) Визнати за потрібне негайно [...] перебрати від ДВОУ 9 термінологічних словників, які ще не видані, й академічний словник зі всіма додатками; 3) Доручити т. Бадану протягом

найскорішого терміну зажадати на підставі з'ясованих даних про передачу до УРЕ того лишка грошей, який в свій час було за відповідною постановою РНК асигновано й одержано на видання словників.

Доручити тт. Біленькому й Бадану докладно ознайомитись з тим, що собою являють ці словники, точно встановити остаточний термін їх видання [...]. Також проробити калькуляцію собівартості і весь кошторис витрат по виданню цих словників. Після проробки всіх питань – зробити доповідь на Правлінні”¹⁵.

3 червня 1931 р. Правління “УРЕ” заслуховує доповідь О. І. Бадана “Про справу перебрання словників від видавництва “Радянська школа” й, зокрема, доручає йому *“подати проект організації відділу словників”*¹⁶.

2 липня того ж року у протоколі засідання Правління енциклопедії він присутній вже в якості завідуючого *“відділом чужомовних словників”*, а 20 липня 1931 р. завідуючий *“відділом чужомовних словників”* О. І. Бадан доповідав про *“дворічний план словникових видань”*¹⁷. 11 березня 1932 р. Олександр Іванович особисто інформував керівництво Наркомату освіти про стан видання словників Видавництвом “УРЕ”. По доповіді було ухвалено розгорнуту постанову Колегії НКО УСРР, в якій, зокрема, наголошувалося: *“Схвалити плян роботи словникового відділу УРЕ, відзначивши правильність настановлень та своєчасне приступлення до складання 5-річного пляну видання чужомовних словників”*¹⁸ ...

Життя Бадана щерть було заповнене викладацькою діяльністю та повсякденною нелегкою працею в “УРЕ”. Щоденно доводилося вирішувати безліч проблем. Так, 26 квітня 1932 р. О. І. Бадан-Яворенко звертався до Сектору літконтролю НКО УСРР: *“Словниковий відділ УРЕ просить дати дозвіл виписати з-за кордону чеську літературу, список якої у 5-ти примірниках до цього додаємо. Література потрібна для праць над чесько-укр[аїнським] словником”*¹⁹.

Разом із тим щоденна копітка праця давала свої результати. У датованій 1 червня 1932 р. “Передмові” автори “Словника чужомовних слів”, надрукованого видавництвом “УРЕ”, із вдячністю зазначали: *“Цього словника остаточно зредагував О. І. Бадан-Яворенко, якому впорядники висловлюють щирю подяку”*²⁰.

Гадаємо, що для Олександра Івановича власний арешт не був несподіванкою. Він чудово розумів підтекст публікацій офіційної республіканської преси. 16 лютого 1933 р. у харківському “Комуністі” з’явилася промовиста стаття, яка закликала *“зміцнити провід національно-культурним будівництвом”*. Як наголошувалося у ній,

“прориви” й “грубі помилки” у цій галузі *“правили за ширму для буржуазно-націоналістичних елементів та різних пройдисвітів на кшталт Яворського, Бадана та ін.”*. Побачивши своє прізвище у такому контексті, “пройдисвіт” Бадан зрозумів, що арешту слід чекати найближчим часом ²¹.

Чи не останній документ перед ув'язненням О. І. Бадана-Яворенка, складений ним у своєму робочому кабінеті у приміщенні УРЕ, це датований 19 лютого 1933 р. лист Видавництва УРЕ (за підписами його директора Т. М. Горба та завідуючого сектором чужомовних словників О. І. Бадана-Яворенка) до керівництва Понінківської паперової фабрики (копії: відділу преси ЦК КП(б)У, Комітету у справах друку при РНК УСРР та Всеукраїнській філії “Союзбумснабсбыта”), що зривала постачання паперу для видання словників.

“Видавництво категорично протестує проти такого одвертого провалювання і цілковитої руйнації наслідків напруженої й тяжкої роботи над словниками, – зазначалося у документі. – Таке ставлення паперової фабрики до своїх обов'язків – є факт дуже обурливий і не може мати місця в соціалістичній державі”. Наголосивши, що “несвоєчасне відвантаження паперу та несвоєчасне друкування зводять нанівець якість словника”, автори листа зверталися “по всім переліченим адресам” з вимогою: “1) *Притягти до відповідальності Понінківську фабрику за зрив своєчасного видання словників; 2) налагодити справу постачання паперу на друк словників”* ²².

Замість дирекції Понінківської фабрики за непостачання паперу для видань “УРЕ” тієї ж ночі – з 19-го та 20-го лютого 1933 р. – було заарештовано й притягнуто до відповідальності у “справі УВО” самого О. І. Бадана.

Вже 23 лютого 1933 р. Олександр Іванович вирішив піти на руку слідству і звернувся із відповідною заявою до Колегії ДПУ УСРР, в якій, зокрема, йшлося: “Дня 20.II.1933 р. заарештовано мене в зв'язку з контрреволюційною діяльністю – “українське запілля” (звернемо увагу – в'язневі ще не пояснили, що він – “чільний діяч” “Української Військової Організації”, тому й “українське запілля” у нього чітко не означене. – *Авт.*). Щоб уявити собі самому причину свого арешту, я переглянув весь шлях своєї політичної діяльності.

Чистка партії в 1929 р., як також і наслідки цієї, що відбилися на мені дуже тяжко, штовхали мене на шлях “дворушництва”. Назовні я виступав як радянська людина – комуніст, а по суті ставав на шлях української контрреволюції. Я дедалі [...] наближався до контрреволюційної фашистівської організації [...]. Бувши на декількох

вечірках, улаштованих Березинським на його квартирі (Каразінська 15-а), не лиш підтримував контрреволюційні розмови, які там точилися, але виносив їх та поширював назовні, серед іншого оточення. Так я дедалі, то тверже, ставав на позиції цієї контрреволюційної організації фашистівської і вів її роботу до дня арешту. З членів цієї організації знаю в Харкові – Березинського, Романюка, в Києві – Яворського Олексу, в Москві – Максимовича, Федя, Конара [...]. Знаю, зі слів Яворського Олекси, що організація ця “симпатизувала” з діями Української Військової Організації (УВО) за кордоном та з укр[аїнськими] есерами. Як своєрідним зв’язковим цієї контрреволюційної організації був Кубрак О. М. (секретар УРЕ)”²³.

Завершувалося звернення Олександра Івановича урочистим запевненням перекреслити власне “контрреволюційне минуле” й надалі співпрацювати із ДПУ УСРР: *“Переживши за цей мент богацько, я зрозумів, що для мене особисто цей арешт був тим чистилищем, що дав мені змогу встряхнути і себе самого і зрозуміти, що мусить для мене початися новий етап в моєму житті, і тому заявляю, що одверто і рішуче пориваю з контрреволюційною організацією, членом якої я був до дня арешту, для того, щоб не лише пірвати, але і якнайактивніше боротися як з цією контрреволюцією, так і зі всякою контрреволюцією.*

Свідчення про діяльність цієї контрреволюційної організації, як і про діяльність окремих осіб та свою дам додатково”²⁴.

Порівнявши цей документ з аналогічними зверненнями інших заарештованих у “справі” “Української Військової Організації” осіб, можемо стверджувати, що заява О. І. Бадана-Яворенка є досить типовою (залишимо на боці мовно-стилістичні особливості листа – вони несуттєві), що свідчить на користь того, що всі подібні заяви-каяття писалися за єдиним трафаретом, який був розроблений сталінською спецслужбою у її республіканській іпостасі і “відпрацьований” на багатьох в’язнях – фантомних “контрреволюціонерах” – та являв собою ледь не славетну гегелівську “тріаду”: “зізнання” у належності до “контрреволюційної організації” – “каяття” у власних (нескоєних) злочинах – “урочиста обітниця” розповісти “все” (і навіть більше) про власну “шкідницьку роботу” й викрити спільників²⁵.

Й надалі Олександр Іванович, на жаль, охоче давав “свідчення” щодо “підривної” діяльності своїх учорашніх колег і товаришів, а то й просто численних знайомих. Так, 17 липня 1933 р. під час очної ставки з колишнім завідуючим контрольною редакцією “УРЕ” П. Ю. Дятловим (також заарештованим) Бадан “атестував” його як “давнього члена “УВО” і, зокрема, повідомив: “Коли ми разом працювали в УРЕ, то я й Березинський

говорили про посилення Дятлова на хлібозаготівлі, щоби він на місці провів роботу по лінії нашої організації. Це ми й провели у життя, пославши Дятлова через обком на хлібозаготівлі, оскільки Березинський був секретарем осередку.

Я особисто розмовляв з Дятловим, що він їде на Полтавщину для проведення роботи по лінії нашої організації УВО”²⁶.

Натомість Петро Юрійович Дятлов не підтримував такої тактики свого учорашнього колеги, обвинувачення у належності до “УВО” відкидав, а О. І. Бадану 28 червня 1933 р. дав характеристику, яка була зваженою і, очевидно, досить об’єктивною: “Олександра Івановича Бадана я знаю з Відня [...]. Тут, в Харкові, я здибався з О. Баданом (Яворенком), коли він працював у Держплані [...]. Незабаром потім О. Бадан перейшов працювати до НКО як учений секретар наркома [...]. О. І. Бадан виступав авторитетно, тримався на близькій нозі з відповідальним персоналом НКО [...]. Я вже не працював в НКО за партчистки 1928/9 року. Мені було дивно почути, що О. І. Бадана виключили з партії. О. Бадан звернувся до мене з проською посвідчити, що я його знаю від 20-го року з Відня і нічого лихого про нього не знаю. Я це зробив [...].

Ще раз нам довелося працювати разом з О. Баданом в УРЕ. На однім відкритім зібранні партосередку УРЕ я доповідав про лист т. Сталіна до ред[акції] “Прол[етарської] Рев[олюції]”. О. Бадан виступив з критикою мого реферату “зліва”, указуючи, ніби Троцькій ніколи і не був революціонером. Я заперечив це. Осередок УРЕ збирався за це поставити питання про виключення мене з партії за “контрабанду троцькізму”. Виступи тт. Постишева й Кагановича в цій справі, мабуть, завадили цьому. А пізніше лист т. Сталіна до когось з товаришів саме про це, надрукований в 16 № “Большевика” за 1932 р., недвозначно ствердив неправильність погляду О. Бадана. Я пояснив собі виступ О. Бадана як недіалектичність його мислення і як бажання показати свою лівизну та комуністичний патріотизм, бо він не лишав надії на перегляд його партсправи.

О. Бадан тим часом професорував, викладав десь історію Зах[ідньої] Європи і навіть завідував катедрою, здається, гаразд справляючися з цією роботою.

В УРЕ він відав виданням словників. Отже, теж провадив відповідальну роботу.

Крім урядової, він провадив і громадську роботу. В УРЕ виступав з доповіддю теж мопрівського типу і досить добре.

Гостра згадка про О. Бадана в передовій “Комуніста” і наступний арест Бадана були для мене незрозумілими”²⁷.

У “свідченнях” О. І. Бадана під час “слідства” згадувалося й прізвище заступника Головного редактора “УРЕ” А. Е. Геттлера як нібито учасника конспіративної “УВО” й “змовника”, який поклав собі за мету загальмувати, а то й взагалі зірвати випуск енциклопедії: *“У 1931 р. я зустрівся знову в УРЕ (Українська Радянська Енциклопедія) з Геттлером, який був по лінії УВО зв’язаний з Березинським. Ми неодноразово розмовляли з Геттлером про спільну роботу, особливо щодо зриву виходу УРЕ, і в цьому напрямку він (Геттлер) провадив дуже велику роботу по лінії, головним чином, редакції”*²⁸.

Ухвалою Судової трійки при Колегії ДПУ УСРР від 23 вересня 1933 р. О. І. Бадан-Яворенко був засуджений до десятирічного ув’язнення у місцях позбавлення волі, підвідомчих ОДПУ, й 14 лютого 1934 р. відправлений до Верхньоуральського політизолятора ОДПУ²⁹. 1936 р. його перевели на Соловки.

В той час, як О. І. Бадан відбував покарання за міфічні провини, його прізвище у пропагандистських виступах керівників УСРР та офіційній республіканській пресі перманентно згадувалося як уособлення “шкідницької”, “контрреволюційної”, “антирадянської” діяльності, в тому числі й у скрипниківській “УРЕ”. Так, 26 жовтня 1934 р. газета “Ленінська зміна” (орган харківських обкому і міськкому ЛКСМУ) писала: “Незабаром виходить перший том Української Радянської Енциклопедії. Факт її виходу є факт величезної політичної ваги, що ще раз демонструє успіхи нашої партії, успіхи ленінсько-сталінської національної політики. Відомо, що і на цій дільниці паскудні лапи націоналістів при доброзичливому ставленні Скрипника робили своє підле діло підриву української радянської культури. *Не пощастило вам, пани Бадани, Ерстенюки, Зозуляки!* Не пощастило і не пощастить зупинити переможний хід української радянської культури, культури першої в світі країни, де при владі стоїть пролетаріат, керований мудрою партією ЛЕНІНА – СТАЛІНА”³⁰ (виділення наше. – Авт.).

9 жовтня 1937 р. Особлива трійка Управління НКВС СРСР по Ленінградській області розглянула справу № 103010-37 р. Оперативної частини Соловецької в’язниці ГУДБ НКВС СРСР на 134 особи *“українських буржуазних націоналістів, засуджених на різні терміни за контрреволюційну націоналістичну, шпигунську й терористичну діяльність на Україні, які, залишаючись на попередніх контрреволюційних позиціях, продовжуючи контрреволюційну шпигунську, терористичну діяльність, створили контрреволюційну організацію “Всеукраїнський центральний блок”...*”. Усіх їх було вирішено стратити. Входили до цього

списку й О. І. Бадан-Яворенко та його колега по “УРЕ” П: Ю. Дятлов. Розстріляли в’язнів на материк – під Медвеж’єгорськом, в урочищі Сандормох – 3 листопада 1937 р.³¹.

Реабілітований О. І. Бадан-Яворенко Військовим трибуналом КВВ 18 лютого 1959 р. ...

¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 268, арк. 2.

Зберігся цікавий документ – лист оргрозподільного відділу ЦК КП(б)У до Комітету у справах політемігрантів при ЦК МОДР України від 1 лютого 1927 р., в якому йдеться: “Тов. Бадан Олександр [...] був XXIV Краєвим комітетом КПЧ (Підкарпатська Русь) висланий 25/VI-26 р. в розпорядження ЦК КП(б)У тому, що 20 червня 1926 р. Міністерство внутрішніх справ відібрало йому горожанство з висилкою поза межі ЧСР. Поліція мала його арештувати і передати в руки [...] польського уряду. Довідавшись про це, партія вислала тов. Бадана [...]. 22 червня 1926 р. відбувся в заочності тов. Бадана карний процес проти нього, в якому було йому присуджено 2 місяці тюрми і висилка по відбуттю кари поза межі ЧСР” (Цит. за: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 267).

² Див.: *Девяятий съезд Коммунистической партии (б) Украины*: Стеногр. отчет. 6–12 декабря 1925 г. – [Харьков], 1926. – С. 7–8.

³ Див.: *Десятый съезд Коммунистической партии (б) Украины, 20–29 листопада 1927 р.*: Стеногр. звіт. – [Харків], 1928. – С. 259–260.

⁴ Див.: *Скрипник М. О.* Передмова // *Бадан О.* Закарпатська Україна: Соціально-економічний нарис. – Харків, 1929. – С. 5–7. Це вступне слово увійшло також до зібрання творів М. О. Скрипника (Див.: *Скрипник М. О.* Статті й промови. – Харків, 1929. – Т. II. – Ч. 1. – С. 144–147). Книгу О. І. Бадана “Закарпатська Україна” подано у списку рекомендованої літератури до статті “Українці” першого видання “Малой Советской Энциклопедии” (Див.: *МСЭ.* – М., 1931. – Т. 9. – Ст. 141).

⁵ *Бадан О.* Закарпатська Україна: Соціально-економічний нарис. – С. 4.

У короткій передмові “Кілька пояснень” Бадан зауважував: “Автор – свідомий того, що ця праця має багато хиб. Одна з причин цього – відсутність джерел взагалі, а найголовніш, з історії Закарпаття, друге те, що ця праця – тільки перша спроба дати марксівське освітлення багатьом фактам з історії Закарпаття. Треба також зазначити, що розвиток Закарпаття відбувався у своєрідних умовах і він повинен би був звернути на себе більшу увагу наших істориків, ніж то є справді. Для мене самого є чимало неясних питань, та це й не дивно: в нашій Союзі нема відповідної літератури, крім того, взагалі численні літературні джерела з різних причин нашим дослідникам не лише тепер, а ще, мабуть, довго будуть неприступні” (*Бадан О.* Назв. праця. – С. 10).

⁶ Див.: *Проверка большевистских рядов: Наркомпросовцы на чистке // Харьковский пролетарий.* – 1929. – 7 августа.

⁷ “Чистка” партії від “попучиків”, “шкідників”, “контрреволюціонерів із партквитком” відбувалася у специфічній атмосфері, яку влучно передавав фейлетоніст “Харьковского пролетарія”:

“Гражданин Илья Обломов!
Ваше имя? Возраст? Пол?
Из семейных, из альбомов
Выньте карточки на стол!
Это кто? Покойный прадед?
Что-с? Яснее... Не пойму!..
Много-ль зять на службе крадет?
Если нет – то почему?”

Соціальний облик тещи?
Осветите сей вопрос.
Брат Ваш – жирный или тощий?
Кто он – частник или “гос”?
Все-ль дела у Вас в порядке?
Рыльце дяди не в пуху?
Не привержены-ль ко взятке
И к содомскому греху?
До семнадцатого года
Чем был занят Ваш отец?
И какого же прихода
Ваша бабка, наконец?..” (*Шкворень Игнат*. Про то и про это:

Вот так чистка! // Харьковский пролетарий. – 1929. – 4 августа).

⁸ Цит. за: XII з'їзд Комунистичної партії (більшовиків) України, 18–23 січня 1934 р.: Стеногр. звіт. – Харків, 1930. – С. 391–392. Порівняй, напр.: Постолювська Т. Особливості класової боротьби на Україні в період між XVI і XVII партз'їздами [ВКП(б)] // Більшовик України. – 1934. – № 4. – С. 54.

⁹ Див.: *Проходимцам – не место в партии: “Коммунист с 1920 года” – Бадан* // Харьковский пролетарий. – 1929. – 29 августа.

¹⁰ Див.: *3 комунистичної партії викинули “проходимця” Бадана* // Діло. – 1929. – 5 вересня.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 268, арк. 8, 8 зв.

¹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3067, арк. 38–43.

¹³ Див.: *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 95.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 48, арк. 124.

¹⁵ Там само, ф. 555, оп. 1, спр. 174, арк. 45 зв.

¹⁶ Там само, арк. 29.

¹⁷ Там само, арк. 11, 20.

¹⁸ Там само, ф. 166, оп. 10, спр. 1376, арк. 11.

¹⁹ Там само, спр. 1411, арк. 150.

²⁰ *Бойків І., Ізюмов О., Калишевський Г., Трохименко М.* Словник чужомовних слів / За ред. О. Бадана-Яворенка. – Харків; Київ, 1932. – С. 4.

²¹ Див.: *Зміцнити провід національно-культурним будівництвом: [Редакційна] // Комуніст. – 1933. – 16 лютого. У протоколі допиту від 9 червня 1933 р. О. І. Бадан згадує, як, “по появі статті в “Комуністі” від 16/II-33 р., очікував арешту” (ДА СБУ, спр. 49647-ФП, арк. 215).*

²² ЦДАВО України, ф. 123, оп. 1, спр. 1, арк. 108 зв.

²³ ДА СБУ, спр. 49647-ФП, арк. 9.

²⁴ Там само, арк. 10.

²⁵ Див. докладніше: *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 108.

²⁶ *Архів Управління СБУ по Харківській обл., фонд припинених справ, спр. 0-16308, т. 1, арк. 39 (далі - Архів УСБУ по Харківській обл.).*

²⁷ Там само, арк. 13–14.

²⁸ Там само, спр. 0-21526, т. 1, арк. 22.

Колишній заступник Головного редактора “УРЕ” А. Е. Геттлер, який, так само як і П. Ю. Дятлов, під час власного перебування під вартою категорично відкидав висунуті проти нього обвинувачення у “контрреволюції”, “шкідницький діяльності”, 2 березня 1935 р. так відповідав на запитання слідчого щодо обставин знайомства і співпраці з О. І. Баданом:

“Запитання: Коли й де Ви познайомилися з Баданом?

Відповідь: З Баданом я познайомився приблизно у 1927 р. в кулуарах Всеукраїнської партконференції (очевидно, йдеться не про Першу Всеукраїнську конференцію КП(б)У 1926 р., а про X з'їзд КП(б)У (20–29 листопада 1927 р.), делегатом якого з дорадчим

голосом був О. І. Бадан. — *Авт.*). Він тоді звернувся до мене з проханням відпустити із Книгоспільки книги для Закарпатської парт. організації на пільгових умовах [...].

Запитання: Чи зустрічалися Ви з Баданом у 1931 р. в УРЕ?

Відповідь: Так, зустрічався.

Запитання: Чи обговорювали Ви з Баданом питання щодо контрреволюційної діяльності організації і зокрема про зрив випуску Укр[аїнської] Рад[янської] Енциклопедії?

Відповідь: З Баданом ніколи ніяких питань я не обговорював й не міг обговорювати, оскільки я рішуче заперечував проти прийому Бадана на роботу в УРЕ і в різкій формі відкинув його спробу співробітничати в Бюлетені УРЕ, редактором якого я був. Все це створило такі умови, за яких мої взаємини з Баданом були різко ворожими” (*Архів УСБУ по Харківській обл., фонд припинених справ, спр. 0-21526, т. 1, арк. 160 зв. — 161*) (виділення наше. — *Авт.*).

²⁹ ДА СБУ, спр. 49647-ФП, арк. 508—508 зв. Про перебування Бадана у Верхньоуральському політизоляторі докладніше див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. — С. 134—136.

³⁰ За більшовицьку українізацію: [Редакційна] // Ленінська зміна. — 1934. — 26 жовтня. — № 68.

³¹ Див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. — С. 138; *Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії / Упоряд.: П. Кулаковський, Г. Смірнов, Ю. Шаповал; Редкол.: А. Зінченко (відп. ред.) та ін. — К., 1997. — Т. 1. — С. 10, 164, 171, 183.*

Юсова Н.

Я.ПРИЛИПКО: НОТАТКИ ДО ПОРТРЕТА ВЧЕНОГО

Яків Павлович Прилипка (1925-1977) — історик, археолог, етнолог. За цими скупими словами криється багатогранний талант музиканта, який майстерно володів грою на бандурі та цимбалах, фотохудожника, невтомного збирача народних старожитностей, — талант людини щиро й дієво люблячої безмежне джерело скарбу народної душі України.

Шлях в науці Якова Павловича був нелегким і тернистим.

Народився майбутній вчений 19.УІІІ.1925 р. в с.Прохорівці Гельмязівського району Полтавської (тепер Черкаської) області. В цьому селі пройшли перші роки його життя. Батьки — Прилипка Павло Адріанович (1899-1952) і Прилипка Феодора Трофимівна (р.н. 1900) до 1917 р. вони працювали в сільському господарстві, а згодом стали службовцями. Цікавий факт із сімейної хроніки Прилипків, який може багато в чому пояснити характер Якова Павловича — його батько з 1942 р. і до своєї смерті в 1952 р. був священиком¹. Мабуть тому син, навіть у той наскрізь контрольований час, не був ні членом ВЛКСМ, ні членом комуністичної партії². В 1931 р. разом із родиною переїхав до м.Києва, де й мешкав з тих пір до кінця свого життя, за виключенням нетривалих від'їздів у відрядження. Як згадує сам Яків Павлович: “Майже весь цей період мого життя пройшов у навчанні. Під час тимчасової окупації німецькими військами Украї-

ни знаходився у м. Києві, але не працював "...переховуючись від німецьких облав, як в самому Києві, так і на селі, був на утриманні батьків", — напише в автобіографії Я. Прилипка. Із звільненням України юнак був призваний до лав Радянської Армії. В 1945 р. приймав участь у Великій Вітчизняній війні. Був учасником боїв за Берлін, Дрезден, звільняв від фашистських окупантів Прагу.

В кінці 1945 р. демобілізувався і тоді ж поступив на історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Навчався на відділенні археології та етнографії.

Після закінчення університету в 1949 р. Якова Павловича направлено в розпорядження директора Чернівецького державного історико-краєзнавчого музею для роботи на посаді науковим працівником.

Період перебування в Чернівцях був недовгим — з 4. УІІІ.49-по 1. ІІ.1950 р., але надзвичайно плідний, наробки якого проявлялися протягом подальшої наукової діяльності вченого.

У кінці січня 1950 р. Яків Павлович звертається до дирекції Чернівецького музею із проханням звільнити його з посади, "наукового робітника відділу первісного суспільства та феодалізму по сімейним обставинам"; це прохання було задоволено, і з 1-го лютого 1950 р. він від'їжджає до Києва. Але на цьому його зацікавленість історією Буковини не зникає. Набуті досвід і безпосереднє знання цінних польових етнографічних реалій Буковини проявляється статтях на етнографічну тематику.

З цього часу відбулася незначна перерва в офіційній трудовій діяльності Я. Прилипка. Лише літом, в червні 1950 р. він влаштовується старшим лаборантом в Інститут археології АН УРСР, а через незначний час його перевели на посаду молодшого наукового співробітника по трудовому договору. Але пропрацював в цій науковій інституції Яків Павлович лише до грудня 1950 р. Потім його доля на сім років зв'язала із капелою бандуристів УРСР (1951-1957), у складі якої він відвідав Польщу, Румунію.

3 грудня 1957 р. Яків Павлович стає аспірантом Інститута мистецтвознавства, фольклористики і етнографії ім. М. Рильського. Під час навчання в аспірантурі він проявив себе як надзвичайно працьовитий і талановитий молодий вчений — їздив у експедиційні відрядження по різних регіонах України, для стажування й подальшого збору матеріалу по темі дисертаційного дослідження "Спільні риси в Болгарському та східнослов'янському одязі". В цей же час, на початку 1960 р. журналі в "Народній творчості та етнографії" з'являється стаття Я. Прилипка "З народного одягу Чернівецької області"³, в якій подано детальний аналітичний опис чоловічого та жіночого комплексів народного одягу Буковинського Поділля

та Буковинської Гуцульщини.

У грудні 1960 р. після закінчення аспірантури по спеціальності “етнологія” вченого приймають на роботу у відділ етнографії ІМФЕ ім.М.Рильського на посаду молодшого наукового співробітника. В 1962 р. на Вченій Раді Московського державного ун-ту ім.М.Ломоносова успішно захистив кандидатську дисертацію на тему “Спільні риси в одязі болгар і східних слов’ян XIX-поч.ХХст.” А в 1964 р. на основі дисертації вийшла монографія “Етнокультурні зв’язки болгар і східних слов’ян (На матеріалі одягу)”, в яку для порівняльного аналізу увійшли деякі матеріали із Буковини⁴.

З перших місяців роботи в Інституті почалися інтенсивні експедиційні відрядження по усім регіонам України — Донецьк, Кіровоград, Дніпропетровськ, Суми, Чернігівщина, Черкащина. Особливо великої уваги приділяв Я.Прилипко дослідженню проблем Карпатського регіону. Ці поїздки були пов’язані з підготовчою роботою над запланованим фахівцями Інституту “Регіональним історико-етнографічним атласом України, Білорусії і Молдавії”. Яків Павлович почав працювати над Атласом з 1964 р. Спочатку він входив до групи, яка вивчала сільськогосподарську культуру населення (1964-середина 1965 р.), згодом очолив групу “Одяг”. В цьому ж році вченого перевели на посаду старшого наукового співробітника. В черговому звіті Я.Прилипка від 4.II.1970 р. читаємо: “Мною складені проспекти по одязу та програма-запитальник повністю... завершилося збирання матеріалів по історії українського одягу та польсько-українських етнокультурних зв’язків, а також по карпатиці... Зібрано матеріали по українському народному одязу Київської, Черкаської, Одеської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької, Житомирської, Хмельницької, а також значною мірою західних областей України...”⁵.

З кінця 60-х років він представляв Інститут в Міжнародній комісії по вивченню культури та побуту населення Карпат, був навіть відповідальним секретарем її Радянського Національного комітета. В 1970 р. Я.Прилипка ввели до складу редколегії Міжнародного органа етнологів-славистів “Етнологія-Славіка”⁶. А вже у вересні 1971 р. науковці Братиславського ун-ту ім.Я.Коменського обрали його головою секції “Одяг” III міжнародного науково-практичного семінару етнологів-славистів, метою якого було поглиблене вивчення народної культури українсько-словацького етнічного порубіжжя. Ян Подолак, головний редактор часопису “Етнологія-Славіка”, запросив українського етнографа і до участі у Міжнародному симпозіумі, що мав відбутися 4-8 липня 1973 р. в Охридї (Македонія). Тематикою цього форуму було обрано актуальне питання етнографічної науки — всебічний розгляд проблематики історико-етнографіч-

них атласів у славян, до вирішення якої Яків Павлович докладав неабияких зусиль і міг репрезентувати на обговорення науковців-славістів уже готовий макет Атласа (принагідно зауважимо, що ще й досі українці єдиний серед слов'янських народів, який не має такого узагальнюючого дослідження). Та, на жаль, як буде сказано нижче, цьому не судилося було статися. Я.П.Прилипка являвся також одним із авторів і членом редколегії колективної монографії "Українці", головою Бюро секції пам'яток етнографії, фольклору, мови і літератури при Президії Товариства охорони пам'яток історії і культури України, членом науково-методичної ради по будівництву Музея народної архітектури і побуту в м.Київі. Вивчаючи народну культуру українців та інших слов'янських народів він особливу увагу приділяв їй як джерелу вивчення етнічної історії і етнокультурних взаємозв'язків цих народів. Так в Рукописних фондах ІМФЕ ім.М.Рильського зберігається машинопис статей "До питання про етнокультурні паралелі в українському одязі карпатського регіону", "Проблеми карпатики в українському радянському народознавстві" (у співавторстві із В.Т.Зіничем). Власне приводом до кардинальної зміни долі Якова Павловича і стала його щира зацікавленість у якомога глибшому дослідженні проблем карпатознавства.

У вересні 1972 р. видавництво "Наукова думка" ротапринтним способом надрукувало в кількості 1000 екземплярів підготовлену етнологом до I Всесоюзної конференції по вивченню культури і побуту населення Карпат, яка мала відбутися в м.Ужгороді бібліографію "Українське радянське карпатознавство". Ця бібліографія являлася першою по суті такого роду спробою підсумувати досягнення української етнографічної науки в даній галузі досліджень. Книга отримала позитивну оцінку учасників конференції, і дирекція Інституту навіть преміювала її автора. Але потім, починаючи із кінця лютого 1973 р.⁸ почалися коїтися досить жакливі речі навколо цієї книги. Автора звинуватили в ідеологічному відхиленні від курсу партії через те, що до видання були включені посилання на С.Єфремова, В.Кубійовича, О.Дучиминську та деяких "несвідомих" співробітників ІМФЕ — В.Скрипки та Т.Гірник. Але, як писав сам Яків Павлович у зверненнях до В.В.Щербицького, академіка Б.Є.Патона та до Голови Вченої ради історичного факультету МДУ ім.М.Ломоносова та в інші інстанції: "... природньо припустити, що помилки в моїй бібліографії послужили комусь зачіпкою для зведення особистих рахунків...".⁹ Тому, що, наприклад, невелика анотація С.Єфремова на працю В.Резанова "Драма українська" була вже раніше згадана в книзі "Видання Академії Наук УРСР (1919-1967). Суспільні науки", яку видала "Наукова думка" в 1969 р.; а також вихідні дані про цей нарис С.Єфремова Я.Прилип-

ко почерпнув із часопису "Україна" за 1928 р., кн.3, стр.120, який зберігався у відкритих фондах Центральної наукової бібліотеки АН. Яків Павлович наводить яскравий приклад: "... С.Єфремов, включений, до речі, без будь-яких застережень та оговірок разом із багаточисленними посиланнями бібліографічного характеру і в "Словарь українських псевдонімів" О.І.Дея /"Наукова думка",К., 1969 р./..."¹⁰. Після того як "зверху знайшли помилки" — посилання на С.Єфремова та В.Скрипку і Т.Гірника, дирекція винесла сурову догану з попередженням. Але через декілька днів Я.Прилипка попередили, що його чекає більш суворе покарання — звільнення із Інституту і про зняття вченого ступеня кандидата наук.

Яків Павлович щиро дивувався "Але чому? Я чекав, що мене визвуть на якусь комісію, про щось запитуються і хоть щось пояснять. Ніхто нікуди мене не визивав, ні про що не запитував, а на мої запитання представники дирекції і наших суспільних організацій відповідали, що "таке рішення зверху". Мовляв, в бібліографії виявлено іще імена недостойних людей, із яких мені назвали тільки В.Кубійовича і О.Дучиминську".

Дійсно, перше прізвище В.Кубійовича фігурує в карпатознавчій бібліографії двічі (позиції 1884 і 1918). Але це ж дві рецензії радянських авторів Т.Гавриленко і М.Іваненко на праці В.Кубійовича по карпатському пастухівництву 20-х років, які Я.Прилипка переніс із бібліографічного довідника "Видання Академії Наук УРСР (1919-1967 рр.). Суспільні науки" (відповідно позиції 59 і 3031). Другому автору, О.Дучиминській належить єдина, поміщена в бібліографії замітка про Львівський етнографічний музей, яку Я.Прилипка знайшов у журналі "Радянський Львів за 1945р №5-6, і він також зберігався у відкритих фондах ЦНБ АН(38). Яків Павлович знову чітко підкреслює: "От і все, що мені офіційно повідомили про мою вину у зв'язку з бібліографією "Українське радянське карпатознавство"(39). Дивно те, що не постраждали видавці вищиназваного довідника Академії Наук, так і те, що цих "помилки" не запримітили під час обговорення карпатського збірника на відділі інформації і бібліографії, що вона пройшла Вчену раду Інститута, редагування, і ніхто не звернув уваги на жодну "ваду"¹¹.

Прилипка було звільнено з Інституту від 30 квітня 1973 р. Але й на цій гіркій ноті справу не було завершено.

Все це потрясло Якова Павловича до глибини душі, він тяжко захворів на декілька місяців. Та, трохи одужавши, знайшов у собі сили досить м'яко і в "ідейному" руслі, але без втрати власної гідності 19.УІ.1973 р. написати звернення-клопотання до Першого секретаря ЦК КП України В.В.Щербицького. А на початку липня Я.Прилипка довідався, що на адресу Ради, яка присвоювала йому ступінь кандидата історичних наук, і

Всесоюзної аттестаційної комісії було направлено листа дирекцією Інститута з проханням розглянути питання про те, щоби зняти з вченого науку ступінь. У проханні Якова Павловича познайомити його із змістом листа Інститут знову відмовив. Звичайно, вчений звернувся із клопотанням, в якому докладно виклав суть справи, до Ученої Ради істфаку МДУ(46), яка 9 вересня 1973 р. повідомляла керівництво ІМФЕ, що не знаходить можливим зняти з Я.Прилипка вчену ступінь. Та 13 листопада 1973 р. біля 15-ї години дня Якову Павловичу зателефонував учений секретар ІМФЕ АН УРСР Пилипчук Р.Я. і запитав, чи дозволяє йому здоров'я з'явитися сьогодні ж на 16.40 на засідання Вченої Ради Інституту, де, як він сказав "ми будемо знімати з Вас вчене звання старшого наукового співробітника". Після цього телефонного дзвоника із Інституту Яків Павлович відразу ж зателефонував у Відділення мови, літератури і мистецтвознавства АН УРСР. Але там ніхто нічого про новий намір Вченої ради ІМФЕ не знав. Тому у зверненні до Президента АН УРСР академіка Патона Б.Є. етнолог написав: "Чому? В чому ж я ще провинився? За чією ініціативою таке страшне, заздалегідь визначене і з такою поспішністю проводиме рішення?". 13.XI.1973 р. на засіданні Вченої ради ІМФЕ Я.Прилипку вперше(!) за стільки місяців зачитали мотивацію прийнятих по відношенню до нього рішень в квітні 1973 р., коли він був звільнений з роботи (30.IV.73 р.) і повідомили, що аналогічна мотивація буде і в новому рішенні. "Я не можу псвірити, щоби ця нова кара (за одну і ту ж помилку) зумовлювалася якимись вищими міркуваннями. Не можу повірити в то, щоби члени Вченої ради, котрі іще недавно були моїми товаришами по роботі і хороши мене знають, не засумнівалися в тому, що їх рішення жорстоке і несправедливе, що воно перекреслює весь сенс мого життя", — так проникливо щиро звертався етнолог до Б.Є.Патона. Яків Павлович також вказує, що "Були, звичайно, образи зі сторони окремих авторів і членів моєї групи ("Одяг" — Ю.Н.) через розходження у поглядах на якість їхньої праці і наукової продукції, пропонуємої до друку, були навіть погрози...". Виходячи із вищенаведених фактів висновок напрошується самий: хтось вперто, використовуючи привід, намагався повністю паралізувати наукову діяльність Прилипка. Тим паче, що це співпало із загальним курсом В.Ю.Маланчука, тодішнього секретаря ЦК по ідеології, по відношенню до гуманітарної науки взагалі¹². Вище вже говорилося, що і сам Яків Павлович здогадувався щодо істинної причини такої жахливої травлі: "Тому природньо припустити, що помилки в моїй бібліографії послужили комусь зачіпкою для зведення особистих рахунків для того, щоби висунувши проти мене якісь додаткові "звинувачення", скомпроментувати мене, ввести в оману відповідні інстанції". Потрібно зауважити, що постражда-

ли тоді і директор ІМФЕ, д.ф.н., член-кореспондент АН України Микола Сиваченко, заступник директора цього ж Інституту із наукових питань Володимир Зінич, які, згідно постанови бюро Київського обкому партії “За втрату політичної пильності, відхід від класових позицій в оцінці праць українських буржуазних націоналістів” від 28 березня 1973 р., звільнялися з роботи. Потім їм довелося з великими труднощами працевлаштуватися на значно нищі посади. Але цькування Якова Павловича було більш жорстокішим й прискіпливішим, ніж інших “винуватців”, воно продовжувалося уже й при новій дирекції. І, дійсно, важко повірити, щоби таке цілеспрямоване гоніння ініціювалося лише керівництвом Інституту, скоріше, воно було саме знаряддя якоїсь більш могутньої сили. Можливо, світло пролл’є на справу таке уточнення: в цей час в ІМФЕ працювала дружина В.Ю.Маланчука — Вікторія Маланчук.

Вченого ступіню все-таки Прилипка не позбавили, хоча дирекція Інституту іще раз — 20.XI.1973 р. — вирішила підняти питання про зняття кандидатського ступеню, на цей раз уже перед ВАК’ом. Очевидно, що і керівництво ІМФЕ відчувало на собі чийсь постійний і сильний тиск. А от від моральної травми він, мабуть, так до кінця й не оправився, вона підірвала його здоров’я. Хоча Яків Павлович уже в 1974 р. активно поновив археологічні студії. Йому вдалося з великим трудом влаштуватися в Археографічну комісію. З 1974 р. під керівництвом Якова Павловича протягом двох років проводилися розкопки слов’янського могильника літописного Белгорода Київського (сучасна Белгородка). Тут вчений працював разом з відомим археологом Г.Г.Мезенцевою. При опрацюванні матеріалу Якову Павловичу знадобилися етнографічні знання, якими він чудово володів, оскільки довелося реконструювати по частинам одяг, клаптики якого збереглися в захороненнях, обряди захоронення та ін. Вченим було запропоновано новий комплексний метод міждисциплінарного історичного дослідження — палеокостюмологічний, який враховував би дані етнографії, археології, історичної географії. Я.Прилипком було підготовлено дві статті, що вийшли друком вже після його смерті. В 1976 р. вченого, як знавця історичного костюму, Ю.В.Болтрик запросив узяти участь у дослідженні скіфського поховання біля с.Гюновка Каменсько-Долинського р-у Запорізької обл. Це було захоронення дівчинки-скіфянки, де в’досить хорошому стані збереглися рештки ноші. Така обставина дозволила Я.Прилипку більш детально розробити методику палеокостюмологічного аналізу, як одного із методу комплексного історичного дослідження. У рукописних фондах ІМФЕ зберігаються 3 початкові варіанти статті “Одяг дівчинки-скіфянки і проблеми палеокостюмології”, друк якої став можливим лише в 1991 р.¹⁴

Життєві перепиті, несправедливе ставлення до вченого-етнолога підірвали його здоров'я. Багато із його друзів, знайомих помічали, що після 1973 р., "року гонінь", Яків Павлович все більше й більше фізично виснажується. І вже 14 червня 1978 р. на 53 році життя не стало цієї чуйної й титанічно працювитої людини, про яку співробітники ІМФЕ ім.М.Рильського НАН України, друзі, товариші до цих пір зберігають лише найсвітліші спогади. Цілком розкрити науковий таланти історика в межах цієї публікації надзвичайно важко, але, маємо гадку, що, удасться хоча б привернути увагу фахівців до призабутого доробку Якова Павловича Прилипка, який на високому рівні володів методами синтезного аналітичного студіювання різноманітних проблем народної культури.

¹ Довідка-анкета Я.Прилипка. 1960 р. // Фонди ІМФЕ ім.М.Рильського НАН України. — Ф. 14, кол. 4, п. 1. — Арк. 1.

² Справа наукового робітника Прилипка Я.П. // Науковий архів Чернівецького державного історико-краєзнавчого музею ім.Ю.Федьковича. — Оп. 21с/32, од.зб. 230-140. — 10 л. — С. 9.

³ Прилипка Я.П. З народного одягу Чернівецької області // Народна творчість та етнографія. — 1960. — Кн. 1. — С. 85-91.

⁴ Прилипка Я.П. Етнокультурні зв'язки болгар і східних слов'ян. (На матеріалі одягу). — К., 1964. — С. 136, 138-140.

⁵ Звіт Прилипка Я.П. про роботу над "Регіональним історико-етнографічним атласом України, Білорусії і Молдавії". 1970 р. // Фонди ІМФЕ ім.М.Рильського НАН України. — Ф. 14, кол. 4, п. 5. — Арк. 7.

⁶ Характеристика на старшого наукового співробітника відділу етнографії ІМФЕ АН УРСР к.и.н. Прилипка Я.П. // Фонди ІМФЕ ім.Рильського НАН України. — Ф. 14, кол. 4, п. 1. — 1 арк.

⁷ Прилипка Я.П. До питання про етнокультурні паралелі в українському народному одязі карпатського регіону. Б.д. // Фонди ІМФЕ ім.Рильського НАН України. — Ф. 14, кол. 4, п. 18. — 28 арк.

⁸ Звернення Я.П.Прилипка до Вченої ради Московського державного ун-ту у зв'язку із справою навколо бібліографії "Українське радянське карпатознавство" від 14.07.1973 р. // Фонди ІМФЕ ім.Рильського НАН України. — Ф. 14, кол. 4, п. 12. — Арк. 1.

⁹ Звернення Я.П.Прилипка до акад. Б.Є.Патона у зв'язку зі справою навколо бібліографії "Українське радянське карпатознавство" від 20.11.73 р. // Фонди ІМФЕ ім.Рильського НАН України. — Ф. 14 кол. 4, п. 13. — Арк. 2.

¹⁰ Заява Прилипка Я.П. у зв'язку з бібліографією "Українське радянське карпатознавство". Б.д. // Фонди ІМФЕ ім.Рильського НАН України. — Ф. 14, кол. 4, п. 9. — Арк. 2.

¹¹ Виступ Прилипка Я.П. на засіданні відділу етнографії у зв'язку з бібліографією "Українське радянське карпатознавство" від 9.03.1973 р. // Фонди ІМФЕ ім.Рильського НАН України. — Ф. 14, кол. 4, п. 10. — Арк. 2.

¹² Бажан О. Мене називали сучасним Кочубеєм / Літературна Україна. — 1993. — 2 грудня; Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. Історія під пресою ідеології // Українська історична наука на порозі ХХІ століття. Харківський історіографічний збірник. — Вип. 2. — Харків, 1997. — С. 203-230.

*Полтавщина:
історія,
мистецтво,
архітектура*

МИТРОПОЛИТ КИЇВСЬКИЙ СИЛЬВЕСТР КОСОВ ПРО ЗОВНІШНЮ ТА ВНУТРІШНЮ ПОЛІТИКУ Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Дослідженню історії національно-визвольних змагань українського народу в період гетьманування Богдана Хмельницького приділяла велику увагу як українська, так і російська доживотнева, радянська та сучасна історіографія. Історики досліджували різноманітні важливі аспекти цього національного процесу: військовий, внутрішньо та зовнішньополітичний, дипломатію Богдана Хмельницького, історію суспільних змін та перерозподілу власності, становлення нової суто української правової практики, оцінювали договори гетьмана із Кримським ханством, Річчю Посполитою та Московським царством, а також зміни території Гетьманщини згідно розвитку переговорного процесу з польським урядом, тощо.

Лише питання політичного позиціонування Богдана Хмельницького й Київського митрополита Сильвестра Косова залишається спірним в поглядах та оцінках російської і української історіографій, що цілком пояснюється ідеологічною та конфесійною заангажованістю переважної більшості дослідників цієї проблеми. Для уникнення однобічної оцінки діячів тієї епохи необхідно, насамперед, використовувати аутентичні актові джерела, хоча треба надзвичайно виважено підходити до актових джерел польського походження, котрі часто створювалися із провокативною та дискредитуючою метою. Також не слід сприймати всі написані звернення в офіційному та приватному листуванні буквально, дослідників часто підводить нерозуміння тогочасного барокового стилю поведінки представників вищих прошарків Речі Посполитої та Гетьманщини, нарочитого стилю офіційного царського листування.

Прикрим є той факт, що у більшості публікацій, стосовно подій цього періоду, відчувається непрофесійний аналіз політичних подій, їхніх передумов, наслідків, зміни позицій сторін. Особливо це стосується особи першого митрополита Гетьманщини С.Косова, котрого навіть сучасна російська історіографія із маніакальною наполегливістю звинувачує у зраді справи вселенського православ'я, закидаючи йому шляхетське походження і відповідне тяжіння до Речі Посполитої. Навіть в сучасних наукових дослідженнях українських істориків зустрічається така прикра помилка, яка зводиться до того, що все українське православне духовенство вважається монолітним табором політичних одностайців, який з самого по-

чатку повстання під проводом Б.Хмельницького безумовно підтримував всі його внутрішньо- та зовнішньополітичні ініціативи й кроки.

Шкідливою є пануюча в сучасній українській історіографії тенденція до суцільного пошуку гетьманських та московських актових джерел, бездумного їхнього публікування (ніби введення в науковий обіг у мало-тиражних виданнях, коли б доцільнішим було б упорядкування в окремих спеціальних тематичних збірках), непрофесійний аналіз знайдених документів. Робота українських істориків виявляється нераціональною, бо історики, наприклад, Німеччини вже давно систематизували та видали із перекладами весь корпус німецьких історичних джерел, і вже невістачає можливостей українського дослідника після непродуктивного багаторічного архівного пошуку для аналітичної роботи. Цікавою є також інша тенденція — уникнення роботи в іноземних архівах із документами написаними середньовічною латиною, польською, німецькою, шведською, сучасною литовською мовами, що легко пояснюється прикрим неволодінням цими мовами. Але окрім іноземних документів невикористовується й іншомовна (неросійська) історіографія.

Неперспективність такого підходу до дослідження історії Гетьманщини випливає з того, що з українських та російських архівів вже було видано у славнозвісних збірниках актових джерел достатньо матеріалу для використання в написанні праць з історії України і навіть справжнє віднайдення нового листа чи декількох актових документів неспростує вже відомих історичних подій та фактів.

Досліджувати події політичної боротьби в Гетьманщині потрібно із залученням окрім суто історичних методів й методів політології, таких як: контент-аналіз, історико-порівняльний метод, системний підхід, структурно-функціональний аналіз, теорія груп. Саме таке поєднання різних наукових методів дає належний науковий результат і допомагає уникнути зайвих ідеологічних та інших наперед заданих висновків.

Позиції Богдана Хмельницького й Київського митрополита Сильвестра Косова стосовно майбутнього політичного розвитку української державності та її ідеологічної підсистеми Української Православної Церкви зазнавали суттєвих змін протягом всього періоду 1648—1657 рр. Обидва історичні діячі мали таку «значну» згідно російської історіографії ваду — як шляхетське походження, вони отримали блискучу на той час європейську освіту, обидва мали в таборі своїх прибічників чи підлеглих боротьбу різних політичних уподобань та зовнішньополітичних векторів, обидва бажали добитися від польського згодом московського урядів необхідного рівня прав і привілеїв для своїх суспільних прошарків — ко-

зацтва та православного духовенства відповідно. Різнилися лише методи досягнення Б.Хмельницьким і С.Косовим політичних та майнових цілей, що призводило декілька разів до виникнення напружень у стосунках гетьмана і митрополита.

Початок визвольних змагань під проводом Б.Хмельницького поставив українське духовенство і його політичного й духовного лідера С.Косова перед складною дилемою вибору внутрішньо- та зовнішньополітичної точки опори. Напрямок на виборення в польській державній системі необхідних прав та привілеїв для духовенства, здійснюваний ще Петром Могилою, зазнавав ніщівної поразки в середовищі нижчого українського духовенства. Польська військова влада розпочала у 1648 р. серію жорстоких репресивних заходів проти православного духовенства: «Там оттул с Пулшъ пишут до нас, просячи о мир и о вгоду, а тут по ближних городох, где наша русь православнии христиане живут, имаючи стинают и розмаитии муки задают и попувъ, духовних наших, на паль збивают...»; «...потому что поляки на них похваляются, как де они с казаками запорожскими управятца, и они де христианскую веру греческаго закону искоренят и церкви христианские разорят а их чернцов, побьют всех, чтоб от них, чернцов впрעד бунтов небыло»¹.

Такі дії польської влади призвели до прагнення переважаючої частини нижчого та середнього українського православного духовенства добитися політичної реабілітації (необґрунтовано порушених політичних та громадянських прав), за допомогою внутрішньополітичного (козацька державність) та зовнішньополітичного чинника — православно-Московського царства із його мілітарною могутністю. Вже восени 1648 р. нижче православне духовенство свій зовнішньополітичний вибір зробило: «А в полскои де стороне в монастырех, в церквах на октенях и на многолетьи бога молят за тебя, благочестиваго великаго государя, царя и великаго князя Алексея Михайловича»².

Початок політичної активності Б.Хмельницького та С.Косова був позначений певною синхронністю політичного напрямку на емансипацію в межах Речі Посполитої. Саме у 1648 р. козацтво та духовенство розпочали виробляти власні політичні інтереси, котрі являють собою внутрішнє, осмислене джерело політичної поведінки та підштовхують людей до ініціювання визначених політичних цілей і здійснення конкретних політичних дій задля їхнього досягнення. Київська митрополія-єпархія набуває ознак політичної організації, тобто перетворювалася на один з інститутів публічної влади, в якості одного з центрів управління та регулювання суспільних процесів.

Джерела 1648—1649 рр. свідчать, що гетьман однозначно прагнув

врегулювання стосунків з польським урядом, й передбачаючи негативну польську реакцію на свої пропозиції, розпочав активний дипломатичний рух в напрямі до Московського царства. Київський митрополит С.Косів особисто орієнтувався на Варшаву і не брав активної участі в дипломатичних зносинах гетьмана з Москвою, проте активно намагався виступити з функцією медіації у відносинах гетьмана та королівського уряду. Напевно гетьманові ця діяльність митрополита йшла на шкоду і він навіть ізолював у 1648 р. С.Косова за допомогою адміністративних засобів, коли митрополит хотів приїхати до Варшави на вибори нового короля: «А митрополит киевской, поостався от товарищеи своих от послов и побыв в Киеве немного, поехал было к паном раде. И черкасы де з дороги ево воротили назад в Киев и приставили к нему варту по сту человек и говорили ему: какое ему до того дело, знай он де келью свою, а в такие дела не вступаися»³.

В цей час духовне місце митрополита при Б.Хмельницькому займав Єрусалимський патріарх Паїсій, котрий навіть виконував дипломатичні доручення гетьмана у Москві і гетьманський посланець полковник С.А.-Мужилівський виконував роль лише супроводу. Авторитет Єрусалимського патріарха у гетьмана був настільки високим, що Богдан Хмельницький в лютому 1649 р. при прийомі польського посольства на чолі із А.Киселем обгрунтовував свою негнучку політичну позицію благословінням патріарха: «Меня святой патриарх в Киеве на ту войну благословил... и прикончить ляхов приказал. Как же мне его не слушаться»⁴.

Але, полякавши польських послів, Б.Хмельницький висунув до польського уряду низку політично-правових вимог, серед яких в перший раз були чітко виписані прагнення українського православного духовенства: ліквідація унії, збереження та відновлення адміністративного поділу київської митрополії, гетьман навіть погоджувався залишити на підконтрольних йому теренах Гетьманщини католицьку ієрархію при обов'язковому поверненні майна українському православному духовенству. Основною вимогою, котра безперечно мала зблизити гетьмана та митрополита, став пункт про присутність митрополита та ще трьох православних єпископів в польському сеймі⁵.

Певним є факт, що у 1649 р. стосунки митрополита і гетьмана нормалізувалися, про що свідчить царський гінець Г.Кунаков — він стверджував, що гетьман висував наступні вимоги перед посольством А.Киселя: перехід всіх земельних маєностей до військового скарбу та митрополита, «...чтоб королю и паном раде с окрестными ни с которыми государствы без ведома митрополита киевского и гетмана запорожского войны не всчинать, и отаких о великих делех ссылатца с митрополитом киев-

ким и з гетманом запорожским»⁶.

Ця політична вимога здалася російському історику фантастичною⁷, що ще раз доводить вади упередженності російської історіографії, котра звично трактувала Україну в якості недорозвиненої політично та розумово провінцією. Логіка політичного життя Речі Посполитої, де король дійсно здійснював внутрішню та зовнішню політику з реального дозволу католицької ієрархії, вимагала від вищого українського православного духовенства зрівняння свого впливу на державний організм Речі Посполитої з впливом католицького духовенства.

Свідченням зближення політичних позицій та розумінням взаємної потреби гетьмана та митрополита у 1649 р. є опис подій в Гетьманщині московського посла до Б.Хмельницького Г.Я.Унковського: « Да ис Киева ж присылали к гетману да и ко всему войску Запорожскому киевский митрополит, и весь священнои и иноческой чин, били челом, что корол и сенатыри все приговорили монастыри и святыя божии церкви разарить, а властей и иноческии и священническоии чин, и православных христиан посадцких людей, пришед в города, преж всех злои смерти предать... И гетман бы разарять монастырей и святых божиих церквей и их в смертнующую победу не дал»⁸.

Факт звернення Київського митрополита із групою вищого українського православного духовенства до Б.Хмельницького за збройною обороною від намірів польського уряду, свідчить що вже навесні 1649 р. козацька публічна еліта інституціонувалася в груповій уяві українського та білоруського духовенства і митрополита зокрема, у реального представника державної влади на підконтрольних гетьману теренах України. Православне духовенство відкрито просило гетьмана про необхідність політичної інтеграції української духовної та політичної еліт.

Хід військової Збаражсько-Зборівської кампанії 1649 р. підтверджує цю тезу — у пропозиціях козацтва до польського короля були детально розписані вимоги православного духовенства, котрі містили значно більшу непримиренність до присутності не лише уніатського а й католицького духовенства на підвладній Б.Хмельницькому території України. Але Б.Хмельницький ще продовжував експлуатувати ідею набуття політичної та конфесійної рівноправності українців та білорусів в межах Речі Посполитої, згідно пануючої в королівстві правничої практики, він вимагав польського короля присягнути в сеймі, що король буде толерантно ставитися до православних підданих королівства⁹.

Перший раз за всю історію контрреформації в Речі Посполитій король чітко погодився виконати ємні конфесійні вимоги «схизматиків»: київському митрополиту було не лише обіцяно місце в сенаті, а його впер-

ше викликали до Варшави на переговорний процес, при сприянні козацької мілітарної могутності!

Надзвичайно насичений політичною інформацією щоденник переговорів делегації Київського митрополита С.Косова у Варшаві дає змогу чітко виявити синхронність у відстоюванні політичних цілей гетьмана митрополитом перед польською державною та ідеологічною системою¹⁰.

Перебуваючи у Варшаві С.Косів та двадцять супроводжуючих його представників українського духовенства, завдячуючи військовій перемозі Б.Хмельницького, сміливо вимагали в католицького духовенства і панства дотримання підписаного королем Зборівського договору. В якості посередника (медіатора) виступив А.Кисіль, за визначенням котрого форма вимог козацтва і духовенства до поляків була для останніх принизливою та незвичною: «...а ныне так свирепо и нагло о том ся не домовляти». Католицькі біскупки застосували під час переговорів із С.Косовим низку дипломатичних прийомів ведення переговорів: неодноразові пропозиції відкладення на пізніший строк затвердження на сеймові пунктів цього договору, закидали митрополиту, що православні хочуть у «вільній» Речі Посполитій силою змусити уніатів перейти у православ'я. Ці заходи виявилися марними бо Б.Хмельницький, знаючи високу правничу та політичну вправність поляків у вихолощенні змісту договорів, застосував сильний політичний хід — під час переговорів із А.Киселем та С.Косовим у Києві, грудень 1649 р., він підкреслено жорстко вимагав від митрополита домагатися виконання пунктів Зборівської угоди: «А ты, отче митрополите, если в тех наших речех заданных не будеш стоять на ляхов, и аще бы инако помыслил наш совет переменить и на что новое изволити над нашу волю, то конечно будеш в Днепре»¹¹.

Ця настанова Б.Хмельницького виручала митрополита під час переговорів із католицьким духовенством — коли католики притискали С.Косова різними аргументами до здачі певних позицій — він щоразу нагадував своїм партнерам по переговорам про обіцянку гетьмана і побоювання втратити представника українського духовенства для діалогу змушувала католиків відступати від своїх вимог, хоча вони і закидали митрополиту неслухняність його пастви.

Присутні на переговорах інші представники українського православного духовенства також підтримували митрополита у визначених Б.Хмельницьким рамках і рішуче формулювали свої станові вимоги: «Мы с отцем митрополитом единой воли и хотения...Да идут панове униаты или до костела римского, или куды хотят, а нам от всех церквей со всем сокровищем отступят»; польське духовенство оцінило прагнення українського

вірно: «Видю, зде вам уж не о благочестии, но одержанію панства идет»¹².

Підсумком цих важких переговорів стала політична перемога Б.Хмельницького та С.Косова — король був вимушений задовільнити вимоги козацтва і духовенства окремим привілеєм і Київський митрополит почав відновлювати православну ієрархію навіть в Любліні та Перемишлі. Щоденник цих переговорів був терміново переданий до Москви і напевно він прислужився одним з чинників, котрі стримували московський уряд активно поринати в українські справи — в Москві бачили, що Б.Хмельницький та С.Косів порозумілися з поляками. Гетьман навіть дякував польському королю Яну Казиміру, що той виконав прохання митрополита¹³.

Митрополит настільки був певний у невідворотності змін в Речі Посполитій, що відрядив навесні 1650 р. до польського короля свого представника К.Старушича із клопотанням, котре містило 18 окремих прохань, та навіть склав проект королівської декларації про права і привілеї православних в Речі Посполитій¹⁴.

З наведених вище прикладів яскраво вимальовується внутрішньополітична практика Б.Хмельницького, яка полягала в недопущенні С.Косова до переговорного процесу з Москвою. В якості посередника в своїй складній зовнішньополітичній інтризі Б.Хмельницький з 1648 по 1653 роки використовував фінансово залежне від Москви східне православне духовенство. В листопаді 1650 р. він в приватній бесіді із Назаретським митрополитом Гавриїлом та московським старцем Арсенієм вимагав від них вплинути на московського царя, аби той виступив на боці козацтва без побоювань порушити хрестне цілування при укладанні мирного договору з поляками. Богдан Хмельницький висував польський аналог порушення клятви — польських урядовців від цього гріха постійно звільняв Римський папа, а царя розрішать 4 вселенські патріархи: «То мне ведомо, понеже пишет ко мне о том вселенский патриарх Парфений Царьграда и Паисий еросалимской, да и вси благочестиви того желают, греки и серби и болгары и волохи и мунтяня, чтоб нам всем в соединении быть»¹⁵.

Наприкінці 1650 р. українська козацька верхівка в своєму зверненні до короля Яна Казиміра вимагала скасування широковживаного в Європі, з часів Аугсбургського миру 1555 р., права *сijus regio, ejus religio* (чия влада, того і віра): «Ксендзы и паны светские костела римского, духовных всяких веры нашей русской к повиновению себе, как в владениях Вашей кор. милости, так и в наследственных, не должны принуждать и сних подати брать, ни десятины с церковных мест»¹⁶.

Нове військове протистояння козаків із польсько-литовськими

військами 1651 р. поставило перед Київським митрополитом Сильвестром нові політичні завдання: всілякими засобами домогтися збереження духовенства і православної пастви у зайнятих литовськими військами теренах Гетьманщини. Заради досягнення цієї мети С.Косов відрядив до табору литовських військ свого повіреного Теодора Василевича із наповненого лестощами листом. Самі литовці дивувалися — чому цей Теодор Василевич на своєму шляху до табору раптово був перехоплений козаками і відпущений без жодних ушкоджень. Ця діяльність ставилася в провину митрополиту російською історіографією як приклад зради справи об'єднання України і Росії. Російську історіографію ніколи не цікавили позитивні наслідки такої поведінки для українських православних — ідея була понад усе.

Після подій 1651 р. Богдан Хмельницький провадить одноосібно зовнішню політику з Московським царством. У стосунках з польським урядом по самий 1653 р. виказує готовність залишатися в правовому полі Зборівського договору і не залучає С.Косова до своїх політичних дій.

Політичне позиціювання Київського митрополита Сильвестра щодо союзу Гетьманщини та Московського царства проявилось у січні 1654 р. під час першого досвіду спілкування з московськими урядовцями, котрі виявилися настільки «досвідченими» дипломатами, що примудрилися миттєво налаштувати митрополита проти московської присутності в Гетьманщини: «...А ты, митрополит, великому государю нашему, его царскому величеству о том николи не бивал челом и не писывал и его царской милости к себе не поискал. И чтоб он, митрополит им объявил, для какие меры великому государю он не бил челом и не писывал»¹⁷.

Митрополит відповідав вкрай дипломатично, що гетьман самостійно вів справи з Москвою і його до них не залучав. Далі воєводи увійшли у конфлікт із митрополитом коли почали вимагати приведення до присяги на вірність царю митрополичих людей, що по суті означало зміну підданства із всіма наслідками. Конфліктну ситуацію мусив гасити особисто Богдан Хмельницький

Але позиція С.Косова була гнучкою, відомо про його дружні відносини з Белградським воєводою Іваном Пронським, котрому він повідомляв умови Зборівського миру. Хоча у зносінах Богдана Хмельницького із Московським царем він не брав самостійної участі. Москва перша проявила ініціативу у листуванні з Київським митрополитом у 1649 р.¹⁸

Царський уряд вів себе більш помірковано ніж його емісари і навіть в своїх інструкціях київським воєводам називав Сильвестра Косова: «... их, богомолцов своих, преосвященного митрополита Сильвестра...»¹⁹.

Хоча через місяць росіяни вже змінили своє ставлення до Київсько-

го митрополита — вони почали сумніватися в його прихильності Москві і доручили стольнику Ф.А.Полтеєву розговорити митрополита на політичні теми. Дійсно на той час С.Косів вів жваве листування із польськими урядовцями, засвідчуючи свою лояльність Речі Посполитій, що видно з повідомлення ченця Києво-Печерського монастиря М.Криницького про послів митрополита до Луцька²⁰.

Фактор нелояльного ставлення Сильвестра Косова до українсько-московського союзу почав впливати на відносини Б.Хмельницького та Москви: «О митрополите помянути имеют, как будут розговаривати, и о том послом нашим изустный наказ дали есмо...»²¹.

Цілий 1654 рік, царський уряд конфліктував із Сильвестром Косовим з приводу його відмови надавати на безвідшкодувальній основі землю Софійського монастиря під будівництво російської фортеці. Саме в цей час на митрополита доніс намісник Михайлівського монастиря Рафаїл: він стверджував, що митрополит разом з деякими ігуменами київських монастирів веде таємні зносини із польським урядом і в своїх висловлюваннях вони вкрай нетолерантно відгукуються про московську присутність в Києві та ніби то хотіли знову повернути Б.Хмельницького з військом під польське панування²².

Богдану Хмельницькому й цього разу вдалося погасити конфліктні стосунки митрополита та царського уряду, але царський уряд розпочав ідеологічну кампанію в українських землях звертаючись до православних єпископів через голову Київського митрополита. Такі дії безумовно повинні були образити Сильвестра Косова. Богдан Хмельницький знову просить царський уряд, супровідним листом делегації українського духовенства до Москви, бути ласкавим до митрополита і запевнює росіян в вірності С.Косова справі православ'я та царю: «А ныне тебе великому государю нашему, твоему царскому величеству молится и просит...»²³.

Вже у власному листі до царя того ж року Сильвестр Косів вказує на той факт, що земельна суперечка виникла через те, що царські воєводи не мали гетьманського дозволу на відбір в митрополита цієї земельної ділянки. Царський уряд пішов на зустріч проханням Б.Хмельницького та С.Косова і навіть задовільнив всі майнові клопотання українського духовенства і митрополита окремою «жалованной грамотой»²⁴.

Але щойно налагоджені стосунки С.Косова із Москвою знову були зірвані доносом, на цей раз доносив грек І.Тафларі, він сповіщав царських урядовців про своє ув'язнення у Варшаві. Його ніби то було відпущено на волю за умови, що він передасть Війську Запорізькому «прелестные письма» польського короля. Але з цього листа незрозуміло в який спосіб була добута компрометуюча Київського митрополита інформація

й про його зв'язки з королем. Далі автор доносу дивується реакцією Богдана Хмельницького на інформацію щодо політичних уподобань митрополита: «...И гетман де ему сказал, что он про то давно ведает, и ведает о том, что чинить...»²⁵.

Приблизно з цього часу гетьман увійшов знову у конфлікт (можливо удаваний) з митрополитом. В своїй бесіді із московським посланцем А.С.Матвеевим Хмельницький навіть заочно сварить С.Косова: «...А житье де их не на ползу, кроме того, что беспрестани к королю ведомость всякую дают...»²⁶.

Москва набула ще більшої переконаності в удаваній зраді Київського митрополита Сильвестра Косова після втечі з Києва у 1655 р. архимандрита Слуцького Феодосія Васілевича, котрий відкрито висловлювався на підтримку польського уряду і всюди прикривав свої дії іменем авторитетного митрополита.

Але справжня громадянська позиція С.Косова виявилася у 1656 р, після укладання Віленського договору. Польський уряд вирішив оперативно поширити фальшиві статті цього договору у Б.Хмельницького та С.Косова, в яких говорилося про неодмінну передачу Лівобережжя до Речі Посполитої. Київський митрополит прийшов за роз'ясненнями до Київського воєводи Бутурліна і в бесіді з ним виказав побоювання кровавою реакцією поляків до духовенства після повернення Лівобережжя під Польщу. Останні два роки свого життя він змирився з Москвою і навіть повідомляв воєвод про отримання «прелестных писем»²⁷.

Підсумовуючи наявні документальні факти політичного позиціювання Сильвестра Косова стосовно внутрішньої та зовнішньої політики можна аргументовано стверджувати, що політична діяльність митрополита була цілковито підпорядкована волі та ініціативі Богдана Хмельницького. Гетьманові було політично вигідно мати в своєму оперативному розпорядженні таку авторитетну в Речі Посполитій фігуру, як Київський митрополит. Гетьман робив все можливе аби С.Косова поляки вважали своїм прихильником.

Зрозуміло, що в розпорядженні гетьмана було достатньо адміністративних інструментів для припинення політичної діяльності митрополита взагалі, але гетьман лише робив показові недружні кроки по відношенню до митрополита і ніколи вони не шкодили останньому.

Створивши митрополитові імідж гнаного прибічника Речі Посполитої Богдан Хмельницький завжди мав наготові вигідного медіатора (посередника) з польською стороною, якщо польські війська будуть брати гору над козацькими. Гетьман протегував митрополита під час всього періоду 1648—1657 рр. і С.Косів жодного разу невідвідував Москву, мос-

ковський уряд декілька разів вимагав у Б.Хмельницького відрядити не-
лояльного митрополита до Москви.

Підтвердження цих висновків можливо за використання контент-
аналізу наявної джерельної бази. Відшукаючи в текстах визначені змістові
поняття — одиниці аналізу (в даному випадкові це Київський митропо-
лит, гетьман, польський король) ми виявляємо частоту їхнього вживання
та співвідношення із загальним змістом всього документа. Провівши та-
кий аналіз політичних подій періоду 1648—1657 рр. кожний дослідник
отримує наступні результати: Київський митрополит постійно виступає в
документах у певній зв'язці із гетьманом; нелояльні висловлювання С.Ко-
сова по відношенню до Б.Хмельницького спостерігаються лише під час
безпосереднього контакту митрополита з польською державною систе-
мою; відсутні антикозацькі окружні грамоти і послання митрополита; в
листуванні гетьмана із московським урядом Б.Хмельницький постійно
вихваляє його заслуги в справі оборони православ'я; контакти С.Косова
поза Гетьманщиною переважно тяжіють до Речі Посполитої.

Історико-порівняльний метод дослідження дає можливість конвен-
генції рис політичного життя різних країн, народів і епох, виявлення спе-
цифіки їхнього функціонування та розвитку. Використання цього методу
дозволило простежити рівень інформативного озброєння української
сторони у конфлікті із католицько-теократичним апаратом Речі Поспо-
литої. В переговорних документах Б.Хмельницького та С.Косова з
польськими урядовцями зустрічаються смислові запозичення з документів
епохи Реформації в німецьких князівствах та усвідомлення досвіду бо-
ротьби проти католицької ієрархії німецьких протестантів. Це стосується
вимог правової окремішності та свободи православної ієрархії в межах
Речі Посполитої, Зборівський договір 1649 р. за своїми сутнісними озна-
ками копіював Вестфальський мир 1648 р., у статті щодо виселення пред-
ставників інших конфесій з підконтрольних Б.Хмельницькому територій
— Аугсбургський мирний трактат 1555 р.

Наслідки козацьких війн для польської державності були аутентич-
ними наслідкам конфесійних чвар в Німеччині — починаючи з 1648 р.
Річ Посполита увійшла до фази розпаду, лише за часів гетьманування
Богдана Хмельницького від неї остаточно відпали Лівобережжя та Східна
Пруссія. Для відстоювання своїх політичних інтересів українське право-
славне духовенство на чолі із Київським митрополитом Сильвестром Ко-
совим виступало в тісні спілці із українською публічною елітою — ко-
зацтвом. Лише таке поєднання зусиль світської та духовної гілок національ-
них еліт принесло бажані результати в німецьких протестантських
рухах XVI—XVII ст.

Завдяки системному підходу об'єкт нашого дослідження розглядається як множинність елементів, чий взаємозв'язок обумовлює цілісні властивості цієї множинності. Богдан Хмельницький та Сильвестр Косів уособлювали дві підсистеми однієї цілісної системи — Гетьманщини. Взаємозв'язки козацтва і духовенства обумовлювалися їхніми ідеологічними (проблема легітимізації повстання) та матеріальними потребами один в одному заради досягнення власних устремлінь. Тогочасні держави Європи функціонували лише із наявності духовної підсистеми владних відносин — Гетьманщина з 1648 р. активно включила українське православне духовенство до складу своєї державної підсистеми.

Структурно-функціональний аналіз Київської митрополії-єпархії періоду 1648—1657 рр. показує, що вона отримувала найвагоміші суспільно-політичні дивіденти в ході утворення козацької державності — матеріальні, правові, конфесійні переваги, набуті українським православним духовенством в Гетьманщині, — і цей фактор безумовно сприяв зближенню політичної взаємодії Богдана Хмельницького та Сильвестра Косова. Гетьман жодного разу не задовільнив вимоги московського уряду щодо відрядження опального митрополита до Москви.

Досліджуючи групи інтересів в суспільстві Гетьманщини за допомогою теорії груп, котра стверджує, що політика за своєю глибинною сутністю є боротьбою груп; політична реальність полягає у постійній боротьбі за владу та вплив між різними групами, тобто різні групи постійно впливають на політичну діяльність та процеси, можна відразу виокремити дві основні групи інтересів в Гетьманщині — козацьку та духовну.

Починаючи з 1648 по 1657 рр. репрезентанти цих груп гетьман та митрополит повинні були узгоджувати власні політичні дії заради досягнення обопільних інтересів, але з 1654 року починається розкол всередині групи духовенства, котрий був обумовлений фактором входження Гетьманщини до Московської державної системи і несприйняттям цього процесу певною частиною духовенства. Після смерті Б.Хмельницького цей розкол посилюється і аналогічний процес відбувся вже всередині козацтва.

Підсумовуючи дані історичних джерел та спеціальних методів аналізу політичних подій, можна стверджувати, що Київський митрополит Сильвестр Косів перебуваючи під тиском багатьох політичних чинників був вимушений постійно узгоджувати свої політичні дії з політичною волею Богдана Хмельницького та прагненнями переважної більшості українського духовенства. Виступаючи в якості політичного посередника гетьмана у відносинах з польським урядом Сильвестр Косів безумовно виглядав в очах представників московського уряду як злісний противник інкорпо-

рації Гетьманщини до складу Московського царства «изменник», але українському народові та справі відродження православ'я він ніколи не зраджував.

-
- ¹ Див. «Лист Б.М.Хмельницького хотмишському воеводі С.Н.Болховському» // Документи Богдана Хмельницького 1648—1657 рр. / Упор. І.Крип'якевич та І.Бутич. — К., 1961. — С. 64-65; «Из расспросных речей чернцов Бизюковского монастыря Дорогобужского повета Старца Исая с товарищи о положении на Украине» // Заборовский Л.В. Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х — 80-х гг. XVII в. Документы. Исследования. Часть 1: Источники времени гетманства Б.М.Хмельницкого. — М., 1998. — С. 25.
- ² Див. «Отписка воевод в Севске З.Ф. Леонтьева и И.С. Кобыльского...» // Воссоединение Украины и России. Документы и материалы в трех томах. — Т. II. — М., 1953. — С. 80-81.
- ³ Див. «Отписку гонца в Речь Посполитую Г.Кунакова...» // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. — Т. III. — СПб, 1861. — С. 247-250.
- ⁴ Див. Воссоединение Украины и России. — Т. II. — С. 104-122.
- ⁵ Документы Богдана Хмельницького. — С. 105-107.
- ⁶ Заборовский Л.В. Вказ. праця. — С. 34.
- ⁷ Там само. — С. 291.
- ⁸ Там само. — С. 37.
- ⁹ Документы Богдана Хмельницького. — С. 128-131.
- ¹⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9-го друга половина... — К., 1928. — С.1509-1523.
- ¹¹ Заборовский Л.В. Вказ. праця. — С. 51.
- ¹² Там само. — С. 56.
- ¹³ Документы Богдана Хмельницького. — С. 157-159.
- ¹⁴ Заборовский Л.В. Вказ. праця. — С. 78-85.
- ¹⁵ Там само. — С. 92.
- ¹⁶ Там само. — С. 93.
- ¹⁷ Див. Воссоединение Украины и России. — Т. III. — С. 423-490.
- ¹⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. 304, Дис. №1955. Михалевич Леонид «Церковно-политическая деятельность западнорусского православного духовенства во второй половине XVII в.» [1907 г.] — С. 20.
- ¹⁹ Див. Воссоединение Украины и России. — Т. III. — С. 522-534.
- ²⁰ Див. Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М., 1861. — Кн. 3. — Июль-сентябрь. — Смесь С. 5-8.
- ²¹ Заборовський Л.В. Вказ. праця. — С. 174.
- ²² Див. Базилевич В. Извет старца Рафаила. Из киевских настроений времени Богдана Хмельницкого. — К., 1919.
- ²³ Документы Богдана Хмельницького. — С. 353-354.
- ²⁴ Див. Акты, отн. к ист. Ю.-З. России. — Т. X. — С. 759-764.
- ²⁵ Там само. — С. 769-778.
- ²⁶ Заборовский Л.В. Вказ. праця. — С. 225-226.
- ²⁷ ІР НБУВ. — Ф. 304, Дис. №1955. — С. 35-36, 58.

ЯРЕМА ВИШНЕВЕЦЬКИЙ: СПРОБА РЕАБІЛІТАЦІЇ

Пропоновані автором нотатки являють собою конспективний начерк майбутньої книги, назва якої винесена в заголовок. Актуальність своєї праці автор розглядає в контексті реабілітації історичних осіб, що досі вважалися викресленими з нашої історії. Однак якщо такі постаті як Іван Мазепа, Іван Виговський, уже давно стали, так би мовити, “своїми”, то з Ієремією Вишневецьким справа складніша, враховуючи його славу *cosacorum terror* (пострахи козацтва). І тут, природно, виникає запитання: а навіщо потрібно реабілітувати князя Ієремію (Ярему)? Чи зможе цей один з найзапекліших противників Б.Хмельницького стати в очах українців якщо не героєм, то видатним діячем, гідним шани, поваги, чи бодай простого розуміння, чому він став таким, яким його знають на Україні. Аби відповісти на це запитання, потрібно поставити інше: а що ми, власне, знаємо про князя Ієремію? І ось тут натрапляємо на відсутність в українській історіографії цілеспрямованих праць на цю тему – досліджувати ворогів якось “не прийнято”.

Загальноприйнятою на Україні точкою зору є та, що поляки, мовляв, трактують Ієремію героєм, а українці – перевертнем, зрадником, ворогом народу. Але, виявляється, з поляками не все так просто, як здається. Протягом останніх півтора століття суспільно-політична кон’юнктура породжувала щоразу різні погляди на князя Ярему в польській історіографії (ми не беремо до уваги різного роду панегірики). В 60-х рр. минулого століття борці за відновлення польської державності бодай символічно починають зважати на українське питання, тож героїзувати постать Ієремії Вишневецького було недоречно і не вигідно. Пізніша польська історична думка породжує критичні, різкі погляди на минуле шляхетської Польщі. Представник т. зв. “позитивістського” напрямку в польській історіографії 19 ст. Кароль Шайноха, віддаючи належне відвазі й заповзятості князя І.Вишневецького, не обходить увагою його сваволю, що не зважала ані на закон, ані на короля. “Історія благословляє лише мужів творчого духу – писав К.Шайноха, – а Ієремії Вишневецькому не була властива жодна іскра творчості”. Сучасник Шайнохи Юзеф Шуйський, хоч і писав про князя не без симпатії, зазначав однак: “Непоодинокі бузувірства сплямували пам’ять удатного Ієремії”. Інший автор, Зимгмунт Качковський, полемізуючи з Г.Сенкевичем, позбавляв князя взагалі будь-яких чеснот, представляючи його як одного з найвидатніших типів олігарха-свавільника з тією лише різницею від інших, що був виключно жорстоким – цілком, як бачи-

мо, в дусі української “народницької” історіографії, що отримала своє продовження в радянській. Вже в тридцяті роки історик Ольгерд Гурка не лише акцентував увагу на сваволі й жорстокості князя, але й висував гіпотезу змови І.Вишневецького з Б.Хмельницьким. Однак у ті ж 30-ті з’являються монографії професора Владіслава Томкевича, присвячені князю Ієремії – перші справді наукові розробки, результати ретельного аналізу історичних джерел. У Томкевича простежуємо думку про духовне переродження князя І.Вишневецького під впливом особистих нещасть через козацьку “реbelію” із свавільника в патріота, який жертвує власною амбітністю заради захисту вітчизни. В часи панування в Польщі комуністичної ідеології, принаймні до 1956 р., князь Ієремія вважався “ворогом народу”.

В 1993 році виходить монографія Яна Відацького “Князь Ярема” (Warszawa, 1997). Її автор – не професійний історик, завідувачий кафедрою криміналістики Шльонського університету (Катовіце). Книга ця – своєрідна спроба психологічного портрету князя на тлі його епохи. Вона містить не лише багатий фактаж, але й роздуми про історичну долю Польщі та її народу, про непрості стосунки поляків і українців. Варто відзначити доброзичливе ставлення Яна Відацького, безперечно, польського патріота, до українського народу. Той факт, що книга Яна Відацького була перевидана в 1997 році, свідчить про стійкий інтерес у Польщі до її героя. “Однак одна справа – масові сентименти, – зазначав у листі до автора голова громадської організації Związek Szlachty Polskiej Марцін Міхал Вішоватий, – інша – наука... Більшість поляків і досі мають уявлення про князя Ієремію з трилогії Сенкевича, а не з наукових книжок”.

Так само більшість українців має уявлення про князя Ієремію з мистецьких творів, зокрема відомої трилогії М.Старицького “Хмельницький”, або з роману І.Нечуя-Левицького “Князь Єремія Вишневецький”, котрі подають князя в “хрестоматійному” для українців образі відчайдуха, свавільника й бузувіра, подекуди із завдатками до психічних відхилень. Проте, хоча Нечуй-Левицький опрацював чимало джерел, зокрема твори О.Лазаревського, роман вийшов поверхово-примітивним – фабула на рівні поганенького “лубка”, чітке розмежування на “наших” і “не наших”, на “хороших” козаків та селян і на “поганих” шляхтичів тощо. Така прямолінійна, сказати б навіть, нав’язлива подача автором своєї точки зору не лишає місця для аналізу й роздуму і сама по собі здатна відштовхнути вдумливого читача, особливо сучасного. Роман цей так і не був опублікований за життя письменника – його відкинули навіть прихильні до “української ідеї” видання. Втім, М.Старицький подекуди віддає належне рицарським якостям князя Ієремії, чим викликав нарікання з боку дея-

ких українських критиків. Принагідно також згадати картину М.Самокиша “Бій Максима Кривоноса з Яремою Вишневецьким під Махнівкою”, написану за мотивами епізоду з літопису Самійла Величка. Але жодний відомий на разі історичний документ не засвідчує того, що ці два ватажки зустрічалися в бою віч-на-віч, а Величко змалював цей епізод лише з непідтверджених переказів (варто зазначити, що М.Грушевський не приховував свого скептичного ставлення до Величкового літопису); по-друге, Кривоноса під час того бою взагалі не було під Махнівкою, і військами повстанців командував полковник Гиря. “Таким чином, – вважає Ян Відацький, – весь цей епізод разом з його іконографією можна спокійно віднести до байок”¹

Таким же однозначним було трактування постаті І.Вишневецького в українській історіографії – як “народницькій” (М.Аркас, М.Костомаров), так і “державницькій” (В.Ліпінський, І.Крип’якевич). Князю традиційно інкримінувалася “національна зрада” (“недоляшок” – так характеризував князя В.Липинський) в формі зречення і переслідування православної віри, української мови, насадження католицизму, експлуатація простолюду, жорстокість до повстанців тощо. Втім, повторимося, жодної роботи в українській історіографії, присвяченої від початку до кінця князю І.Вишневецькому, ми не знаходимо у вітчизняних істориків. Більше чи менше він згадується в контексті тих чи інших творів. Варто згадати працю Ф.Миколайчика “Початок і зростання полтавських володінь князів Вишневецьких за даними Литовської метрики”, котрий, торкаючись особи князя, трактував його лише як загарбника чужих земель. Не обійти увагою і відому монографію О.Лазаревського “Лубенщина и князья Вишневецкие”. Чимало фактів, наведених у ній, протирічать “народницькій” традиції, а то й взагалі спростовують її. Однак, мабуть віддаючи належне, так би мовити, “середовищу існування”, вчений вміщує наприкінці своєї праці докір князю у “зрадництві”. При всьому своєму об’єктивізмі й науковій нещадності до “народних героїв” України не утримується від “шпильок” на адресу Ієремії і М.Грушевський.

Виняток становить хіба що праця полтавського вченого Кирила Бочкарьова “Очерки Лубенской старины”. Слід зазначити, що за К.Бочкарьовим у Львівському науковому Товаристві ім. Шевченка зберігалася стійка репутація професіонала і патріота. І ось дивна річ: саме Кирило Бочкарьов у своїх нарисах, присвячених приблизно на третину князю Ієремії, на тридцять років раніше від поляка В.Томкевича недвозначно визнав за І.Вишневецьким моральний потенціал, причому не лише як за воїном, але насамперед як за будівничим, котрий зробив значний внесок в освоєння й розбудову українських земель. “Хозяйственная ретивость князя, нео-

бычная в среде разгульного польского панства того времени, его личное, непосредственное участие в упорядочении края указывают, что намерения юноши-магната преследовали не личный интерес, но благо народа и культуру края”². Не дивно, що на Україні “Очерки...” майже не відомі – про який моральний потенціал визнаного “ворога України” могло йтися? Адже в такому разі він набирив рис такого собі невдахи-експериментатора, чії спроби побудувати під впливом європейської освіти острівець “просвіщенної Європи” на кордоні з напівазійською Москвою звела на нівець “невдячна чернь”. Не таким вже й чужим для України виявлявся в такому разі вірний рицар Речі Посполитої князь Ярема.

Сучасні українські автори так само не балують увагою Ієремію, якщо не брати до уваги статтю львівського автора Юрія Винничука “Малоросійський мазохізм”, автор якої висунув думку про можливість відродження української державності в формі класичної монархії з князем І.Вишневецьким на троні. Однак попри цікаві спостереження й неординарні тлумачення, пану Винничуку забракло вагоміших аргументів, аби достатньо обґрунтувати свою версію, тому, мабуть, відомий історик, доктор історичних наук Наталія Яковенко побачила в ній не більше як пост-модерністський перегин. Забігаючи наперед, дозволимо собі висловити власне припущення: нам поки що залишається лише здогадуватися, наскільки далеко сягнули б сепаратистські аспірації князя І.Вишневецького, але те, що Вишневещина мала свої особливості, а Ієремія діяв у багатьох випадках як самостійний володар, користуючись законодавчою анархією в Польсько-Литовській державі, можна стверджувати не без упевненості. Гадається, відомий польський історик Олександр Яблоновський мав досить підстав стверджувати, що Вишневещину скоріше слід вважати окремим уділовим князівством, аніж звичайною магнатською латифундією. Хоча, гадається, не можна поки що однозначно визначити характер і суть України-Вишневещини (дозволимо собі вжити такий термін) – чи то як втрачений шанс (як то вважає Ю.Винничук), чи то як занадто нетипове породження магнатської сваволі.

В своєму дослідженні автор прагнув керуватися тим, що будь-яка історична особа, втім, як і кожен з нас – породження своєї епохи і свого часу. Лише враховуючи епохальний контекст, можна вести історичні розвідки. Як справедливо зазначив М.М.Вішоватий, “поняття прав людини в 17 ст. не існувало”. І річ не в тому, що суперечка про те, хто кого перевершив у жорстокості – козаки шляхту чи навпаки – в принципі не має сенсу. Просто слід прийняти аксіому професійних істориків: уникати оцінок минувшини категоріями сучасності, котрі так само абсурдні, як і спроби деяких націонал-патріотів оцінювати сьогодення критеріями минуло-

го, про яке вони, втім, як і ми всі, мають досить приблизне уявлення, бо просто не жили в ті часи.

В силу обмеженості в обсязі й у часі, автор вважає за потрібне зупинитися лише на деяких обставинах і моментах з життя Ієремії Вишневецького, що й досі залишаються поза увагою сучасних дослідників. Здебільшого вони стосуються періоду до 1648 року. Почати годилося би з самих обставин появи на світ князя Ієремії. Шлюб його батька, князя Михайла Михайловича Вишневецького, чия генеалогія М.Грушевський прослідковує до турово-пинських Рюриковичів³, із донькою молдавського господаря Ієремії Могили – Раїною був ланкою в ланцюгу його зовнішньополітичної, так би мовити, “вишневецько-молдавської”⁴ авантюри, котру енергійний князь з успіхом суміщав із досить інтенсивним освоєнням задніпровських маєтностей, супроводжуваних нерідко з’ясуванням стосунків із сусідами. Поштовх до молдавських аспірацій князя Михайла дала політична комбінація коронного гетьмана Яна Замойського в 90-х роках 16 ст., в результаті якого на троні Молдавії, васальної держави стосовно Туреччини, опинився підтримуваний Річчю Посполитою Ієремія Могила⁵. Очевидно, М.Вишневецький відіграв не останню роль в інтронізації І.Могили, раз той у 1605 році віддав за нього свою дочку. Проте для збереження на молдавському напрямку сприятливого для Речі Посполитої стану речей потрібний був мир з Туреччиною. Князь Михайло натомість самовільно проводить разом з іншими спорідненими з Могилами магнатами бойові дії проти антимогилівської опозиції. Саме в цьому Ян Відацький вбачає причини подальшого загострення польсько-турецьких відносин, що врешті призвело до цецорської катастрофи восени 1620 р.⁶

Відомо, що близько 1616 р. князя Михайла отруїв підісланий православний монах під час його чергової інтервенції в Молдавії⁷. Але ким підісланий? Кому могла бути вигідна смерть М.Вишневецького? Перше, що спадає на думку, читаючи Я.Відацького, – протурецькій партії в Молдові, й звідси самим туркам; занадто ревностно, мабуть, відробляв зять І.Могили руку господарівни. Автор ризикує зробити однак інше припущення: не менш зацікавленою в смерті князя могла бути й Варшава. І не лише з погляду “збереження миру”. Шлюб Михайла Вишневецького з господарівною узаконював претензії на молдавський трон як його самого, так і його сина Ієремії, ставлячи таким чином М.Вишневецького на порядок вище від інших магнатів у придворному оточенні господаря. Але одна справа, коли “на господарстві” варшавська маріонетка, хоча й угонорована шляхетством Речі Посполитої, інша – магнат, який зріс в умовах “золотої вольності” Польсько-Литовської держави, та ще й зі спадковим аван-

тюристичним характером, який, вибившись в монархи, взагалі міг не тільки перестати зважати і на султана, і на короля, а й (чому б ні?) заявити претензії на чималий шмат території Речі Посполитої, причому не лише на належні йому Задніпрянщину чи Волинь, де містилося його родове гніздо Вишневець, а й на чималі маєтності роду Могили на Поділлі й Київщині⁸. Крім того, в умовах дедалі зростаючого наступу католицизму в Речі Посполитій, надиханого вихованцем ієзуїтів, королем Сігізмундом III, піднесення в якості самостійного монарха такої рішучої особистості як М.Вишневецький – засновника перших на Задніпров'ї православних монастирів, Густинського і Підгірського (Ладинського), характеризуваного Мелентієм Смотрицьким в творі “Тренос” (1610) як “вірного сина і стовпа православної церкви”⁹ – могло дати новий поштовх православної опозиції. Всі ці разом узяті обставини могли підштовхнути Сігізмунда III до усунення князя Михайла. Так що, на думку автора, цілком можливо, що під рясою православного монаха, що звів зі світу М.Вишневецького, міг ховатися агент “товариства Ісусового”.

Видимий же факт отруєння Михайла Вишневецького частково пояснює, на наш погляд, жорстокість, з якою Ієремія немилосердно катував православних священників після відомих подій 1648 року.

Через два роки після смерті чоловіка, королівська канцелярія пригадала вдові князя Михайла судові справи і борги покійного чоловіка, віджививши 9 червня 1618 року судову справу про позов старшого королівського коморника Станіслава Мишки до Михайла Вишневецького “о незаплачене юркгелту певного золотих полских 600 (по 300 за 1612 і 1613 роки відповідно. – Ю.Р.)... водлугъ конституции року 1607 о процесе скарбовом уфаленое, так же и о незаплачене шкод таковое ж сумы”¹⁰. Деталей “скарбового процесу” князя М.Вишневецького і С.Мишки ближче не повідомляється. Гадається, сума 1200 злотих не була надто великою для княгині Раїни, аби та не змогла покрити борги покійного “злісного неплатника” – князя Михайла. Справа однак вирішилася дуже скоро, можливо навіть і за відсутності княгині – вже 11 червня 1618 року королівським указом Раїна Вишневецька була засуджена на баніцію. За законами того часу, баніція поширювалася й на її дітей, Ієремію та Анну. Про те, що це була королівська ініціатива, виразно говорить фраза з тексту указу – “з розказанья і приданья нашого и с повинности уряду своего тую баницию на помененных позваных (відповідачів – Ю.Р.) голосом вынеслым тут в Варшаве”. Згідно з указом, феодалів Речі Посполитої було зобов'язано, аби ті з удовою князя Михайла і з його рідними “яко з банитами... жадного сполку и обцованя не мели, оных в домах и маєтностях своих не переховывали, рады и помочи имъ ни в чомъ не додава-

лы”¹¹. Таким чином, спадкоємець молдавського престолу, що не відбувся, він же майбутній “задніпровський державця”, ще за малих літ уперше опинився поза законом.

Із смертю княгині Раїни (1618, за іншими даними – 1619 рік) пов’язується переказ про так звану “материнську клятву”, начебто порушену Ієремією. Переказ часто обігруваний і в українській “народницькій” науковій традиції, і в художній літературі (І.С.Нечуй-Левицький, “Князь Єремія Вишневецький”). В основі його, гадається, лежить цілком реальний документ від 18 січня 1619 року, даний Раїною у Вишневіці на фундацію Мгарського монастиря – на виконання, як йдеться в тексті документу, волі її покійного чоловіка. В тому документі княгиня Раїна записала зокрема так: *“А кто бы мел ту фундацію нашу нарушати и касовати в потомные часы и одыймовати то, що есми надали разь тымь святымь местамь, або на старожитную благочестивую восточную православную веру нашу наступовати и отменяти хотель, теды нехай на немь будеть клятва св. отець, 318, иже в Никеи и разсудится тоть со мною предь маестатомь Божиимь”*¹². В найпоширенішій версії переказу Ієремія порушив клятву триматися православного сповідання, дану ним у дитинстві помираючій матері. Тим часом немає жодного документального свідчення, що Ієремія справді давав таку клятву при згадуваних переказом обставинах. Невідомо також, де знаходився малолітній Ієремія в цей момент — в Вишневецьку, Лубнах чи деінде. Відомий лист митрополита Ісайї Копинського до молодого князя містить лише докір у відступництві від віри матері й предків, не більше¹³. Та навіть якщо й справді Ієремія давав клятву, то навряд чи пам’ятав, що стверджує К.Бочкарьов¹⁴. Бо було тоді йому не більше шести-семи років – врешті-решт що з дитини взяти? Що ж до згаданого фрагменту з фундаційного документу, то на підставі документальних свідчень і результатів досліджень українських вчених Кирила Бочкарьова і Олександра Лазаревського автор схильний вважати: князь ніяким чином не порушив заповіту матері, незалежно від того, знав він про нього, чи ні. Навпаки, його дії говорять про прагнення забезпечити мирне співіснування православних і католиків, а буцімто нав’язування Ієремією католицизму чи унії, переслідування православної віри й української мови слід віднести до того, що К.Бочкарьов називав “патриотическими клеветами”¹⁵.

Критикуючи працю П.Куліша “Отпадение Малороссии от Польши”, О.Лазаревський характеризує наведені Кулішем дані про будівництво Яремою Вишневецьким католицьких костьолів як “більш ніж сумнівні”¹⁶, посилаючись на відсутність у відомих друкованих чи письмових джерелах будь-яких даних про побудову костьолів у Ромнах, Лохвиці чи Хоролі,

як то стверджував П.Куліш. По-перше, вважав історик, це завадило б Ієремії приваблювати нових поселян у свої маєтності, особливо після придушення хлопських і козацьких виступів у 1637–1638 рр. По-друге, пише О.Лазаревський, “по-видимому, не для кого було их строить, так как католиков в Лубенщине много быть тогда не могло, кроме “дворни” Вишневецкого, разных его старост и прочих слуг.. Может быть сомнение лишь относительно доминиканского конвента в Прилуках”, веде далі О.Лазаревський, але посилається на діаріуш шляхтича Опольського, в якому згадуються правобережне місто з такою ж назвою, котре певний час належало Костянтину Вишневецькому. Отже, робить висновок дослідник, окрім бернардинського кляштора в Лубнах, інших католицьких культових споруд на Вишневецьчині просто не існувало¹⁷. Додати до цього Михайлівський костьол, побудований в Лубнах на честь народження сина Ієремії, майбутнього короля Михайла. Зрозуміло, що зовсім не будувати костьолів князь не міг – католицька половина його війська, запрошені іноземні майстри, купці мусили десь задовольняти свої духовні потреби. Натомість відомо, що Ієремія неодноразово обдаровував православні монастирі, зокрема Мгарський. О.Лазаревський згадує відповідний акт, виданий в травні 1636 р.¹⁸, К.Бочкарьов – акт від 17 лютого 1646 р., яким князь підтверджував раніше дану ним дарчу грамоту монастиреві на село Мгар; тим же актом Ієремія звільняв монастир назавжди від поборів з дарованого ним села¹⁹.

Треба сказати, Ієремія мав досить підстав, аби обійтися з тією ж Мгарською обителлю в зовсім інший спосіб. За іронією долі ченці монастиря, заснованого на кошти Раїни Вишневецької, взяли активну участь у підготовці в 1637 році “кизимівського” погрому “задніпровської столиці” її сина. Погром, ймовірно, був інспірований “другом сім’ї” Вишневецьких, промосковськи орієнтованим Ісайєю Копинським, на той час скинутим з посади митрополита дядьком І.Вишневецького, Петром Могилою, в досить безцеремонний спосіб (взагалі, стосунки Петра Могилы і Ієремії Вишневецького – тема окрема і, гадається, не до кінця досліджена). Однак коли десятеро монахів Мгарського монастиря, викриті у співучасті в бунті Кизима (виготовляли порох для ребеліантів), були засуджені до страти, Ієремія скасував смертний вирок²⁰. Відбудувавши зруйнований хлопями бернардинський монастир, князь піклувався про повернення ченців православних обителей, які, налякані придушенням бунтів, втекли в Московщину – “из страха кары за своевольство”, як вважає К.Бочкарьов²¹. Чи й справді, як той казав, знала кицька, чиє м’ясо з’їла, чи то був звичайний переляк? Однак відому відповідь князя ігумену Густинського монастиря (“Що мені до вас – живіть собі до моєї ласки”) автор схильний тлу-

мачити як прояв християнського милосердя, беручи до уваги обставини загибелі його батька, принаймні зовнішні, про які Ієремія міг знати. Цікавим в цьому плані виглядає факт появи в 1640 році у досить крупному містечку Срібному (1830 дворів, за т. зв. "списком Пшездєцкого") православною братства зі школою, шпиталем і будинком для проведення зборів²². Гадається, цього не могло статися без співдії чи принаймні дозволу Ієремії – адже братство виникло на території його приватного землеволодіння.

Показним є в плані релігійної ситуації на Вишневецькій факт заохочення Ієремією Вишневецьким цехового устрою. Як зазначає К.Бочкарьов, цехи в Лубнах та інших крупних містах задніпровських володінь князя були православними (для порівняння: в коронних землях Речі Посполитої, зокрема на Галичині, православним ремісникам було надзвичайно важко пробитися в цехи, де переважали майстри-католики). Як видно з акту І.Вишневецького "на цехи кравецький, швецький, кушнірський і ковальський в Прилуках", датованого 20 січня 1633 р. (до нього ми ще повернемося), князь заохочував цеховий устрій, надаючи ремісникам нові права й вольності. Тим самим, якщо брати до уваги міркування К.Бочкарьова, гарантувалася недоторканість їхньої віри. Адже цехи в ті часи були не лише виробничими об'єднаннями і згуртовували цеховиків "не только в гражданском единстве, но и в отношении к своей приходской церкви, при которой они состояли... При существовании церковных братств союзы ремесленных цеховых имели еще большую связь с церковью и располагали средствами парализовать иезуитский прозелитизм", зазначає К.Бочкарьов²³.

Отже, коли князь Ієремія бажав, аби люди нормально працювали, а, значить, маєтності давали стабільний прибуток, то він не міг не розуміти, що тягнути простолюдинів, а чи й шляхту, тим більше козаків, які були у нього на службі, притьмом і силоміць до католицької віри було просто економічно не вигідно. Більше того, Ієремії доводилося опиратися занадто нахрапливій експансії католицьких патерів. У 1647 р. він подає скаргу в сеймовий суд на ректора переяславського ієзуїтського колегіуму Міхала Добровольського за присвоєння отцями-ієзуїтами його села Прохорівки²⁴.

Таким чином, виходячи з викладеного вище, у автора немає підстав стверджувати, що князь Ієремія Вишневецький якимось чином провокував релігійну ворожнечу в своїх задніпрянських володіннях. Навпаки, всі його дії свідчать про наявність доброї волі, хай навіть з прагматичних господарських міркувань.

Прочитуємо тепер бодай фрагмент зі згаданого вище цехового акту,

виданого князем у січні 1633 року (йому тоді йшов 21 рік) і опублікованого О.Лазаревським у “Чтениях...”.

“Ведомо чиню тимъ моимъ листомъ, кому би о томъ ведать надлежало, ижъ я, хотячи в якъ наилутшомъ порядку места мои украинние имети, а именно цехи разние при давнихъ обичаяхъ зоставляю, также права и вольности надаю, якъ и месту моему столичному Лубнямъ, то есть цехамъ совокупнимъ з собою – кравецкому, шевському, кушнерському и ковалському. Волно имъ цехмистра зъ братіи своей кого пожелають избирать и оному во всемъ послушними быть, каноновъ два якъ содержитсяъ между ремесниками, на годъ розситить и на ихъ пожитокъ обратить, единъ канонъ на воскресенье русское кадей тры, або на святыхъ Козми і Даміяна, с которыхъ повинни, якъ обичай состоить, свечи поставіть давать”...

Аналогічною мовою писаний поданий нижче “Акт на цехъ резницкий в Прилукахъ” від 21 грудня 1636 р. Обидва документи знаходяться в Румянцевському описі у вигляді “копію с полского діалекта” і підтвержені полковим канцеляристом Яковом Сергієнком. Звернімо увагу: йдеться саме про копію, а не переклад. Можливо, про транслітерацію з латини на кирилицю. А тепер порівняймо “полській діалект” наведеного фрагменту із старокнижною мовою, скажімо, “Самовидця” – і навряд чи після цього можна однозначно стверджувати, що молодий Ієремія забув “руську” мову, виховуючись змалечку в ієзуїтській колегії, а в юності, що називається, “не вилазючи” з Європи. Тобто, умов для “зради рідної мови” у князя було більш ніж достатньо. Для порівняння: О.Лазаревський в тому ж томі “Чтений...” поряд з актами Ієремії подає акти воєводи Якова Собеського і Петра Комаровського, який служив у магната Яна Жолкевського, але в перекладі “съ подлинныхъ полскихъ на русской языкъ”, виконаному писарем Баришовської міської ратуші Василем Якимовим. Тут же – акти на шевський цех у Гадячі від 1642 і 1645 років, писані відповідно Стефаном Ковальським, людиною каштеляна краківського Станіслава Концпольського, інший – самим каштеляном; обидва акти “переводиль с подлинного полского судья земский Феодор Война”.

Прилуцький акт від 20 січня 1633 р. для нас цікавий не лише тим, що ставить під сумнів популярний пропагандистський стереотип Ієремії Вишневецького. З акту, писаного, ймовірно, в Лубнах, видно, що намір облаштувати там свою столицю виник у князя досить давно, і, мабуть, іще до набуття повноліття. Можна припустити, що Ієремія вже дізнався від того ж князя Костянтина, свого опікуна, яку спадщину він втратив у Молдавії зі смертю батька, отже, господарська заповзятливість Яреми виглядала би як прагнення надолужити втрачене. Якщо так, то слід визнати: Ієремії це справді вдалося.

Напередодні вибуху Хмельниччини, за різними підрахунками, на території України-Вишневещини знаходилося від 52 до 56 населених пунктів різної величини. Багато з них заново виникли на місці осад, зруйнованих монголо-татарами ще в XIII ст. (Чорнухи, Горошин, Лукомль, Снятин, Сенча). В значні промислово-торгові центри перетворилися Лохвиця, Пирятин, Ічня, Варва, Срібне – кількість господарств у цих містах перевищувала тисячу²⁵, кожне господарство в середньому нараховувало до п'яти чоловік). Не була винятком і князівська столиця Лубни (2646 господарств і 40 млинів). К.Бочкар'єв наводить цілий список цехів, що існували тоді в Лубнах, як підтвердження "процвітання тогочасної культури"²⁶. Найбільшим же торгово-промисловим центром Вишневещини стали Ромни. Відбивши це занехаяне містечко в 1644 р. у коронного маршалка Адама Казановського, Ієремія побудував у ньому твердиню замість старих оборонних споруд, розмістив гарнізон, активно почав розвивати торгівлю й ремесла – ковальське, кравецьке, ткацьке. Роменські ювеліри стали відомими за межами Вишневещини, кількість господарств у місті сягнула 6000, був побудований двір для приїжджих купців.

На жаль, мало відомо, як велося сільське господарство у Вишневещині. К.Бочкар'єв наводить розмір тамтешніх податків – п'ять талерів за господарське право ("ліцензія на індивідуально-трудова діяльність"? – Ю.Р.) та два червінця за оренду млина щороку²⁷. При цьому не зазначається, які повинності мали нести ті, у кого термін слобід вичерпувався, яким був обсяг панщини, на якому праві врешті-решт обсаджувалися села в краї. Однак зростання кількості слобожан свідчить, що згадані умови проживання були в принципі прийнятні для переселенців з Правобережної України, як для селян, так і для городян. Жителі ж прикордонних міст, таких як, приміром, Чигрин-Дубровський, взагалі звільнялися від будь-яких податків на 20 років, однак в умовах близькості Дикого Поля були зобов'язані підтримувати у справності оборонні споруди, нести службу по охороні міста, тощо (Указ І.Вишневецького від 20 березня 1636 р.)²⁸.

Про підсумки колонізаційної діяльності Ієремії Вишневецького можна судити бодай приблизно, порівнявши згадувані О.Лазаревським ("Лубенщина...", "Киевская старина", 1896, № 3, ст. 344) і Я.Відацьким ("Князь Ярема", ст. 40–42) "подимні" списки, складені королівськими люстраторами напередодні повноліття Ієремії (1628–1630 рр.) із так званим "списком Пшездецького", точніше – "Ресстром самих лише осілих підданих князя І.Вишневецького *ex originali inventari*", складеного для Михайла Сервація Вишневецького і опублікованого Пшездецьким у 1841 р. Приблизно, оскільки у частини вчених, зокрема у О.Лазаревського, він викликав серйозні сумніви. Втім, М.Грушевський цілком довіряв цьому документу²⁹. У

варіанті списку, що його подає М.Грушевський, нараховується 52 населених пункти різної величини, з яких у 11, в т. ч. в Лубнах, Ромнах, Хоролі, Лохвиці, Ічні, Пирятині кількість господарств перевищувала тисячу, а в п'яти доходила до тисячі (Монастирище, Полтава, Красне тощо). Показовим в цьому плані є приклад Красного, де станом на 1628 рік мешкало менш ніж 10 чоловік, – за І.Вишневецького воно за кількістю господарств перевищило ту ж Полтаву (995 господарств і 4 млини – відповідно 812 господарств і 11 млинів). Слід, правда, враховувати, що І.Вишневецький відібрав Полтаву у коронного хорунжого Олександра Конецпольського “способом квалтовнымъ и военнымъ”, – отже, в більш-менш, так би мовити, “готовому” вигляді³⁰. При всьому своєму скепсисі стосовно цього документу, О.Лазаревський відзначає однак зростання населення Лубенщини за часів Вишневецького більш ніж удесятеро. “При этом, – пише вчений, – в “списке Пшездецкого” видим поселения, о которых тарифы 1630 г. вовсе не упоминают, и в которых тем не менее по этому списку значатся до 1000 дворов (Монастырище, Ичня, Глинск, Сребное, Чернухи, Корибутов)”. В свою чергу, Ян Відацький, порівнюючи згадані вище люстраторські списки з невідомим нам ближче документом, датованим 1646 р., відзначає зростання кількості населення “задніпрянських добр” князя Ієремії з 4,5 тис. до, відповідно, 230 тис. чол., які жили в 30 містах (з них 20 фортифікованих) і численних селах³¹.

Вчені висувають протилежні думки з приводу щорічних доходів з задніпровських маєтностей князя Ієремії Вишневецького. К.Бочкарьов наводить цифру 195 тис. злотих на рік. Ян Відацький цитує В.Томкевича, котрий подає дані про 600 тис., вважаючи однак цю цифру перебільшеною – доходи князя Острозького-Заславського, котрий мав землі більше, ніж Ієремія, становили, для порівняння, близько 200 тис. злотих на рік. “Можна справді підозрювати, що Ієремії, будучи кращим, ніж Заславський, господарем, вдавалося мати зі своїх маєтків більше зиску, – пише Відацький. – Можливо, але також потрібно пам'ятати, що значна частина маєтностей І.Вишневецького була осаджена на правах слобід, а, значить, доходів князеві – на разі – не приносила”³².

В науковій літературі досить говориться про участь І.Вишневецького в міжмагнатських сутичках. У випадку з Ромнами князь, без сумніву, керувався необхідністю повернення відчужених батьківських земель. В інших випадках це й справді виглядає немотивованою агресією. Однак автору не відомо докладніше про природу стосунків князя Ієремії й жертв його наїздів. Чи могли ці магнати зіграти якусь роль у нещастях батьків Ієремії? Чи це просто прояви звичайної для тих часів “побутової сценки”, тільки в більших масштабах? Однак один такий наїзд вартий окремої

згадки. 14 вересня 1635 р. війська князя напали на володіння коронного стражника Самійла Лаща, скориставшись його від'їздом на сеймовий трибунал³³. Ймовірно, це була відповідь на якийсь наїзд Лаща в землі Ієремії, або його кривних. За словами Я.Єрлича, які наводить М.Грушевський, С.Лащ і справді "з княжатами Вишневецькими... великі мав війни, насилав на їх маєтності, грабував, збирав, нищив"³⁴. Молодий Ієремія виявився єдиним, хто зважився оружною рукою відповісти на безчинства коронного стражника, улюбленця й правої руки каштеляна краківського, гетьмана Станіслава Конецпольського ще за життя останнього. Злочини С.Лаща, якого 236 разів засуджували на баніцію і 37 разів позбавляли шляхетського звання, були настільки очевидні, що розгляд справи про цей наїзд І.Вишневецького (пізніше він відібрав у С.Лаща ще й канівське староство) неодноразово відкладалася сеймовим судом і врешті-решт була благополучно похована. Інші ж магнати, напр. київський воєвода Тишкевич, зважилися "відігратися" на Лашеві тільки після смерті його покровителя. Між іншим, Б.Хмельницький в листі до С.Лаща від 29 липня 1648 року (судячи з тексту листа, Лащ у якійсь не знаній нам ближче ситуації врятував Хмельницькому життя; отже між ними були якісь досить близькі стосунки), прагнути схилити коронного стражника на свій бік, обіцяв йому віддати в маєтності всю Вишневецьчину³⁵.

Вище вже згадувалося про гарантії православним та заснування в Срібному православного братства. На жаль, нічого не відомо про культурну діяльність князя, а щодо його освіти, то насамперед згадується військова, отримана в Голандії. Саме звідти Ієремія запозичив таку фортифікаційну новинку того часу як редут, застосовану пізніше під Берестечком. Однак, здається, питання культури не були чужі князю, якщо навіть йому було й не до меценатства. "Каталог стародруків, виданих на Україні" згадує шість книг з присвятами князю Ієремії. Цілком можливо, що вони могли бути в його особистій бібліотеці. Серед їх авторів – Петро Могила, Кирило Ставровецький, Миколай Лавринович. Книги ці являли собою не лише панегірики, але й проповіді, прозові статті й вірші повчально-релігійного характеру. Десь за місяць до падіння Вишневецьчини, 1 травня 1648 р. в Київській Лаврській друкарні вийшов текст вистави-декламації, виконавцями якої були слухачі класу риторики Києво-Могилянського колегіуму. Книга адресувалася князю Ієремії. І тут, гадається, було би доречно докладніше дослідити стосунки Ієремії з інтелектуальною елітою того часу, особливо, як згадувалося вище, з його дядьком П.Могилою.

Це лише деякі моменти з колонізаційної діяльності князя І.Вишневецького, на котрі автор має честь звернути увагу аудиторії. І все ж таки

“задніпровська держава” князя досить швидко зазнала краху. Чому? І тут, на жаль, доводиться обмежуватися лише власними припущеннями й міркуваннями.

Мабуть насамперед тому, що Ієремія з самого початку залишався для цих країв чужим – зі своїми європейською освітою й вихованням, католицьким віросповіданням і мисленням “польськими державними категоріями”³⁶. Хоча, як нам гадається в контексті викладеного вище, не таким-то вже й спольщеним був князь, як то прийнято й досі вважати. Але психологічний стереотип «ляха», очевидно, спрацював на масову свідомість жителів Задніпров’я безвідмовно. А своїми діями (хоча цілком законними, з точки зору тодішнього права) під час придушення бунтів князь лише зміцнював його. Не останню роль могла зіграти агітація скинутого П.Могилою митрополита Ісайї Копинського. Цілком можливо, що саме Копинський, аби досадити П.Могилі капостями по відношенню до його племінника, через ченців заснованих батьками Ієремії монастирів підігрівав ворожість і підозрілість до князя серед населення краю (недаремно ж ченці дременули в Московщину після придушення повстання Остряниці!). І, очевидно, це вдалося, якщо згадати, що напередодні вибуху Хмельниччини Ієремія змушений був відібрати у підданих велику кількість самопалів.

Можливо, зіграли роль суто економічні причини, зокрема, наближення терміну закінчення “слобід” для новоосілих поселенців, котрі, втішки з Правобережжя досить давно, боялися повернення старих порядків.

Але могли бути зацікавлені в краху князя і король, на якого князь дедалі менше зважав; і сенат, де молодий князь дедалі частіше “показував зуби”; і окремі магнати Речі Посполитої, котрі не лише недолюбували князя Ієремію за гордовиту вдачу, а й заздрили його багатству, що виникло лише внаслідок його господарності на пустинному Задніпров’ї; і, зокрема, магнат Єжи Оссолінський, якому Ієремія ще замолоду добряче попсував крові в суперечці стосовно його, Оссолінського, князівського титула, випроханого у папи³⁷; і отці-іезуїти, чий вихованець явно не відзначався ентузіазмом у боротьбі з “схизмою”. Нарешті – просто люмпенізована голота, якої завжди і всюди вистачало, яка залюбки живилася з грабунків, убиваючи все, що, як сказав класик, паном звалось, – без розбору статі, віку й віросповідання.

Князь Ієремія Вишневецький опинився таким чином у ситуації “один проти всіх”. Про катастрофу своєї задніпрянської столиці він дізнався вже в Житомирі – 15-тисячна орда “вовгурівців” зруйнувала Лубни, вирізвавши майже все населення міста. Вже в 60-х роках XIX ст., писав К.Бочкарьов, переказ про загибель Лубен підтвердився тим, що біля в’їзду на вал знайшли глибокі ями, суцільно заповнені людськими кістками.

Вакханалія тривала – в липні 1648 р. і в лютому 1649 р. озброєні люмпени піддали грабунку Густинський і Мгарський монастирі³⁸. Через 10 років після Лубенської різанини відновилася якась подобизна самоуправи в краю – перші п'ять полковників Лубенського полку, що змінювали один одного буквально через рік, не вмели навіть читати й писати. К.Бочкар'єв наводить їх характеристику, дану літописцем Григорієм Грабянкою, котрий писав, що всі вони були *“з гультайського запорозького наставлення, которые, з голоти ставши на началах,...имели всегда на мысли разграбление”*. В копіїляції у Самійла Величка зустрічаємо зведення: коли в 1658 році війська московського князя Ромодановського грабували Мгарський монастир, перший полковник Лубенського полку Павло Швець і його адміністрація *“забрали що могли зі свого добра і пішли геть з Лубен, розсипавшись світ за очі і полишивши в Лубнах самих убогих”* (*“Літопис” Самійла Величка*), після чого безборонне місто спустошували московити. Тож не дивно, що за часи правління таких *“народних обранців”* Лубни ще не раз ставали жертвою московських і татарських нападів, а також *“розборок”* як претендентів на гетьманську булаву, так і окремих полковників.

І, мабуть, трагедією, а не виною князя Ієремії Вишневецького є те, що він нерідко перетворювався на патологічного садиста в запалі помсти за свій зруйнований світ. Так, Ієремії вдалося знайти й посадити на палю призвідця Лубенської різанини Лисенка-Вовгура; він витяг на собі практично безнадійно оборону Збаража від козацько-татарських військ; добряче пошарпав підрозділи Максима Кривоноса; нарешті князь зіграв одну з основних ролей зі своїми трьома гусарськими і дев'ятьма козацькими хоругвами в битві під Берестечком³⁹. Однак задніпровських маєтностей так і не повернув, померши в таборі під Павлолччю 22 серпня 1651р. за нез'ясованих і досі обставин.

“На фоне народной дикости и шляхетской распущенности 17 ст. резко выделяется героическая личность Иеремии, – писав К.Бочкар'єв у своїх “Очерках...”, – и безвременно погибший противник Хмельницкого еще ожидает своего историка, который, “не ведая ни жалости, ни гнева”, очистил бы его имя и от патриотических клевет, и от преувеличенных католических панегириков”. Автор сподівається, що йому бодай дещо вдалося зробити в цьому плані в своєму короткому абрисі. Він також вбачає в появі у вересні 1999 р. копії єдиного, як припускають вчені, прижиттєвого портрету князя Ієремії Вишневецького (оригінал – в Київському Музеї національної історії, копія – в Дніпропетровському історичному музеї) на виставці, присвяченій 1100-річчю Полтави, перший крок до історичної реабілітації Ієремії Михайловича, князя Корибута-Вишневецького.

- 1 J. Widacki, "Kniaz Jarema", Warszawa, 1997, s. 120.
- 2 К. Бочкарев, "Очерки Лубенской старины". М., 1900. — С. 32.
- 3 М. Грушевський, "Історія України-Руси". — К.: "Наукова думка", 1993, т. 5. — С. 29–30.
- 4 J. Widacki. Вказ. праця. — С. 19.
- 5 М. Грушевський. Вказ. праця. — Т. 7. — С. 206.
- 6 J. Widacki. Вказ. праця. С. 20.
- 7 Там само. — С. 21.
- 8 Інформаційний бюлетень УПЦ КП, "Київський митрополит Петро Могила. 400 років з дня народження" // Грудень 1996, с. 10.
- 9 М. Грушевський. Вказ. праця. — Т. 6. — С. 592–593.
- 10 Акты "книг записей коронных Литовской метрики". — К., 1900, кн. 14, док. 15, с. 115–116.
- 11 Там само.
- 12 Бочкарев К. Вказ. праця. — С. 27–28.
- 13 Там само.
- 14 Там само.
- 15 Там само. — С. 37.
- 16 А. Лазаревский, "Лубенщина и князя Вишневецкие" // "Киевская старина". 1896. № 3. С. 334–338.
- 17 Там само. — №2. — С. 212–217.
- 18 Там само. — С. 338.
- 19 Бочкарев К. Вказ. праця. — С. 13.
- 20 Там само. — С. 31.
- 21 Там само. — С. 32.
- 22 Історія міст і сіл України. Чернігівська область. — К., 1972, с. 644.
- 23 Бочкарев К. Вказ. праця. — С. 12.
- 24 Акты... — С. 190–192.
- 25 Бочкарев К. Вказ. праця. — С. 33.
- 26 Там само. — С. 35.
- 27 Там само. — С. 34.
- 28 Там само.
- 29 М. Грушевський. Вказ. праця. — С. 46–47.
- 30 Акты. — С. 181–185.
- 31 J. Widacki. Вказ. праця. — С. 42.
- 32 Там само. — С. 43.
- 33 Акты. — С. 174–175.
- 34 Грушевський М. Вказ. праця. — С. 104.
- 35 Документи Богдана Хмельницького. — К., 1961. — С. 59–61.
- 36 J. Widacki. Вказ. праця. — С. 23.
- 37 Там само. — С. 70.
- 38 Документи... — С. 107–108.
- 39 J. Widacki. Вказ. праця. — С. 250.

Лагодзькі Я.

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА І КОЗАЦТВО

Історія Києво-Печерської лаври у часи XVII і XVIII століть тісно пов'язана з козацтвом. Це, насамперед, політична і військова підтримка українським козацтвом Печерського монастиря після церковного розколу,

який було оформлено у вигляді Брестської унії 1596 р. По-друге, це меценатська добродіяльність гетьманів, козацької старшини і низового козацтва, які побудували за свої кошти у Києво-Печерській лаврі багато церков і споруд.

Після Брестського церковного собору, який відбувся 8 жовтня 1596 року, православна віра оголошувалася поза законом. У ті ж дні в Бресті православний собор різко засудив собор уніатський, оголосив єпископів-відступників позбавленими духовної влади і піддав їх церковному прокляттю — анафемі. Учасники собору заявили про те, що визнають владу Константинопольського патріарха і закликали український народ до боротьби з унією.

У той же час кожному з учасників православного собору в Бресті від імені уніатського митрополита Михайла Рогози був посланий вирок з таким змістом: “Хто тебе, від нас проклятого буде вважати єпископом (ігуменом, чи пресвітером, дивлячись по сану), то нехай буде проклят від Отця, Сина і Святого Духа”¹. Такий вирок отримав і Печерський архимандрит Никифор Тур і таким чином фактично був позбавлений митрополитом Михаїлом Рогозою свого сану.

У цей важкий час міжцерковного розколу і розбрату єдиною силою, яка могла вплинути та відстояти православну віру, було козацтво. Саме йому зобов’язана Києво-Печерська лавра, бо козаки відстояли і оборонили її від сильного уніатського наступу.

Після Брестського собору київський митрополит Михаїл Рогоза домігся від польського короля дозволу на передачу в його розпорядження Печерського монастиря з усіма земельними угіддями. Проводити передачу були призначені мозирський маршалок Стефан Лозка і київський возний Роман Овсяний. Але ченці, озброєні кияни з козаками не пустили їх до обителі. “Є у нас архимандрит, — заявила печерська братія, — і іншого нам не треба, відступника Рогозу ми не визнаєм митрополитом і не допустимо передачі йому монастиря”².

Невдало закінчилася і друга спроба уніатів заволодіти Києво-Печерською лаврою у 1598 році. Не вдалося уніатському митрополиту відібрати і монастирські землі. Никифор Тур з допомогою козаків і монастирських селян вигнав митрополичих урядовців.

Після смерті Никифора Тура братія у вересні 1599 року вибрала печерським архимандритом ігумена Пинсько-Лещинського монастиря Єлисея Плетенецького, також активного захисника православ’я. Йому довелося вести уперту боротьбу з уніатами. І знову на допомогу Києво-Печерській лаврі прийшли козаки, які оборонили її від нового київського митрополита Іпатія Лотія.

Наступник Михаїла Рогози на київській митрополичій кафедрі —

Іпатій Потій також домігся у 1599 році від короля Сигизмунда III грамоти на сан Києво-Печерського архимандрита і на право володіння маєтками, які належали печерському монастирю, — "...зъ замками, местами, дворами, фолварками, селами и зо всіми людьми и грунтами и изъ ихъ належностями и повинностями и доходами держати и уживати въ церкви и въ монастыру Печерскомъ"³. Але озброєні ченці разом з козаками не пустили Іпатія Потія до монастиря.

Київський митрополит Іпатій Потій вимушений був відмовитися і від Печерської архимандрії, і від землі, яка знаходилася під владою корони, залишивши собі тільки монастирські угіддя у Великому князівстві Литовському.

Влітку 1609 р. Іпатій Потій за допомогою влади розправився з православним духовенством у Литві, і опираючись на віддані в його розпорядження військові сили, узяв під свій контроль православні церкви у Вільно, яке у цей час фактично було його білоруською резиденцією. Після цього він послав до Києва свого намісника Антонія Грековича, щоб той змусив православне духовенство підкоритися йому. Присланий намісник Антоній Грекович погрожував, що посадить до в'язниці усіх, хто не буде підкорятися митрополиту: "имать и вязать буду поты, поky отцу митрополиту послушенство отдасте"⁴. Однак, київське духовенство влади митрополита визнавати не хотіло. Коли Грекович закликав київських священників з'явитися у неділю православ'я у кафедральну церкву святої Софії, щоб відправити в ній соборну службу, то вони заявили, що туди не підуть, і людям наказали іти: "...потурбувати і побунтувати простих людей і козаків, кажучи, що хто туди піде до святої Софії, тих будуть хрестити в лядську віру"⁵. Направлені ними київські козаки на чолі "козака неякого Петра", що мав при собі "товариство своє", переймали людей, щоб не йшли до кафедральної церкви, і «різні погрози чинили"⁶. Козаки заявили про свою готовність голови покласти проти усякого замаху на православну віру. У листі гетьмана запорізьких козаків Григорія Тискиневича до київського підвоєводи було записано слідує: «И за церковь нашу восточную и за греческую головы быхмы мгли вси положить»⁷.

Таким чином, козацька делегація вже весною 1610 року проголосила публічно свою повну солідарність з українським духовенством у справі оборони "своєї релігії" і готовність покласти за неї свої голови. І справді, у ряді випадків протягом другого десятиліття XVII ст. зі зброєю в руках козаки вставали на захист православного духовенства і міщанства Києва боротьбі проти митрополитів-уніатів та їх претензій на владу київській єпархії.

Козаки стали свідомими союзниками православного духовенства, і

ті не завагалися скористатися їх допомогою. Особливою увагою і опікою у козаків користувалася Києво-Печерська лавра. Дякуючи їх підтримці, вона відбила усі напади з боку уніатської церкви і повернула майже усі свої володіння. Зрозуміло, що для козаків Печерський монастир був головною твердиною православ'я на Україні. Саме в ньому вони бачили ту культурну, християнську традицію, яка прийшла до Русі з Візантії. Недаремно київські духовні круги актом 1621 року оголосили в маніфесті козаків — головними оборонцями державних, національних і культурних інтересів та традицій, спадкоємцями тієї старої Русі, яка за князя святого Володимира прийняла християнську віру і культуру від Константинопольської церкви. За всім цим стоїть козацька декларація 1610 року, яка проголошувала повну солідарність козаків з українським православним духовенством у справі релігійної боротьби і готовності віддати для цього усі сили.

Але козацтво не тільки обороняло і відстоювало права Києво-Печерської лаври, воно також проводило велику меценатську і добродійну діяльність. Усім відомо, що гетьман Іван Мазепа відновив на свої кошти Печерську лавру, обвівши її монументальним кам'яним муром, який і тепер дивує око глядача. Він також поставив величні брами з церквами на них — так звану Святу браму перед Троїцькою — Надбрамною церквою і другу — економну — вхід через церкву Усіх Святих, яку, власне, і побудував Мазепа у 1696—1696 роках. Можливо, саме в цій церкві був намальований його портрет на стіні вітваря, який потім було знищено.

Багато подарунків і грошових внесків зробив гетьман Мазепа для Києво-Печерської Лаври. Це мало відомо, але факт, що гетьман дав Печерській обителі 4 тисячі карбованців на будівництво Великої лаврської дзвіниці⁸.

Наступник гетьмана Мазепи Іван Скоропадський також надав великі кошти для відбудови в Києво-Печерській лаврі церкви Успіння Пресвятої Божої Матері, яка згоріла під час пожежі 1718 року.

За свідченнями стародубського полковника Івана Черногуського, який у своєму листі від 19 листопада 1721 р. згадував, що на реставрацію Києво-Печерської лаври у 1721 році гетьман Іван Скоропадський разом з усіма козацькими полками: "реимент у моего всех полковъ" видав коштів на загальну суму в 50 тисяч золотих⁹. У 1723 році на відбудову після пожежі Києво-Печерської лаври було зібрано 700 золотих з населення Стародубського полку¹⁰, певні кошти надала і старшина Миргородського полку¹¹.

Меценатською і добродійною діяльністю в той же час займалися не тільки гетьман і козацька старшина, а й низове козацтво. Звичайною спра-

вою для монастирів було відправлення своїх ченців на Запорізьку Січ для збору пожертвувань на церковні та інші потреби. Спочатку монастир, який потребував допомоги, писав листа до митрополита, в якому прохав видати благословительну грамоту і прошнуровану книгу для запису виданих запорожцями коштів. Митрополит, у свою чергу, звертався до керівництва Запорізької Січі з проханням надати милостиву допомогу цьому монастирю. Після позитивної відповіді ченці посилали своїх посланців у Січ, де вони збирали пожертвування. Вся надана допомога грошима або продуктами, записувалася у прошнуровану книгу для збору пожертвувань. Саме така книга і розповідає, що, наприклад, у 1765 році козак Нестеров пожертвував Києво-Печерській лаврі п'ятдесят карбованців¹² і в тому ж році Запорозька Січ відправила у Лавру на церковні потреби кипарисові дошки¹³, у 1760 році було відправлено Печерському монастирю двадцять п'ять коней на продаж¹⁴.

Всі ці наведені факти ще раз доводять, що Києво-Печерська лавра користувалася особливою підтримкою у козаків. Козацтво було фундаментом багатьох храмів, а також перебудов, зроблених у Печерському монастирі. З цього приводу слід також згадати полтавського полковника Павла Герцика, побудувавши за свій кошт Хрестовоздвиженську церкву на Ближніх печерах у 1700 р., а також полковника Мокієвського, фундатора церкви Різдва Богородиці на Дальніх печерах (1696 р.). Гетьманом Іваном Скоропадським разом з козацькою старшиною і низовим козацтвом була відбудована після пожежі церква Успіння Матері Божої і зібрані кошти на будівництво Великої лаврської дзвіниці. Така значна кількість споруд постала за невеликий відрізок часу в декілька десятиліть. Недаремно дослідники вважають часи козацької гетьманщини XVII—XVIII століть — золотим віком, добою розквіту українського мистецтва. Саме в цей період витворюється стиль, названий козацьким, чи взагалі, — українським барокко, який дехто ще називає на честь гетьмана Мазепи — мазепинським. У той же час Києво-Печерська лавра стає центром політичного, культурного, мистецького і релігійного життя українців.

¹²Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. — К., 1989. — С. 181.

¹³Лебединцев П. Киево-Печерская лавра в ее прошедшем и нынешнем состоянии. — К., 1894. — С. 32.

¹⁴Акты Южной и Западной России. — Т. 2. — С. 2.

¹⁵Грушевський М.С. Історія України-Русі. — Т. VII. — К., 1995. — С. 396.

¹⁶Акты Южной и Западной России. — Т. 2. — С. 37, 41.

¹⁷Архив западно-русских митрополитов. — Ч. I. — С. 37.

¹⁸Грушевський М.С. Вказ. праця. — С. 395.

¹⁹ЦДІАК України. — Ф. 59, оп. 1, спр. 40. — Арк. 1 (1720 р.).

⁹Там само. — Ф. 51, оп. 3, спр. 565. — Арк. 33 (1721 р.).

¹⁰Там само. — Спр. 1424. — Арк. 41 (1723 р.).

¹¹Там само. — Спр. 1184. — Арк. 4, 8 (1723 р.).

¹²Там само. — Ф. 128, оп. 1, спр. 2077. — Арк. 1 (1765 р.).

¹³Там само. — Спр. 156. — Арк. 1. (1756 р.).

¹⁴Там само. — Спр. 2347. — Арк. 1.

Струкевич О.

ГЕТЬМАНЩИНА В ІСТОРИКО-ПУБЛІЦИСТИЧНИХ МАТЕРІАЛАХ ВІЙСЬКОВИХ КАНЦЕЛЯРИСТІВ ХVІІІ ст.

Вивчення історії етнонаціональних процесів у еволюції тих чи інших народів неминуче виводить на питання ролі народу у його власному внутрішньо- та зовнішньополітичному житті. Незалежно від того, яким чином відбувається формування нації: чи шляхом бюрократичної інкорпорації, чи шляхом етнокультурної мобілізації — в обох випадках тема народу актуалізується у свідомості провідних верств. У першому випадку з метою національно-патріотичної легітимації власної влади, у другому — заради консолідації та мобілізації народу навколо себе, щоб вирватися з числа, так званих, неісторичних народів і домогтися політичної самовизначеності.

Активне звернення до теми народу в Україні-Гетьманщині ми спостерігаємо у ХVІІІ ст. Дане питання ніяк не можна розглядати однобоко. Заради об'єктивності нам доведеться зауважити, що протягом того часу українську старшину активно опановувала ідея шляхетської або аристократичної республіки. Стосовно народу це означало обмеження чи й повне позбавлення його права формувати органи влади і таким чином безпосередньо впливати на персональний склад цих органів, а опосередковано визначати сутність їхньої політики.

Дану тенденцію ми можемо помітити у Конституції П.Орлика, де Генеральну Раду, як представницький орган, він пропонував формувати переважно з козацької старшини. Стосовно рядового козацтва лише зазначалося: «крім того, з кожного полку необхідно вибрати зі згоди гетьмана до Генеральної ради як генеральних радників по одному визначному висуленцю із людей розважливих і заслужених»¹. Те ж саме ми спостерігаємо на Лівобережжі у «Правах за якими судиться малоросійський народ» глава 4 «Про вольності і свободи малоросійські» у арт. 1 п. 1, юридично визначаючи порядок проведення виборів «на будь-який військовий чин у малоросійські старшини», дуже слабо акцентує увагу на визначенні носіїв активного і пасивного виборчого права.

Перед носієм пасивного виборчого права (тобто права бути обра-

ним) ставилися вимоги бути народженим в Україні-Гетьманщині, мати «заслуги», «бути придатним», відповідати таким громадянським чеснотам як «доброта», «вірність». Відносно ж виборців (суб'єктів пасивного виборчого права) вимога ставилася одна: «відсутність будь-якої пристрасті»².

Відсутність деталізації стосовно виборців, а також твердження того ж пункту 1, що чин отримують «за розсудом та визначенням вищого правління»³ уже вказують на те, що це не демократично-, а аристократично-республіканська норма. На еволюцію у визначеному напрямі вказує і наступний, 2-ий пункт артикулу 1-го, який фіксує, що «посполитого звання люди» не можуть бути обраними «ні в які військові чини»⁴.

Виявлена тенденція знайшла своє відображення у «Проханні малоросійського шляхетства», де право обирати гетьмана і старшин, крім них самих надається лише «малоросійським і низовим запорозьким козакам»⁵. Ставлення до народу як до пасивного учасника — об'єкта політичного життя ми зустрічаємо у творах відомого тогочасного патріота, генератора громадських і суспільно-політичних настроїв Г.Полетики. До критики наказу від Другої Малоросійської колегії її депутату Дмитру Наталіну він підходить із республіканських позицій: «Якби малоросійське право і потребувало яких-небудь нових норм, то це належало б учинити, не згідно приписів і думки малого числа людей, але згідно загальному народному бажанню». Він сподівається на те, що імператриця зверне увагу на «глас прохання народного, а не Малоросійської Колегії», опираючи свої сподівання на республіканський за своїм змістом аргумент: «власні недостачі і потреби» кожному народу відомі краще, «ніж правителям»⁶.

Проте під народом Г.Полетика розуміє, насамперед, соціальні верхи, без посольства і міщанства. Чітко лубенський депутат фіксує і політичну роль козацтва у суспільно-політичному житті, чим і ставить, можливо, останню крапку у оформленні ідеї аристократичної республіки, якою вона склалася на кінець існування України-Гетьманщини. Цитований вище уривок із «Прав...» гл. 4 арт. 1 п. 1 він розтлумачує на користь старшин-шляхетства: «Козаки, а тим більше люди поселянської породи на земські уряди обирає бути не повинні». Він не заперечує права козаків обирати, судитися у земських судах, але наголошує: «Переваги ж шляхетські, між іншими полягали і в тому, що одному лише шляхетству відкритий був шлях до чинів громадянських»⁷. Показово, що і «Генеральну Чорну Раду» Полетика витлумачує у аристократично-республіканському варіанті: «На цю Раду, у випадку важливих справ повинні вони були збирати не тільки Генеральну Старшину і полковників, але й інші старшину, а особливо старих і заслужених людей»⁸.

Таке ставлення старшин до народу було результатом природного соц-

іального розвитку суспільства України-Гетьманщини, сутність якого вдало сформулював Д. Міллер: «Український народ з половини XVII ст. розпочав період своєї історії запереченням аристократичного порядку речей, а через 100 років прийшов до повного підпорядкування цьому самому порядку»⁹. Причиною цього, вважаємо, став закон монополізації влади та багатств заново сформованою політичною елітою.

Проте у взаєминах народу та аристократії активно розвивалася й інша тенденція звернення до теми народу. Вважаємо, що до життя її викликали прояви національної свідомості. Ми не аналізуватимемо тут всебічно причини, що сприяли різкій активізації національної свідомості старшин та військових канцеляристів. Вкажемо лише на одну із самих яскравих, яка лежить на поверхні. Це було посилення тиску на українську верхівку з боку російських, іноетнічних чиновників та офіцерів. Тиск викликав спротив, який спрямовував козацьких старшин на пошуки національної ідентичності. Прикладом може служити твір С. Дівовича, написаний заради «честі, слави і захисту всієї «Малоросії»». Автор з відвертим сарказмом зображає російське офіцерство, для якого «весь мой малороссийский свет (вер.: чин) мал»¹⁰. «Нахальна сила»¹¹ підривала політичні позиції української старшини. Тому вона шукала їх зміцнення у опорі на широкі соціальні верстви. Підтвердженням такого висновку може послугувати один із пунктів таємної інструкції Катерини II П. Рум'янцеву, виданої у час призначення того малоросійським генерал-губернатором. Вказавши на наявність «сокровенной ненависти» українського народу проти російського, який, на її думку, «зі свого боку звик проявляти не непримітну до малоросіян зневагу», імператриця наголошує, що «та ненависть особливо помічається у старшинах тамішніх», які, турбуючись обмеженням своїх політичних прав, «все більше вселяють її (ненависть — О.С.) у простий народ, страхаючи його спочатку непомітною, а потім і повною втратою прав їх та вольностей». Акцентуємо увагу читачів на тому факті, що Катерина II вела мову не лише про свій час. Описану сутність взаємин вона подавала як постійну і лише звертала увагу Рум'янцева на необхідність, при здійсненні імперських перетворень, остерігатися «таємного посилення» старшинської «підступності»¹² (тут і далі переклад автора — О.С.). До того ж, ще недалекою історією були ті часи, коли сформована Національною революцією нація характеризувалася демократичною єдністю.

Подавши оцінку зародження національно орієнтованої свідомості українських старшин з боку одного з головних їхніх «опонентів», ми підкреслимо, що вони до даного питання підходили не так вузько, як це вбачалося російській імператриці. І хоча старшини (як покаже наступ-

ний хід подій) так і не вдалися до мобілізації народу для активних політичних дій і навіть не намагалися це робити, все ж вони стали доволі активно розглядати його як «об'єкт націоналістичних сподівань і риторичний суд останньої інстанції»¹³. Це, своєю чергою, призвело до зображення народу у літературі військових канцеляристів як чогось цілісного «міжкласового», якщо скористатися суспільно-політичною лексикою ХХ ст.

Центральним питанням національносвідомісного ставлення до народу є, на наш погляд, зображення співвітчизників вершителями долі як власної, так і інших народів, держав, — творцями самої історії. Таким чином, автори історичних творів надавали українцям усіх ознак суб'єкта історії. Свідченням того, що уявний образ народу у сприйнятті військових канцеляристів і старшин із пасивної спільноти трансформувався у суб'єкта історії, є використання всіма авторами легенди про короля Владислава, який надає козакам дозвіл (тобто вони ще об'єкт) самим себе захищати (отже вони вже суб'єкт).

Сприйняття народу суб'єктом історії фіксується С.Величком у білоцерківському універсалі Б.Хмельницького, де гетьман мусить пояснювати народові, чому він із запорожцями «почали теперішню війну з поляками без відома й ради вашої всенародної»¹⁴. Величко переконує, що це зроблено лише тому, що про підготовку нічого не було відомо полякам. Вдало ж розпочавши боротьбу, Б.Хмельницький всі свої наміри подає «на здоровий розмисел» «усіх взагалі малоросіян»¹⁵.

За витлумаченням автора «Історії Русів» «вибирання... народом протекції, коли вона йому потрібна буде, залежить від його доброї волі, спільної поради та вирішення», але ніяк не від волі гетьмана. Таку думку вкладає він в уста Богдана Хмельницького¹⁶, таку ж — і Юрію Хмельницькому: «Союз же з усіма державами, за загальними правами цивілізованих народів, може він учинити не інакше, як за розсудом і згодою всього народу тутешнього, дивлячись на час і обставини, що спонукають до того уряд і народ»¹⁷. Твердо заперечує автор і поширене тоді твердження, що козацтво засноване нібито польськими королями: «Стосувалося це (зініційовані королями заходи — О.С.) до примноження їхніх чиновників та урядників, але жодним чином не до нових заведень Козацтва»¹⁸.

Не менш яскравим підкресленням суб'єктності народу у С.Величка звучить із неаутентичного листа Д.Дорошенка до запорожців обурення з приводу того, що «з'їхавшись за Смоленськом у якомусь селі Андрусові» поляки і росіяни виторговували українців «як безсловесну і нічого не тямлячу худобу»¹⁹. Суб'єктність українців фіксується Величком (як і всіма іншими авторами) й підкресленням того факту, що народ «добротного

прихилився» до князівства Литовського, королівства Польського, православного монарха, за формулюванням Полетики «як вільний до вільного, рівний до рівного»²⁰.

Не менш активно козацькі історики-публіцисти формують образ народу — суб'єкта міждержавної політики, світової історії. Так, вустами польського короля Яна Казимира Величко стверджує, що Польща була могутньою державою, поки Україна перебувала з нею. Відчуживши від себе «добрих молодців козаків, братів наших, завдяки зброї й сторожі, яких довго ми заживали в тиші й спокою і були страшні всім іншим нашим ворогам. Побачимо далі, що нам без них удіється і чи ті, що боялися нас, колись не повстануть невзабарі на нас і не огорнуть звідусіль таким страхом, яким були самі огорнені від нас, коли ще була з нами козацька сила»²¹.

Найактивніше даний образ творить автор «Історії Русів», наприклад, у описі об'єднання Русі з Литвою. На думку автора, до походу 1320 року князя Гедиміна «подвигнули» «найзначніші родини з небагатьма князівськими сімействами, які, свого часу, відійшли до Литви, а того року спонукали її володаря «визволити їхню землю од зверхності Татарської і злучити її зі своєю державою під одне право і начальство». Вигонили татар з Малоросії, за переконанням автора, не лише «воїнство Литовське», але й «Руське», «що перебувало під орудою воєвод Руських Пренцеслава, Світольда і Блуда та Полковників Громвала, Турнила, Перунада, Ладима та інших». Нарешті автор проводить думку, що за допомогу у визволенні від татар Малоросія віддячила (як суб'єкт історії вона не могла користуватися чиймись послугами задарма). Віддячила, «ратоборствуючи за нього (Литовське Князівство — О.С.) з багатьма неприязельськими народами ...од яких чимало учинено надбань на користь Князівства Литовського як признання і подяка Литовцям за допомогу їхню Малоросіянам супроти Татар»²².

З позиції суб'єктності народу оцінено і взаємодію України та Росії. Спочатку псевдо-Кониський це робить від імені послів європейських держав, які стурбувавшись порушенням європейської рівноваги, дорікають Богдану, що саме завдяки «поєднанню Малоросії з Московією» остання перетворилася у державу «раптово, піднесена до рівня Царств могутніх і страшних, без всіляких при тому втрат і збитків, і немов би з небес таким безцінним даром збагачена»²³. Це ж лунає і від «Султана Турецького» та «Імператора Римського», які нібито стверджують, що Україна своїм об'єднанням з Московією створила «державу колосальну, з нічого майже на такий ступінь піднесена»²⁴. Нарешті, ця думка звучить і в промові Полуботка перед Петром I: «Народ наш, бувши одноплемінний і одинірний

твоєму народові, підсилив його і звеличив царство Твоє добровільною злукою своєю в такий час, коли ще в ньому, все було в стані немовляти і виходило з хаосу каламутних часів і майже мізерії»²⁵. У автора «Історії Русів» ми зустрічаємо й думку, якою він суб'єктивність українського народу підносить до вселенських масштабів. Учинивши свій вибір, український народ рятує не себе і навіть не Московію від єдиного фронту поляків, українців, татар і турків. На переконання автора, своїм вибором український народ рятує православ'я²⁶.

Акцентування уваги читачів на темі суб'єктності потребувало обґрунтування права народу на роль творця історичного процесу. І ми бачимо, як історико-публіцистичними засобами козацька інтелігенція намагається підносити почуття національної гідності. Так, С.Величко зразу ж підкреслює, що наші козако-руські предки «так само, як і чужинці, вели війни й славилися лицарською відвагою та богатирськими подвигами»²⁷. Те ж саме стверджує і Г.Габ'янка. Згадавши про «богоданого проводиря Моїсея», «Навуходоносора щонайпершого на землі по славі», про Кіра, Олександра Македонського, Августа, Дмитрія «князя московського», гадяцький полковник запевняє: «але ж наша вітчизна від них своїми ратними трудами ну просто ніяк не різниться»²⁸. А потім вустами поляків — учасників сейму, де обговорювалися умови Гадяцького пакту, додав: «І зовсім їм не шкодить те, що ми (поляки — О.С.) їх мужиками іменуємо, бо й македоняни спершу були звичайними хліборобами, та і римляни від пастухів пішли і турки з розбою добилися до он якого панування. Та й наші прабатьки не від початку віку були шляхтичами, а здобули своє шляхетство кров'ю та мужністю»²⁹. Аналогічний за змістом уривок ми зустрічаємо і у Величка³⁰.

Використовуючи історичне полотно, представники соціальної верхівки Гетьманщини, хоча і не творять концепції «національного характеру», «спільного народного духу», як це всередині XVIII ст. роблять Ж.-Ж.Руссо та Ш.Монтеск'є, незважаючи на добру ознайомленість з творами французьких просвітителів³¹. Українські старшини все ж таки підкреслюють ряд рис, які мали формувати у читача узагальнений образ шляхетного представника українського суспільства і таким чином прищеплювати співвітчизникам ряд громадянських чеснот, притаманних, насамперед, «шляхетно уродженим». Саме так, до речі, С.Величко звертається до козаків й усіх «малоросіян»³².

В умовах панування провіденційної ідеології, обґрунтування теми суб'єктності народу не могло обійтися без «освячення» відповідних суб'єктних дій. На думку ряду дослідників, зароджувана національна свідомість черпає сили для самоствердження саме в ідеї богообраності

нації, у богонатхненності своєї справи³³. Саме тому ми зустрічаємо сюжети, де автори надають історичним подіям форми спасенної драми, активним учасником якої виступає не тільки народ, але й Бог. Заради цього військові канцеляристи уподібнюють сюжет власної історії до сюжетів історії біблійної. Це ми бачимо у С.Величка: «Всемогутній Бог... побачив польські гонори і пригнічення рабів своїх, малоросіян, — так гнітили колись ізраїльський люд єгиптяни. Бог послав їм, як Мойсея, людину на ймення Богдан Хмельницький і дав йому підставу й розум визволити від такої тяжкої кормиги лядської вільний малоросійський народ і віднайти йому сподівану свободу»³⁴.

Григорій Граб'янка теж послідовно вимальовує лінію богообраності українського народу. Спочатку він порівнює український народ, за його слізним становищем, із «богом обраним людом Ізраїлевим»³⁵, а потім вустами Б.Хмельницького на смертному одрі стверджує, що наша Вітчизна та православна церква «страшенно терпіла... аж поки бог своєю милістю як колись Ізраїлю у Єгипті не подав свою благодатну руку допомоги і дозволив їй до свого первісного благочиння повернутися»³⁶.

Автор «Історії Русів» схильний пов'язувати тему богообраності з ідеєю природного права: «Але правосуддя Боже, що наглядає за вчинками людськими, перестало терпіти такі лютості і нелюдність і подвигнуло народ до оборони власного свого життя, а мене вибрало слабким знярядям волі його», — стверджує Б.Хмельницький у листі до короля Владислава³⁷.

Нарешті, у варіації історичного міфу, твореного «Історією Русів» ми можемо помітити поєднання тем богообраності й історичної суб'єктності народу: Бог обирає старанних і гідних обрання. Автор, зокрема, формулює: Провидіння Боже, «котре одне всім рахує, того скріплює та підносить, а іншого розслаблює та зводить долу, залежно від гідності та заслуг народних»³⁸.

Отже, суспільно-політична думка епохи військових канцеляристів характеризувалася такою рисою як зображення народу в якості «суб'єкта історії». Цей факт засвідчує наявність національносвідомісних орієнтацій у політичній культурі провідних верств України-Гетьманщини XVIII ст. Разом з тим, утвердження республіканськоаристократичних орієнтацій унеможливило у політичній практиці спроби мобілізації народу до активних політичних дій. Як наслідок, сприйняття народу «суб'єктом історії» виконувало не дієвospонукальну, а моральну й риторичну функції.

¹ Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. — К., 1994. — С. 31.

- ² Права, за которыми судится малороссийский народ. — К., 1879. — С. 44.
- ³ Там само.
- ⁴ Там само. — С. 46.
- ⁵ Прохання малоросійського шляхетства // Укр. істор. журнал. — 1993. — №7-8. — С. 95.
- ⁶ Возражение депутата Григория Полетики на наставление малороссийской коллегии господину ж депутату Дмитрию Наталину // ЧОИДР. — 1858. — Кн. 3. — С. 78.
- ⁷ Там само. — С. 76.
- ⁸ Полетика Г. Историческое известие // Український археографічний збірник. — К., 1926. — Т. I. — С. 161.
- ⁹ Миллер Д. Превращение козацкой старшины в дворянство // Киевская старина. — 1897. — Т. 56. — С. 3.
- ¹⁰ Дівович С. Разговор Великороссии с Малороссиєю // Українська література XVIII ст. — К., 1893. — С. 384.
- ¹¹ Там само. — С. 397.
- ¹² Наставление, данное графу Петру Румянцову, при назначении его малороссийским генерал-губернатором, с собственноручными прибавками Екатерины II // Сборник РИО. — СПб., 1871. — Т. 7. — С. 390.
- ¹³ Сміт Е. Національна ідентичність. — К., 1994. — С. 21.
- ¹⁴ Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т. I. — С. 80.
- ¹⁵ Там само. — С. 82.
- ¹⁶ Історія Русів. — К., 1991. — С. 141.
- ¹⁷ Там само. — С. 201.
- ¹⁸ Там само. — С. 56.
- ¹⁹ Величко С. Літопис... — Т. II. — С. 143.
- ²⁰ Полетика Г. Историческое известие... — С. 149.
- ²¹ Величко С. Літопис... — Т. I. — С. 138.
- ²² Історія Русів... — С. 41, 42.
- ²³ Там само. — С. 169.
- ²⁴ Там само. — С. 187.
- ²⁵ Там само. — С. 287.
- ²⁶ Там само. — С. 166.
- ²⁷ Величко С. Літопис... — Т. I. — С. 26.
- ²⁸ Граб'янка Г. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. — К., 1991. — С. 12.
- ²⁹ Там само. — С. 117—118.
- ³⁰ Величко С. Літопис... — Т. I. — С. 234.
- ³¹ Литвинова Т. Громадська думка України другої половини XVIII — першої половини XIX століть: Григорій та Василь Полетики. — Дніпропетровськ, 1993. — С. 152.
- ³² Величко С. Літопис... — Т. I. — С. 81, 118, 292 та ін.
- ³³ Сміт Е. Вказ. праця. — С. 58.
- ³⁴ Величко С. Літопис... — Т. I. — С. 46.
- ³⁵ Граб'янка Г. Літопис... — С. 35.
- ³⁶ Там само. — С. 109.
- ³⁷ Історія Русів... — С. 122.
- ³⁸ Там само. — С. 142.

ВИВЧЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ НА ПОЛТАВЩИНІ

Багато сторіч поспіль Полтавщина була ареною жорстоких класових суперечностей та затятої боротьби проти іноземного поневолення. На скрижальях її історії виписані як славні перемоги, здобуті в нелегких битвах, так і сумні поразки, що несли за собою важкі випробовування та тривалі лихоліття.

Перебував наш край в центрі подій і за козацької доби, на що вказують численні знахідки рухомих та нерухомих пам'яток XV—XVIII ст. Та, на жаль, дослідження історичних, археологічних, мистецьких та архітектурних об'єктів цього періоду на Полтавщині довгий час проводилися окремими ентузіастами і досить епізодично. Те ж саме можна сказати про комплектування відповідними експонатами музейних збірок.

В літературі вже було висвітлено історію вивчення та збереження (шляхом музеєфікації) пам'яток козацької доби у період до 1917 р.¹, тому на цих моментах ми зупинятися не будемо.

Піднесенням інтересу патріотично налаштованої інтелігенції до буремної історії українського народу характеризувалися пореволюційні роки. На початку 20-х років фахівцями музейної справи археологами М.Я.-Рудинським, В.М.Щербаківським, етнографом К.В.Моценком проводилися цілеспрямовані обстеження Н.Санжарського, Лубенського, Лохвицького районів з метою вивчення пам'яток старовини. В результаті цих пошуків до Полтавського Пролетарського музею надійшли численні експонати культового та вжиткового призначення, зброя та військова атрибутика козацької доби². За матеріалами екскурсійного обстеження сіл Кременчуцького та Кобеляцького повітів, М.Я.Рудинським у 1922 р. було складено опис унікальних пам'яток археології (могили, майдани), архітектури (церкви), мистецтва (іконостаси, стародруки та ін.) періоду козаччини³.

Пізніше, в 1923 р., завдяки проведеній працівниками Центрального Пролетарського музею роботи, до Головополітпросвіти були подані пропозиції щодо взяття на державний облік та під охорону 76 пам'яток культової архітектури козацької доби. До списку увійшов ряд церков та монастирів, побудованих в XVII—XVIII ст., зокрема Спасо-Преображенський собор в с. В.Сорочинці Миргородського повіту, споруджений гетьманом Лівобережної України Данилом Апостолом (1732 р.), Хрестовоздвиженський монастир (кін. XVII ст.) в м. Полтаві, Мгарський монастир (XVII ст.) в Лубенському повіті та ін.⁴

Та з відомих причин вже в другій половині 20-х років дослідження пам'яток козацької доби були згорнуті.

Тривалий час, майже до 70-х років, вивчення пам'яток козацтва в області практично не здійснювалось, не було споруджено жодного пам'ятника чи пам'ятного знака, який би увічнював пам'ять про козацьких полководців та ватажків повстань, чи місця кровопролитних боїв козацьких загонів з поневолювачами.

Виняток складали лише окремі зняття планів укріплень та майданів козацької доби під час проведення археологічних обстежень та розкопки тогочасних нашарувань на більш давніх поселеннях⁵, однак і перше, й друге було не результатом цілеспрямованих досліджень, а здійснювалось побічно — у зв'язку з реалізацією інших наукових завдань. Тож і підсумки цих робіт не отримували широкого розголосу, навіть, більш-менш повного висвітлення у фаховій літературі.

Поглибленню негативних тенденцій щодо охорони історико-культурної спадщини, формуванню нігілістично-руйнівницького ставлення місцевого керівництва до об'єктів старовини, в тому числі до культових споруд козацької доби, сприяла промова М.С.Хрущова на січневому (1961 р.) пленумі ЦК КПРС, в якій він назвав недоцільним і ідеологічно хибним витрачання коштів на ремонт та реставрацію пам'яток історії та культури і, взагалі, на їх збереження.

Багатьом пам'яткам церковної архітектури козацької доби величезної шкоди завдали невідповідні умови утримання (використання під сходища, спортзали, клуби, для розміщення військових частин тощо). Саме за таких обставин був доведений до аварійного стану Мгарський монастир XVII ст. поблизу м. Лубни — пам'ятка архітектури всесоюзного значення. І тільки використання за прямим призначенням споруд церков та монастирів гарантувало їхнє підтримання в належному стані, однак невилученими у релігійних громадах на той час залишалися лише окремі пам'ятки культової архітектури. Серед них — Спаська церква XVIII ст. в Полтаві.

Зі створенням в 1966 році обласної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури, яка охопила широкі кола науковців — істориків, археологів, архітекторів, краєзнавців, в області розгорнулась робота по вивченню і дослідженню маловідомих сторінок історії міст і сіл, увічненню недостатньо висвітлених історичних подій, збереженню пам'яток історії, культури та архітектури.

Враховуючи пропозиції міських і районних організацій Товариства, питання увічнення та збереження пам'яток козацької слави виносилися на обговорення засідань президії, пленумів та конференцій обласної організації.

Так, III обласна конференція Товариства охорони пам'яток історії та культури 24.04.71 р. постановила доручити Лубенській районній організації разом з громадськістю району вирішити питання про встановлення в с. Солониці гранітних пам'ятних знаків на місці останнього селянського повстання під проводом Северина Наливайка у 1596 р., до 375-річчя цієї події.

Починаючи з 1970 р. секцією пам'яток архітектури при обласній організації Товариства, очолюваною К.В.Гладишем, систематично здійснювались обстеження пам'яток архітектури. До переліку об'єктів, які були свідками боротьби українського народу проти шляхетської Польщі, потрапили будівлі колишнього гетьманського палацу в м. Гадячі (2-га пол. XVII ст.), Успенська церква (1686 р.) в с. Лютенька Гадяцького району, Пушкарівська (Вознесенська) церква (1760 р.) в м. Полтаві та інші. Зусиллями активістів секції було виготовлено документацію на ремонтно-реставраційні роботи цих пам'яток, проведено фотофіксацію та виготовлено обмірні креслення.

Враховуючи надзвичайну мистецьку цінність іконостасу в Спасо-Преображенській церкві (1732 р.) в с. В.Сорочинці Миргородського району, питання його реставрації неодноразово розглядалися на засіданнях президії правління обласної організації Товариства. Згідно рішень президії з 1974 по 1977 рр. на ремонт і реставрацію самої пам'ятки архітектури та пам'ятки мистецтва — іконостасу обласною організацією Товариства було виділено близько 200 тис. крб.⁶ Крім того, обласна організація Товариства брала участь в охоронних і реставраційних заходах по збереженню окремих пам'яток козацької доби. В період з 1970 по 1989 рр. Товариством було виділено на реставрацію Миколаївської та Троїцької церков XVIII ст. в сел. Диканька понад 140 тис. крб, Мгарського монастиря — 100 тис. крб, дзвіниці Хрестовоздвиженського монастиря XVIII ст. в м. Полтаві — 25 тис. крб. Виключно на кошти обласної організації було відреставровано дзвіницю Успенського собору в м. Полтаві.

Товариство опікувалося не лише пам'ятками, взятими на державний облік, а й тими, які з вказаних вище причин не перебували під охороною держави. Так, після втручання обласної організації Товариства і окремих пам'яткоохоронців вдалося відвести загрозу знищення Пушкарівської церкви. У зв'язку з рішенням обласної організації відреставрувати цю пам'ятку (протокол № 7 від 14.01.72 р.), виконком Полтавської районної Ради відмінив своє рішення № 32 від 27.01.70 р. "Про знесення залишків церкви в с. Пушкарівка".

1978 р. за пропозицією секції історичних пам'яток обласна організація Товариства порушила питання про увічнення пам'яті полтавського

полковника Мартина Пушкаря та спорудження пам'ятного знаку на честь одного з найвидатніших селянських повстань на Україні XVIII ст. в с. Турбаях Глобинського району, що було проявом боротьби козаків за свої, порушені в результаті закріпачення, права.

Новий якісний етап в дослідженні та охороні пам'яток козацької доби започаткував 1982 р. Саме тоді в Україні розгорнулася підготовча робота по виданню томів Зводу пам'ятників історії і культури народів СРСР. На виконання постанови Ради Міністрів УРСР від 03.09.82 р. за № 453 "Про заходи по забезпеченню видавництва томів Зводу пам'ятників історії і культури народів СРСР" виконком Полтавської обласної Ради приймає рішення № 520 від 14.09.82 р. по практичному проведенню цієї роботи.

Другий пункт цієї постанови зобов'язував обласне управління культури, обласний відділ в справах будівництва та архітектури, обласну організацію Товариства охорони пам'яток історії та культури, їхні органи на місцях провести роботу по додатковому виявленню нових пам'яток історії і культури з метою включення їх до матеріалів Зводу.

Науковці вищих навчальних закладів, музеїв, архівів, краєзнавці області вивчили безліч архівних документів, здійснили практичне обстеження та археологічні розвідки, і в результаті — до вже відомих історико-культурних надбань Полтавщини додалися нові, можливо призабуті, але не згадувані до цього часу як видатні.

Вагомий внесок в дослідження періоду національно-визвольних війн Полтавщини кінця XVI — сер. XVII ст. внесла кандидат історичних наук В.Н.Жук — голова історичної секції при обласній організації Товариства охорони пам'яток. У 1992 р. нею підготовлені і видані Полтавською об'єднаною організацією Товариства методичні рекомендації "Сторінки з історії козацтва".

На основі глибоких досліджень, проведених історичною секцією та її головою, президія Полтавської обласної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури 20.12.86 р. (протокол № 14) прийняла постанову щодо порушення перед державними органами питання про увічнення місця битви козаків, очолюваних гетьманом М.Жмайлом, з польським військом на чолі з гетьманом С.Конецьпольським в 1625 р. поблизу озера Курукового (околиці м. Кременчук). Як відомо, битва увінчалась перемогою козаків, результатом чого стало збільшення чисельності реєстрових козаків до 6 тис. чоловік.

Однак, клопотання громадськості про увічнення цієї історичної події залишалися нереалізованими впродовж майже 10 років. І лише в 1991 р. при участі демократичної організації "Рух" та наполяганні широких кіл громадськості пам'ятник було відкрито.

В 1987 р. в м. Полтаві на Пушкарівці увічнено пам'ять полтавського полковника у період з 1648 по 1650 рр. Мартина Пушкаря. Рішення про спорудження пам'ятника прийнято постановою бюро Полтавського обкому Компартії України і виконкому обласної Ради народних депутатів за № 22 ще 22.02.79 р. Однак, швидко задумана справа не здійснилася. Спочатку не було державних коштів. Полтавська обласна організація Товариства виділила на спорудження пам'ятника 10 тис. крб, але в 1983 р. ЦК КПУ і Рада Міністрів УРСР Постановою № 233 від 13.05 на забезпечення виконання в республіці постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12.04.83 р. № 318 "Про усунення надмірностей у витрачанні державних і громадських коштів на будівництво меморіальних споруд" забороняють в 1983—1985 рр. будівництво меморіальних музеїв, монументів, пам'ятників та ін. На жаль, до переліку таких об'єктів потрапив і пам'ятник М.Пушкарю, хоча на той час було виконано фундамент пам'ятника, пілони та частину скульптури. Тривалий час деталі пам'ятника зберігались в різних місцях. Громадська ініціативна група, очолювана І.С.Пойдемом, стурбована таким ставленням державних установ до майже завершеного пам'ятника, неодноразово зверталась до керівництва міста і області, доводячи доцільність його монтування. Нарешті, при втручанні Республіканського товариства охорони пам'яток історії та культури, монумент Мартину Пушкарю було відкрито.

До словника Зводу пам'яток історії та культури Полтавщини увійшли ще 2 місця історичних битв. Серед них Сербине поле на Диканщині, де 1658 р. сталася битва війська гетьмана Івана Виговського з козаками полтавського полковника Мартина Пушкаря і кошового отамана Запорозької Січі Якова Барабаша. Саме тут в 1668 р. вбито гетьмана Івана Брюховецького.

В 1989 р. до 200-річчя з дня повстання в с. Турбаї Глобинського району встановлено 2 пам'ятних знаки — гранітна стела в центрі села з пам'ятним написом та стела з горельєфами, що зображають картини історичного повстання, на в'їзді до села.

За власною ініціативою, довгі роки обстеження ділянки однієї з найбільших фортифікаційних споруд XVIII ст. Української оборонної лінії в межах Полтавської області здійснювали краєзнавці Г.П.Заїка та його син А.Г.Заїка. Згодом до цієї справи долучився І.В.Бовкун, теж аматор-краєзнавець⁷. Їхні зусилля були підтримані Полтавською обласною організацією Товариства, Полтавським краєзнавчим музеєм, Центром охорони та досліджень пам'яток археології.

У 1990 р. загопи комплексної наукової експедиції журналу "Пам'ятки України" "Запорозька Січ: зруйноване й уціліле", очолювані О.М.Апа-

нович та Г.І.Шаповаловим, здійснили обстеження пам'яток козацької доби у Пооріллі. Роботі експедиції сприяли Полтавський краєзнавчий музей та Н.Санжарська районна організація Товариства⁸.

Пошуки місця останньої битви козаків С.Наливайка 1596 р. на Солониці під Лубнами наприкінці 80-х — на початку 90-х років здійснювалися київськими фахівцями-істориками, археологами та місцевими аматорами-краєзнавцями⁹.

Після утвердження в 1991 р. Української незалежної держави, на хвилі національного піднесення, в області почалася масова робота по виявленню і вивченню пам'яток національно-визвольних змагань українського народу, в тому числі і пам'яток періоду козаччини, та увічненню цих подій.

Новий підхід до висвітлення подій того часу знайшов відображення в експозиціях музеїв області — скарбниць рухомих пам'яток. Так, у Полтавському краєзнавчому музеї в 1991 р. експонувалась виставка "Пам'ятки козацької слави", каталог якої був виданий¹⁰, а в 1993 р. — виставка "Матеріальна і духовна культура Полтавщини XVII—XVIII ст.". Після докорінної перебудови експозиції на значний культурний, науково-методичний центр з вивчення історії України періоду XVII—XVIII ст. в загальноєвропейському контексті перетворився музей Державного історико-культурного заповідника "Поле Полтавської битви". В 1994 р. у цьому музеї відкрито постійно діючу виставку "Козацька держава", яка об'єктивно висвітлює боротьбу українського козацтва проти поневолювачів, причини громадянської війни, розпочатої 1658 р., початок занепаду Української козацької держави, заснованої Богданом Хмельницьким, та участь українських козаків у Північній війні.

На початку 90-х років, з метою включення до Зводу пам'яток історії та культури об'єктів козацької доби, Центром охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації були сформульовані програмні завдання по розгортанню в області масштабних досліджень пам'яток українського козацтва археологічними методами, здійснити які планувалося впродовж 1993-1998 рр. І хоча реалізації всіх запланованих акцій стало на заваді обмежене фінансування, певних успіхів все ж вдалося досягти.

Співробітниками Центру за наявними на 1993 р. даними було узагальнено відомості про археологічні пам'ятки запорізького, реєстрового та городового козацтва на Полтавщині з виділенням таких їх типів: культурні нашарування полкових міст, культурні нашарування сотенних містечок, села, замки, монастирі, сторожові укріплення (в тому числі сторожові пункти — "маяки" та укріплення Української лінії: вали,

редути, редани, фортеці, батареї), залишки промислових виробництв (селітряного, з видобутку гончарної та побілочної глини, граніту, а також рештки млинів і гончарні комплекси), некрополі, місця історичних битв, монетно-речові скарби. Було також коротко охарактеризовано стан збереженості та перспективність досліджень цих об'єктів¹¹.

На виконання програми в 1993 р. співробітники Центру охорони та досліджень пам'яток археології в с. Жуки Полтавського району провели пошуки будинку козацького літописця Самійла Величка та місця його поховання¹². 1994 р. ними ж були здійснені дослідження руїн дзвіниці Миколаївської церкви XVIII ст. у м. Полтаві¹³. Центром охорони та досліджень пам'яток археології започатковано видання збірок тематичних наукових праць "Козацькі старожитності Полтавщини", кілька випусків яких вже побачили світ¹⁴. Здійснено було й деякі інші заходи.

За поданням Центру охорони та досліджень пам'яток археології 30.09.94 р. управління культури виконкому Полтавської обласної Ради народних депутатів прийняло розпорядження № 26/17 "Про відзначення 325-річчя від дня народження Самійла Величка". Проведення низки заходів по підготовці та відзначенню цього ювілею увінчалось урочистим відкриттям 29.10.94 р. пам'ятного знаку на честь козацького літописця в с. Жуки Полтавського району.

Ще однією видатною подією в культурному житті Полтавщини стало спорудження в м. Полтаві пам'ятника Загиблим українським козакам, відкриття якого відбулося у вересні 1994 р. у рамках святкування 225-річчя від дня народження І.П.Котляревського.

В жовтні 1999 р., до 350-річчя визвольної війни українського народу середини XVII ст., у Полтавському краєзнавчому музеї відкрито експозицію "Полтавщина в кінці XVII—XVIII ст.", де вперше представлено багато нових експонатів з фондів колекцій музею. Серед них — дзвін з Покровської церкви с. Жуки, біля якої, за припущеннями фахівців, було поховано С.Величка, орден Св. Олександра Невського, що належав гетьману Лівобережної України Данилу Апостолу, колекція купольних хрестів з полтавських церков, матеріали, присвячені Українській оборонній лінії, діорама Васильківської фортеці (30-ті роки XVIII ст.), зроблена за матеріалами польових досліджень, і портрети козацької старшини.

Таким чином, лише за останні десятиріччя робота по дослідженню і збереженню пам'яток періоду козацької доби в області набула постійного, комплексного і планомірного характеру. Здійснюється вона вже не тільки зусиллями окремих ентузіастів, а й широкими громадськими колами та державними установами. Результатом цього стало виявлення багатьох нових пам'яток, наукове обстеження ряду відомих об'єктів, цілесп-

рямоване поповнення фондів музеїв області відповідними експонатами, поновлення і створення нових музейних експозицій, увічнення в пам'ятниках та пам'ятних знаках низки видатних подій та історичних постатей XVI—XVIII ст.

¹Пам'ятки козацької слави у зібранні музею: Каталог виставки / Укл. В.О.Мокляк, О.Б.Супруненко. — Полтава, 1991. — С. 3; Мокляк В.О. Українські старожитності в зібранні К.М.Скаржинської // Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею. — Полтава, 1992. — Вип. 2. — С. 41; Кулатова І. Старожитності козацької доби на Полтавщині // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. — К., 1993. — С. 26; Мокляк В. Речі з Солоницького поля в зібранні Полтавського краєзнавчого музею // Там само. — С. 56.

²Мокляк В. Речі з Солоницького поля... — С. 56.

³ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 4, спр. 192. — Арк. 53-58.

⁴ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 3, спр. 118. — Арк. 184-186 зв.

⁵Кулатова І.М. Вказ. праця, с. 26-27.

⁶ДАПО. — Ф. 8992, оп. 1, спр. 151. — Арк. 104; Спр. 170. — Арк. 44.

⁷Жаркова Л. Запорозька Січ: зруйноване й уціліле // Пам'ятки України. — 1991. — № 2. — С. 26; Заїка Г.П., Заїка А.Г. Некоторые вопросы истории Украинской линии // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. II обл. науч.-практ. семинар 18—19 мая 1989 г. Тезисы докладов и сообщений. — Полтава, 1989. — С. 83—88; Заїка А.Г., Заїка Г.П. До питання про Українську лінію // Пам'ятки археології Полтавщини. — Полтава, 1991. — С. 94—103; Заїка Г.П. Обстеження Української лінії: Про картографування укріплень Української лінії в Нижньому Пооріллі // Полтавський археологічний збірник. — Полтава, 1995. — Ч. 3. — С. 127—131.

⁸Жаркова Л. Вказ. праця. — С. 24.

⁹Лепявко С.А. Казацкий лагерь на Солонице // Охрана і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обл. наук.-практич. семінар. — Полтава, 1990. — С. 175-177; Сидоренко А.В. Разведка в урочище Солоница // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею. Матеріали ювілею наук. конф. — Полтава, 1991. — Ч. 2: Археологія Полтавщини. — С. 110; Телегін Д.Я. Солоница: в пошуках табору С.Наливайка // Козацькі старожитності Полтавщини. — Полтава: Криниця, 1993. — Вип. 1. — С. 45—47.

¹⁰Пам'ятки козацької слави у зібранні музею: Каталог виставки / Укл. В.О.Мокляк, О.Б.Супруненко. — Полтава, 1991.

¹¹Кулатова І.М. Вказ. праця. — С. 27-30.

¹²Супруненко О., Золотницький Б. Історична довідка про місце поховання Самійла Величка. 1994 р. // НА ЦОДПА. — Ф. н/р, спр. 43. — Арк. 2.

¹³Золотницький Б. Дзвіниця Миколаївської церкви у м. Полтаві: Про дослідження руїн архітектурної споруди XVIII ст. // Козацькі старожитності Полтавщини. — Полтава, 1994. — Вип. 2. — С. 111—122.

¹⁴Козацькі старожитності Полтавщини: Вип. 1 — Полтава, 1993; Вип. 2 — Полтава, 1994.

ЛІТЕРАТУРНІ МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В КОЛЕКЦІЇ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Під номером Вх ПКМ 135 у Полтавському краєзнавчому музеї зберігається книга з відірваним титульним листом. Видана вона латиною, всі вихідні дані відсутні, на першій сторінці заголовок “*Relatio De Ciuitate & Terra Chelmenfi de Ecclesia Cathedrali Ruthena, de Imagine Deiparae miraculufa, & deuotione retroactorum faeculorum ad illam*”. По деяким ознакам (маргіналіям, текстовим датам) книга датується кінцем XVII століття. Найбільш відомим сказанням про діяння чудотворного образу Хелмської Богоматері цього періоду є текст Jakob-Jan Susza. *Phenix tertiatio rediuius albo obraz starozytni chelmski Panni i Matki Przynajsni ijtszej slawa cudownych swoich dziel potreznici? ozyly. Zamos?, 1684*. Переклавши зі словником назви розділів і заголовки, порівнявши власні імена і документи з підписом Яна II Казимира, що згадуються в книзі, з переказом “Фенікса...”, який наводить І.К.Свешніков, ми зробили висновок, що наш експонат — латинський переклад відомої книги. Про точність перекладу, відповідність його польському оригіналу ми не можемо судити через незнання мови.

Серед письмових джерел пізнього середньовіччя, написаних безпосередніми учасниками польсько-козацьких воєн, “Фенікс...” Якоба Іоанна Суші представляє певний інтерес. Автор знаходився під Берестечком у війську Яна Казимира і подає свою версію цієї трагічної і неоднозначно оцінюваної битви. Якоб Іоанн Суша народився 1610 року, помер 1685 чи, за іншими відомостями, 1687 року. Фанатичний католик, пройшов шлях від монаха до генерала ордену базеліан та єпископа хелмського (4, с. 152). Проводив політику незалежності ордену від місцевої церковної влади, боровся за безпосереднє підпорядкування базеліан римському престолу. З цієї причини конфліктував з уніатським митрополитом та латинським єпископом, хоча, при потребі, об'єднувався з ними проти православних. В релігійно-політичній боротьбі широко використовував чудотворний образ Хелмської Богоматері. Власне, саме Суша сприяв визнанню чудодійної сили ікони та розповсюдженню її слави. Деякі події з свого бурхливого та багатого пригодами життя він згадує в “Феніксі...”.

Вважається, що образ Богородиці хелмської написаний євангелістом Лукою, а на Русь привезений Володимиром Великим з Візантії. Здавня ікону супроводжувала слава військової заступниці — вона допомагала у

битвах, сіючи паніку в лавах ворогів і спонукаючи їх до втечі. Цей образ виносили на стіни давньоруського Холма, що страждав від нападів татар. З тих часів на лівому плечі Богородиці залишився слід від шабельного удару, а на правій руці — пошкодження від стріл. Та чудо не допомогло зупинити навалу Батия. Риза литого золота, що прикрашала ікону, була викрадена, а собор, в якому вона зберігалась, вщент зруйновано (3, с. 425). Лише в середині XIV століття образ був віднайдений під завалами щебеню і залишався православною святиною аж до кінця XVI століття. Після підписання унії 1596 року, до якої приєднався і єпископ хелмський Діонісій Збируйський, собор, а разом з ним і чудотворний образ, переходять до рук греко-католиків. В 1646 році за дорученням єпископа хелмського Мефодія Терлецького базеліанин Яків Суша, тоді ще доктор богослов'я, написав книгу *Phoenix*, в якій доводив давність ікони та чудеса, що від неї походять, а 22 липня того ж року комісія під керівництвом єпископа самборського Павла Овлучимського, що розслідувала справу про цю ікону, підтвердила особливим актом її давність та чудодійну силу. По Зборівському договору 1649 року Холмщина і Підляшшя відходять до православ'я і в лютому 1650 року до Хелма прибуває київський митрополит Сільвестр Косов, щоб відібрати у базеліан кафедральний собор та місцевий монастир. Розгортається боротьба за образ Богородиці, докладно описана Сушею в наступних виданнях своєї книги (1, с. 28). В 1651 році Суша, вже генерал ордену, разом з чудотворним образом приймає участь у битві під Берестечком. Відхід козацько-селянських військ він трактує як перемогу поляків і пояснює це знаходженням священної реліквії в шляхетському таборі — тобто, безпосереднім заступництвом Божої Матері. Чудотворний образ ще двічі був на полі битви. Хоча під Батогом в травні 1652 року польсько-шляхетське військо зазнало поразки, божественне покровительство допомагає зняти осаду королівського табору під Жванцем у грудні 1653 року, де війська Б. Хмельницького оточили армію Яна II Казиміра (2, с. 18). Королю вдалося домовитися з татарським ханом Іслан Гиреєм III і підписати з ним угоду. Зрада татар змінила баланс сил, і козаки змушені були відступити. Цей тактичний успіх теж приписувався заступництву Богородиці. В кінці 1653 році ікону було повернуто до Хелма. Тоді ж Суша перевидав свою книгу, доповнивши її новими "військовими" діяннями чудотворного образу. Останній раз "Фенікс..." був перевиданий у 1684 році, незадовго до смерті автора, а доповнили його на цей раз виключно "мирні" діяння святині — зцілення людей, заступництво перед стихійних лихом та допомога в домашньому господарстві.

Музейний екземпляр являє собою латинський переклад третього ви-

дання “Фенікса...”. Він має назву “Повістування про град та землю Хелмську, кафедральну церкву русинів, чудотворний образ Богородиці та минулі священні діяння його”. Текст починається переліком шляхетських родин Хелмщини. Далі наводиться розповідь про православний кафедральний храм, нібито побудований Св. Володимиром в 1001 році, та давня історія ікони. Суша детально описує свою боротьбу за ікону з православними “дизунітами”. Коли 12 лютого 1651 року київський митрополит оволодів собором та монастирем, Суша сховав чудотворну ікону на недалекому фільварку, серед мішків зі збіжжям (1, с. 71). Знайти і повернути ікону до собору православним допомогли брати Павловські. Базеліани поскаржилися королю, і той, для розгляду справи, призначив спеціальних комісарів: луцького ксьондза Яна Яворницького і мечника опочинського Ієроніма Душина (1, с. 82). За їх постановою ікону забрали спочатку до Любліна, а потім Суша повіз її до королівського табору під Сокалем. Тут стратили Павловських. Офіційно їх звинуватили в мародерстві, але, як вказує Суша, істинною причиною страти було видання православним холмської ікони. В червні королівське військо рушило на схід, де, під Берестечком, зустріло армію Б.Хмельницького. Напередодні битви в таборі панувала містична атмосфера. Близько 400 ксьондзів постійно служили урочисті служби. Воякам з’являлись видіння: то вони бачили на небі короля, який спілкується з ангелами, то Матір Божа прикривала польські укріплення своїм плащем. Бій 28 червня зображується як видатна перемога польських військ, втеча татар 29 червня зумовлюється Господнім промыслом. Замовчується подвиг 300 козаків на острові Гайок. Докладно описується втеча козаків з табору 10 липня, які у зісланій на них богом страшенній паніці, покинувши все, кинулись в річку і почали топитися, давлячи один одного. Твердження, що “козаків, татар і хамів” забивали тисячами не відповідає історичній правді — загальні втрати козацько-селянського війська не перевищували 3-4 тисяч чоловік. В козацькому таборі знаходився митрополит корінфський Йоасф. Під час бою він був зарубаний, а його натільну ікону, вирізьблену з слонової кістки, Суша прикріпив до чудотворного образу (1, с. 121). 20 липня Ян II Казимір дав Суші офіційного листа, яким передав уніатам собор в м. Хелм та 600 церков на Холмщині. Далі (і це займає більшу частину обсягу книги) йде перелік чудес, що стались при чудотворному образі.

Через відсутність титульного листа не можна точно встановити місце та час видання. На останній сторінці книжкового блоку є маргінальний запис якогось Марцинківського про чергове зцілення, датований 1697 роком. З іншого боку, останньою датою, що згадується в тексті, є 1685 рік. Отже, книга була видана в проміжок між 1685 і 1697 роками. В цей

час священна реліквія належала базеліанам, і саме вони мали її пропагувати. З цієї причини, не буде помилковим припущення про те, що видання було здійснене в одному з базеліанських монастирів Холмщини — Хелмі або Замості.

В списку речей з Полтавського єпархіального давньосховища ця книга не значиться. Каталог Скаржинської її не згадує. Хоч штамп бібліотеки Полтавського держмузею на ній не має, в довоєнний час книга могла там зберігатися. Згадується в фондових документах під номером 601' в "Акті перевірки стану і кількості музейних предметів, повернених з Німеччини", датованому 29 липня 1948 року.

¹Свешніков І.К. Битва під Берестечком. — Львів: Слово, 1992. — 304 с.

²Забытия иноческія обители (Монастыри холмскій и замостскій въ общей судьбѣ русско-уніатского монашества) // Киевская старина. — 1882. — Липень — С. 1—41.

³Земная жизнь пресвятой Богородицы и описаніе святыхъ чудотворныхъ ея иконъ, чтимыхъ православною церковью, на основаніи священнаго писанія и церковныхъ преданій / Сост. С.Снесорева. — Репринт. изд. — М.: Синтагма, 1988. — С. 423—427.

⁴Суша Іаковъ-Іоаннь // Энци. словарь. — С.-Пб.: Изд. Брокгауза—Ефрона, 1901. — Т. XXXII — С.152.

Галян Г.

ХРАМИ ДОБИ ПІЗНЬОГО КОЗАЦТВА НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ

Боротьба за волю була і залишається рушійною силою історії. Літопис українського козацтва створювався переважно найбільш відважними і свободолюбивими представниками етносу, які, залишивши свої домівки, принесли на Січ знання поколінь щодо фортифікаційних, житлових і культурних споруд, започаткували особливості побутування в матеріальній і духовній сфері життя.

Представники різних регіонів України, об'єднані спільною жадобою до волі і щастя народу, становили унікальний гурт людей.

Полтавщина була батьківщиною багатьох козаків, що увійшли в скрижалі історії козацтва як визначні особистості. Серед них — останній кошовий отаман Запорозької (Нової) Січі (1762, 1765—1775), виходець із української шляхти Лубенського полку Петро Калнишевський¹. Його внесок у культове будівництво становить кілька дерев'яних і кам'яних споруд². Три дерев'яні будівлі і будуть предметом нашого вивчення.

Глибока релігійність, що пояснюється складом буття безстрашних воїнів, була відмінною рисою характеру козаків. Церкви, храми, собори

будувалися на пожертви козацької верхівки з великим смаком і щедрістю, і її добродійність поширювалася далеко за межі козацьких вольностей.

Оскільки міста Лубни, Ромни, Лохвиця при тодішньому адміністративному поділі на полки підпорядковувалися одній полковій канцелярії³, а поблизу Ромен в селі Пустовійтівці народився П.Калнишевський, саме тут він і будував за свій кошт дерев'яні культові храми.

Вони були логічним продовженням української душі, ландшафту і сприймалися як рукотворне завершення в ансамблі з інтер'єром та релігійною обрядовістю (молитвою, солоспівом, церковною музикою, облаченням служителів церкви)⁴. Храми становили земне мікросередовище, що єднає, за теорією трьох світів Г.Сковороди, потойбічний світ і Космос.

Водночас? пам'ятаючи про подвійну природу речей, розуміємо, що будинок-храм з одного боку відокремив людину від Космосу, набув рис медіаційного комплексу, з другого — зв'язав з зовнішнім світом, став реплікою його, зменшеного до розмірів людини⁵. По своїй суті культові будівлі творилися за людською подобою (двері — рот, вікна — очі, дах частина черепа, головна стіна з порталом — чоло)⁶ і несли відбиток уявлень про гармонію, красу, функцію. В них виявляється багатство українського народного стилю, який, за твердженням дослідника дерев'яних церков Г.Павлуцького, немає собі аналогів у відомих європейських мистецько-історичних схемах.

Специфічними рисами дерев'яного культового будівництва українців Лівобережжя? за дослідженнями С.Таранушенка? є:

- зрубна конструкція з поземно укладених колод, з'єднаних в кутах замками;

- комбінація дерев'яних зрубів геометричної форми в основі з заломами, восьмиками, ліхтариками, маківками;

- купольна форма з зменшеними поверхами і створення ілюзії висоти;

- виразність деталей (ганків, опасання, піддашшя, одвірків, вікон, карнизів);

- відсутність настінних розписів та наявність цільного на кілька долей іконостасу;

- можливість оптимального сприйняття храму через зорово-моторне враження.

Значного поширення в Полтавській губернії набули хрещаті дерев'яні п'ятикупольні церкви, які споруджували в містах, рідше — у великих селах⁷.

Лохвицьку хрещату п'ятиверху церкву Різдва Богородиці возвели на

місці згорілої у 1763—1771 роках, використовуючи старі пропорції, фундамент і за зразком церкви святої Трійці у Лубнах⁸. За описом М.Арандаренка, вона була п'ятиверха “в размерах стройных и очень хорошо сгруппированных. Здание обширное и высокое, обращающее на себя внимание пропорциональностью размеров, удачно примененных к положению холма”⁹. Зображення цих церков не збереглося, відомі лише деталі історії будівництва. З матеріалів архіву П.Калнишевського (Київський центральний державний історичний архів) видно, які вимоги ставилися перед будівничими і майстрами інтер'єру¹⁰. З майстром Бродацьким, що починав будівництво церкви, був укладений договір, згідно якого в разі неякісного виконання церкви, на цьому місці за кошти майстра буде поставлена інша. Про багатство іконостасу цієї церкви свідчить контракт маляра Петраша, козака села Рибці, з кошовим отаманом Калнишевським¹¹.

Іконостас церкви на честь Різдва Богородиці (вартість якого становила 10000 карбованців)¹² прикрасили малярською і золотарською роботами, а тло між ними — сріблом, причому ікони писалися веніанськими фарбами і розчиненим золотом. Всередині всі стіни і верхи були вибілені, а в банях — склепіння помальовані¹³.

Автор іконостаса — Сисой Шалматов. П.Калнишевський просив його виконати вишукане різьблення, зберегти козацькі традиції. Майстер досягнув художньої виразності кожного завитка оканта, виноградної гілки з гронами ягід. Це одна з вершин української пластики, що могла зрівнятися лише з подібними храмами Києва, Чернігова. Місяця серпня 1797 року під час пожежі собор згорів. Але мешканцям Лохвиці іконостас вдалося врятувати. Згодом перенесли його у кам'яний собор, що звели на тому ж місці 1806 року. Як і решту лохвицьких храмів, споруду у 1930-ті роки розібрали атеїсти. Мистецьку цінність рідкісного іконостасу залишилося вивчати за багатьма фотознімками¹⁴.

Найпривабливішою пам'яткою народного монументального будівництва Лівобережної України є Покровська церква в Ромнах (1764 р.)¹⁵. Вона належала до хрещатих з невиділеним центром церков, тобто складалася з двох чотирикутників зі зрізаними зовнішніми кутами. Цей зразок величавої, парадної, соборної будови підносився над долиною Сули, і її силу-ет здалеку нагадує купу струнких пірамідальних тополь¹⁶.

Зовні зруби стін-рукавів — високі, з помітним звуженням граней догори. Гладь корпусу зрубів стін оживляють лише віконні просвіти. Завершує будівлю граціозна група верхів.

Восьмерик центральної ділянки в плані дещо більший за восьмерик рукавів, але він вищий, стрункіший за них і становить вузловий елемент¹⁷. Монументальність зрубу підсилюється тим, що стінам давали внутрішній нахил від двох до п'яти сантиметрів на один метр висоти. За-

гальна висота — 30 метрів, бічні бані були 20,4 м, але їхня ілюзорна височина, якщо дивитися з середини, виглядала на 24—25 метрів¹⁸.

Екстер'єр церкви був позбавлений дрібних елементів і аскетизм декору підкреслював єдність архітектурної ідеї і монументалізм архітектурного образу пам'ятки.

Інтер'єр хрещатой дерев'яної церкви Покрови складався з кількох великих і простих частин, розділених рубленими стінами з широкими та високими створами "просвітами", чи вирізами різних контурів. Вони створювали зорове враження взаємопроникнення.

Внутрішній простір церкви був відкритий і його можна було бачити до самого верху¹⁹.

Через всю височінь центрального зрубу й бічних рамен простягався пишний іконостас, виконаний винятково розкішно в стилі рококо, типовому для українського сницарства середини XVIII століття осташківським скульптором Сисоєм Шалматовим²⁰. Ось як описує іконостас дослідник української старовини Микола Макаренко: "Іконостас сліпучої пишноти і почуття міри, чудового різьблення. Чотирирусний, він піднімається вгору і губиться в мороці купола, а вінчається різьбленим зображенням Бога-отця, яке немає собі рівних. Його велична і спокійна поза, жвавність ангелів, що сурмлять, і чарівно стилізовані хмари справляють надзвичайне враження своєю композицією і духовністю виконання. Колонки, оповиті гірляндами, консолі та інше — все виконано з почуттям великого майстра, з дивовижною закінченістю, любов'ю. Пташині крила, якими оточена середня рама, тонке орнаментальне різьблення раковини — все приведено до гармонії. Нижній ярус іконостаса, що має по боках скручені колони, які перетинаються гірляндами з квітів і підтримуються чудовими консолями, являє собою на диво прекрасний витвір. Іконостас прикрашали 4 різьблені з дерева постаті, зображені в натуральний зріст. Це були образи двох первосвящеників Аарона й Захарії, Іоанна Хрестителя з ягням біля ніг, і євангеліста Іоанна з орлом. Церква з своїм різьбленим іконостасом є цілковитою виразницею мистецтва того часу і кращим зразком творчості південної Русі²¹.

С.Шалматов висуває нове розуміння іконостаса²². Головним у ньому він робить різьблення, скульптуру, яким підпорядковує свою архітектоніку іконостаса: вводить над царськими вратами барельєф із зображенням місцевої фортеці з баштами самого собору, сцени Благовіщення, що обрамлена багатими і різномірними архітектурними мотивами, а на трьох великих медальйонах — мальовані композиції²³. Царські врата з величавого іконостаса були одними з найкращих²⁴.

Над головними шестикутними дверима церкви був вирізаний напис:

“Сооружен сей храм во імя Покрова Богоматері коштом з старанням військ Запорозьких кошового благородного господина Петра Калнишевського і Давида Чорного”. Цю церкву будували (1764—1770) майстри теслярського цеху містечка Смілого, священиком церкви якого був брат П.Калнишевського — Семен²⁵.

У 1907 році під наглядом архітекторів Носова С. і Мощенка К. Покровська церква була перевезена в Полтаву, де загинула в часи другої світової війни²⁶.

Найбільша дерев'яна будівля XVIII століття — монастирський собор пресвятої Трійці (1773—1776) в Новоселиці на річці Самарі²⁷. Троїцький козацький собор належав до Пустинно-Миколаївського монастиря Запорізької Січі. Після ліквідації царським урядом 1775 року Січі увійшов до складу Межигірського Спасо-Преображенського монастиря²⁸.

Унікальна новоселицька споруда була остання, збудована Військом Запорізьким²⁹. Підготовча робота — закупка необхідного дерева для будівництва — почалася кошовим отаманом П.Калнишевським ще 1 травня 1773 р., про це свідчать документи з архіву Запорізької Січі³⁰. Дерево сплавляли вниз по Дніпру, бо поблизу лісів не було. Ця чудова будівля віддзеркалювала смаки запорізької старшини (Петра Калнишевського, Івана Чепіги, Андрія Головатого, Михайла Петренка та інших)³¹. Збудований остаточно після знищення лицарського народного ордену собор став немов пам'ятником йому і сприймається як символ згуртованості козацької громади³². “...Тут у плавнях запорожці постригались у ченці, брали до рук, замість шабель, книги святого писання, перевдягалися в буденну сіру одягу гречкосіїв, чорною жалобою ряс прикривали буйно-червоні шаровари...”³³.

Автором хрещатої дев'ятидільної церкви з дев'ятьма верхами був майстер Яким Погрібняк з Нової Водолаги поблизу Харкова³⁴. За легендою, Погрібняк обіцяв “батькам запорожцям збудувати храм з дев'ятьма верхами, якого ніде не було”. Він перебував у плавнях Самари і молився Богу. Йому явилася Божа матір і вказала образ храму. Майстер прийшов до замовників і приніс модель храму, виплетену з оситнягу. А оскільки оситняг має форму прутика і близько 1 см в діаметрі, то модель зроблена в масштабі 1:20 давала змогу з великою точністю визначити всі розміри храму, шії бань та зломи. Цей макет шанувався як пам'ять про великого теслю й про чудо побудови собору.

Через 100 років вона спорохнівла і загинула, з нею не стало неоціненної наукової вартості моделі будови³⁵.

В українській дерев'яній архітектурі цей собор являє собою вершину розвитку хрестових храмів³⁶.

Зрубова конструкція собору пресвятої Трійці дуже складна. Кожен з дев'яти зрубів увінчаний банею, найвища центральна баня має чотири заломі. Чотири бані над раменами хреста менші і мають по три заломі, а бані над чотирма додатковими меншими зрубами між раменами мають лише по два заломі³⁷. "...Не можна не відчувати, що перед нами цілком самостійний твір архітектури з наростанням ярусів на шатра бань, переплетених унизу, наче міцно затягнутими козацькими поясами. Всі дев'ять маківок виринають, рухаються мов живі, з будь-якої точки!"³⁸ Так поетично писав в одноіменному романі Олесь Гончар, згадуючи про славетного земляка, останнього кошового, а потім соловецького в'язня П.Калнишевського, якого викохав цей край, живлющий дух цієї природи.

В 1880-х роках споруду перебудували за проектом архітектора Харманського з збереженням основної архітектурної ідеї пам'ятки. Хоча стіни її перебудували на вертикальні, без нахилу до середини, захисну обшивку з вертикальних дошок, типову для церков більшої частини України, замінили поземними дошками і бані також замінили³⁹.

Старе дерево, з якого був побудований собор, під час розбирання виявилось повністю непридатним і було замінено з нового лісу. Весною 1888 року розібрали кам'яний фундамент і замінили новим⁴⁰.

Відомий дослідник монументальної дерев'яної архітектури Лівобережжя України Степан Таранущенко обміри, креслення і нотатки склав у 1928 році під час обслідування церкви в натурі і не наважився судити про те, в якій мірі церква 1888 року схожа на творіння Я.Погрібняка (1773—1778 рр.).

В інтер'єрі, завдяки двоярусним аркам-вирізам, що піднялися до половини висоти верхів, створюється складна ієрархія простору. Динамічна гра чудернацьких за формою арок-вирізів зорозво об'єднують простір дев'яти веж в єдине ціле⁴¹. Храм вражав не тільки сучасників, а й нащадків.

Саме цим можна пояснити факт спорудження на півночі Полтавщини в селі Плішивець неподалік Гадяча Покровської церкви у 1906 році. Возвели будівлю на замовлення мешканців села за проектом петербурзького архітектора-художника І.С.Кузнецова. Ця цегляна копія первісного дерев'яного козацького собору, пропорційно зменшена від 65 до 30 метрів⁴², височить і сьогодні.

Розглянуті споруди дерев'яної архітектури доби пізнього бароко були і залишаються сходами до національного концепту краси, який генезує з транскультурними зв'язками.

Сьогодні, в час секуляризації віри, стає конче потрібним будівництво храму душі і на це інколи не вистачає життя. Людина рятується не справами своїми, а єдиною вірою — sola fide (лат.), а хто апелює до своїх

добрих вчинків — приречений на смерть⁴³. Цей постулат Ф. Ніцше продовжує жити і діяти.

-
- ¹Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — К.: Наук. думка, 1990. — Т. I. — С. 511.
- ²Там само. — С. 260.
- ³Пархоменко І. Належить двом народам // Образотворче мистецтво. — 1989. — № 5. — С. 15.
- ⁴Галян Г. Пам'ятники культової архітектури — свідки Полтавської битви // Збірник статей історико-культурного заповідника "Поле Полтавської битви". — Полтава, 1992. — С. 38.
- ⁵Байбуурин А. К. Жилище в обрядах і представленнях восточних славян. — Л.: Наука, 1983.
- ⁶Галян Г. — С. 38.
- ⁷Шевченко Е. І. Народна деревообробка в Україні. Словник народної термінології. — К., 1997. — С. XII.
- ⁸Таранущенко С. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. — К., 1976. — С. 197.
- ⁹Там само. — С. 13.
- ¹⁰Там само. — С. 198.
- ¹¹Там само. — С. 199.
- ¹²Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — К.: Наук. думка, 1990. — Т. I. — С. 260.
- ¹³Таранущенко С. Вказ. праця. — С. 199.
- ¹⁴Шабанов Г. Скарби нетлінні // Зоря Полтавщини. — Полтава. — 1992. — 25 вересня. — С. 3.
- ¹⁵Геврик Т. Дерев'яні храми України (шедеври архітектури). Український музей (каталог). — Нью-Йорк, 1987. — С. 54.
- ¹⁶Таранущенко С. Вказ. праця. — К., 1976. — С. 202.
- ¹⁷Там само.
- ¹⁸Щербаківський В. Ілюзійне підвищення внутрішньої високості українських церков // Записки історичної і філологічної секції Українського наукового товариства. — К., 1914. — Кн. XIII. — С. 155.
- ¹⁹Геврик Т. — С. 30.
- ²⁰Пархоменко І. — С. 18.
- ²¹Макаренко Н. На родине последнего гетмана Запорожья П. Калнышевского // Искусство и художественная промышленность. — 1901. — № 8. — С. 5.
- ²²Пархоменко І. — С. 18.
- ²³Драган М. Українська декоративна різьба XVI—XVII ст. — К., 1970. — С. 172.
- ²⁴Там само.
- ²⁵Геврик Т. — С. 56.
- ²⁶Нариси з історії архітектури Української РСР: Під ред. Г. Логвина. — К., 1957.
- ²⁷Геврик Т. — С. 60.
- ²⁸З української старовини. Альбом. — К.: Мистецтво, 1991. — С. 268.
- ²⁹Геврик Т. — С. 60.
- ³⁰Таранущенко С. — С. 247.
- ³¹Геврик Т. — С. 60.
- ³²Білецький П. Спостереження і роздуми про національну своєрідність українського мистецтва // Народна творчість та етнографія. — 1997. — № 4. — С. 52.
- ³³Гончар О. Собор. Роман. — Видавництво художньої літератури, 1968. — С. 169.
- ³⁴Геврик Т. — С. 60.
- ³⁵Білецький П. — С. 53.
- ³⁶Логвин Г. Н. Пам'ятники искусства Советского Союза. Украина и Молдавия. Справочник-путеводитель. — Москва. Искусство Эдицион Лейпциг. — С. 402.
- ³⁷Геврик Т. — С. 60.

³⁸Гончар О. — С. 169.

³⁹Геврик Т. — С. 60.

⁴⁰Таранущенко С. — С. 247.

⁴¹Памятники истории и культуры Украины. Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987.

⁴²Гладиш К. Свідки давнини і сьогодення. Нарис-путівник. — Харків, 1972. — С. 80.

⁴³Евгений Барабанов. Лев Шестов: голос вопиющего в пустыне // Наше наследие. — 1988. — № 5. — С. 90.

Власенко І.

ІКОНИ ДОБИ КОЗАЦТВА

Іконописання козацької доби, коли в мистецтві розквітнув стиль барокко, тісно пов'язане з храмовбудуванням. Повертається тяжіння до монументалізму, втрачене з розпадом Київської Русі, що проявляється у збільшенні розмірів ікон, призначених для 5—7—9-ярусних іконостасів. Живопис, різьба органічно з'єднуються між собою та архітектурою храмів. З'являється нова естетика, нова духовність — почуття перемоги радості над печаллю, життя над смертю — що якнайкраще відповідає національному характеру українців. Про цей період панування стилю мистецтвознавець Д.Степовик пише так: “На зміну естетики суворих обмежень прийшла естетика лагідностей, а на зміну філософії доктрин — філософія серця”¹.

У XVII—XVIII ст. зводяться церкви та монастирі у Полтаві, Зінькові, Миргороді, Гадячі, Лохвиці, Лубнах... До наших днів храмів — свідків тієї епохи — залишилося небагато. Але й в тих, що залишилися — ікони, писані в козацькі часи, в основному, втрачені. Хоча історія тримає в своїй пам'яті імена і прославлених художників-іконописців, і простих “богомазів”.

Серед уцілілих легендарних храмів доби козацтва — Хрестовоздвиженський монастир у Полтаві, Мгарський Лубенський Спасо-Преображенський монастир, Сорочинська Спасо-Преображенська церква. З історією оформлення їх інтер'єрів пов'язані імена відомих майстрів — різьбяра Сисоя Шалматова та художника Василя Реклинського².

У створенні іконостасу Хрестовоздвиженського собору одноіменно-го монастиря злилися творчі енергії цих двох митців³. 1734 р. в майстерні В.Реклинського написано ікони, а 1772 р. С.Шалматовим виконано різні золочені роботи. Іконостас складався з ярусів. В першому — з обох боків від царських врат — ікони Спасителя і Божої Матері в цінних срібних ризах, у другому і третьому ярусі — цілий ряд ікон на теми Благовіщення, Тайної Вечері, образи архангелів Михаїла та Гавриїла. Над головними царськими вратами — зображення Спаса Нерукотворного. Увінчували

іконостас — хрест з розп'яттям Ісуса Христа, а по боках — ікони Богородиці та Іоанна Богослова⁴.

1933 р. цей відмінний зразок іконного малярства та сницарської різьби було по-варварськи знищено⁵.

Документи стверджують, що до 1762 р. у монастирі працював ієромонах-живописець Самуїл, автор знаменитого епітафійного портрета Дмитра Долгорукова, який характеризується глибинною передачею психології людини⁶.

Василя Реклінського та його учнів спеціалісти вважають також і авторами іконостасу Сорочинської Спасо-Преображенської церкви, спорудженої 1734 р. Того ж року видатним майстром були створені іконостаси храму в Опішні та Миколаївської церкви в Ніжині. Техніка різьби і живопису в них подібна до техніки Сорочинського іконостасу⁷. Професор П. Білецький відмічає, що "структурою сорочинський іконостас подібний до ювелірного виробу, в якому художній образ утворюється нерозривною єдністю загальної форми та матеріалів — золота, самоцвітів, емалей тощо. Цей, подиву гідний, синтез міг бути здійснений лише тому, що задум іконостаса належав видатному художнику, який однаково добре розумівся на архітектурі, різьбі, золоченні й живопису"⁸.

І, дійсно, по праву Сорочинський іконостас можна вважати шедевром українського барокко XVIII ст. Він панує в інтер'єрі храму — семи-ярусний, утворений трьома іконостасами, які містять понад 100 ікон. Найвідоміші з них — ікона пророка Даниїла та святої Уляни, де в повну міру виявилися особливості барокового стилю: поєднання релігійної теми з світським змістом (вірогідно, що в образах пророка і святої художник написав портрети гетьмана Данила Апостола, на замовлення якого і була побудована Сорочинська церква, та його дружини Уляни); підкреслення об'ємності фігури плоскісним рішенням орнаментованого тла та німбом; утворення ілюзії просторової глибини за допомогою написання не суцільного золотого тла, а його чергування з зображенням глибин небесної блакиті і елементів краєвиду⁹.

Але хоча в названих іконах та іконах намісного та апостольського рядів багато рис, невластивих раніше традиційному іконопису, все ж вони більше тяжіють до традиції, ніж багатофігурні композиції празничного ряду ("Христос у храмі", "Зцілення сліпого", "Христос і самаритянка" тощо), які є вже не іконами, а картинами на релігійні теми. І тут можна говорити про злиття традицій візантизму та західних традицій¹⁰.

Сорочинський іконостас — єдиний, який зберігся (у відреставрованому вигляді) до сьогодні.

Мгарському Лубенському Спасо-Преображенському монастирю по-

щастило менше.

Відомо, що в 1685—1689 рр. для побудованого кам'яного собора Преображення Господня був створений іконостас різьбярем Степаном Мутяницею та “обивателем Лубен”, “головним маляром” Йосипом Івановичем. Під час пожежі 1736 р. цей іконостас втрачено¹¹. Існує припущення, що пензлеві Івановича належить видатний твір українського живопису — ікона “Розп'яття” — з портретним зображенням лубенського полковника Леонтія Свічки та зображенням Мгарського монастиря, ктитором якого він був¹².

Другий іконостас для головного храму був створений 1765 р. Сисоєм Шалматовим, а розписаний художником Іваном Косачинським. Складався з п'яти ярусів, завершувався скульптурною групою на біблійну тему — Створення Світу¹³.

Під час настоятельства в монастирі архімандрита Мелетія (1826—1838 рр.) ікони намісного ряду та деякі інші були оновлені¹⁴. Тим цінніше, що збереглася ікона “Різдво Богородиці” роботи Шалматова — Косачинського, яка зараз знаходиться в експозиції Національного музею України в Києві. Розташовувалася в празничному ряді іконостасу. Живопис на дереві з різьбленою золотою рамою, композиція — з яскраво вираженою асиметрією та внутрішнім і зовнішнім рухом¹⁵.

Пріоритетні часи стилю барокко тривали в Україні понад двісті років. Та, на жаль, іконостасів і окремих пам'яток іконного малярства на Полтавщині залишилося дуже мало не тільки в храмах, за відомих нам історичних причин. Полтавський краєзнавчий музей має декілька зразків, датованих кінцем XVIII — початком XIX ст. Хоча до початку 1940-х тут знаходилась велика колекція церковних речей, зібрана в різні роки Д.М.Щербаківським, К.В.Мощенком, В.Ф.Ніколаєвим, М.Я.Рудинським, Я.Риженком¹⁶, яка поповнилася в 1906 році експонатами з приватного музею К.М.Скаржинської¹⁷, а в 1915 р. — Полтавського Єпархіального Давньосховища¹⁸. Серед тодішнього розмаїття ікон були і так звані “символічні”, сюжети яких зародилися в XVIII ст. Наприклад, одна з них зображувала смерть Христа у вигляді птаха Пелікана — символа святої самопожертви¹⁹.

Кожна епоха, в тому числі і через ікону, відтворювала свій образ Бога, привносячи притаманне тільки їй, тим самим відображаючи і себе.

¹Степовик Д. Історія української ікони X—XX століть. — К.: Либідь, 1996.

²Полтавщина. Енциклопедичний довідник. За ред. А.В.Кудрицького. — К.: УЕ, 1992.

³Жук В.Н. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир. — Полтава, 1993.

⁴Бучневич Е.В. Записки о Полтаве и ея памятниках. — Полтава, 1902.

⁵Жук В.Н. Вказ. праця.

- ⁶Словник художників України. — К., 1973.
- ⁷Полтавщина. Енциклопедичний довідник. За ред. А.В.Кудрицького. — К.: УЕ, 1992.
- ⁸Білецький П.О. Український портретний живопис XVII—XVIII ст. Проблеми становлення і розвитку. — К.: Мистецтво, 1968.
- ⁹Жолтовський П.М. Український живопис XVII—XVIII ст. — К.: Наук. думка, 1978.
- ¹⁰Білецький П.О. Українське мистецтво другої половини XVII—XVIII ст. — К., 1981.
- ¹¹Звіт про використання наукових досліджень монументального живопису Спасо-Преображенського собору Лубенського Мгарського монастиря. — 1995 р.
- ¹²З української старовини. — К.: Мистецтво, 1991.
- ¹³Бодянский П. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. — Полтава, 1865.
- ¹⁴Там само.
- ¹⁵Звіт про використання наукових досліджень монументального живопису Спасо-Преображенського собору Лубенського Мгарського монастиря. — 1995 р.
- ¹⁶Акти передачі експонатів Полтавському художньому музею з фондів Полтавського краєзнавчого музею від 15.06.1940 р. та 2.10.1940 р. — Фонди ПКМ.
- ¹⁷Естественно-исторический музей Полтавского губернского земства: Описание коллекций. — Полтава, 1899.
- ¹⁸Полтавское Епархиальное Дрвлекранилище / Составитель В.Трипольский. — Полтава, 1909.
- ¹⁹Там само.

Коваленко О.

СВІЧНИКИ XVII—XVIII СТОЛІТТЯ

Протягом 1997—98 рр., в Полтаві, по пр. Першотравневому та вул. Бр. Литвинових експедицією Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації були виявлені матеріали доби пізнього середньовіччя. Серед знахідок, що репрезентують XVII—XVIII ст., привертають увагу керамічні предмети побутового вжитку, а саме — свічники.

Свічники були одним з розповсюджених видів продукції гончарів, оскільки широко використовувалися для потреб церкви, освітлення приміщень городян. Усі свічники належать до одного з найпоширеніших на Лівобережній Україні типів і являють собою плошку-мисочку з невеликим кільцевим гніздом для свічки на денці.

Свічник № 1 (мал. 1, 1) зберігся майже повністю. Діаметр плошки — 13 см, денця — 7,4 см. Висота гнізда для свічки — 1,9—2,1 см, діаметр — 4,7 4,3 см, для свічки діаметром до 3,3 см. Товщина стінок гнізда — 0,4—0,7 см. Гніздо має наскрізний отвір, зроблений округлою паличкою, діаметром 0,9 см, призначений для стікання воску. Гніздо сформоване окремо, а потім прикріплено до плошки.

Свічник № 2 (мал. 1, 2) із залишками плошки, розміром 9,2х6,3 см. Денце — 5,8—6,0 см. Висота гнізда — 1,6—1,8 см, діаметр — 3,7 см, для свічки до 3,1 см. Товщина стінок — 0,4—0,6 см. Стінки мають незначний

нахил усередину. На одній із стінок є вдавлення — до 0,8 см, зроблене паличкою.

Свічник № 3 (мал. 2, 1) зберігся у фрагментарному вигляді. Плошка діаметром 12 см. Денце — 6,5 см. Висота гнізда 2 см, діаметр — 3,0—3,2 см, для свічки до 2,6 см, товщина стінок гнізда, дещо увігнутих усередину, — 0,7—0,3 см. Гніздо має проріз, зроблений ножем, та сліди використання.

Свічник № 4 (мал. 2, 2) із збереженими фрагментами площки, розміром 10,4x9,3 см. Денце — 5,6—5,7 см. Має сліди кіптяви на гнізді. Його висота — 1,5—1,6 см, діаметр — 2,3—2,7 см, для свічки до 2,2 см, товщина стінок — до 0,4 см. Гніздо овальної форми, деформоване наскрізним прорізанням отвору для стікання воску, зроблений з обох боків, із середини гнізда до зовнішнього краю, вже після його прикріплення.

Свічник № 5 (мал. 2, 3), поганої збереженості. Фрагмент площки розміром 3,2x5,4 см. Денце — 5,4 см. Висота гнізда — до 2 см, діаметр — 2,5 см, для свічки діаметром до 2,1 см, товщина стінок — до 0,4 см.

Свічник № 6 (мал. 2, 4). Знайдений фрагмент гнізда, зі слідами кіптяви. Його висота — 1,9—2,0 см, діаметр — 2,5—2,8 см, товщина стінок — 0,4—0,6 см. Призначений під свічку діаметром до 1,9 см. Зроблений ножем через виріб наскрізний проріз довжиною 2,9 см.

Свічник № 7 (мал. 2, 5) Уламок, 7,9 x 5,6 см. Діаметр денця — 6,3 см. Висота гнізда — 2,1 см, діаметр — 3,4 см, товщина стінок — 0,5—0,8 см, для свічки до 1,9 см. Із зовнішнього краю гнізда до його центру зроблений проріз, довжиною до 2 см. Внутрішня поверхня гнізда задимлена, що свідчить про тривале використання свічника.

Свічник № 8 (мал. 2, 6) графічно реконструйований. Діаметр площки становить 10,2—10,5 см. Вона має мисочкоподібну форму, із загнутими вінцями. Денце — 5,2 см. Висота гнізда — 1,8—1,9 см, діаметр — 4,0—4,4 см, для свічки до 3 см. Із середини до зовнішнього краю гнізда, вже по сформованому виробу, з обох боків зроблені прорізи, довжиною 2,6, 2,4 см. Середні параметри свічників становлять: діаметр площки — від 10 до 13 см; діаметр денця в межах від 5 до 7,5 см; висота гнізда — від 1,5 до 2 см, діаметр — 2,5—4,7 см, призначалися під свічки розмірами близько 2—3-х см.

Подібний тип свічників сягає своїм корінням давньоруських часів. Свічники XI—XIII ст., що мали подібну площку-підставку та невисоке гніздо для свічки — форму, неодноразово виявлялись під час досліджень у Києві (при розкопках Софіївського собору, Михайлівського монастиря, Десятинної церкви¹, рідше житлових об'єктів). Головні відмінності давньоруських свічників від пізньосередньовічних — це менший діаметр

плошки, більша висота гнізда та його діаметр, що свідчить про застосування інших, більш м'яких за консистенцією, свічок та переважне використання свічників для потреб церкви.

В XVII—XVIII ст. такі свічники мають застосування переважно у побуті. Хоча форма залишається сталою і побутує по всій території Лівобережної України, виготовлялись вони в більшості з дотриманням певного стандартного розміру, і мали певні регіональні відзнаки: так порівняння полтавських освітлювальних приладів із київськими (розкопки по вул. Гончарній²) свідчить про більший діаметр плошок останніх та про їх прилаштування для свічок меншого діаметру (близько 1,4—1,7 см) та більш твердої консистенції, адже висота гнізда київських виробів порівняно менша.

Знахідки свічників доповнюють картину керамічного ремісництва XVII—XVIII ст., а саме тієї його галузі, що спеціалізувалась на виготовленні керамічних освітлювальних приладів та є ще однією ілюстрацією безперервності виробничих традицій від давньоруських часів до доби пізнього українського середньовіччя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Петрасюк Н.П. Свічники з Софіївського собору у Києві // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К.: Наук. думка, 1976. — С. 175—178. — Рис. 1, 1—3.
2. Сергеева М. Керамічні світильники та свічники XI—XVIII ст. із Києва // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. — Опішне: Українське Народознавство, 1995. — Кн. 2. — С. 90, рис. 8. — С. 88.

Ханко О.

ГОНЧАРНІ ВИРОБИ ПОЛТАВЩИНИ XVII—XX СТ.

Сьогодні ще не зведено воєдино і не узагальнено наявні дані про гончарство полтавського краю XVII—XX ст. Саме це робить актуальною спробу попереднього огляду гончарських виробів цих часів і зіставлення їх із виробами з інших регіонів України.

Відчутну прогалину у наших знаннях про тутешнє гончарювання козацьких часів трохи зменшують поодинокі публікації, котрі з'явилися в останнє десятиліття. Це праці Л.Виногородської¹, О.Супруненко², В.Мокляка³, І.Суховської⁴, В.Приймака⁵, Т.Золотницької⁶ та О.Коваленко⁷. В цілому ж велетенські масиви незадіяного керамічного матеріалу XVII—XVIII ст. ще чекають на своє опрацювання.

Є декілька монографій, присвячених гончарству Полтавщини XIX—

XX ст. Обсяг найбільшої з них — 126 сторінок. Це праця І.Зарецького “Гончарный промысел в Полтавской губернии”⁸, дослідження А.Розанова⁹ і Я.Риженка¹⁰ та брошура популярного характеру “Мистецтво Опішні”, написана художницею Є.Дмитрієвою¹¹. Треба також назвати кандидатську дисертацію О.Клименко¹². Статей в журналах і збірниках або розділів книг, присвячених цьому питанню, досі написано і опубліковано знову ж таки небагато. Крім частково висвітлюючого це питання збірника¹³, це студії С.Лисенка¹⁴, О.Гурова¹⁵, В.Василенка¹⁶, М.Русова¹⁷, Я.Риженка¹⁸, Ю.Лашука¹⁹, В.Ханка²⁰ та О.Пошивайла²¹. Окрім цього, в останні роки з’явилось ряд праць у збірниках “Українське гончарство”²².

На незначну вивченість гончарства Полтавщини вказує, наприклад, той факт, що станом на 1998 рік не визначено особливості жодного із понад 100 гончарських осередків краю (дослідженість тутешнього гончарства настільки невелика, що до кінця їа з’ясовані навіть самі назви осередків). Мало репродуковано зразків виробів. В основному вони опубліковані у двох тоненьких альбомах, виданих Полтавським Губернським земством²³. У зв’язку з цим автор статті був змушений користуватися не стільки літературою, скільки матеріалами; своїх досліджень.

Форми горщиків з різних українських земель порівняно з іншими видами посуду найбільш усталені. Це, очевидно, зумовлене, по-перше, функційним призначенням горщика. Горщик призначений для того, щоб у ньому щось варити; тобто функція тут одна — варіння. По-друге, горщик побутує в нашій культурі як основний вид посуду вже не одне тисячоліття. По-третє, горщики у величезній кількості виробляли майже в усіх гончарських осередках України. Це був найбільш уживаний і практично незамінний вид посуду. Попит на нього був повсюдний; горщики були потрібні постійно кожній українській родині від Сяну до Дону і від Полісся до чорноморських берегів. Український гончар за життя виробляв десятки тисяч горщиків. Така постійна і тривала у часі масовість виробництва поряд з однофункційністю горщика і визначила сталість його форми на українських землях.

Найбільш наближені до горщиків Полтавщини вироби з Слобожанщини й Чернігівщини. Зосібна, полтавські “чавунці” аналогічні чернігівським. Близьку спорідненість полтавські вироби мають із черкаськими горщиками і дещо меншу — з київськими. Горщики Луганщини відрізняються від полтавських ширшими вінцями. Якщо у класичних полтавських посудин шия чітко відділена від вичеревка зломом, то в горщиках із північно-західної Волині такого вже не спостерігається. Тут шия плавно переходить у вичеревок. Мало чим відрізняються від полтавських подільські вироби. Помітна відміна у їхніх формах — дещо ширше від

класично полтавського денце. На Полтавщині, як і на Лівобережжі загалом, широкий опук.

Форми західноукраїнських посудин, в основному, стовбунястіші за присадкуваті форми Полтавщини; вичеревок кулястіший. В полтавських виробках така кулястість не часто спостерігається. Вочевидь, полтавські гончарі енергійніше користувалися гончарським ножиком, що найкраще видно на горщиках з Чернечого Яру, Опішного, Великих Будищ і прилеглих осередків. Плечі тут відділені від опуку добре вираженим конструктивним зломом. Приденна частина вичеревку також не позначена кулястістю.

Найбільш віддалені за своїми обрисами від полтавських форм горщики Закарпаття. Якщо горщики полтавського краю дуже відмінні від своїх прототипів княжої доби, то горщики Закарпаття, як і інші види посуду, за цей час змінилися значно менше. Закарпатське гончарство зберегло багато архаїчних елементів. Приміром, тут ще досі ужитку древній термін “корчага”, тоді як на Полтавщині його давно змінив термін “тиква”, на Поліссі й Поділлі — “банька”, на Слобожанщині — “ковбушка”²⁴.

Серед форм, наближених до горщика, треба назвати “носатку”, як оригінальну форму полтавської кераміки. “Носатка” використовувалася для розливання олії на базарах в домашньому побуті для вмивання.

Формотворення мисок, як і формотворення інших видів гончарських виробів, прикметне виявленою при розгляді горщиків закономірністю: масовість виробництва однофункційних виробів визначає сталість їхньої форми у просторі і часі. Відповідно до цієї закономірності, форми тих різновидів мисок, які вироблялися у великій кількості в багатьох осередках України, відзначаються відносною сталістю на всій території поширення, тоді як форми немасових різновидів мисок відзначаються відмінністю навіть у порівняно близьких осередках.

Говорячи про миски, треба зазначити, що термін “миска” вживається тут виключно у значенні, яке йому надають безпосередні творці мисок — гончарі, тобто у значенні родової назви відкритого посуду із розлогими стінками. Підвиди мисок: полумисок, шльонка, проста, кандійка, ядола, варенишниця, крилата миска, цідилок, підворотень, миска для кендюхів і т. д. Відмежування від мисок тарелі, полумиска тощо (котре часом практикують малообізнані із народним гончарюванням автори) в народному мистецтві не спостерігається, як те засвідчують фактологічними даними добре обізнані із гончарством поважні дослідники²⁵.

Форма миски для тертя маку і пшона (глибока, із залогими вінцями) відома як на Західній, так і на Східній Україні. Згідно зібраних автором цієї статті етнографічних даних, миски цього типу по полтавських селах

використовувалися для тертя маку і пшона значно частіше, ніж макітерки. Оскільки у ширшій за формою місці зручніше розтирати мак чи пшоно, аніж у вужчій за неї макітерці.

Підвид миски, за формою подібний до мисок зарубинецької і черняхівської культури, поширений не лише на Полтавщині, а й по всьому Лівобережжі і Наддніпрянщині.

Не вдалося знайти аналогій до “підворотня” з Комишні на Полтавщині. Це досить глибока миска з вухом. Місткість до “підворотня” — близько трьох літрів. Використовували його для того, щоб готувати млинці, галушки, пампушки, “прісне”, інші страви з борошна.

Досить цікава форма “яндоли”. Це велика миска місткістю 4—30 літрів з двома вухами і міцними стінками. Така форма з невеликими відмінами стрічається серед виробів Чернігівщини й Слобожанщини. На Західній Україні також відомі глибокі товстостінні миски з одним або двома вухами. З часом ці миски змінили форму (стінки стали похилішими) і призначення (замість допоміжного посуду для приготування їжі вони стали вживатися як тази). Вуха цих мисок приліплялись до вінець обома боками. Вуха ж полтавських “яндол” приліплялись однією стороною до вінець, другою стороною до приденної частини миски. Розміри західноукраїнських аналогів полтавської “яндоли” були менші.

Форма “простої” миски відома в багатьох гончарських осередках України. Значно менше аналогій вдалося знайти до мисок “кандійки” і “шльонської”. Дещо подібні за формою до “шльонської” миски посудини трапляються серед виробів Василькова, Дибинців і Луганщини.

Серед українських (і полтавських) полив’яних мисок XVII—XVIII ст. переважають полумиски різних розмірів. Переважання полумисків зафіксоване, зокрема, і при розкопках форштадту полкової Полтави, проведених 1997 року під орудою О.Супруненка за участю В.Приймака та І.Кулатової. У XIX—XX ст. полумисків, порівняно з іншими полив’яними мисками, поступово стає менше.

“Крилаті” миски, тобто полумиски з широкими вінцями, з’явилися на Полтавщині у XVI ст. Вони використовувалися для священого на Великдень, а також у інших випадках. Ця форма часом стрічається й на Слобожанщині. Польові дослідження Ю.Лащука 1957 р. фіксують виробництво “крилатих” мисок у Хомутці (Полтавщина) в I половині XX ст.

У XVII—XVIII ст. частіше, а у XIX—XX ст. рідше, виготовляли на Полтавщині (як і загалом по Україні) тарелі і тарілки. Останні у козацькі часи, а подеколи й у XIX ст. тут йменували “ляпошницями”.

Термін “макітра” поширений по всіх етнографічних українських територіях. Макітра — одна з найдавніших у нашій культурі форм глиняних посудин. Поряд із горщиком, мискою, глечиком і тиквою, це основна форма

української народної кераміки.

Форми макітер були надзвичайно різноманітними. Це зумовлене, по-перше, різноманітними функціями, які повинні були виконувати макітри. В них терли мак і пшоно, тримали воду, збіжжя, заквашували тісто тощо. Кожна функція вимагала для себе відповідної конструкції. Крім того, самих макітер робили не так і багато. Це був не настільки масовий посуд, як горщики, миски або глечики. Поряд з тим, що макітри були в побуті українців з усіх регіонів, їхня порівняно невелика масовість виробництва і багато функцій, для яких вони були призначені, призвели до досить значних відмінностей у формах навіть в близьких осередках.

Найбільш подібні до полтавських макітер вироби із Слобожанщини. Менш подібні до них — посудини із Донеччини.

Глечики найуживанішого різновиду (полтавська назва — “молошник”) по Україні мають не надто великі відмінності у формах. Ці відмінності полягають насамперед у пропорційному співвідношенні шиї й вичеревка та чіткості відділеності шиї від вичеревка.

На Полтавщині іноді зустрічаються глечики з “пупом”. “Пуп”, як символ родючості, вже розглядався О.Бобринським²⁶.

Форма тикви також поширена на українських землях. Для Полтавщини характерні тикви з вузькою або широкою шиєю і вишуканим силуетом. Виробництво широкогорлих немальованих тиков на Полтавщині в значній мірі зосереджувалося у Комишні, Великій Грим’ячі і Попівці.

Особливістю полтавського гончарювання є макортет. Форма макортета — це сполучна ланка між горщиком і макітрою. В макортеті варили галушки, вареники, заквашували тісто. На основі зібраних етнографічно-археологічно-краєзнавчих даних автору вдалося встановити, що макортети у XVIII—XIX ст., вочевидь, були поширені по всій гончарській території Поворскля. У XX ст. єдиним центром виробництва макортетів залишилося містечко Білики.

Найрізноманітнішими за своїми формами з-поміж видів українського гончарського посуду є ринки. За основу форми багатьох ринок взято форму миски, макітри, макортета, є також велика кількість оригінальних різновидів. Цей вид посуду має дуже багато функцій і, окрім того, він не надто масовий, що й спричинило таке розмаїття форм. На Полтавщині досить багато осередків витворили свої різновиди ринки або ж їх оригінальні варіації.

Традиційні кахлі Полтавщини рельєфні, теракотові. Форми кахоль Полтавщини, в цілому, були тотожні кахлевим формам з інших земель України.

Окрім названих, у гончарюванні Полтавщини існували й інші види

виробів. Це покришки, тазки, барила, куманці, слоїки, люльки, свічники, каганці, верхи до хат, покрівці (для вуликів-дуплянок), лазки (грузила для неводу), монетки (іграшковий посуд), свистунці, кульки (для нагрівання води у дерев'яних посудинах), куришки (для кадіння ладану), дробина (дрібні полив'яні вироби) тощо.

Насамкінець треба сказати, що гончарювання Полтавщини і у XVII—XX ст. багато в чому окреслювало напрями трансформацій форм народних гончарських виробів України. Як зазначала неабиякий знавець української народної кераміки М.Фріде, “головним гончарським центром Лівобережжя є Полтавська губернія, звідки посуд розвозиться далеко за межі Полтавщини, і стиль якої впливає на всю центральну і південну Україну”²⁷.

Виходячи з того, що саме побут народу визначає форму ужиткової речі, можна зробити висновок, що вироби, найбільш відповідні побуту українців центральних та південних регіонів, створювали саме гончарі полтавського краю.

Література:

1. Виноградская Л.И. Материалы по керамическому производству XVII—XVIII вв. на Полтавщине // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини / Третій обл. наук.-практич. семінар. — Полтава, 1990. — С. 182—186.
2. Супруненко О. Іграшки XVIII ст. з Полтави // Козацькі старожитності Полтавщини. — Полтава: Криниця, 1993. — Вип. I. — С. 62—65; його ж. Пізньосередньовічна кераміка Хорольського городища // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. — Опішне: Українське народознавство, 1995. — Кн. 2. — С. 93—98.
3. Мокляк В.О. Кераміка XVII—XVIII ст. з м. Полтави // Полтавський археологічний збірник. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — Ч. 1. — С. 67—74; його ж. Розвідки в Полтавській області 1994 року // Полтавський археологічний збірник. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Ч. 3. — С. 123—125.
4. Суховська І.В. Художні кахлі з Полтави XVIII ст. // Козацькі старожитності Полтавщини. — Полтава: Криниця, 1993. — Вип. I. — С. 66—72; його ж. Изразец — деталь інтер'єра // Бизнес-клуб. — Полтава, 1993. — Ч. 10—12. — С. 37.
5. Приймак В.В. Городища на р. Мнозі // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава, 1997. — Ч. 1/2. — С. 65.
6. Золотницька Т.М. Знахідки XVII—XVIII ст. з Соборного майдану в Полтаві // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава, 1997. — Ч. 1/2. — С. 95—97.
7. Коваленко О.В. Кахлі XVII—XVIII ст. з Полтави // Квартал. — Полтава, 1999. — Ч. 12. — С. 16—17.
8. Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. — Полтава, 1894. — 126 с.
9. Розанов А.Н. О гончарных глинах окрестностей местечка Опшони, Полтавской губ. и о состоянии гончарного промысла в 1920 г. — Л., 1926.
10. Рижено Ю. Гончарство Полтавщини. — Полтава, 1930. — 16 с.
11. Дмітрієва Є.М. Мистецтво Опішні. — К., 1952. — 51 с.
12. Клименко О.О. Народна кераміка Опішні (до проблеми традицій та інновацій в народних

- художніх промислах): Автореф. дис... канд. мистецтвознавства. — Львів, 1995. — 25 с.
13. Гончарне виробництво, його шкідливості та шляхи оздоровлення. — Полтава, 1929. — 117 с.
 14. Лисенко С.И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Промыслы Лохвицкого уезда. — Полтава, 1904. — Вып. 3. — С. 46—77, 124—133, 174—184.
 15. Гутов А.В. С геологической экскурсии // Земский обзор. — Полтава, 1883. — Ч. 17. — С. 239—241.
 16. Василенко В.И. Орыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии. — Х., 1902. — С. 41—49.
 17. Русов М. Гончарство у селі Опішні, на Полтавщині // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1905. — Т. VI. — С. 41—59.
 18. Риженко Я. Форми ганчарних виробів Полтавщини // Наук. збірник Харківської наук.-дослідної кафедри історії української культури ім. акад. Д.І.Багалія: Т. IX. Праці етнографічно-етнологічної секції. — [Х.], 1930. — Вип. 2. — С. 22—42.
 19. Лашук Ю. Розвиток орнаменту опішнянської кераміки // Народна творчість та етнографія. — К., 1963. — Кн. 4. — жовт.—груд. — С. 68—73.
 20. Ханко В. Гончарі полтавського краю // Образотворче мистецтво. — К., 1995. — Ч. 1. — С. 30—31; його ж. Гончарство Полтавщини // Народне мистецтво. — К., 1998. — Ч. 1—2. — С. 46—47.
 21. Пошивайло О. До літопису народного кахлярства Полтавщини XVII — початку XX століть // Пам'ятки України. — К., 1988. — Ч. 4. — С. 53—55.
 22. Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. — К. — Опішне: Молодь — Українське народознавство, 1993. — Кн. 1. — 520 с.; Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. — Опішне: Українське народознавство, 1995. — Кн. 2. — 576 с.; Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995. — Опішне: Українське народознавство, 1996. — Кн. 3. — 576 с.
 23. Мотивы малороссийского орнамента гончарного производства. — Б. м., 1883. — XXI табл.; Украинское народное творчество: Серия VI. Гончарные изделия: Типы украинской гончарной посуды. — М., 1913. — Вып. 1. — XX табл.
 24. Лашук Ю. Закарпатська народна кераміка. — Ужгород, 1960. — С. 35.
 25. Див., напр.: Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. Вып. 3. Ахтырский уезд. — Х., 1885. — С. 7, 34; Зарецкий И.А. Указ. соч. — С. 89—90; Риженко Я. Гончарство Полтавщини. — Полтава, 1930. — С. 14.
 26. Бобринский А. О двух символах плодородия на украинской керамике // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. — К. — Опішне: Молодь — Українське народознавство, 1993. — Кн. 1. — С. 120—135.
 27. Фриде М. Гончарство на юге Черниговщины // Матеріали по етнографії. — Л., 1926. — Вып. I. — С. 45.

Гейко А.

ОПІШНЯНСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Опішня, Опішне, Опішне, Опішля, Опушня, Опочинське, Опушлинське... Такі назви мав і має цей населений пункт у Зіньківському районі Полтавської області. Тепер важко визначити його первісну назву та звідки вона пішла. Очевидно, це було Опушлинське, похідна назва якого "Опішля" збереглася у мові жителів навколишніх сіл: Більська, Лазьків, Лихач-

івки, Деревок та ін. і донині. Про існування цієї назви у минулому столітті свідчить і курган Опішлянка, що відноситься до скіфської епохи, розкопаний полтавським археологом І.А.Зарецьким у 1888 р., біля с. Лихачівки Котелевського району¹.

Одні з перших відомостей про Опішню датуються 1627 роком². У списку українських полків, міст та містечок, жителі яких у січні 1654 р. склали присягу на вірність російському цареві Олексію Михайловичу, зустрічається містечко Опушлинське Полтавського полку³. А вже в кінці XVIII ст. у документах Російської імперії закріпилася нова перероблена назва — Опошня⁴. Вона вживається і донині, в українській транскрипції — Опішня.

На території Опішні відомо чимало пам'яток епохи бронзи, скіфського часу, черняхівської та роменської культури⁵. У 90-ті рр. була звернута увага і до більш пізніх, а саме козацької доби. Було виявлено залишки земляних укріплень у вигляді валу та рову⁶. У цей час були проведені розвідувальні роботи по виявленню слідів заселення козацької Опішні. Їх результатом було виявлення 8 пунктів з матеріалами цього часу. Нижче наводимо відомості про них.

Пункт 1. По вул. Шевченка, 39, поряд зі знахідками, що відносяться до раннього залізного віку, на площі близько 1га (100х 100 м), знайдено речі XVII—XVIII ст. Це димлена кераміка, першої половини XVII ст., із орнаментом у вигляді суцільної хвилястої та коротких вертикальних ліній. Останні чергуються з ромбами, які складаються, у свою чергу, з менших прямокутників (мал. 8, 9, 11, 12). Зафіксовано прикрашення посуду врізними концентричними лініями, лискуванням (мал. 9, 10). До 2-ої половини XVII ст. належить стінка білоглиняного глечика та ручка, прикрашена білим, червоним та коричневим ангобами (мал. 14, 15). Крім того, була знайдена оброблена крем'яна пластина до рушниці (мал. 16).

Пункт 2. Подібні матеріали — фрагменти димлених горщиків зі штампованим орнаментом, знайдені на території музею-заповідника українського гончарства, по вул. Партизанській, 2, біля ставків (мал. 17).

Пункт 3. По вулиці імені полковника Шуліко, 12, на схилах дороги, що спускається до балки, виявлені фрагменти полумисків 2-ої пол. XVII ст.

Пункт 4. Серед матеріалів XIX—XX ст., по вул. Клубній, 23, на території музею-садиби гончарівни О.Ф.Селюченко, зібрано окремі уламки кераміки кінця XVII—XVIII ст. Це: фрагмент вінця горщика із насічками по верху та розписом по плічкам у вигляді сегментів і шматок теракотової кахлі з геометричним орнаментом (мал. 6, 7).

Пункт 5. Неподалік опішнянського будинку культури, у парку, знай-

дено велику колекцію кераміки козацької доби. До 1-ої пол. XVII ст. можна віднести фрагменти горщиків сірого кольору із штампованим орнаментом та фр. горщика із пружком під краєм вінця. 2-ою пол. XVII ст. — 1-ою пол. XVIII ст. датуються частини полумисків, мисок, покритих із середини білим ангобом, по якому нанесені червоні концентричні та хвилясті лінії різної товщини. Таким же способом — білою фарбою, на тлі якої знаходилися концентричні прямі, хвилясті лінії та вертикальні риси червоного і темнокоричневого кольорів, прикрашалися глечики. Цим періодом можна датувати вінця горщиків, ледь відхилених назовні, з рубчастим верхом, з концентричними лініями та кривульками.

До XVIII ст. відносяться уламки вінець горщиків з кривульками та лініями по шийці та плічках. Кінцем XVIII ст. — поч. XIX ст., вірогідно, датуються стінки та вінця горщиків, де крім концентричних ліній є вертикальні смуги. Вони крайковані зеленою поливою, а по тулубу наносилися короткі вертикальні мазки оранжевого кольору. Кінцем XVII—XVIII ст. датуються кахлі, одна з яких покрита зеленою поливою.

Пукт 6. По вулиці Панченка, зафіксовані матеріали козацької доби. До ранніх знахідок належать: фр. горщики та полумиски із високим вінцем, що відділені від стінок виділеним ребром. Зі середини полумиски покриті білим ангобом і прикрашалися прямими та хвилястими лініями.

Пункт 7. При прокладанні дороги на с. Яблучне, на схилі останця, на якому знаходиться відоме городище роменської культури, частково була знищена садиба XVII—XVIII ст. Сучасна її площа 0,7 га (100x70 м). У 1995 р. на її місці були проведені зачистка культурного шару та шурфування. На схилі товщина культурного шару становить 0,3 м. Він складається з чорного піску насиченого знахідками: уламками горщиків, серед яких був димлений посуд, глечиків, мисок, кахлів, скла. Серед типових для Опішні форм посуду та його орнаменту, можна виділити фр. вінця горщика, прикрашений горизонтально розміщеними червоними квітами (мал. 5) та кахлі з рослинним декором, який був обрамлений врізними лініями та вдавленнями (мал. 3). У 10 м, вище по схилу в закладеному шурфі (1 м x 1 м), виявлено, що культурний шар тут незначний 6—10 см. Знайдено лише декілька невизначених черепків цього часу.

Пункт 8. На опішнянському кутку “Яри”, у розрізі дороги (інша територія задернована), що спускається до р. Ворскли, між цвинтарем і долиною річки, крім багаточисленних матеріалів більш пізнього часу, зібрано окремі черепки XVIII ст. Нижче, у долині ріки, на городах, виявлено уламки вінець горщиків, декорованих червоними концентричними, хвилястими лініями, рисками (мал. 18—20).

Підводячи підсумки, можна говорити, що у козацькі часи територія

сучасної Опішні була густо заселена. На кінець XVIII ст. тут проживало 3535 осіб чоловічої статі⁷. Свідченням тому стали дані розвідки. Найбільш густо були освоєні береги обводнених балок, р. Тарапуньки та терасові схили правого берега р. Ворскли, що було, в основному, пов'язано з системою господарювання тогочасного населення, зокрема, зайняттям скотарством, ремеслами та різноманітними промислами.

¹Зарецкий И.А. Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачевки // Харьковский сборник: Лит.-научн. прилож. к "Харьковскому календарю" на 1888 г. — Вып. 2. — С. 239—240.

²Книга Большому Чертежу. М., 1950. — С. 82.

³Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х т. — М., 1954. — Т. 3. 1651—1654 годы. — С. 518.

⁴Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. — К., Наук. думка, 1997. — С. 72, 73, 74, 182.

⁵Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — К., 1982. — С. 49; Гейко А.В. Археологічні розвідки в околицях Опішного // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. — Кн. 3. — За рік 1995. — Опішне: Українське народознавство, 1996. — 59—62.

⁶Кулатова І. Розвідки в Опішному // Козацькі старожитності Полтавщини. — Полтава: Криниця, 1993. — Вип. 1. — С. 80—84.

⁷Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. — К., Наук. думка, 1997. — С. 18.

Савелін С.

КОЗАЦЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ с.КОВАЛІВКИ ПІД ПОЛТАВОЮ

Вивчення історії рідного краю відкриває великі можливості виховання в учнів інтересу та любові до історії, сприяє закріпленню знань про історичні пам'ятки рідного міста, села. Про це свідчить пошукова робота учнів навчально-виховного комплексу ім. А.С.Макаренка. У 1997—1999 рр. історико-археологічний гурток школи провів цікаві дослідження, співставивши писемні згадки про село з речовими джерелами, які були виявлені під час розвідок.

Село Ковалівка Полтавського району розташоване за 9 км на південний схід від Полтави, на правому березі р. Коломак. На карті Боплана село ще не позначено. Вірогідно, тут існувало невелике поселення, не відображене на карті, або перші поселенці з'явилися дещо пізніше. Перша писемна згадка про село відноситься до 1658 року, коли Ковалівка як багато інших населених пунктів навколо Полтави була пограбована і спалена татарами, які були союзниками гетьмана І.Виговського, у його бо-

ротьбі з полтавським полковником М.Пушкарем¹.

Під час Північної війни, а саме 16 березня 1709 р., шведи знову спалили Ковалівку, що було помстою шведів за підтримку місцевими жителями росіянів². Після невдалої спроби здобути українську незалежність, землі у прихильників І.Мазепи були відібрані і роздані чужинцям та космополітам. Зокрема, в І-ій чв. XVIII ст. була віддана на ранг генералу російської армії німцю І.Б.Вейсбаху слобода Орчик (Карлівка) та інші території, серед яких була і Ковалівка (Генералівка), як слобода на території 2-ої сотні Полтавського полку³. Потім вона належала російському генерал-фельдмаршалу Б.Ю.Мініху, а з 1743 — гетьману графу К.Розумовському. Як його власність, слобода згадується за ревізією 1782 р. За переписами кінця XVIII — початку XIX ст. в с. Ковалівці налічувалося 311 осіб чоловічої статі⁴.

З метою підтвердження цих писемних джерел членами шкільного гуртка були проведені розвідки на території с. Ковалівки та його околиць. Було виявлено ряд пунктів з матеріалами, які відносяться до козацьких часів. Так, на дюнному підвищенні по лівому березі р. Коломак, на південно-східній околиці господарського двору біля цегляної водонапірної башти, виявлені залишки селища XVIII—XIX ст. Його площа — 0,75 га. Матеріали представлені уламками вінець, стінок горщиків, прикрашених червоними хвилястими та концентричними лініями, мисок, кахлів з геометричним та рослинним візерунком (мал. 1, 2), димленої люльки з врзним та штампованим орнаментом (мал. 6).

Територія правого берега р. Коломак зараз інтенсивно забудована. Лише місцями на північно-східній окраїні села є відкриті місця, що постійно зорюються. Саме на одній із таких ділянок за 0,25—0,3 км на північний схід від господарської бригади № 5 та за 0,4 км на південний захід від села Вільховий Ріг поряд із старицею р. Коломак на трьох дюнних підвищеннях вивлено поселення XVII—XIX ст. Його площа — 0,5 га (200x25 м). Поряд з матеріалами епохи бронзи, зібрано подрібнені оранкою уламки вінець, стінки горщиків з типовою орнаментациєю цього періоду та кахлів з рослинними візерунками (мал. 8, 9), які свідчать про існування тут козацького хутора чи невеликого поселення.

Іншою пам'яткою цього періоду є залишки поселення на території навчально-виховного комплексу ім. А.С.Макаренка. Воно знаходиться на правому березі р. Коломак, за 0,1 км на південь від приміщення школи і має площу біля 1 га (50x200 м). Серед матеріалів: залізне кресало санкоподібної форми (мал. 7), яке датується XV—XVII ст.⁵, димлена люлька (мал. 5), уламки кахлів з рослинним орнаментом та посуду, фр. димленого посуду, прикрашеного штампом-колісцем (мал. 3). Цікавою знахідкою у са-

мому селі є дукач часів Катерини II (мал. 4). Нижче наводимо його опис.

Дукач литий, золотисто-бронзового сплаву. На його реверсі — погруддя Катерини II медальйонного типу, з двома локонами на лівому боці, з орденською стрічкою. Фон вкритий квітковим орнаментом? врізаним вглиб. На зворотньому боці — зображення богоматері прямо з дитиною Ісусом на лівій руці; права притиснута до грудей. У правій руці Христа — квітка, у лівій — сувій. Фон подібний. Діаметр дукача — 3,2 см, вушка для підвішування — 0,7, отвору — 0,4 см. Подібні дукачі, з деякими відмінностями, широко побутували на Україні в XVIII—XIX ст⁶.

Таким чином, знайдені матеріали доповнили та підтвердили писемні джерела з історії села. А саме дослідження дозволило підняти на більш високий рівень історико-краєзнавчу роботу серед учнів школи.

¹Історія УРСР. — К.: Наук. думка, 1979. — Т. III. — С. 278.

²Шутой В.Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. 1700—1709. — М., 1968. — С. 160.

³Генеральный опис Лівобережної України 1765—1769 рр. Показчик населених пунктів. — К., 1959. — С. 81.

⁴Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. — К.: Наук. думка, 1997. — С. 178.

⁵Розенфельдт Р.Л. Инструменты московских ремесленников // Древности Московского кремля. — М., 1971, — С. 261, рис. 4-20.

⁶Спаський І.Г. Дукачі і дукачі в Україні. — К.: Наук. думка, 1970. — С. 126-127, рис. 90, 91, 94.

Вака Б., Коротенко В.В.

ДО ПИТАННЯ ПРО ГЕНЕАЛОГІЮ КОЗАЦЬКОГО РОДУ ВАКІВ

Досить цікавим та перспективним є вивчення історії козацьких родів Полтавщини, яке, зокрема, дозволяє глибше дослідити такі проблеми, як історія військової служби, ведення війн, заселення нових земель, чисельність, структура та склад сімей, їхні родинні стосунки та ін.

За радянських часів генеалогія, в тому числі й козацька, перебувала в певному занепаді. Джерельна база української історії зазнала чергових великих втрат внаслідок війн та революцій. Була знищена й велика кількість особистих документів, що виявилися небезпечними в роки більшовицьких репресій. В анкетах та автобіографіях радянського часу часто проглядається прагнення до заниження соціального стану предків. Питання генеалогії козацьких родин лишаються практично невивченими (значно меншою мірою це стосується історії козацької старшини, яка ос-

таннім часом знову привертає увагу дослідників¹), бачимо лише перші спроби відтворити родоводи козаків, визначити особливості, методи та способи їх вивчення.

Один з авторів даного повідомлення протягом кількох десятиліть вивчає історію козацького роду Вака (представники його писалися також як Вака, Ваченко, Ватченко та ін.). На підставі документів центральних і місцевих архівів України та Росії, літературних джерел, спогадів членів сімей і т. д. складена генеалогічна таблиця “Родовід дніпровських козаків Вака”, що містить близько тисячі імен тринадцяти поколінь. Документи свідчать, що представники роду Вака щонайменше з кінця XVII і до скасування станів у 1918 р. були “векуистими козаками веры православної”².

До середини XX ст. багато сімей з різних гілок роду вже не вважали себе родичами — спорідненість сягала десятого коліна або навіть більше. Документально підтверджена генеалогічна таблиця допомогла зібрати сім’ї в єдиний рід. Це свідчить про те, що архіви зберігають досить велику базу джерел, ретельне вивчення яких може забезпечити відновлення багатьох козацьких родоводів.

Вже наприкінці XVII ст. рід Вака мешкав у с. Каленики, на історичній Переяславщині (пізніше населений пункт входив до складу Золотоніського повіту Полтавської губернії, Гельмязівського району Полтавської області, нині — у складі Золотоніського району Черкаської області). Вперше Каленики згадуються в Люстрації українських королівських земель Речі Посполитої у воєводстві Київському, старостві Переяславському за 1622 р.³ Вже в найстарішій з метричних книг Покровської церкви с. Каленики за 1734 р. на самому її початку згадуються дорослими представники роду Вака⁴.

В одному з найдавніших вагомих документів з козацької генеалогії — Реєстрі Війська Запорізького 1649 р. — рід Вака не згадується, значаться козаки Переяславського полку Вакуненко, Ващенко, родинні зв’язки яких не встановлені.

Надзвичайно важливим джерелом для вивчення генеалогії, в тому числі й козацької, є Генеральний опис Лівобережної України 1765—1769 рр., відомий також як Рум’янцевський опис. У документах фонду, як докази права на володіння маєтностями, подаються копії різноманітних документів, що сягають середини XVII ст. Тут ми знаходимо найдавнішу згадку про прямого предка роду Вака — копію купчої про продаж Олексою Семенченком, батьком Дацька й Михайла Олексенків, жителів плешканівських, жителю калениківському Роману Ваці ділянки лісу за ціну доброю монетою кіп вісім. В документі, датваному 1714 р., зазначалося,

що угода оформлена значно пізніше, вже після смерті особи, яка продала ліс⁵. Після 1717 р. угоди оформлялися вже на ім'я Лук'яна Ваки (Ваченка), сина Романа. Якщо врахувати, що Роман мав ще щонайменше двох синів — Трохима та Григорія, можна приблизно встановити дати життя Романа — з 1670 по 1720 рр.

Рум'янцевський опис дає й іншу інформацію щодо майнового стану козацького роду Вака протягом кількох поколінь⁶. На час складання опису — 1767 р. — значиться господарство місцевого виборного козака Микити Ваченка (онук Романа) з племінником Григорієм Худобою та братами Іваном і Андрієм Гавриленками (1 двір, 5 хат, 5 сімей, 28 чол., 2 пасіки на 70 вуликів, 14 волів, 14 коней, 67 овець, 15 свиней, значні площі орної землі, сіножатей, лісів — досить заможне господарство)⁷.

Ім'я Максима Ваченка, козака Гельмязівської сотні Переяславського полку, знайдене в книзі “Присяги Малороссийских Войск по случаю коронации Императрицы Анны Иоанновны” 1732 року. Документ обсягом більш ніж півтори тисячі аркушів містить згадки про близько 80 тис. чол.⁸

Найбільша кількість чисто генеалогічних документів відклася в фондах духовних консисторій — метричні книги та сповідні відомості окремих православних церков. Вказані документи зберігаються у державних архівах Черкаської та Полтавської областей, частково в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві. Метричні записи починаються січнем 1734 р. На жаль, збереглися документи не за всі роки. Записи за початок ХХ ст. не збереглися зовсім. Метричні книги й сповідні відомості містять згадки про сотні представників роду Вака, їхні родинні зв'язки⁹. Так, у сповідних відомостях за 1827 р. значаться 27 носіїв прізвища, за 1859 р. — 55 чол.¹⁰

Ревізькі реєстри по с. Каленики практично не збереглися. Лише в матеріалах VI ревізії за 1811 — 1813 рр. є відомості про представників роду¹¹.

Виявлення відомостей про носіїв прізвища Вака, які перебували на військовій службі, пов'язане з значними труднощами. Інформація про призов на службу є в документах губернських та повітових рекрутських присутствій. Останнім козаком роду, який служив саме в козацькому війську, був Андрій Львович Вака, дані про якого є в формулярному списку 2 Полтавського Малоросійського кінно-козачого полку за 1863 р.¹² Багато представників роду були учасниками російсько-японської, Першої світової війн, але більшість відомостей про них зібрана за спогадами рідних та особистими архівами. Одержати змістовну інформацію з центральних військових архівів надзвичайно важко.

Додатковим генеалогічним матеріалом з історії козацтва могли б бути

документи Головної господарської контори по управлінню малоросійськими козаками, що існувала з 1834 р. На жаль, місцезнаходження документів контори не встановлено.

Досить велику групу документів з генеалогічним змістом становлять фонди волосних правлінь, повітових земських управ, губернських межових палат. Цінним матеріалом для написання історії роду є родинні документи — записки, спогади, довідки, грамоти, листування та ін.

Представники роду Вака залишили досить помітний слід в історії с. Каленики радянського періоду. Більшовик Самійло Андрійович Вака був головою Калениківської сільської Ради у 1920 р. Однак, крім “бідняцької”, існувала й “куркульська” гілка. Досить красномовним є складений 1923 р. список позбавлених виборчих прав, згідно з яким четверо носіїв прізвища Вака позбавлено прав як куркулів-власників, одного — як бідняка-зłodія, а підписав список ще один Вака, як представник влади¹³. Пізніше кілька господарств було розкуркулено. Інші ж стали членами місцевої “комуни”. 29 чоловік з роду Вака брали участь у Великій Вітчизняній війні, семеро з них загинули. Представники роду мешкають нині, крім рідного села, на всій території колишнього Радянського Союзу — від Находки до Калінінграда.

Цікавою є історія трансформації прізвища. У метричних книгах прізвище писалося: Вака (в давальному відмінку — Ваці), Вакка, Ваченко, Ватченко, щодо жінок — Вачиха, Вакина, Ваківна, Ваченкова, Вачина. Часто бачимо записи про одну й ту ж особу то “Вака”, то “Ваченко”. Лише після 1775 р. закріплене єдине написання “Вака”. З 1802 до 1810 р. часто використовувалося написання “Вакка”, якому чомусь віддавав перевагу священник Антоновський. У 20-ті роки брати Денис та Іван Семеновичі Ваки змінили прізвище на “Ваченко”, яке й носять їхні нащадки; третій же брат Сава Семенович залишив батьківське прізвище.

З 1931 р. існує гілка з варіантом написання “Вакка”. Батькові автора старшина-писар у Червоній Армії видав документи з таким прізвищем — так лишилося й надалі. Нащадки цієї гілки стародавнього козацького роду, які мешкають нині в Москві, зберігають пам’ять про Україну, про своїх предків, коріння яких сягає сивої давнини, й будуть вдячні за будь-які нові відомості з історії роду Вака.

¹Див.: Кривошея В.В. Українська козацька старшина. — Ч. 1. — К., 1997; Ч. 2. — К., 1998; Байда О. Старшина Полтавського полку (друга половина XVII ст.). — К., 1998, та ін.

²Вакка Б.А. Его звали Вака... // Летопись историко-родословного общества в Москве. — 1997. — № 4-5. — С. 69-84.

³Zrodla dziejowe. — Т. 1. — Warszawa, 1877. — С. 106-132.

⁴ДАЧО. — Ф. 521, оп. 1, спр. 1.

⁵ЦДІА. — Ф. 57, оп. 1, спр. 191. — Арк. 81.

⁶Там само. — Спр. 199-202, 204, 216.

⁷Матеріали для історії землевладення в Полтавській губернії в XVIII в. Отдел первый. Козацькі владення. Золотоношський уезд. — Вып. 1. — К., 1883. — С. 19.

⁸РДАДА. — Ф. 248, спр. 8250. — Арк. 523.

⁹ДАПО. — Ф. 706, оп. 3, спр. 49, 61; оп. 4, спр. 90, 167, 339; ДАЧО. — Ф. 521, оп. 1, спр. 1, 2, 5, 6, 8, 9, 10; ф. 903, оп. 1, спр. 984, 1001, 1010, 1043, 1046, 1047, 1072, 1094, 1116, 1133, 1141, 1211; ЦДІА. — Ф. 127, оп. 1009, спр. 6; оп. 1012, спр. 836, 943.

¹⁰ДАПО. — Ф. 706, оп. 3, спр. 61. — Арк. 154, 156, 160—161; оп. 4, спр. 167. — Арк. 63, 67зв., 70.

¹¹ДАЧО. — Ф. 402, оп. 1, спр. 2

¹²ЦДІА. — Ф. 1346, оп. 1, спр. 140. — Арк. 183.

¹³ДАПО. — Ф. р-3872, оп. 1, спр. 1054. — Арк. 41—41 зв.

Філоненко Л.

ІСТОРІЯ СПОРУДЖЕННЯ ПАМ'ЯТНОГО ЗНАКА С.ВЕЛИЧКУ

У 1995 році виповнилося 325 років від дня народження одного з найвидатніших літописців козацької доби — Самійла Величка (1670 — після 1728).

Головний твір Самійла Величка — літопис “Сказання про війну козацьку...” — є безцінним надбанням вітчизняної історіографії та літератури. Автор яскраво змальовував події на Україні 2-ої пол. XVII — поч. XVIII ст., безпосереднім свідком і учасником яких був, працюючи у 1690—1708 рр. в канцелярії генерального військового писаря (згодом генерального судді) Василя Леонтійовича Кочубея. З 1715 року С.Величко проживав у маєтку Василя Васильовича Кочубея, спочатку в Диканьці, згодом — в с.Жуки. Окрім навчання дітей В.Кочубея, в Жуках він розпочав і закінчив в 1720 році літопис “Сказання про війну козацьку...”. Після цього, вже ослабнувши зором, літописець працює над перекладом великої праці “Космографія”. Невдовзі він повністю втрачає зір; у 1728 р., коли була продиктована передмова до “Космографії”, С.Величко був уже сліпий. Саме ця дата є останньою згадкою в письмових джерелах про літописця. Всі дослідники його життя і творчості вважають, що, очевидно, невдовзі він помер¹. УРЕ місцем смерті подає с. Жуки; але в жодному з джерел не вказано місце поховання. Виходячи з традицій того часу, С.Величка, як близьку до Кочубеїв особу, могли поховати на цвинтарі поряд з усипальницею родини В.В.Кочубея — Покровською церквою, збудованою ще в XVII ст.

На Полтавщині гідно вшанували ювілей С.Величка. А найвідрадініше

і, можливо, найголовніше — увічнили пам'ять спорудженням в с. Жуки Полтавського району пам'ятного знака С.Величку.

Цій події передувала велика підготовча робота, виконана науковцями, краєзнавцями, письменниками, працівниками державних установ і підприємств області і м. Полтави. Місцеві краєзнавці, і серед них Іван Семенович Пойдьом та Василь Макарович Піддубний, вже кілька років висловлювали думку про відзначення пам'яті С.Величка. Багато років життя і діяльність С.Величка досліджував відомий письменник Валерій Олександрович Шевчук, який переклав на сучасну українську мову літопис "Сказання про війну козацьку...". В 1987 році він оглянув місце, де міг жити і працювати літописець, та вказав на напрямок пошуків решток будівель².

В 1993 році науковцями Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації обстежене та локалізоване місцезнаходження будинку XVII—XVIII ст., де, очевидно, проживав і працював С.Величко. Це рештки кам'яниці зі знахідками кераміки, кахлів та цегли вказаного часу. Сам будинок був розібраний 1919 року на цеглу. Покровська церква простояла ще кілька десятиліть. У 1932 р. її перетворили на зерносховище. В роки війни церква підірвана фашистськими загарбниками, а в 1947 р. — повністю розібрана.

Біля церкви був цвинтар. За спогадами місцевого жителя, краєзнавця В.М.Піддубного, на цвинтарі знаходилось багато кам'яних надгробків місцевих поміщиків та церковних пресвітерів, в т. ч. і надгробна плита "якогось писаки", прізвище якого він не пам'ятає. В 1930-ті рр. ці плити були використані для спорудження фундаменту під колгоспні комори, де вони й знаходяться на сьогодні. Дослідження тих споруд, можливо, з часом, дасть змогу знайти і надгробок літописця³.

Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації виступив з пропозицією увічнити пам'ять С.Величка в с. Жуки Полтавського району відповідним пам'ятним знаком. 30 вересня 1994 року управлінням культури виконкому Полтавської обласної Ради народних депутатів прийняте розпорядження № 26/17 "Про відзначення 325-річчя від дня народження Самійла Величка", одним з пунктів якого було: "Погодитись із пропозицією Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури (Супруненко О.Б.), щодо виготовлення проекту Пам'ятного знаку, архітектором названого Центру Золотницьким Б.І. та головним архітектором Полтавського району Вольвачем В.І.". 16 листопада 1994 р. виконком Полтавської районної Ради народних депутатів прийняв рішення за № 37 "Про увічнення пам'яті С.Величка", згідно з яким було розроблено проект пам-

’ятного знака та благоустрою навколишньої території⁴.

Організацію цієї справи взяв на себе Центр охорони та досліджень пам’яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації. Обласне управління культури знайшло можливість виділити кошти на благородну справу. Весь обсяг робіт у мінімальні строки виконало госпрозрахункове комунально-виробниче об’єднання Тахтаулівської сільської Ради (директор О.В.Воронянський, головний інженер С.В.Параєв).

Добрим словом слід згадати ті підприємства та установи, що за невеликих економічних умов знайшли можливість допомогти у спорудженні цього об’єкта. Ось їх представницький список: Мало-Кохновський гранітний кар’єр, м. Кременчук (директор В.Д.Плахута, головний інженер П.Ф.Дейна); полтавське обласне управління ремонту, будівництва та експлуатації автомобільних доріг “Облавтодор” (начальник В.Т.Котенко); дослідне господарство Полтавського НДІ свинарства (директор М.М.Борисенко); завод залізобетонних виробів №7 (директор М.І.Бабич); полтавський завод залізобетонних конструкцій (директор В.І.Серажим); шляхобудівна дільниця (начальник Б.О.Кривошея); радгосп “Декоративні культури” (директор В.А.Макаренко).

І ось 29 листопада 1995 року в с. Жуки, поблизу місця, де стояла Покровська церква (хотілося б сподіватись на її відновлення — це храм з багатою історією), відбулося відкриття пам’ятного знака — скромної відзнаки внеску нашого славного земляка у розвиток вітчизняної культури, історіографію України XVII—XVIII століть. Вшанувати пам’ять Самійла Величка прийшли його односельці, гості з Києва, Полтави. На свято приїхав письменник Валерій Шевчук. Він, разом із заступником голови виконкому Полтавської обласної Ради народних депутатів Петром Шеметом, представником сільської Ради та місцевим краєзнавцем В.М.Піддубним, перерізав стрічку і відкрив пам’ятний знак.

Пам’ятний знак, у вигляді брили сірого граніту природної форми (1,1x1,2x1,3 м), встановлено на штучний земляний пагорб (3,5x3,5 м) висотою 0,9 м біля перехрестя доріг на північно-східній околиці с. Жуки, на незначному природному підвищенні, поблизу місця, де стояла Покровська церква. На лицевій поверхні каменя вирізьблено напис: “Довічна пам’ять і шана славному землякові-патріоту, найвидатнішому літописцеві героїчної доби козацтва Самійлу Величку (1670—1728)”⁵.

Архітектори — автори проекту — В.І.Вольвач, Б.І.Золотницький.

Хотілось би, щоб цей пам’ятний знак започаткував на Полтавщині добру традицію гідно вшановувати наших видатних земляків, адже наша

земля щедра на талановитих людей в найрізноманітніших галузях літератури, науки, мистецтва.

¹Бучневич В.Е. Село Жуки Полтавського уезда // Отд. оттиск из XIV вып. Тр. Полтавской Ученой Архивной Комиссии. — Полтава, 1916. — С. 5-6.

²Шевчук В. Хто згадає давніх співців та літописців // Вітчизна. — 1987. — № 10.

³Супруненко О., Золотницький Б. Історична довідка про місце поховання Самійла Величка. 1994 р. // НА ЦОДПА. — Ф. н/р, спр. 43. — Арк. 2.

⁴Документи про увічнення пам'яті Самійла Величка за 1994—1995 рр. НА ЦОДПА, — Ф. н/р, спр. 2. — Арк. 1-2, 8.

⁵Золотницький Б.І. Енциклопедична стаття про пам'ятний знак С.Величку // НА ЦОДПА. — Ф. 13. — С. 3.

Кішик В.

ДО ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ПОХОВАННЯ МОТРИ КОЧУБЕЙ

Відомості про життя і місце вічного спочинку панни, яку всесвітньо відомий гетьман називав “Моє серце кохане!”¹, мабуть, чи не найсуперечливіші в історії козацьких часів України. З одного боку, якщо перелічити всі згадки, пов'язані з Мотрею в працях дослідників минулого², то вони набагато перевершать кількість матеріалів, присвячених іншим дочкам³ генерального судді В.Л.Кочубея. З іншого — дехто з істориків, працюючи над родоводом Кочубеїв, приділяв останній нареченій гетьмана І.С.Мазепи значно менше уваги, ніж її сестрам.

У родоводі, укладеному О.М.Лазаревським, при переліку дітей Василя Леонтійовича, надруковано: “5. Матрона”⁴. Подальша доля дівчини, мається на увазі її життя після бурхливої любовної пригоди з І.Мазепою, укладачу невідома. Він тільки мимохідь згадає в іншому місці: “Затем была забыта и Матрёна, о которой не сохранилось никаких дальнейших сведений; нужно думать, что она умерла тогда же, может быть отринутая и осторожным любовником, и раздражённою матерью”⁵. Не набагато більше даних приводить і В.Л.Модзалевський. Він у чотиритомній праці, що має назву “Малоросійський родословник” присвятив М.Кочубей всього п'ять слів: “Матрона Васильевна, крестница гетмана Мазепы”⁶. Хоча відносно деяких її сестер тут міститься значно більше фактів, наприклад: “Мария Васильевна “еи милость пане” (1700—1704); 16 ноября 1700 г. купила у Ивана Корнея и Яска Стефановичей Бугаенков, козаков и жителей Борзенских, 1/2 млина на р. Борзне в с. Кунашёвке за 400 золотых; 21 апреля 1702 г. купила у внуков Гаврилы Семёновича Плюща 1/3 часть мельницы

на р. Борзне в с. Кунашівке за 90 талярів; 14 мая 1704 г. купила у Івана Проценка, козака и жителя Кунашовского, двор в с. Кунашівке за 100 золотых; умерла после 1704 и до 1708 г.

За (1700) Василием Степановичем Забелою, сыном Нежинского полковника⁷.

На відміну від Лазаревського і Модзалевського, які вважали, що у страченого генерального судді було п'ять дорослих доньок, граф Г. Милорадович, складаючи "Родовід дворян і князів Кочубеїв", нарахував їх лише дві. Зате на одну з них — Мотрону він витратив більше слів, ніж процитовані раніше дослідники історії: "Матрєна Васильевна (крестница Мазе-пы) за генеральным судьей Чуйкевичем"⁸. Щось подібне знаходимо і в спогадах дворянина А. Кочубея. Спираючись на усну сімейну традицію, він відзначав: "Матрєна, воспетая под именем Марии Пушкиным... вовсе не лишалась разсудка от любви к старику Мазепе, а напротив вышла замуж за полковника Чуйкевича"⁹.

Започаткував версію одруження Кочубеївни із Чуйкевичем історик Д. М. Бантиш-Каменський¹⁰. Проти такої думки категорично виступав О. Лазаревський. Він вказував, що Семен Чуйкевич був полковим суддею. А першою дружиною була в нього не Катерина, а Мотря Кочубей¹¹. Підтвердження цьому знаходимо також у В. Модзалевського: "Екатерина Васильевна, жива в 1726 г. За (с 18 мая 1708) Семёном Чуйкевичем; Нежинским полковым суддею (1730—1734)"¹².

Коли одна група авторів — Д. Бантиш-Каменський, Г. Милорадович, А. Кочубей — була впевнена, що Мотря вийшла заміж за полковника чи генерального суддю Чуйкевича, то інша група — М. Арндаренко, О. Богданович, А. Грановський — стверджувала: вона жила на Полтавщині в жіночому Пушкарівському Вознесенському монастирі, де і була похована¹³. "Пушкарівською" називали обитель тому, що вона знаходилася в с. Пушкарівка, за кілька верст від м. Полтави, яке сьогодні увійшло в межі міста. Недоруйновану¹⁴ колишню монастирську церкву "Вознесенія Господня" сьогодні повільно відбудовують віруючі.

Беззастережно виступаючи проти авторів першої групи, О. Лазаревський висловлювався про інформацію, яку давала друга група, дещо делікатніше: "О судьбе Матрєны существует, в Полтавщине, гораздо более вероятное предание, что она окончила жизнь в Пушкарёвском женском монастыре"¹⁵. Хочемо звернути увагу на слово "предание". Якби на той час були відомі переконливі докази, то, безперечно, історик не написав би так. Окрім "более вероятного предания", Олексій Матвійович не забув нагадати і "менее вероятные": "Злосчастная судьба Матрєны Кочубей до сих пор служит канвой для легенд, слагаемых досужею фантазией полтавцев, при чём эти легенды иногда печатаются в виде сообщений как бы

о действительных фактах, напр., в “Ниве” 1886 г., № 21... Ещё более фантазии находим в другой легенде, приведённой в “Иллюстрации” 1887 г., № 959, в пояснении к рисунку: “Могилы Мотри Кочубей, близ Полтавы”. Тут читаемо, що “в семи верстах от г. Полтавы, на р. Ворскле, близ х. Чаплинских, до сих пор показывают могилу несчастной дочери полковника [?] Кочубея; на небольшом холмике тут стоит простой деревянный крест”¹⁶.

Але поховання коханої гетьмана Мазепи були відомі не тільки в двох місцях: у с. Пушкарівка, що за 3 версти¹⁷ від м. Полтави і на хуторі, віддаленому за 7 верст від міста; є також дані про третє поховання — за кілька десятків кілометрів від обласного центру. Та про нього мова йтиме дещо пізніше.

Варто нагадати, що до революції, окрім уже згаданих у розвідці двох версій подальшої долі М.Кочубей, існувало ще дві. В.Різниченко, укладаючи в 1916 р. невелику книжку, де друкувались листи І.Мазепи до Мотрі, перелічує їх усі. Слідом за Василем Різниченком подамо дореволюційні припущення про можливий життєвий шлях Кочубеївни: 1) збожеволіла, 2) втопилася в одному із ставків м. Батурина, 3) одружилася з Чуйкевичем, 4) пішла в монастир¹⁸.

У тому ж 1916 р. в журналі “Столица и усадьба” публіцист Лернер вміщує почутий в маєтку князя Кочубея переказ: “Неподалеку от Диканьки, в Старых (так у статті помилково названі Великі Будища — В.К.) Будищах, в женском монастыре, ныне не существующем, говорят, кончила свои дни Матрёна Васильевна, в иночестве Ефросиния, но и это предание ничем не подтверждается”¹⁹. Так, оригінали документів, які підтвердили б легенду, переказану Лернером, напевно, втрачені. Збереглося лише свідчення про їх існування.

Після жовтневого перевороту 1917 р. нова влада розпочала нещадну боротьбу із так званою “духовною сивухою”. Атеїстичний наступ не оминув і Свято-Троїцького монастиря у с. Писарівщина, Диканського району. Сюди, для закриття святої обителі, прибув із мандатом “Губотнаробразу” (російськомовне скорочення від Губернського відділу народної освіти — В.К.) активний провідник нових ідей А.О.Голуб. У своїх спогадах він через 30 років писав: “По тим архівним матеріалам, які я сам розглядав у 1922 році, жіночий монастир був утворений донькою князя Кочубея Марією — дружиною гетьмана Мазепи. Час утворення між 1709—1715 роками. Монастир спершу був утворений на місці теперішнього села Чернечий Яр... В момент утворення монастиря йому віддана була польова земля, що починається від Диканського лісу і тягнеться праворуч шляху Полтава — Зіньків до повороту на село Чернечий Яр. І від шляху і до

р. Ворскли. Цьому монастирю належало кріпацьке село Чернечий Яр²⁰.

Історичні матеріали, на які посилається Голуб, викличуть, звичайно, зацікавлення у дослідників минулого. Із огляду на тему нашої розвідки, вони потребують всебічного аналізу. За браком оригіналу, критика джерела неможлива, проте його зміст, переданий у спогадах, дозволяє ретельно та широко провести аналіз.

В 1889 р. священник І.Костенко, розповідаючи на сторінках “Полтавських єпархіальних відомостей” про святу обитель, називає її “Велико-Будищкий общежительный Свято-Троицкий женский монастырь”²¹. Його перейменовано у “Свято-Троїцький” через деякий час після перенесення з містечка Великі Будища в садибу “деревню” Писарівщину біля с. Старі Млини. В літературі часто зустрічається попередня назва монастиря — “Преображенський”²², а з джерел XVII—XVIII ст. він більше відомий як “монастир дівочий Будищ Великих”²³. Заснувала його з печерного скиту, котрий був у Диканському лісі, ігуменя Олександра Жуківна в 1672 р.²⁴ Ще й досі на схилах Вовчого Яру збереглися напівобвалені входи до печер колишнього скиту²⁵. В 1672 р. новозведеному неподалік від сотенного містечка дівочому монастирю універсалом гетьмана І.Самойловича надаються земельні володіння, два млини на р. Ворсклі, с. Чернечий Яр із селянами, а в 1689 р. генеральний писар В.Кочубей переносить обитель ближче до Великих Будищ²⁶. Можливо, що він не тільки побудував монастир на новому місці, але й подарував йому землі. Бо, як відомо, “грунти” на південь і на захід від с. Чернечий Яр належали сучаснику гетьмана Остряниці, козаку І.Жуку, батькові черниці Олександри. В 1671 р. володіння козака Івана, що лежали біля с. Диканьки, були поділені між його спадкоємцями. Третина земель дісталася синові, полтавському полковникові Ф.І.Жученку, тестю Василя Леонтійовича²⁷. Згодом, в 1680 р., полковник Жученко відписує майно в Диканьці своєму зятю В.Л.Кочубею та його дружині. Поступово генеральний писар скуповує інші земельні володіння козака Жука у його спадкоємців²⁸.

Короткий екскурс в історію Свято-Троїцького монастиря показує, що його не могла заснувати розчарована мирським життям кохана І.Мазепи. Вона також ніколи не була йому дружиною. Номінально, Мотрю можна вважати нареченою гетьмана. Її ім'я “Марія” виникло на сторінках поеми “Полтава” О.Пушкіна і не мало нічого спільного з реальною історичною особою. Не зайвим буде підкреслити, що у Василя Леонтійовича одну з доньок звали Марією і про неї в нашій розвідці вже наводилась невелика довідка, взята з праці В.Модзалевського. Сам генеральний суддя мав із 1709 р. звання “стольника”²⁹ і тому належав до дворянського стану Московської держави. А князівський титул одержав не він, а вже його правнук Віктор Павлович у 1831 р.³⁰

Об'єктивний аналіз показав, що "архівні матеріали", згадані в машинописі "Спогади про Диканьку А.О.Голуба, написані в 1952 р.", сумнівні. На наш погляд, вони виникли не раніше другої половини ХІХ ст., коли, за словами отця І.Костенка, "Первый корпус... в 1848 году, по случаю бывшего пожара, сгорел вместе с церковью; тогда же сгорел и весь монастырский архив..."³¹. Можливо, що після пожежі Свято-Троїцький монастир був змушений за певних обставин доводити свої права на деякі земельні ділянки. Не переобтяжуючи себе вивченням історичних реалій, творці "старовинних" документів використовували, мабуть, ті дані, котрі були у них напохваті, а саме: відомості з популярної на той час в Російській імперії поеми "Полтава" і той факт, що за кілька верст знаходився диканський маєток "Іх ясновельможності" князя Кочубея, нащадка страченого генерального судді. Проте тісні стосунки між Преображенською дівочою обителлю і родом Жученків, а згодом Кочубеїв, наштовхують на думку про можливість перебування однієї з доньок Василя Леонтійовича в монастирі. До того ж не вистачає достовірних фактів, щоб переконливо заперечити заснування хоч би і тією Мотрею іншої Будищинської святої обителі. Бо, як інформував у "Полтавській єпархії" А.Грановський, "Кроме существующего монастыря в Зеньковском уезде до 1786 г. были ещё (ныне упразднённые) монастыри Великобудищский же Покровский, перенесённый в последствии в Пушкарровку Полтавского уезда"³².

Пушкарівський монастир засновано в 1721 р.³³ Тому, якщо дотримуватись думки О.Лазаревського про неможливість одруження Чуйкевича з Мотрею та його припущення, що дівчина могла таки піти в Пушкарівську обитель, постає питання: де вона перебувала протягом понад півтора десятиліття до відкриття в с. Пушкарівка монастиря?

Розглядаючи багатоваріантну версію про закінчення життєвого шляху Кочубеївни на Полтавщині, не забудьмо іншого також можливого місця — гетьманської столиці. Припустимо, дівчина втопилася — тоді її поховано в м. Батурина за традицією поза межами цвинтаря. Та вона могла піти в монастир. І не обов'язково поблизу головного батьківського маєтку в с. Диканька, а в обитель на околицях Батурина, де Василь Леонтійович перебував майже увесь час на службі.

Зробивши побіжний огляд проблеми, спираючись головним чином на суперечливі дані дореволюційних істориків, приходимо до висновку — пошук місця поховання, розгалужуючись, загонить логіку досліджень своєю безкінечною інтерпретацією в глухий кут. Тому спробуємо уважніше придивитися до тих поодиноких документів ХVІІ—ХVІІІ ст., що можуть пролити більше світла на родину панянки, яку охрестив, а згодом покохав І.Мазепа.

В 1684 р. ресент Військової Генеральної Канцелярії В.Кочубей послав на Сінайський півострів у монастир Святої Катерини поминальну записку, куди він уписав живих і покійних членів свого роду. Слідом за батьком перелічимо живих на той час доньок — у тій послідовності, в якій вони написані: “Марія, Катерина, Параска, Марина, Ганна”³⁴. Мешканець м.Нью-Йорк Андрій Сергійович, нащадок генерального писаря та дворянина А.Кочубея (відомого своїми біографічними спогадами під назвою “Сімейна хроніка”), пересилаючи автору розвідки копію поминальної записки, прокоментував її так: “Мотрони тут немає, можливо, вона ще не народилася”³⁵.

Майже через два десятиліття, вже після любовної інтриги Мотрі та гетьмана, В.Л.Кочубей в листі скаржився Петру І: “Егда же предаст Мазепа гробу жену свою, тогда новую изобретает на мя вражду, прельщая мя, устрашая и смертью прещаше, дабы вторую дочь мою, девицу, ему же восприемленную от св. крещения духовную дщерть, взяти мог в супружество”³⁶.

Отже, Іван Степанович (Адамович), одвоївши в 1702 р.³⁷, сватався до другої доньки Василя Леонтійовича, котрий у поминальній записці називав її Катериною і, якщо вірити Лазаревському та Модзалевському, вона, а не інша дочка, вийшла заміж за Чуйкевича. У подружньої пари Кочубеїв, як видно з тієї записки, в 1684 р. вже було не менше, ніж 12 дітей, і, коли б Мотря народилася пізніше, батько назвав би її в листі до царя наймолодшою дочкою. Можна заперечити, мовляв, є уточнення: “вторую дочь мою, девицу”, а це означає, що Мазепа сватався до другої неодруженої дочки. Проте генеральний суддя мав у 1702 р., за “Малоросійським родословником” В.Л.Модзалевського, двох заміжніх дочок: Ганну і Марію та двох незаміжніх: Катерину і Параску³⁸. Таким чином, наймолодша Мотрона, якби вона існувала, була б у 1702 р. третьою неодруженою дочкою. Виникає питання, а чи мало подружжя Кочубеїв дитину з іменем Мотря? На це питання відповів у своїх листах ще гетьман Іван Мазепа, звертаючись до дівчини: “Моя найлюбезніша Мотронько!” та “Моя кохана Мотронько!”³⁹.

Згодом “найлюбезніша” і “кохана” виходить заміж за Чуйкевича — як запевняли дослідник минулого Бантиш-Каменський, граф Милорадович і дворянин Аркадій Кочубей. Безперечно, парадокс виник задовго до публікацій істориків дореволюційної школи та наступних компіляторів їхніх праць — ще за життя панночки; батько називав її Катрусенькою, а коханий Мотренькою!

На наш погляд, це імена однієї і тієї ж історичної особи.

Чи могло таке бути? Щоб пересвідчитись в цьому, звернемося знову

до розділу “Кочубеї” в ґрунтовній праці В.Модзалевського, де є відповідна паралель.

Одного з праправнуків страченого судді майже в усіх історичних документах⁴⁰ і літературі⁴¹ називають Лев. Однак князь Лев Вікторович, як зазначає В.Модзалевський, був охрещений іменем Терентій⁴². Звичайно, що це ім'я записано до церковної книги. Можливо, хрещений батько та мати також звали його Терентієм. Щось подібне могло трапитись з донькою Василя Леонтійовича. При народженні батьки назвали її Катериною, а при хрещенні вона була наречена Мотроною.

Як пише шведський історик А.Єнсен, Мазепа став хрещеним батьком своїй майбутній нареченій в 1684 р., а коли їй виповнилося 20 літ, посватався до неї⁴³. Щоправда, Б.Якимович у примітці до книжки Єнсена вносить поправку: “За дослідженнями українських істориків, Мотря Кочубеївна народилася близько 1688 р., отже, у 1704 р. їй було приблизно 16 років”⁴⁴.

Здається, про шістнадцятирічну красуню вперше написав О.Пушкін у коментарі до поеми “Полтава”. В дореволюційних енциклопедіях також подібна оцінка віку М.Кочубей: “Между тем Мазепа полюбил шестнадцатилетнюю красавицу — дочь Кочубея Матрёну Васильевну...”⁴⁵.

До речі, у поминальній записці за 1684 р. перед іменами Марії, Катерини, Марини та Ганни стоять позначки: “м[ладенец]”.

Головний аргумент О.Лазаревського — цитуємо по книжці “Гетьман Ів.Мазепа. Переписка з Мотрею”: “Не міг Василь Чуйкевич (батько Семена Чуйкевича), один з видатних межи козацькою старшиною людей... женити свого сина на бувшій Мазепиній полюбовниці, слава про котру в сей час, певно, встигла розійтися по всій Україні... після чого виход її заміж за Чуйкевича був просто не можливим по тодішнім звичаям”⁴⁶ — не такий вже й переконливий, як може видатись на перший погляд. Бо, скориставшись логікою історика про неможливість “по тодішнім звичаям” укладання шлюбу між Катрею — Мотрею та Семеном, приходимо до питання, а чи було “можливим по тодішнім звичаям” свататися і женитися на своїх хрещеницях? Відповідь знаходимо в листі нещасливого коханця дівчини, її хрещеного батька: “...мусили б жити з тобою подружнім життям, але прийшло б неблагословення від церкви і прокляття, щоб ми не були з тобою в шлюбі”⁴⁷. Як видно з уривку листа, “побожний зиждатель храмів” усвідомлював гріховність пристрастного потягу, проте аргументував розчарованій панні свій відступ від жаданої мети не внутрішніми спонуканими морального плану, а зовнішніми догматичними чинниками.

Навіть, відомий тверезим і прагматичним розумом, літній гетьман

ладен був, наперекір людському поголосу та християнській традиції, одружитися на другій доньці Кочубеїв, що вже тоді говорити про палкого козака Семена, для котрого ставлення до Катерини — Мотрони, жіночих принад панянки та її “слави”, мабуть, найкраще охарактеризують слова гоголівського антигероя Андрія: “А что мне отец, товарищи и отчизна! Нет у меня никого! Никого, никого! Кто сказал, что моя отчизна Украина? Отчизна моя — ты! И понесу я отчизну сию в сердце моём, понесу её, пока станет моего веку, и посмотрю, пусть кто-нибудь из козаков вырвет её оттуда! И всё, что ни есть, предам, отдам, погублю за такую отчизну!”.

Позиція батька закоханого Семена, думається, не могла бути одно-значно негативною. Тому, що наречена сина доводилася рідною дочкою другій особі в Козацькій державі⁴⁸. А з огляду на політичну опозицію старшини південних полків, яку очолював батько⁴⁹ “невісточки”, перед “одним з видатних межи козацької старшини людей” бовваніла перспектива породичатися з майбутнім ясновельможним гетьманом. І коли І.С.Мазепа разом із Катрею — Мотрею, перебуваючи в полоні жагучих пристрас-тей, могли переступити через свій, без сумніву, глибокореілігійний мента-літет і знехтували, принаймні, моральним осудом тогочасного суспільства, то Чуйкевичам в ситуації “сватання — одруження” з Кочубеївною, зви-чайно, було удвічі легше. Адже їм не потрібно було порушувати право-славний канон.

Безперечно, дехто звинуватить автора у відхиленні від основної теми, заявленої в заголовку розвідки. Проте неупереджені критики, сподіває-мось, погодяться, що не прослідкувавши бодай схематично за подальшим життєвим шляхом коханої одного з найвизначніших гетьманів України, важко зупинитися на конкретному місці її вічного спочинку.

Раніше говорилося про версію поховання Кочубеївни в м. Великі Будища і в м. Батурин. Розглянемо тепер (під кутом незвичного для бага-тьох припущення, що Катерина і Мотрона одна і та ж історична особа) ймовірність її поховання в с. Пушкарівка.

Як уже йшлося у наведеному в розвідці уривку з праці В.Л.Модза-левського, Катря — Мотря “жива в 1726 г.”. В той час вона, без сумніву, ще не була черницею. Бо Вадим Львович, укладаючи “Малоросійський родословник”, неодмінно написав би про це. Отже, дружина С.Чуйкевича після 1726 р. могла піти в Пушкарівський монастир, відкритий 1721 р. І коли Жученки — Кочубеї були у тісних стосунках із монастирем (монас-тирями?) в м. Великі Будища, то рід Чуйкевичів, напевно, мав певні взає-мини зі святою обителлю в с. Пушкарівка, мешканцем якого в 1722 р. названо Леонтія Чуйкевича⁵⁰. Відомо з джерел також, що в 1752 р. та в 1759 р. тут у другій полковій сотні проживав бунчуковий товариш Гри-

горі Чуйкевич⁵¹. Наступну в часі згадку знаходимо в “Полтавській єпархії” А.Грановського: “По ведомости 1782 г. здесь (с. Пушкарівка — В.К.) уже показаны владения Пушкарёвского девичьяго монастыря, секунд майора Чуйкевича...”⁵².

В середині XIX ст. історик М.Арандаренко писав: “В Пушкарёвке в прежние времена был женский монастырь... Остатками этой обители до настоящего времени уцелела каменная церковь во имя Вознесения Господа, да кладбище с разрушенными памятниками и могилами, скрывающими прах инокинь, проводивших остатки дней своих среди уединения Пушкарёвской обители; в этих руинах кладбища сокрыт прах Матроны Кочубеевой...”⁵³. В “Історії України— Русі” М.Аркаса є навіть малюнок поховання, а під ним підпис: “Могила Мотрі Кочубеївни (коло Полтави)”⁵⁴. Як зазначається на іншій сторінці, малюнок зберігається в музеї Тарновського⁵⁵. Помітно певну суперечність між словами М.Арандаренка “кладбище с разрушенными памятниками и могилами” та ілюстрацією в книжці М.Аркаса. Тому, що на ній ні пам’ятників, ні могил немає. Зліва зображено крутосхил і дві хати над ним, за хатами височить “журавель”. Справа бачимо вибалок із однією могилою і великим дерев’яним хрестом над нею.

Ні текст, ні малюнок не дають можливості точно ідентифікувати місце поховання Катрі — Мотрі. М.Арандаренко, пишучи про кладовище, не вказав, на якій відстані та де саме воно лежало відносно Вознесенського храму — єдиного, уцілілого до наших днів, надійного орієнтиру. На ілюстрації з “Історії України— Русі” також немає надійних прикмет, а місцевостей із подібними атрибутами: хатами, хрестами, “журавлями” в минулі часи по балках і ярах “коло Полтави” налічувалося десятки, якщо не сотні.

Як свідчать місцеві жителі, колись поблизу церкви Вознесенія Господа було три кладовища. Перше починалося біля південно-східної стіни храму. Воно називалося “Благочинне”. Друге було там, де тепер стоїть залізничний вагон на фундаменті, в якому міститься діюча Вознесенська церква, і називалося воно “Цвинтарем”. Точніше, так називалася ділянка землі з кількома могилами і дзвіницею⁵⁶. Розкопані могили третього виду обабіч викривленої дороги, що з просіки Рябушанського (Пушкарівського) лісу веде до садиби Храму євангельських християн-баптистів. У 1933 р., коли в Україні знищували голодом мільйони селян, приречені на смерть люди видобували з поховань дорогоцінності, щоб обміняти їх на продукти харчування.

Підсумовуючи викладений в розвідці матеріал, констатуємо, що подальший пошук могили Кочубеївни неможливий без:

- 1) автентичних документів, що засвідчили б час смерті черниці, кот-

ра перед вступом в монастирське сестринство була дружиною С.Чуйкевича;

2) тогочасних планів церковних, державних і приватних землеволодінь, за якими можна було б визначити час виникнення перелічених в розвідці цвинтарів, а також уточнити їхні розміри.

Сподіваємось, що наша скромна праця стане в пригоді дослідникам минулого і їм поталаниць ідентифікувати поховання коханої гетьмана І.Мазепи. Як писав антрополог С.О.Горбенко, “було б доцільно виготовити за черепом документальний портрет”⁵⁷ Катерини — Мотрони.

¹Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа. — К., 1991. — С. 76.

²Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. — К.: Час, 1993. — С. 372, 570-572; Соловьев С.М. История России с древнейших времен. — М.: Соцэкгиз, 1962. — Кн. VIII. — Т. 15. — С. 219-221; Енциклопедія Українознавства. — К.: Глобус, 1993. — Т. 3. — С. 1156.

³Полонська-Василенко Н. Історія України. — К.: Либідь, 1995. — Т. 2. — С. 66.

⁴Лазаревский А.М. Очерки малороссийских фамилий // Русский архив. — 1876. - № 12. — С. 439.

⁵Там само. — С. 444.

⁶Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — К., 1910. — Т. II. — С. 531.

⁷Там само. — С. 532.

⁸Милорадович Г.А. Родословная дворян и князей Кочубеев // Киевская старина. — 1888. — Август. — Документы, известия и заметки. — С. 40.

⁹Кочубей А.В. Семейная хроника. — СПб., 1890. — С. 5.

¹⁰Бантыш-Каменский Д.Н. Словарь достопамятных людей Русской земли. — М., 1836. — С. 94-97; Его же. Источники малороссийской истории. — М., 1858. — Ч. 2. — С. 61-68.

¹¹Лазаревский Ал. Заметки о Мазепе: (По поводу книги Ф.М.Уманца “Гетман Мазепа” // Киевская старина. — 1889. — Апрель. — I-й отдел. — С. 166-167.

¹²Модзалевский В.Л. Вказ. праця. — С. 531.

¹³Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии: В 3-х ч.ч. — Полтава, 1852. — Ч. III. — С. 85-86; Богданович А.В. Сборник сведений о Полтавской губернии. — Полтава, 1877. — С. 81; Грановский А. Полтавская епархия в ее прошлом (до открытия епархии в 1803 г.) и настоящем: (Историко-статистический опыт). — Полтава, 1901. — Вып. I. — С. 223.

¹⁴Пам’ятки України. — 1991. — № 6. — С. 40, 45.

¹⁵Лазаревский Ал. Библиография // Киевская старина. — 1894. — Январь. — С. 148.

¹⁶Лазаревский Ал. Вказ. праця. — С. 149.

¹⁷Грановский А. Вказ. праця. — С. 178.

¹⁸Мазепа Ів. Гетьман. Переписка з Мотрею Кочубеївною в Батурині. (З портретом Мотрі Кочубеївої). З передмовою, примітками і поясненнями Вас. Різниченка. — К., 1916. — С. 8.

¹⁹Лернер Н. Диканька: (Имение князя Викт. Серг. Кочубея) // Столица и усадьба. — 1916. — № 66. — 15 сент. — С. 7.

²⁰ДАПО. — Ф. 8661, оп. 1, спр. 423. — Арк. 17.

²¹Костенко И. Прошлое и настоящее Старомлинской слободки, или Велико-Будицкий общежительный Свято-Троицкий женский монастырь // ПЕВ: Ч. Н., 1889. — № 5. — С. 143-149.

²²Грановский А. Вказ. праця. — С. 252, 287.

²³Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века. — Чернигов, 1914. — Вып.

- III. — С. 104; Труды ПУАК. — Полтава, 1905. — Вып. II. — Приложения. — С. 31.
- ²⁴Костенко И. Вказ. праця. — С. 144; Грановский А. Вказ. праця. — С. 287.
- ²⁵Кішик В. Печери Диканського лісу // Козацькі старожитності Полтавщини. — Полтава, 1994. — Вип. 2. — С. 125-130.
- ²⁶Костенко И. Вказ. праця. — С. 144; Грановский А. Вказ. праця. — С. 287.
- ²⁷Кішик В. В. Диканька // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава, 1997. — Ч. 1—2. — С. 85-86.
- ²⁸Кішик В. Диканські володіння Кочубеїв наприкінці XVII — на початку XVIII ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 1997. — Вип. 6. — С. 9.
- ²⁹Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона. — СПб., 1895. — Т. XVI. — Кн. 31. — С. 465; ДАПО. — Ф. 1071, оп. 1, спр. 3. — Арк. 279.
- ³⁰Павловский И.Ф. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. — Полтава, 1914. — С. 195.
- ³¹Костенко И. Вказ. праця. — С. 145-146.
- ³²Грановский А. Вказ. праця. — С. 288.
- ³³Там само. — С. 223.
- ³⁴Гаецький Юрій. Saint Catherine's Monastery, Mount Sinai an Orthodox Pomjanyk of the Seventeenth — Eighteenth Centuries: Edited by Moshe Altbauer, With the Collaboration of Ihor Lъvienko and Bohdan Struminsky. Distributend by Harvard University Pres for the Harvard Ukrainian Research Institute. — С. 110.
- ³⁵ДАПО. — Ф. 8831, оп. 19, спр. 25.
- ³⁶Лазаревский А.М. Очерки малороссийских фамилий // Русский архив. — 1876. — № 12. — С. 442.
- ³⁷Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687—1709. — К. — Полтава, 1995. — С. 177.
- ³⁸Модзалевский В.Л. Вказ. праця. — С. 531, 532.
- ³⁹Борщак І., Мартель Р. Вказ. праця. — С. 76-78.
- ⁴⁰ДАПО. — Ф. 1071, оп. 1, спр. 5. — Арк. 194.
- ⁴¹Павловский И.Ф. Вказ. праця. — С. 98.
- ⁴²Модзалевский В.Л. Вказ. праця. — С. 544.
- ⁴³Єнсен А. Мазепа. — К.: Український письменник, 1992. — С. 101.
- ⁴⁴Там само. — С. 201.
- ⁴⁵Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона. — СПб., 1895. — Т. XVI. — Кн. 31. — С. 465.
- ⁴⁶Мазепа Ів. Вказ. праця. — С. 6-7.
- ⁴⁷Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. — С. 570.
- ⁴⁸Оглобин О. Гетьман Мазепа і Москва // Іван Мазепа і Москва. — К.: Рада, 1994. — С. 39.
- ⁴⁹Там само. — С. 41.
- ⁵⁰Труды ПУАК. — Полтава, 1905. — Вып. II. — Приложение. — С. 30.
- ⁵¹Труды ПУАК. — Полтава, 1905. — Вып. I. — Приложения. — С. 107, 131.
- ⁵²Грановский А. Вказ. праця. — С. 178.
- ⁵³Арандаренко Н. Вказ. праця. — С. 85-86.
- ⁵⁴Аркас М.М. Історія України—Русі. — Репринт. — К.: Вища школа, 1993. — С. 283.
- ⁵⁵Там само. — С. XIV.
- ⁵⁶Записано зі слів К.Ф.Коваленко, 1922 р. народження, жительки колишнього с. Пушкарівка.
- ⁵⁷Горбенко С. Могила Мотрони Кочубей // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 1997. — Вип. 6. — С. 11-14.

ПОЛТАВСЬКИЙ ПОЛК В 1709 РОЦІ

Мабуть, якби сьогодні зібрати разом всю бібліографію про Полтавську битву, то вона зайняла б не один том. Довгий час вивчення цього питання вітчизняної історії проводилося лише в одному напрямку — прославлення перемоги Петра I та російської зброї над “исконным” ворогом — шведом. Все не вписувалося в ці рамки, мов би не існувало і заборонялося. Таким чином зусиллями спочатку офіційних імперських істориків, а потім і радянських, була створена легенда про “преславну баталію”, в якій не знайшлося місця Україні і українській історії. В результаті історія Полтавської битви переповнена білими плямами. Однією з таких плям стало питання про участь в подіях 1709 року Полтавського козацького полку. Жодне з відомих на сьогодні джерел не пов’язує його з вищезгаданими подіями. Всюди згадується і прославляється лише облога Полтави з її російським гарнізоном та та безлика маса, що отримала ймення — жителі міста. Висвітлюючи різноманітні події Північної війни та 1709 р. в тому числі, історики називають активними учасниками їх Стародубський, Ніжинський, Миргородський, Лубенський, сердюцькі полки. Що ж стосується Полтавського, то він мов би і не існує. Події відбуваються на його території, але ніде не згадується ні ім’я полтавського полковника Івана Левенця, ні іншої старшини та рядових козаків.

Справедливості ради все ж потрібно відмітити, що російські історики С.Соловйов та М.Костомаров кілька раз все ж мимохідь згадують полковника І.Левенця, в зв’язку з взяттям царським урядом в заручники його сім’ї та повстанням у полку яке відбулося якраз перед подіями 1709 року¹. В зв’язку з цими подіями згадує про нього і радянський дослідник В.Є.Шутой².

Що ж являв собою Полтавський козацький полк в 1709 році? По перше необхідно відмітити, що Полтавський полк займав на Лівобережжі України одне з найбільш важливих місць. Цьому сприяло його розташування на межі з Диким Степом. Увесь час свого існування полк був базою в боротьбі з татарською експансією на Україну.

Необхідно також відмітити і те, що полковницький уряд в кінці XVII та на початку XVIII століть постійно очолювали полковники близькі до гетьмана Івана Мазепи. Згадаємо роль, яку відіграли в 1709 р. син полтавського полковника Павла Герцика Григорій та його брати. А Іван Левенець, полковник в 1709 р., “мой зычлывый приятель”, як звертався до нього в своїх листах І.Мазепа. Зрозуміло, що це стандартна форма звер-

тання гетьмана до підпорядкованого йому полковника, з якої починався лист, але ознайомившись зі змістом, розуміємо, що в даному випадку це звертання було не просто умовною формою звертання, за ним ховається значно більше³.

На жаль, документи полкового архіву, за період який нас цікавить, у фонді полку відсутні. Є відомості про існування Компуту (списку особового складу) полку за 1718 рік, який наприкінці 1960—х років зберігався у фондах Центральної наукової бібліотеки ім. В.І.Вернадського НАН України (м. Київ)⁴, але на сьогоднішній день автору не вдалося віднайти цей документ. Тому для характеристики кількісного складу Полтавського полку буде використано більш пізній по часу список особового складу — “Список іменний” 1733 року, який зберігся серед документів полку в фондах Центрального Державного історичного архіву України⁵.

У відповідності з цим джерелом Полтавський полк складався з Полтавських Першої та Другої, Великобудиської, Решетилівської, Старосанжарської, Новосанжарської, Білицької, Кобеляцької, Сокільської, Кишенської, Переволочанської, Керебердянської, Нехворощанської, Маяцької, Царичанської, Китайгородської та Орлянської сотень. Всього до складу полку входило сімнадцять сотень. Кілька з них, а саме Перша та Друга Полтавські, Старосанжарська, Новосанжарська, Білицька, Кобеляцька, Сокільська, Переволочанська та Великобудиська займали основне місце в подіях пов’язаних з Полтавською битвою. Саме вони забезпечили коридор, яким запорожці спочатку пройшли на з’єднання з гетьманом І.Мазепою та армією Карла XII, що знаходилися у Великих Будищах, а пізніше забезпечили безпечний відступ союзників з під Полтави.

Щоб мати більш повне уявлення про місце яке займав Полтавський полк на Лівобережжі, повернемося до його кількісної характеристики, взявши за основу вже згаданий список 1733 р.

Отже, в 1733 році сотні мали слідуочий склад:

Перша Полтавська.....	691
Друга Полтавська.....	796
Великобудиська.....	231
Решетилівська.....	405
Старосанжарська.....	209
Новосанжарська.....	239
Білицька.....	365
Кобеляцька.....	552
Сокільська.....	204
Кишинська.....	272
Переволочанська.....	90

Керебердянська.....	198
Нехворощанська.....	177
Маяцька.....	61
Китайгородська.....	80
Царичанська.....	80
Орлянська.....	79

До того ж, в самому полковому місті Полтаві нараховується 244 козаки. Таким чином, загальна кількість особистого складу складає п'ять тисяч двадцять один чоловік⁶. Досить значна цифра як для того часу. З неї і потрібно виходити при визначенні кількісного складу полку в 1709 році. Який навряд чи був менше названої цифри. Необхідно врахувати також і той момент, що в Переволочні в 1709 р. стояв ще й полк запорізьких козаків під командою полковника Нестулея⁷. Переволочанський перевіз здавна належав запоріжцям і контролювався ними.

Певну цікавість складають і відомості про полкову артилерію. Так, в січні 1709 р. до Полтави було відряджено штик-юнкера російської армії Н.Г.Невельського з двома канонірами. Метою поїздки було уточнення відомостей про кількість полкової артилерії. В результаті цієї поїздки Н.Г.Невельський 18 січня доносив в Москву про наявність у полковому місті десяти гармат. Тому, виходячи з недостатності такої їх кількості, для ефективної оборони міста від шведів, російським командуванням було вирішено підсилити полкову артилерію вісімнадцятьма гарматами⁸. Виходячи з наведеного можна говорити про двадцять вісім гармат. Проте зберігся ще один документ який уточнює цю цифру. До матеріалів Генерального слідства про маєтності Полтавського полку включено копію грамоти Петра I від 12 серпня 1718 р — відповідь на скаргу полтавського магістрату про збитки завдані місту під час облоги. Серед іншого згадується і двадцять одна гармата, передані за наказом царя російському гарнізону фортеці і не повернуті магістрату⁹. Таким чином загальна кількість артилерії у місті складає сорок дев'ять гармат. Слід зауважити також, що існувала також і сотенна артилерія. Для визначення її кількості, через відсутність відомостей по сотнях Полтавського полку, взято цифру виходячи з відомостей про сотенне містечко Веприк. Так, після його взяття, шведам серед інших трофеїв дісталася чотири гармати¹⁰. Помноживши цю цифру на 17 (кількість сотень) отримуємо 68 гармат. Таким чином, загальна кількість полкової артилерії повинна скласти 117 гармат. Навіть виходячи з того, що сотенна артилерія не приймала безпосередньої участі в бойових діях під Полтавою, бачимо, що в цілому полк являв собою досить значну військову силу.

Що ж стосується фортифікаційних споруд, крім Полтави, значні укр-

іплення у вигляді рову, валу, та палісаду мали також і всі сотенні містечка. Частина цих укріплень мали регулярне планування і були споруджені у вигляді чотирикутника з бастіонами та іншими супутніми укріпленнями, як, на зразок укріплень Переволочни. Інші ж, як наприклад Старі та Нові Санжари, Білики споруджувалися виходячи з місцевих умов. До наших днів збереглися вали висотою 2 — 2,5 метра в центрі села Білики Кобеляцького району — залишки Білицької фортеці. До 1970—х років навколо валів зберігалися також залишки ровів та вовчих ям. Пізніше вони були засипані. Аналогічні, чи подібні їм укріплення мали і інші сотенні містечка.

Укріплення самої ж Полтавської фортеці на початок XVIII століття, за висновками кандидата архітектури В.Трегубова, склалися з земляного валу, укріпленого дерев'яною рубленою стіною та рову. Дерев'яний палісад на валу, був останньою перешкодою для ворога. Загальна площа фортеці, оточена оборонними спорудами, становила біля 40 гектарів. За підрахунками В.Трегубова в межах цих укріплень мешкало близько 2,5 тисяч жителів¹¹.

Важливу роль в подіях 1709 року відіграла і полтавська полкова старшина. Уявлення про те, хто ж саме з полкових старшин підтримав гетьмана І.Мазепу, дає згадане вже вище Генеральне слідство про маєтності полтавського полку 1730 року. Як у тексті самого слідства, так і в доданих до нього копіях грамот та універсалів, виданих новій полковій старшині на маєтності, досить часто згадуються імена їх колишніх власників обов'язково з тавром “изменник”. Назвемо хоча б родину колишнього полтавського полковника Павла Герцика, полкового обозного Дороша Дмитровича з сином Леонтієм, полкового суддю Івана Красноперича. Підтвердження тому, що Полтавський полк пішов за І.Мазепою знаходимо і в універсалі гетьмана Івана Скоропадського від 13 липня 1709 р.: “Відомо нам гетьману, що під час зради Мазепиної многі полку полтавського військові і посполиті люди, зваблені будучи хитрістю Мазепи... стали противитися військовим порядкам...”¹². Універсал підтверджує і той факт, що гетьмана І.Мазепу підтримали і рядові козаки полку. Інакше як пояснити той факт, що за наказом Петра I, загоном Яковлева, було повністю вирізано населення містечок Маячки, Нехворощі, Кишеньки, Келеберди, Переволочни, про що на підставі документів свідчить відомий історик козацтва Д.Яворницький¹³. Вимушений підтвердити цей факт і російський історик С.Соловйов¹⁴. Не обминув його і М.Костомаров¹⁵. Підтвердженням вірності І.Мазепі простих полчан служить і той факт, що запорожці, піднімаючись від Дніпра до Ворскли і вгору по останній, в березні 1709 р., ніде не зустрічали збройного опору. Є відомості лише

про бої загону кошового Костя Гордієнка з російськими гарнізонами під Царичанкою та Кобеляками¹⁶. Виходячи з того, що рядові козаки підтримали гетьмана І.Мазепу, можна стверджувати, що це зробила і сотенна старшина, якщо не вся то значна її частина. Д.Яворницький наводить свідчення про страту одного з сотників, що підтримав І.Мазепу — перемолчанського сотника Сало, якого стратили після довгих тортур.

Що стосується самого полтавського полковника Івана Левенця, то з часу вступу до міста загону російських військ під команду полковника О.Келіна, він знаходився під домашнім арештом, а родина, як заручники, була вивезена до Харкова. Свідчення про те, що полковнику в певній мірі були відомі плани гетьмана Івана Мазепи, є в протоколі допиту Григорія Герцика, одного з найближчих сподвижників гетьмана Пилипа Орлика, схопленого за наказом Петра I та привезеного до Росії¹⁷. Свідчить про вірність полковника гетьману І.Мазепі і спроба затримати в с.Жуках дві страчених Івана Іскри та Василя Кочубея з дітьми під час їх поїздки до царя Петра¹⁸.

Природньо, що частина полкової старшини все ж залишилася вірною Петру I. Не підтримали І.Мазепу родини Буцьких, Черняків, Кочубеїв. Іван Черняк невдовзі, в подяку за вірність в 1709 р., був призначений царем полтавським полковником. Пізніше посаду полтавського полковника займав і Василь Васильович Кочубей — син страченого за наказом І.Мазепи Василя Леонтійовича.

Аналізуючи вищесказане, можна зробити ряд висновків. По-перше, в 1709 р. Полтавський полк складав значну силу у військовому відношенні. По-друге, практично вся полкова, сотенна старшина та рядові козаки підтримали гетьмана І.Мазепу та шведського короля Карла XII. По-третє, полтавські події 1709 р. стали катастрофою не лише для України, але також і для Полтавського полку, який був, практично, знищений. Таким чином, виходячи з усього вищевикладеного, можна з певністю сказати, що створена раніше легенда про вірність українських козаків Московії, царю Петру, поступово руйнується.

¹⁶Соловьев С.М. История России с древнейших времен. — Кн. VIII. — Т. 15-16. — М.: Соцэкгиз, 1962; Костомаров Н. Мазепа и Мазепинцы // Исторические монографии и исследования. — Т. XVI. — СПб.: Типогр. М.Стасюлевича, 1885. — С. 616.

¹⁷Шутой В.Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. 1700—1709. — М.: Соцэкгиз, 1958. — С. 307—308.

¹⁸Листи гетьмана І.Мазепи до полтавського полковника І.Левенця. 1709 р. Фотокопії. Особистий архів автора.

¹⁹Дядичико В.А. Украинское казачье войско конце XVII — начале XVIII в. // Полтава: Сборник статей к 250-летию Полтавского сражения. — М.: Изд. АН СССР, 1959. — С. 248.

⁵ЦДДА України. — Ф. 94, оп. 2, спр. 56.

⁶Там само.

⁷Соловьев С.М. История России... — С. 266.

⁸Колосов Е.Е. Артиллерия в Полтавском сражении // Полтава: Сборник статей к 250-летию Полтавского сражения. — М.: Изд. АН СССР, 1959. — С. 91.

⁹ЦДДА України. — Ф. 94, оп. 3, спр. 1. — Арк. 110 зв.

¹⁰Шутой В.Е. Борьба народных масс... — С. 341.

¹¹Трегубов В. Полтавська фортеця: (Фортифікаційне облаштування) // Квартал. — 1999. — Ч. 5. — Арк. 26.

¹²Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. Левенцы // Киевская старина. — 1886. — № 2. — С. 447—448.

¹³Яворницкий Д.И. История запорожских козаков. — Т. 3. — К.: Наук. думка, 1989. — С. 331.

¹⁴Соловьев С.Н. История России... — С. 267.

¹⁵Костомаров Н. Исторические монографии... — С. 520.

¹⁶Там само. — С. 510.

¹⁷Допрос Григория Герцыка об участии его в измене Мазепы // Киевская старина. — 1883. — № 3. — С. 599.

¹⁸Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. Левенцы... — С. 449.

Артем'єв А.

ПРО ОДНЕ З МІСЦЬ ПОХОВАНЬ ЗАХИСНИКІВ ПОЛТАВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ 1709 Р.

Серед пам'яток козацької доби на теренах Полтави особливе місце займає Спаська церква – архітектурний витвір дерев'яного зодчества, свідок подій кінця XVII – початку XVIII ст. (мал. 1)¹.

За традицією, краєзнавці розташовують тут чи не найдавніший міський цвинтар XVII–XVIII ст. Деякі дослідники історії козацької доби пов'язують Спаський цвинтар з місцем поховання захисників полтавської фортеці 1709 р.²

Як відомо, під час штурмів солдати гарнізону та міщани зазнали відчутних втрат. Так, 5 квітня 1709 р. після спроби шведів оволодіти містом гарнізон Полтави втратив 62 чоловіка вбитими, 91 було поранено. До травня ця кількість значно зростає. Після шведських штурмів та 12 вилазок полтавців, втрати склали 454 чоловіка вбитими та 529 пораненими³. Крім того, під час облоги були втрати і серед міщан, які не брали участі у обороні. Здебільшого, саме вони не завжди знаходили відображення у документах. Загальні втрати гарнізону і полтавців склали 1186 чоловік вбитими, 1728 пораненими⁴.

Звісно, досить значну кількість вбитих необхідно було ховати у межах фортеці, інколи — у фортечних ровах. Безперечно, за місце поховання обиралися і цвинтарі Спаської, Воскресенської, Успенської церков, окремі ділянки Полтавського форштадту.

Вважається, що найчастіше такі поховання, здебільшого колективні, здійснювали поблизу Спаської церкви. У більш пізній час – сер. XVIII – поч. XX ст. – цвинтар Спаської церкви епізодично поповнювався окремими похованнями⁵. Залишки цього кладовища частково збереглися до нинішнього часу⁶. Останнє поховання здійснено тут у 1942 році.

Підтвердженням чи спростуванням тези про наявність поховання захисників полтавської фортеці 1709 року поблизу Спаської церкви могли стати лише знахідки решток масових поховань, які до останнього часу не були виявлені. Але влітку 1999 року, під час спорудження траншеї газопроводу по Першотравневому проспекту, будівельниками були виявлені рештки поховань на розі вулиць Паризької Комуни і Спаської, які супроводжувалися характерними знахідками початку XVIII ст.: залізними кованими цвяхами, фрагментами кружального посуду.

Варто зазначити, що за свідченням будівельників, кістки похованих знаходились у скупченому стані, практично в одній неглибокій ямі. Стан кісток, їх місце знаходження в одній могилі, характерні знахідки керамічного посуду у заповненні ями, дають підстави датувати поховання часом оборони Полтави.

У зв'язку з досить тісним розташуванням кісток і недосконалим збором антропологічного матеріалу, ідентифікувати залишки похованих та ретельно обстежити їх неможливо. Це можна зробити тільки по непрямим ознакам: вік, статеву приналежність, колір, збереженість, зовнішній вигляд, конституція, форма, параметри, пропорції. Так, у похованні виявлений череп чоловіка до 30 років, що чітко виражено по ступеню облітерації черепних швів і відомих статевих ознак. Наступний череп за цими ж ознаками також чоловічий (35–40 років). Такий же вік визначається у двох виявлених плечових кісток. Серед знахідок маємо ще один череп, що також належить чоловікові, 50–60 років, з відчутною деформацією, поза сумнівом набутою під час військових дій. Цим же віком датуються 2 хребці, 5 знайдених ребер, лопатка, 2 гарно збережені плечові, локтева кістки, 2 великі гомілкові, фрагмент таза. Ці кістки також співпадають по усім вищезгаданим ознакам. Так, ми можемо говорити і про зріст цієї людини, що становить 173–178 см. Крім цього, декілька кісток відповідають 50–60-річному віку. Це – дві стегнових та ще одна частина таза, але усі перелічені раніше ознаки, по яким ми проводимо ідентифікацію, відрізняються від кістяка попередньо описаної людини. Навіть зріст цього небіжчика дуже великий і складає 190–195 см. Наявність таких характерних ознак дозволяє встановити особу, при дослідженні документів, які стосуються особового складу гарнізону Полтавської фортеці.

Із кісток, отриманих з цього поховання, маємо також дві великі гом-

ілкові кістки, вік яких 60–65 років. Цьому ж віку відповідають і фрагменти плечових кісток. Можна припустити, що зріст складав 170–172 см. Інші фрагменти великих гомілкових кісток, які знайдені, датуються 70–80 роками. Серед знахідок відрізняються фрагменти великих гомілкових кісток, які належали дитині 6–8-річного віку⁷.

Після проведення антропологічної ідентифікації кістяків, робимо висновок, що, скоріш за все, виявлені поховання належать учасникам оборони Полтави навесні 1709 року.

Цікаво, що поховання кінця XVII – початку XVIII ст. траплялися і на Івановій горі, у районі колишнього Соборного майдану, ближче до Успенського собору. При прокладанні тієї ж траншеї газопроводу до ресторану “Іванова гора”, у північно-східній частині Червоної площі, на глибині близько 1 м траплялися ще й поодинокі поховання, які відносяться до більш раннього часу, а саме – до носіїв т. зв. роменської культури. Також вони були виявлені випадково робітниками.

Слід зазначити, що після ретельного дослідження та наукового опрацювання цього досить цікавого матеріалу, рештки захисників нашого славнозвісного міста будуть перепоховані за участю священників Спаської церкви, яка діє й нині.

¹Полтава: історичний нарис. – Полтава: Полт. літератур., 1999 – С. 62; Гладыш К. В. Архитектура и памятники Полтавщины. – Харьков: Прапор, 1982. – 102 с.

²Жук В.Н. Наш рідний край: Сторінки про підземелля Полтави та інших стародавніх міст – фортець України. – Полтава, 1991. – 36 с.

³Полтава... – С. 65.

⁴Там само. – С. 66.

⁵Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 рр. // Описи Лівобережної України кінця XVIII – поч. XIX ст. – К.: Наук. думка, 1997. – С. 63–66.

⁶Густовіт П.М. У серцях, у бронзі, у граніті. – Харків: Прапор, 1973. – 120 с.

⁷Пашкова В.И. Очерки судебно-медицинской остеологии, определение пола, возраста и роста по костям скелета человека. – М.: Гос. изд-во мед. лит., 1963; Кондукторова Т.С. Антропология древнего населения Украины. – М.: Изд-во МГУ, 1973; Алексеев В.П., Дебец Г.Ж. Краниометрия. – М., 1964; Боровский Е.В. Терапевтическая стоматология. – М.: Медицина, 1989; Мельниченко Э.М. Профилактика стоматологических заболеваний. – Минск: Высшая школа, 1990; Федоров Ю.А. Профилактика заболеваний зубов и полости рта. – Л.: Медицина, Лен. отд., 1979.

Бутич І.

ГЕНЕРАЛЬНЕ СЛІДСТВО ПРО МАЄТНОСТІ ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКУ 1729—1731 РР.

Проводячи колонізаторську політику в Україні, російський уряд (з

тактичних міркувань) часом йшов на деякі поступки козацькій старшині, що не полишала автономістичних тенденцій, щоб у такий спосіб перетягнути її на свій бік. Однією з таких поступок напередодні російсько-турецької війни, що назрівала, і був дозвіл 1726 р. обрати гетьмана.

У 1727 р. Найвища Таємна Рада ухвалила передати всі українські справи з Сенату до Колегії закордонних справ. 20 червня було вирішено вислати до Глухова таємного радника Наумова для проведення виборів гетьмана. Малоросійська колегія була скасована. 1 жовтня того ж 1727 р. гетьманом Лівобережної України став 73-річний миргородський полковник Данило Апостол.

Під час його обрання, як до того й Івана Скоропадського, не було складено договірних статей. Данило Апостол свою діяльність розпочав з домагання, щоб московський уряд відновив давню угоду з Україною. 9 жовтня 1727 р. до царської столиці виїхало посольство в складі Михайла Забіли, Лукаша, Мартина Стишевського й Григорія Стороженка. Воно везло повідомлення про обрання гетьмана і прохання про його конфірмацію. Проте посланці не досягли мети — царський уряд не погодився укладати угоду, а жаловану грамоту гетьманові видав лише 22 листопада.

Данило Апостол знову ініціював переговори, коли в лютому 1728 р. прибув до Москви у супроводі козацької старшини з нагоди коронації Петра II. Він вів переговори з Президентом Колегії закордонних справ Григорієм Головіним, зустрівся з Феофаном Прокоповичем. Був прийнятий царем. Відомостей про перебіг цих переговорів не маємо, але в короткому протоколі зафіксовано, що 12 березня Апостол передав Головіну статейні пункти, які стали предметом для подальших розмов між українською і російською сторонами. З'явилася і царська резолюція на статті Данила Апостола, яку йому вручив 22 серпня радник Колегії закордонних справ В.Курбатов. Це і були т. з. "Решительные пункты" з 20 параграфів (на 21 пункт відповідь взагалі не надійшла) — "Решения, учиненные по его императорского величества указу в Верховном Тайном Совете на подлинное прошение Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетмана Апостола 22 августа 1728 г."

Примітно, що ці "Пункти" були не чим іншим, як переказом прохань Данила Апостола, але викладені так, ніби перед цим ніяких переговорів не було. У такий спосіб московський уряд намагався зтерти будь-які сліди попередніх традицій укладання договірних пунктів.

Отже, заміна традиційної договірної форми взаємин указною, започаткованою Петром I, знайшла в "Решительных пунктах" довершення. Це вже був акт одностороннього царського пожалування, яким запроваджувалися нові обмеження гетьманської влади.

Становище гетьмана Апостола стало гіршим, ніж Скоропадського. У військових справах гетьман підпорядковувався генерал-фельдцехмайстрові князеві М.Голіцину (раніше тільки цареві). Обрання гетьмана могло бути проведено лише за згодою царя. Генеральний суд перетворено на колегіальну установу, в якій засідали три українці і три росіяни, а головним суддею став не гетьман, а цар. Фінансові прерогативи гетьмана було послаблено призначенням окремого фінансового управління — “Канцелярії зборів” з двома підскарбниками — росіянином і українцем. Полковників і генеральну старшину мав призначати царський уряд. Це призвело до того, що в 1727 р. половина полковників були неукраїнці: Богданов — чернігівським, Пашков — стародубським (замість Кокоскіна), І.Хрущов — ніжинським (замість Толстого), Г.Милорадович — гадяцьким (замість свого брата М.Милорадовича), В.Танський — переяславським. Тільки до Полтави було призначено полковником українця — В.Кочубея. Призначені поза гетьманом полковники поводитися незалежно, не слухали гетьманських наказів.

Всі обмеження змусили Апостола зосередити свою увагу на внутрішніх соціально-економічних питаннях. Як відомо, за давнім козацьким звичаєм, за кожним рангом-урядом була закріплена певна маєтність. Нею урядовець користувався доти, доки займав відповідну посаду. Якщо ж він її залишав, то мусив уступити і маєтність, яка називалася ранговою. Вона переходила до наступника на цій посаді. Таким чином, рангові маєтності були платою, винагородою за виконання певних обов'язків і не могли залишатися у володінні, якщо козацький старшина не займав посади. Рангові маєтності не могли бути передані у спадок. Тому спочатку всі надання носили тимчасовий характер (“до ласки войскової”). Рангова маєтність могла бути передана іншому в будь-який час.

Та минав час, тимчасовий характер володіння пом'якшувався. Маєтності після смерті господаря стали передаватися у користування дружині і дітям (чоловічої статі) з перспективою, що й вони будуть служити у війську.

Унаслідок цього фонд рангових земель вичерпувався, і малозабезпечені люди почали уникати посад, за які вони не мали змоги одержувати винагороду. На цьому ґрунті було немало зловживань.

Відновлення гетьманського уряду поставило перед Апостолом завдання надати генеральним старшинам, полковникам і сотникам маєтності за відповідні ранги. Для цього потрібно було повернути рангові маєтності, що потрапили до приватних рук. Це мало бути здійснене після ревізії рангових і ратушних земель, як і передбачалося 8, 9 і 10 параграфами “Решительных пунктов”.

Як свідчать джерела, у Генеральній військовій канцелярії була розроблена спеціальна інструкція, як проводити слідство. Вона була розіслана полковим канцеляріям разом з екстрактами офіцерської ревізії 1726 р. Інструкцією передбачалося запрошення до полкових канцелярій старожилів і власників маєтностей, які б засвідчили час й обставини заснування населених пунктів, з якого часу і на якій підставі вони належать тому чи іншому власникові.

Слідство розпочалося влітку 1729 р., коли Генеральна військова канцелярія в усі полки надіслала канцеляристів. Вони переїжджали від села до села і збирали відомості про час та обставини заснування населених пунктів. Від власників вимагали подання до полкових канцелярій документів, які б підтверджували законність володіння.

Зібрані у такий спосіб матеріали були розібрані, перевірені і систематизовані в межах шести розділів:

- 1) маєтності визначені на ранг старшини; 2) за царськими грамотами та універсалами гетьманів віддані у приватну власність і на підставі 8 параграфу “Решительных пунктов” мали залишатися у володінні попередніх власників; 3) ратушні маєтності; 4) вільні маєтності, з яких могла проводитися роздача на підставі 10 параграфу “Решительных пунктов”; 5) сумнівні маєтності, тобто такі, що могли викликати суперечки; 6) монастирські маєтності.

Про кожний населений пункт була викладена суть свідчень старожилів, зроблені посилання на документи, наведені дані про кількість посполитих дворів. Такі книги, скріплені підписами полковників і полкової старшини, сотників, 1730 р. були надіслані до Генеральної військової канцелярії з супровідним листом на ім'я генерального обозного Якова Лизогуба. Тут вони розглядалися генеральною старшиною та полковниками, і на підставі всіх документів виготовлялися книги по кожному полку в двох примірниках. Один з них у лютому 1731 р. був надісланий до Колегії іноземних справ у Петербурзі, а другий, як правовий документ, залишений для довідок у Глухові.

Саме цей примірник Генерального слідства і загинув під час великої пожежі 1749 р. Того ж року до Петербурга було відправлено канцеляриста Генеральної військової канцелярії для організації виготовлення копії.

Дізнавшись, що рукопис «Генерального слідства» разом з Сенатським архівом перевезений до Москви, канцелярист їде туди й за спеціальною інструкцією організовує його копіювання. Так з'явилися копії слідства, які використовувалися у практичній діяльності майже до кінця XVIII ст., коли частина цих книг опинилася в колекції Маркевича, а інша потрапила до колекції О.Лазаревського. За цими копіями було здійснено

й більшість публікацій, про що мова нижче.

Нині оригінал «Генерального слідства» про маєтності 1729—1731 рр. всіх десяти полків (Гадяцького, Київського, Лубенського, Миргородського, Ніжинського, Переяславського, Полтавського, Прилуцького, Стародубського) зберігається у Москві у Російському Центральному державному архіві давніх актів², а мікрокопія з оригіналу — в Центральному державному історичному архіві України в Києві³.

До кожної книги «Слідства...» додані документи, які перед тим звірялися з оригіналами, що служить певною гарантією від випадкових помилок, а то й навмисних підробок. Таким чином, «Слідство...» про маєтності є документом, який спочатку був затверджений козацькою старшиною, а потім і російською владою. У порівнянні з іншими документами «Слідство...» має ще й ту перевагу, що в ньому зосереджені відомості про один і той же факт з двох—трьох і більше джерел, добутих в один і той же час, через що вони піддаються зіставленню.

Порівняння книг між собою показує, що між ними є й відміни. Так, «Генеральне слідство про маєтності Чернігівського полку» містить дані про офіцерську ревізію 1726 р., а в книгах «Генерального слідства Ніжинського і Полтавського полків» таких відомостей немає. Це наводить на думку, що книги склалися в кожному полку без регламентацій з боку Генеральної військової канцелярії. Рукопис книги «Генерального слідства про маєтності Полтавського полку» під заголовком «Книга полку Полтавского о всьх маєтностях, мьстечкахъ, селах и деревняхъ свободныхъ войсковихъ, кто и по якимъ крѣпостямъ оними владѣть и на какіе урады тіе маєтносты прежде нынѣшнихъ владѣлцовъ належили и кто ими владѣл и по якимъ дачамъ, з ревьѣзи полковой подлинной на четири статтяхъ, кому з настоящихъ владѣлцовъ по справедливости прилично и надлежати іметь по силъ осмого и девятого пунктовъ владѣть по указу ясневелможного его милости пана Даниила Апостола Войскъ Запорожскихъ обоихъ сторонъ Днѣпра гетмана при подпись рукъ старшини полковой и сотниковъ полку Полтавского справленна року 1730 фев[аля] 10" в Колегії іноземнихъ справ зазнала змін у зовнішньому вигляді. Насамперед він був об'єднаний з рукописами «Слідствъ Миргородського і Гадяцького полків» в одну книгу. Тепер це рукопис в оправі з двома наклейками на спинці, де написано: «Дела Правительствующего Сената по Малороссійской экспедиціи 1730". Внизу шифр № Частн. 83/Общ. 1809". У середині книги на кожному аркуші штамп: «Московскій архивъ Мин. юстиціи". Відкривається книга алфавітом населених пунктів, складеним в Колегії іноземнихъ справ: «По алфавету звание селамъ и деревнямъ Полтавского полку" (арк. 1—2 зв.); «По алфавету звание селамъ и деревнямъ Мирго-

родського полку” (арк. 2 зв.—3 зв.); “По алфавету звание селамъ и деревнямъ Гадяцкого полку” (арк. 4—4 зв.). Проти назв населених пунктів дві графи — в першій вказано “листы по ревизии чиненной в полку”, в другій — “листы по апробации генеральной старшины, полковников”. На арк. 5 заголовок: № 4. Полку Полтавського по статям расположена». Арк. 6 — це лист Полтавської полкової старшини, адресований генеральному обозному Якову Лизогубу. Далі йдуть власне «Слідства»: Полтавського полку (арк. 7—111), Миргородського (арк. 112—169) і Гадяцького (арк. 170—244) полків⁴. Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку складається з трьох частин: 1. Книга полку Полтавського про всі маєтності, містечка, села, а саме: 1) Власницькі маєтності (арк. 8—13 зв.); 2) Монастирські села (арк. 13 зв.—14); 3) Рангові маєтності (арк. 15—15 зв.); 4) Сумнівні маєтності (арк. 16—17 зв.); 5) Вільні військові села (арк. 18—18 зв.); 6) Із описних сіл, що в роздачі (арк. 19—20). Всього 62 села. На арк. 20 подані відомості про 14 сотенних міст, що не належали на уряди — Полтаву, Старий Санжарів, Новий Санжарів, Білики, Кобеляк, Сокілку, Кишінку, Переволочну, Келеберду, Маячку, Царичанку, Китайгород, Орель, Великі Будища. Ця частина Слідства скріплена підписами полкової старшини.

Наступна, друга частина, «Екстракт Полтавського полку» на 17 аркушах за підписом генеральної старшини включає: 1) Рішення генеральної старшини і полковників про рангові маєтності (на уряд полковника: “на уряд полкового обозного, на уряд полкового осавула першого; на уряд полкового осавула другого; на уряд новосанжарівського сотника, на уряд великобудиського сотника); 2) Вільні маєтності Полтавського полку, що можуть бути надані на уряд (полкових: судді, писаря, хорунжого); 3) Маєтності, що мають залишатися за власниками навечно (всього 50); 4) Вільні міста Полтавського полку.

Нарешті, третя частина “Документи” містить: 3 універсали Івана Самойловича, 29 універсалів Івана Скоропадського, універсал Павла Полуботка, 6 універсалів Данила Апостола, 2 універсали полтавського полковника Івана Черняка, 1 указ Генеральної військової канцелярії і 9 грамот російських царів. Вони згруповані за назвою власників, яким надані: Прокопа Левенця; Григорія Черняка; Кочубеєвої; Якова Черняка; Юрія та Івана Яковлевих; Священника Світала; Кованчиних; Бігаєвської; Сибілевича; Максименків; Богданович; Василя Зеленкова; Ждановичів; Клима Нащинського; Полтавського монастиря; Жіночого монастиря; Нехворощанського монастиря; Полтавської ратуші.

Текст «Слідства...» написаний різними почерками, характерними для першої половини XVIII ст. Прізвища власників виділені великими літерами.

Отже, «Слідство...» є важливе джерело для вивчення народонаселення, соціально-економічних і суспільних стосунків у колишній Гетьманщині в другій половині XVII — 30 рр. XVIII ст.

Першим звернув увагу на це джерело історик й етнограф Микола Маркович, який зберігав у своїй колекції рукописів п'ять книг «Генерального слідства...» (Стародубівського, Чернігівського, Ніжинського, Переяславського і Прилуцького полків). Згодом О.Лазаревський відшукав книги «Генерального слідства...» про маєтності Гадяцького і Київського полків, а також чернетку «Генерального слідства...» про маєтності Стародубського полку. Йому ж належить і перша оцінка «Генерального слідства...» як історичного джерела⁵. 1892 р. за сприяння Г.Милорадовича О.Лазаревський надрукував Генеральне слідство про маєтності Чернігівського полку (без документів)⁶. Згодом М.Василенко опублікував його повністю⁷. Йому ж належать публікації «Генерального слідства...» про маєтності Київського, Гадяцького і Ніжинського полків⁸, а В.Мякотин оприлюднив «Генеральні слідства...» про маєтності Переяславського і Прилуцького полків (без документів)⁹. «Генеральне слідство...» про маєтності Миргородського полку підготував до друку В.Барвінський¹⁰.

У другій половині 20-х років К.Лазаревська на підставі чернетки оригіналу та копії з оригіналу підготувала до друку «Генеральне слідство...» про маєтності Стародубського полку, над яким ще до Першої світової війни працював М.Василенко¹¹.

Продовжуючи роботу над темою, вона через два роки оприлюднила «Генеральне слідство...» про маєтності Лубенського полку¹² і розпочала підготовку до видання «Генерального слідства...» про маєтності Миргородського полку і «Генерального слідства...» про маєтності Полтавського полку, але через репресії радянських властей на початку 30-х років довести справу до кінця не змогла.

Названі видання (по 9 полках) «Генерального слідства...», за винятком Стародубського і Лубенського, здійснено за копіями, що мають дефекти і не завжди, як уже відзначалося, в повному обсязі. Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку нещодавно підготовлене до друку, але справа з його виданням залишається не вирішеною.

Природно, що водночас з публікацією книг «Генерального слідства...» розгорнулося й вивчення та використання цієї пам'ятки, зокрема О.Лазаревським, М.Василенком, В.Мякотиним, В.Барвінським, О.Русовим, М.Астрябом, Є.Рудаковою, П.Клименком та ін. На жаль, зупинятися ширше на цьому питанні не дозволяє обсяг повідомлення.

¹Див. Крупницький В. Гетьман Данило Апостол і його доба. — Авсбург, 1948; Дорошенко

- Д.І. Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 409—416; Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. — К.: Либідь, 1992. — С. 86—91.
- ²Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 248, оп. 1, спр. 1808—1814.
- ³Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. КМФ-7, оп. 2, спр. 1—41.
- ⁴РДАДА. — Ф. 248, оп. 1, спр. 1809; ЦДІАК України. — Ф. КМФ — 7, оп. 2, спр. 7, 8.
- ⁵Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. I. Полк Стародубский. — К., 1888. — С. IX.
- ⁶Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка (1729—1730) // Черниговские губернские ведомости за 1892.
- ⁷Генеральное следствие Черниговского полка (1729—1730). — Чернигов: Изд. ред. “Земского сборника Черниговской губернии”. — 1902. — Кн. V—XI й окрема відбитка.
- ⁸Василенко Н.П. Генеральное следствие о маетностях Киевского полка 1729—1730 гг. // Чтения общества Нестора летописца. — К., 1892. — Кн. VI; 1893. — Кн. VII; Генеральное следствие о маетностях Гадяцкого полка 1729—1730 гг. / Подготовил к печати Н.П.Василёнко. — Полтава: Изд. Полтавского губернского статистического комитета, 1893; Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729—1730 гг. // Черниговский земский сборник. — 1900. — Кн. II—VIII, X—XII й окремо. 1901.
- ⁹Мякотин В.А. Генеральное следствие о маетностях Переяславского полка // Сб. Харьковского Историко-филологического об-ва. — Харьков, 1896. — Т. 8. — С. 244—288; Генеральное следствие о маетностях Прилуцкого полка (1729—1731 гг.) // Чтения в Историческом об-ве Нестора летописца. — К., 1896. — Кн. XI. — С. 3—38.
- ¹⁰Генеральное следствие о маетностях Миргородского полка 1729—1730 гг. / Подготовил к печати В.Барвинский // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — Полтава, 1912. — Вып. IX.
- ¹¹Український архів. — К., 1929. — Т. 1.
- ¹²Український архів. — К., 1931. — Т. 4.

Яненко З.

СПРАВИ ЛУБЕНЬСЬКОГО ПОЛКУ В ДЕРЖАРХІВІ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Поміж документів колекції Лубенського музею Катерини Миколаївни Скаржинської зберігається справа під назвою “Описи справ Лубенського полку”, датована 1771 роком (ф. 222, оп. 1, спр. 645). Вона цікава тим, що характеризує організацію документообігу Лубенської полкової канцелярії за часів правління Катерини II. В ній описано три царські укази. Прослідковується особливість діловодства XVIII століття: термін “документ” не вживається. Його синонім на той час “справа”, або мовою XVIII століття “дело”. “Опись делу” — це внутрішній опис, перелік документів, що утворилися в діловодстві полкової канцелярії на виконання царських указів. Укази надсилалися з Малоросійської колегії до полкової канцелярії з метою їх подальшого розповсюдження, оголошення сотенним прав-

лінням. Подається перелік сотень Лубенського полку, з яких надійшли “репорти” про отримання указів. Він документально засвідчує адміністративно-територіальний поділ полку на 1770-1771 рік. Кількість сотень у Лубенському полку в другій половині XVIII століття досить часто змінювалася, і різні автори вказують різну їх кількість. Л.В.Падалка у праці “Прошлое Полтавской территории и ее заселение” називає 16 сотень Лубенського полку. У зазначеній праці не згадуються Курїнська, Хмелівська, Жовнинська, Янишпільська, по одній записані Сенчанська, Лохвицька, Пирятинська.

П.Бодянянський на другу половину XVIII століття називав 26 сотень Лубенського полку, зокрема, в нього зазначені Вереміївська, Бурімська, Оржицька, які в інших авторів не значаться.

М.Г.Ястряб вказує на наявність у цьому полку на 1764 рік 23 сотень. Саме вони зазначені у справах, що подані до публікації, тобто документи засвідчують адміністративно-територіальний поділ Лубенського полку на 1771 рік і можна зробити висновок, що з 1764 по 1771 рік змін не відбувалося.

За змістом найбільш цікавий другий указ, що стосується будівництва Дніпровської лінії. На її спорудженні в 1770-1771 роках працювали тисячі українських козаків і селян, які були поставлені в досить важкі умови і прирівнювалися до рекрутів.

Археографічна обробка здійснена у відповідності з “Правилами издания исторических документов СССР” — М., 1990. Збережемо мову та стиль оригіналу, доповнені слова взяті в квадратні дужки. Літери передаються з допомогою фонетично тотожних друкарських знаків сучасного алфавіту.

Внутрішній опис справи щодо оголошення указу Катерини II про пожалування звання генерал-поручика іркутському, воронезькому та астраханському губернаторам

[Лубни] 1771 рік

Опись имеющемуся в полковой Лубенской канцелярии делу о учинении публикаций о всемилостивейшем пожаловании по именному ея императорского величества указу в генерал-поручики генерал-майоров и губернаторов: иркутского Адама Бриля, воронежского Алексея Маслово и астраханского Никиту Бекетова, которым велено: оставаться им при нынешних их должностях. В 1771 году февраля месяца 25 зачатоу.

В нем листов 56. Помещены: указ из Малороссийской коллегии в полковой канцелярии того же году и числа получен; рапорт в Чернигов в Малороссийскую коллегию в полковой канцелярии того же году писан; копия определения в полковой канцелярии того же года марта 27 учи-

ненного; термин на указы сотенному правлению с полковой канцелярии того же году писан; репорты сотенных нижеписанных правлений как-то: Лукомского, Куреньского, Первосенчанского, Второсенчанского, Перволахвицкого, Перволубенского, Второлубенского, Снетинского, Хмелевского, Янишпальского, Чорнуского, Городиского, Яблунковского, Первопирятинского, Второпирятинского, Роменского, Константиновского, Второлахвицкого, Горошинского, Жовнинского, Чигириндубровского, Смелянского и Глинского в полковой Лубенской канцелярии 1771 году марте разных чисел получены; репорт в Чернигов в Малороссийскую коллегию с полковой канцелярии того же году апреля 10 писан;

Полковой канцелярист Степан Запорожский

Внутрішній опис справи щодо оголошення заборони спорядженням на службу до Дніпропетровської лінії повертатися додому без письмового дозволу

[Лубни]

1771 рік

Опись имеющемуся в полковой Лубенской канцелярии делу о учинении публикаций кто [из] снаряженных с Слободской губернии для Днепровской линии в Бахмут и в крепость святого Димитрия работников, погонщиков прежде с пути возвратятся в доми без письменного виду или миновав свои жилища, куда на другое поселение прийдут, таковых, от тех жительство не укрывая у себя, представляют в городовые канцелярии, а инаково, кто в приеме и укрывательстве оных окажется, с теми поступать так же как с держателями беглых солдат и рекрут по законам. В 1771 году мая 20 зачатоу.

В нем листов 56. Помещены: указ Малороссийской коллегии в полковой канцелярии того же году мая 20 числа получен; репорты нижеписанных сотенных правлений: Второлубенского, Снетинского, Лукомского, Куреньского, Первосенчанского, Второсенчанского, Городиского, Перволахвицкого, Янишпольского, Горошинского, Яблунковского, Первопирятинского, Второпирятинского, Чорнуского, Глинского, Хмелевского, Смелянского, Чигириндубровского, Константиновского, Жовнинского, Перволубенского, ратуши Лубенской и Роменской. В полковой лубенской канцелярии 1771 году разных чисел получены.

Полковой канцелярист Степан Запорожский

Внутрішній опис справи, щодо оголошення царських настанов з приводу запровадження чотирьох економічних правлень

[Лубни]

3 червня 1771 року

Опись имеющемуся в полковой Лубенской канцелярии делу о учинении публикаций с сочинения наставления табелю вследствие

именного ея императорского величества, последовавшего июня 28 1770 года на поднесенном от Сената докладе, указа [о] вновь учреждении четырех экономических правлений и о протчем с 1771 года июня 3 зачатоу.

В нем листов 63. Помещены: указ Малороссийской коллегии в полковой канцелярии того же году июня 3го получен; репорты нижеписанных сотенных правлений, как-то: Перво[лубенского], Второлубенского, Снетинского, Перволохвицкого, Чигириндубровского, Яблунковского, Перво и Второпирятинских, Куреньского, Чорнурского, Городиского, Первосенчанского, Константиновского, Второсенчанского, Второлохвицкого, Янишпольского, Роменского, Лукомского, Горошинского, Жовнинского, Смелянского, Глинского и Хмелевского. В полковой канцелярии 1771 году августа и сентября месяцев разных чисел получены.

Полковой канцелярист Степан Запорожский

Підпис

ДАПО. — Ф. 645, оп. 1, спр. 645, оригінал.

Савчук В.

ПОЛТАВСЬКА ШКОЛА КРАЄЗНАВСТВА (поч. 20-х рр. ХХ ст.)

Не вступаючи в полеміку про сутність поняття «краєзнавча школа», зауважимо: сучасні дослідники погоджуються з думкою про існування полтавської школи краєзнавства. На жаль, ряд дослідників, зокрема А.Аббасов «Становление и развитие исторического краеведения Полтавщины от его зарождения и до наших дней. 1977», І.Козюра «Розвиток історичного краєзнавства на Полтавщині в 20—30-х рр. ХХ ст. 1998» ігнорують цей факт. Наводячи численний фактологічний матеріал, вони не чітко визначають особливості краєзнавства Полтавщини, його характерні риси, витоки та джерела, що жили і живлять нині цей рух шанувальників історії та культури.

Полтавщина вітчизняному краєзнавству 20—30-х років дала ряд імен, з діяльністю яких пов'язана робота різних інституцій, поява оригінальних робіт, пошук самобутніх шляхів розвитку регіональних історико-краєзнавчих досліджень. На Полтавщині народилися і отримали путівку у життя голова Українського комітету краєзнавства початку 30-х років С.А.-Мінкевич¹, відповідальний секретар цього комітету М.Г.Криворотченко², член УКК, ініціатор гострої полеміки про шляхи розвитку краєзнавства України початку 20-х рр. К.В.Дубняк³, автори оригінальних праць: член

етнографічної комісії ВУАН В.В.Білий⁴, член кафедри мовознавства при Харківському ІНО П.Г.Ріттер⁵, член Шепетівського наукового товариства при ВУАН професор Безбородько М.І.⁶

В Костантинограді народився академік ВУАН Оксент Васильович Корчак-Чепурківський⁷, в Кременчузі — професор, відповідальний секретар Комісії краєзнавства при ВУАН Микола Васильович Шарлемань⁸, у Миргороді — завідуючий окружним музеєм, активний діяч Лубенського наукового товариства Іван Якович Плєскач⁹, у Лохвиці — один із фундаторів Ніжинського наукового товариства при ВУАН Кость Теодосійович Штепа¹⁰. Список імен видатних полтавців-краєзнавців можна ще продовжувати.

Значимо, що для зародження краєзнавства у свій час на Полтавщині багато зробили такі відомі діячі як Г.Сковорода, І.Котляревський, М.Драгоманов. На його ниві активно працювали В.Докучаєв, В.Вернадський. З дослідженням краю пов'язана подвижницька діяльність К.Скаряжинської, І.Павловського. Полтавська школа краєзнавства на початку 20-х років дала історичній науці імена таких талановитих дослідників: В.Щербаківський, В.Щепотьєв, Л.Падалка, Н.Мірза-Авакянц, К.Мощенко, Е. та М.Рудинські, Я.Риженко, Г.Коваленко, М.Ястраб, М.Павлов-Сільванський і пізніше О.Касименко.

Формування краєзнавчої школи на Полтавщині пов'язане з діяльністю Полтавської ученої архівної комісії. Враховуючи те, що вклад її у розвиток краєзнавства дослідив А.Аббасов¹¹, зауважимо, що з 1903 по 1919 р. комісія видала 15 томів своїх праць. Окремими відбитками вийшли «Актові книги Полтавського міського уряду XVII ст.», Л.Падалки — «Минуле Полтавської території», «Полтавці», І.Павловського — «До історії декабристів», «До історії Полтавської єпархії», М.Макаренка — «Про городища і кургани Полтавської губернії», Гнедича — «Матеріали до народного слова Полтавської губернії», В.Щепотьєва — «Народні пісні Полтавської губернії»¹².

Прищепленню любові до історії рідного краю прислужилися прилюдні засідання комісії, яких відбулося за роки її існування 36. З найцікавіших були доповіді І.Павловського про матеріали з Полтавського губернського управління, що стосуються декабристського руху, про монастирі Полтавщини, про життя духовенства на основі матеріалів Полтавської Консистоїї; Л.Падалки — про Змієві вали, про колонізацію Полтавщини; М.Ястраба — про заселення Засулля, про Вишневецьких і Лубенщину; Т.Богдановича — про перевезений до Полтави архів Кочубеїв. За оцінкою Х.Герасименка, учена архівна комісія відіграла виняткову роль в розвитку архівної справи на Полтавщині, вона врятувала від загибелі

значну кількість архівних матеріалів величезної наукової вартості. Діяльність комісії, за його словами, змінила погляд на архівну справу у цілому, вона витягла «мертві» архівні першодруки з підвалу і перетворила їх на цінний матеріал, котрий пішов будувати «палац культури»¹³.

Саме діяльність Полтавської ученої архівної комісії в період Української революції привернула увагу до збереження безцінних історичних реліквій. З цією метою було засновано у Полтаві Товариство дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва. Це була одна із перших інституцій, діяльність якої зіграла виключну роль у становленні пам'ятоохоронної роботи. Про це засвідчують протоколи її засідань у 1918—1919 рр.

Ось деякі з них.

17 листопада 1918 р. (організаційне) відбулося під проводом В.Щербаківського (секретар — М.Рудинський). Розглянуто 1) Доклад Щербаківського: Мета товариства в зв'язку із становищем наукового обслідування різних пам'яток на Полтавщині. 2) Обмірковування Статуту Товариства.

Матеріали, зібрані в обох відділах Полтавського зем. музею, — говорять доповідач, — дають масу річей різних культур, які зміняли одна другу на території Полтавщини, починаючи також від палеолітичної Мадленської і переходячи через ранню неолітичну. виявляють уже цілком яскраву картину пізньої неолітичної доби, малюють так звану трипільську українську хліборобську культуру, вистудійовану В.В.Хвойком на Київщині, знайдені і на Полтавщині... Далі іде доба князівська... і татарська. Завданням наукового товариства було б опрацювання сирого музейного матеріалу і підготовка його до видання. Наукове товариство могло би координувати працю різних членів своїх по повітам і т.п. Особливо багато воно могло би зробити для охорони пам'яток старовини і мистецтва, як в самій Полтаві, так і по губернії.

Реферат викликав жваві дискусії і додатки з боку М.Рудинського по питанням археології і архітектури, з боку Л.Падалки по питанням, зв'язаним з назвами городищ і т.п., Г.Коваленка про необхідність зняти, обміряти, або зарисувати хати, які тепер зникають від різних причин.

В дальших дискусіях порушено питання про необхідність притягти до роботи молодь студентську для збирання пам'яток, або відомостей про них і особливо для вимірювання, тим більше, що в Полтаві відкрито факультет, на яким можна підготовляти молодь до відповідної діяльності.

2. Обміркування Статуту.

При обміркуванні Статуту було взято на увагу всі додатки, вказані попередньою дискусією, і в такому вигляді ухвалено його і назву Товари-

ства.

II. Засідання 30 листопада 1918 р.

На засіданні окрім членів прибули і гості. В програмі: 1) В.Щербаківський «Розкопки в м.Городищі Лохвицького повіту 1917 року. 2) Біжучі питання.

Реферат ухвалено видрукувати в Записках Товариства.

III. Засідання 15 грудня 1918 р.

У програмі: 1) М.Рудинський — «Архітектурне обличчя Полтави». 2) В.Щербаківський — П.М.Шепченко і його праці по вивченню Полтавщини. 3) Обрання президії. При виборі президії за голову обрано В.Щербаківського, за секретаря М.Рудинського.

IV. Засідання 29 грудня 1918 р.

1) В.Щербаківський — П.М.Шепченко і його праці (не прочитана на попереднім засіданні).

2) В.Щепотьєв — «Географічний термін «Україна» в українських народних піснях».

3) Біжучі справи.

...3. Закінчено дискусії з приводу реферата Рудинського «Архітектурне обличчя м.Полтави». Постановлено вшанувати пам'ять Хв.К.Вовка, присв'ятивши йому перший випуск записок товариства, прийняти участь у збірнику, присв'яченому його пам'яті, який має вийти у Києві. Вирішено надіслати короткі витяги з правоздань діяльності Товариства до редакції «Нашого минулого». У зв'язку з дискусіями по доповіді Рудинського просити його зробити ще реферат, а також і Мощенка про зовнішнє і внутрішнє убранство наших хат, про будинок Галагана, про розмальовку хат.

4. Просити Щербаківського дати рецензію на матеріал, переданий П.Мартиновичем «Пісні весняні».

Просити лекторів укр. іст. факультету відповідно з даними проф.Сумцовим темами підготовки студентів до збирання і запису матеріалів.

V. Засідання 23 січня 1919 р.

Присв'ячене пам'яті Х.К.Вовка.

В програмі: 1) В.Щербаківський. Палеолітичне селище в с.Гонцях Лубенського повіту, розкопане 1914 і 1915 рр.

2) М.Рудинський. Станції неолітичної доби на берегах Ворскли на Охтирщині.

3) Справи видання першого випуску праць товариства.

4) Справи охорони пам'яток мистецтва.

1. Ухвалено: реферат Щербаківського про палеолітичне селище в Гонцях надрукувати в записках товариства. Реферат Рудинського перенести на наступне засідання; підготувати матеріал до видання першого

випуску праць товариства і назвати журнал «Записками наукового товариства дослідження і охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині». Доручити президії подбати про засоби на видання записок.

2. З огляду на бурхливі події доручити президії скласти проект Комітету охорони пам'яток, який би уявляв з себе рухливу інституцію державного характеру, щоб рятувати пам'ятки, яким загрожує знищення і охороняти не тільки нерухомі, але й рухомі предмети від знищення.

VI. Засідання 23 лютого 1919 р.

1) М.Рудинський. Станції неолітичної доби по берегах Ворскли на Охтирщині.

2) В.Щербаківський. План утворення губернського комітету охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині.

3) Біжучі справи.

1. Реферат Рудинського ухвалено надрукувати в «Записках товариства».

2. З приводу доповіді Щербаківського ухвалено прийняти його план цілком, вжити заходів перед владою, щоб він був переведений у життя. Членом губкомісу від товариства обрано М.Рудинського.

3. Заслухано лист проф.Шміта про загальний план функціонуючого в Харкові Всеукраїнського комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва.

4. Заслухано телеграми від Київського комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва до Полтавського виконкому в справі освідомлення населення про необхідність охороняти пам'ятки старовини і мистецтва від руйнації і поставлено допомоги Полтавському губкомісу скласти заклик до населення, доручивши його В.Щербаківському.

5. Відповідно до пропозиції М.Рудинського ухвалено просити П.А.-Митропана підготувати статтю, обробивши ті матеріали до біографії В.С.Кулика, які у нього зберігаються.

6. Просити Мірзу-Авакянц оглянути ту частину Рум'янцевського опису, яка переховується у казенній палаті. Постановлено клопотатися перед виконкомом про врятування і вивезення архіву Горленка з села Давидівки Прилуцького повіту, а також врятувати архіви Репніна в Яготині, Рум'янцева і Полетики.

VII. Засідання 9 березня 1919 року.

В програмі: 1. В.Щербаківський. До питання про форми українських церков.

2. Н.Мірза-Авакянц. В справі охорони бібліотеки духовної семінарії (Про каталог бібліотеки).

3. Біжучі справи.

1. В.Щербаківський вносить поправки до своїх колишніх праць по українській архітектурі, вказуючи, що вживаний ним термін «банна будова» не відповідає проведенній ним гадці. В основах усих тіпів українських церков стоїть вежа, яка є простою одиницею будови церковної, так що многовежні церкви є тільки простою комбінацією веж, сіметрійно відносно головної центральної вежі. Тому замість термінів одне, два, трьох, п'яти, дев'ятибанний доповідач рекомендує вживати: п'ятивежна церква і т.п. Сама вежа являє собою цілком відокремлену неповторну в інших народів будівельну одиницю, яка витворена з двох принципово протилежних елементів (первенів) складових: штирокутної в плані, з поземо покладених один на одного брусів хліборобсько-лісової хати і круглої з банею кочово-степової юрти.

Обговорено справу підготовлених матеріалів до друку в першій випуску праць товариства. Доручено голові товариства взяти на себе обов'язки касіра. До ревізійної комісії обрано Щепотьєва.

VIII. Засідання 6 квітня 1919 р.

На повістці: 1). Н.Мірза-Авакянц. З побуту української старшини кінця XVII століття.

2. Біжучі справи.

1. Заслухано реферат Мірзи-Авакянц і ухвалено видрукувати його в записках товариства.

IX Засідання 1 червня 1919 р.

У програмі: 1) В.Щербаківський. Кілька слів про рік на українському селі.

2) М.Рудинський — найцінніші речі з художнього відділу музею Полтавщини.

3) Біжучі справи.

1. В.Щербаківський, ґрунтуючись на обрядових піснях і звичаях прагне довести, що всі вони тісно пов'язані з хліборобством і являються витвором чисто хліборобського населення. Усі пісні і обряди тісно і органічно пов'язані з частинами року і об'єднані спільними старовинними мотивами, побудованими у певних, порівняно коротких ритмах, не маючих широкої мелодії, занесеної може значно пізніше степовикам і прив'язаної до ліричних пісень.

2. М.Рудинський знайомить збори з найбільш цінними речами, які зібрано у мистецькому музеї (галереї) виїздною комісією Губкомиса.

3. Обговорено справу видання і випуску праць товариства. Ухвалено остаточно дати їй назву записок. Обрано до редакційної комісії В.Щербаківського, М.Рудинського і Щепотьєва.

X. Засідання 28 вересня 1919 р.

У програмі: 1) В.Щербаківський. Справоздання з екскурсії в Лубенський і Пирятинський повіти (7/6—16/8 1919 р.).

1. Підсумки з екскурсії ухвалено помістити в хроніці «записок», а деякі матеріали, записані під час екскурсій, в окремім розділі під назвою «матеріали і замітки».

2. Ухвалено негайно приступити до друку матеріалів. Щербаківський доповів, що папір для друку закуплено.

Заслухано сумну звістку про смерть українського історика і бувшого міністра іноземних справ професора Д.Дорошенка, знавця по кафедрі історії українського мистецтва К.Широцького. Пам'ять небіжчиків вшановано вставанням¹⁴.

Як показала подальша практика, діяльність Полтавського товариства активно впливала на створення широкої мережі краєзнавчих організацій на Полтавщині. У 1920-му році виникають Лубенське наукове товариство при ВУАН, яке очолив Плєскач І.Я., Лохвицький районний музей ім.Г.Сковороди, Миргородський краєзнавчий музей, Роменський окружний музей та ін. У 1921 розчиняє двері Гадячський музей ім.Драгоманова, 1922 — Червоноградський районний музей. Під кінець 20-х років на Полтавщині вже діє близько 20 краєзнавчих інституцій, що густою сіткою покривають її територію.

У 1924 році у Полтаві побував відомий діяч краєзнавчого руху Росії Й.Тревс. У журналі «Краєведение» він писав, що краєзнавство у Полтаві живе діяльно, недивлячись на важкі умови. Воно спирається на хорошу основу, закладену цілими роками служіння краю у в пореволюційні роки групою знаючих справу, безкорисних подвижників від науки, що розробляють цінну спадщину і підтримують наступність у роботі¹⁵.

¹ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 12, спр. 5048. — Арк. 1.

²Там само. — Спр. 3872. — Арк. 12.

³Там само. — Спр. 2330. — Арк. 2.

⁴Там само. — Спр. 571. — Арк. 1.

⁵Там само. — Спр. 6505. — Арк. 6.

⁶Там само. — Спр. 413. — Арк. 1.

⁷Там само. — Спр. 3684. — Арк. 1.

⁸Там само. — Спр. 8557. — Арк. 7.

⁹Там само. — Спр. 5957. — Арк. 11.

¹⁰Там само. — Спр. 8785. — Арк. 10 зв.

¹¹Аббасов А.М. Становление и развитие исторического краеведения на Полтавщине от его зарождения и до наших дней. Дис. канд. іст. наук: 07.00.09. — К. — 235 с.

¹²Щепотьєв В. Наукове життя в Полтаві. 1914—1924 // Україна. — Кн. 1-2. — 1925. — С. 227.

¹³Герасименко Х. Історії архівної справи на Полтавщині // Архівна справа. — 1928. — №5-6. — С. 65.

¹⁴Записки Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини

Бесіда Н.

ФОРМУВАННЯ НАУКОВО-МЕТОДИЧНИХ І ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ПРИНЦИПІВ ПІДГОТОВКИ ТА ВИДАННЯ “ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНИ” ТА ШЛЯХИ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ (НА МАТЕРІАЛАХ ПОЛТАВЩИНИ)

Помітним явищем в українській історіографії початку 60—80-х рр. стала підготовка багатотомної “Історії міст і сіл України”, яка до цього часу немає аналогів у світовій практиці. Вперше зусиллями тисяч науковців, викладачів, музейників, архівістів, журналістів, краєзнавців-аматорів були зібрані і систематизовані матеріали про всі населені пункти такої великої за територією і населенням держави як Україна. Значення проведеної роботи полягає ще й в тому, що вона стала одним із важливих чинників, які піднесли українське краєзнавство на якісно новий рівень, істотно сприяла подальшому розвитку музейництва, пам’яткоохоронної роботи, виданню нових оригінальних краєзнавчих праць.

Чимало особистих зусиль для формування цілісного видання доклали науковці і краєзнавці Полтавщини в процесі підготовки тому “Полтавська область”, який в числі перших побачив світ із запланованої серії.

Дослідження історії населених пунктів України в цілому і Полтавщини зокрема, має свої великі і давні традиції. Причому системного характеру вони набули з другої половини XIX століття і нерозривно пов’язувалися з іменами таких відомих дослідників рідного краю як В.Є.Бучневич¹, І.О.Зубковський², Ф.Д.Ніколайчик³, І.Ф.Павловський⁴, Л.В.Падалка⁵ та інших. Їх праці, написані на основі широкої маловідомої джерельної бази не втратили своєї актуальності і в умовах сьогодення.

Новий етап дослідження історії міст і сіл Полтавщини пов’язаний із діяльністю Всеукраїнської академії наук, яка в 20-х рр. XX ст. перебрала на себе організацію і координацію краєзнавчих досліджень. В контексті цього, заслуговують на увагу наукові програми постійної Комісії для складання історико-географічного словника, очолюваної відомим українським вченим О.С.Грушевським⁶. Навіть побіжний їх аналіз засвідчує прагнення академічних вчених створити фундаментальну узагальнюючу працю з відомостями про населені пункти України. Зокрема, Полтавським

регіоном опікувався професор Й.Гермайзе, чий високий авторитет був визнаний в широких наукових колах. В найближчій перспективі на основі опрацьованих матеріалів дослідник планував підготувати праці про населені пункти Гадячського, Зіньківського, Миргородського, Лохвицького та Полтавського повітів⁷.

На жаль, плани професора Й.Гермайзе, як і усієї постійної Комісії, так і не були втілені в життя. Відсутність коштів, розпорошеність наукових сил, реальний стан тогочасної історичної науки обумовили згортання цієї роботи вже на перших початкових її етапах. Разом із тим, було б невірним вважати зусилля вчених, докладених на початку 20-х рр., безрезультатними. Певні науково-методичні та організаційні принципи, як і сама ідея підготовки історико-географічного довідника, були осмислені і творчо використані українськими вченими та краєзнавцями в процесі написання багатотомної “Історії міст і сіл України”.

Регіональний підхід до вивчення і висвітлення історії України був характерний для “Наукових установ”, сформованих в першій половині 20-х рр. видатним українським вченим, енциклопедистом М.С.Грушевським. Так, в їх структурі активно працювала Комісія Лівобережної України, яка об’єднала не лише дослідників минувшини Києва, а й згаданого регіону⁸.

Важливу роль у згуртуванні дослідників, що працювали як в центрі, так і на місцях, відіграло створення цілого ряду комісій при ВУАН. Так, у вересні 1922 р. розпочало свою діяльність Лубенське товариство при ВУАН, двома роками пізніше — Полтавське наукове товариство⁹. Цілеспрямовано працювали осередки в Кременчузі, Гадячі, інших населених пунктах.

Перші кроки науковців і краєзнавців України привернули увагу їх колег з інших союзних республік СРСР. Знайшли вони своє відображення і в матеріалах II Всесоюзної конференції з краєзнавства, яка проходила в Москві 12—14 грудня 1924 р. Остання докладно зупинилася на необхідності вивчення історії міст. Так, відомий російський вчений і краєзнавець І.Гревс, аргументовано доводив: “...місто — кращий конкретний об’єкт для синтетичного відновлення процесу створення культури, оскільки він є самим багатим і славним його вогнищем в історії людства”¹⁰.

Заслухавши і зацікавлено обговоривши висловлені думки, секція загального краєзнавства визнала: “...вкрай необхідним є створення і видання серії монографій про найвизначніші міста СРСР в їх історії та сучасному стані із залученням для роботи досвідчених місцевих краєзнавців під керівництвом ЦБК”¹¹.

Після згортання діяльності Центрального Бюро Краєзнавства, Украї-

нського комітету краєзнавства, реорганізації Всесоюзної та Всеукраїнської академії наук, ініціатива монографічного дослідження і висвітлення історії населених пунктів поступово перейшла до творчої інтелігенції. Так, в 1931 році О.М.Горький схвалив і підтримав задум історика В.І.Невського та головного редактора видавництва "Academia" О.М.Тихонова щодо видання серії книг з історії міст та їх побуту¹². Причому, цілком очевидно, що ця ідея вже давно перебувала в полі зору письменника, оскільки в його особистій бібліотеці нараховувалося близько 300 книг відповідної тематики. Серед них праці з історії Полтави, Харкова, населених пунктів Подільського регіону.

Послідовно доводив О.М.Горький і необхідність докладного вивчення історії сільських населених пунктів. Свої думки з цього приводу він виклав у статті "Історія села", опублікованій у газеті "Правда" 25 лютого 1935 р.¹³.

Таким чином, в кінці 20-х — першій половині 30-х років науковою, творчою інтелігенцією був здійснений комплекс заходів, який підніс проблему дослідження історії населених пунктів на рівень високої державної ваги. Однак практичні їх результати на той час були незначними. Наприклад, на Полтавщині зазначений напрямок досліджень репрезентував тематичний збірник статей "Полтавщина"¹⁴, невеликий за обсягом екскурсійний довідник по Полтаві та Полтавській окрузі¹⁵, праці М.Лятошинського¹⁶, Н.Замфирової¹⁷, А.Каневського та Н.Каневського¹⁸, Д.Солов'я¹⁹, М.Чернякова²⁰, П.Молокова-Журського, М.Нечаєва, С.Рождественського²¹, іншими окремими роботами в галузі археології, археографії, антропології.

Реальною спробою відродити важливий напрямок регіональних досліджень стало створення на початку 50-х років Комісії по вивченню історії міст при Президії АН України, очолюваної віце-президентом АН України академіком М.П.Семененком²². До її складу ввійшли відомі українські вчені, діячі культури, представники вищих учбових закладів. Незважаючи на те, що плани, розроблені зазначеною комісією відкривали широкі перспективи для вивчення історії важливих промислових, культурних центрів республіки, втілити їх у життя на той час так і не вдалося. Міжвідомчий принцип побудови цієї структури не дозволив чітко окреслити ті основні завдання, які стояли перед міністерствами і відомствами, науково-дослідними установами, гуманітарними кафедрами вузів, творчими спілками.

Разом із тим, попри всю неузгодженість і негарзди, ідея створення фундаментальної праці з історії населених пунктів знаходила все більшу підтримку серед наукової і творчої інтелігенції, педагогічної громадсь-

кості, багатотисячного краєзнавчого активу. Наявність аналогічних процесів засвідчують підрахунки випуску краєзнавчої літератури, зроблені Я.М.Серищевим. Так, якщо в 1959 р. усіма видавництвами України було опубліковано близько 20 назв краєзнавчих праць, то вже наступного, 1960 р., кількість таких видань досягла 80. Цілком слушний, на нашу думку, був також висновок Я.М.Серищева, який вважав за необхідне надати розробці краєзнавчих проблем організованого характеру, виробити дієві форми співробітництва в цій сфері вчених і краєзнавців²³.

Подібні думки та пропозиції були непоодинокими. Починаючи з кінця 50-х рр. "Український історичний журнал" регулярно друкував огляди листів як фахівців з різних галузей знань, так і істориків-аматорів. Зокрема, вчитель Глухівської середньої школи Сумської області Я.В.Кривко у своєму листі до редакції писав: "Почесну роботу написання більш-менш повної історії виникнення і розвитку аж до наших днів окремих міст, сіл та інших населених пунктів... потрібно розгорнути в якомога ширшому масштабі. Необхідно залучити до цієї відповідальної та потрібної справи широкі кола наукових співробітників музеїв, журналістів, представників радянської інтелігенції, працівників культурно-освітніх закладів тощо. Створюючи історію певного населеного пункту, бажано відобразити найважливіші історичні події, явища і факти, пов'язані з даною місцевістю, висвітлити політичне, економічне і культурне життя трудящих, творців історії. Водночас, варто згадати про перебування та діяльність у даній місцевості відомих політичних, державних і громадсько-культурних діячів, визначних представників науки, техніки, літератури та мистецтва"²⁴.

Такої ж точки зору дотримувалися дослідники рідного краю Р.І.Федоченко (с.Іванівка Вінницького району Вінницької області), Г.С.Філіпович (м.Берестечко Волинської області), Л.М.Чижик (м.Прилуки Чернігівської області) та багато інших²⁵.

Узагальнюючи подані пропозиції, Архівне управління при Раді Міністрів України, Інститут історії партії при ЦК КПУ — філія Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Інститути історії, економіки, мовознавства АН України увійшли з пропозицією про підготовку, видання багатотомного літопису населених пунктів. 29 травня 1962 року їх розглянула Президія ЦК Компартії України. В результаті зацікавленого обговорення, в якому взяли участь М.В.Підгорний, П.Ю.Шелест, Д.В.Коротченко, О.І.Іващенко, А.Д.Скаба, була прийнята постанова, яка по суті поклала початок великій та багатоплановій роботі. З метою координації написання історії міст і сіл, рішенням вищого політичного керівництва була утворена Головна редакційна колегія, до якої увійшли представники органів державної влади та управління, відомі українські вчені. Серед

них П.Т.Тронько (голова), С.Д.Пількевич, О.К.Касименко, О.О.Нестеренко, К.К.Цілуйко, Б.П.Ковалевський, І.П.Бутич, А.Д.Кочубей, В.Є.Нижник, О.Г.Юрченко, І.К.Головач, Ю.М.Захарчук, І.С.Слабеев²⁶.

Пізніше Головна редакційна колегія неодноразово зазнавала змін. В різний час до неї входили І.І.Компанієць, А.Д.Скаба, Ф.П.Шевченко, І.Д.Ремизовський²⁷, А.Г.Шевелев²⁸, В.П.Козаченко, А.Я.Пашенко, Ф.М.Рудич, М.К.Білогуров, П.М.Овчаренко²⁹, Ю.Ю.Кондуфор, І.І.Артеменко, С.Д.Зубнов³⁰.

Надзвичайно важливо, що постанова вищого політичного керівництва від 29 травня 1962 р. ставила завдання залучити до роботи як найширше коло науковців, творчих працівників, краєзнавців як в центрі, так і на місцях. Нею, зокрема, доручалося:

"...4. Включити працю "Історія міст і сіл Української РСР" до перспективних планів обласних видавництв, а також до планів наукової роботи Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, Інституту історії партії ЦК КПУ, інститутів суспільних наук АН УРСР та вузів республіки.

5. Зобов'язати обкоми, міськкоми і райкоми КПУ всіляко сприяти підготовці "Історії міст і сіл Української РСР"; залучивши до цієї роботи кращі наукові сили областей, міст і районів"³¹.

У відповідності з прийнятими рішеннями, розгортання організаційної структури по підготовці обласного тому багатотомної серії книг розпочалося і на Полтавщині. 18 червня 1962 р. була сформована обласна редакційна колегія на чолі з другим секретарем Полтавського обкому партії М.К.Кириченком. По аналогії з Головною редакційною колегією, до її складу увійшли керівники обласних організацій і установ, творчих спілок, викладачі вищих учбових закладів, музейні працівники. Серед них: К.Г.Довбня (заступник голови), М.М.Артем'єв, С.О.Данішев, П.Н.Ємець, В.Н.Жук (відповідальний секретар), М.Л.Каплун, І.А.Олещенко (заступник голови), В.Л.Пашенко, М.Г.Удовиченко³².

Створення організаційних структур по підготовці обласного тому проходило на Полтавщині, як і в інших областях, у край несприятливих умовах. Останнє пояснювалось, в першу чергу, рішенням вищого партійно-державного керівництва СРСР та УРСР про утворення обласних (промислових) та обласних (сільських) партійних організацій і Рад депутатів трудящих. В ході його реалізації в області 22 лютого 1963 р. постановою Полтавського обласного (сільського) комітету компартії України була створена друга обласна редколегія під керівництвом секретаря обласного (сільського) комітету партії І.Т.Буланого³³.

Негативні наслідки такого рішення не важко було передбачити. Обласні редакційні колегії, що в своїй практичній діяльності спиралися на

одні і ті ж наукові колективи, вищі учбові заклади, архіви, музеї, нерідко дублювали одна одну, вносили зайвий паралелізм в їх роботу, перешкоджали зосередженню на пріоритетних питаннях. Тому цілком своєчасним і слухним стало об'єднання обох редколегій, яке відбулося 23 березня 1964 р.³⁴.

Зміна адміністративно-територіального поділу районів негативно позначилась також на діяльності районних комісій, створених у відповідності з загальною схемою роботи. Як констатував І.Т.Буланій, вони практично припинили своє існування³⁵. Тому поновлення районних комісій і робочих груп стали першорядним завданням як промислової і сільської, так і згодом об'єднаної редакційної колегії.

Спираючись на допомогу обласних організацій, поступово виявляла активність Лубенська районна комісія сприяння у складі 15 чоловік. Її ядро складали районний інспектор ЦСУ Павленко, редактор районної газети Левадний, директори шкіл Сурмило, Цехла, Бондаренко, директор історичного музею Семенюта, завархівом Подкопаєва, журналіст Калайтан, вчителі Довженко, Сиченко, Грицун, Фесенко та інші³⁶.

З високою ступінню відповідальності поставилися до створення районної комісії у Карлівському районі, де вона нараховувала 17 чоловік і координувала діяльність 32 сільських комісій і 140 робочих груп³⁷.

На перших етапах становлення роботи важливу роль відіграло рішення Головної редакційної колегії "Історії міст і сіл України" про підготовку зусиллями провідних науково-дослідних установ столиці України методичних рекомендацій до видання. 6 лютого 1963 р. вони пройшли свою остаточну апробацію, були затверджені до виконання і розіслані на місця³⁸.

В методичних рекомендаціях відзначалося, що багатотомна "Історії міст і сіл України" повинна стати цільним виданням, а кожен том, нарис містити найважливіші відомості з часу виникнення населеного пункту і до наших днів. В кожній області, а також столиці України — Києву, відводився окремий том. Видання повинно було мати однаковий формат і поліграфічне оформлення. Кожна книга включала в себе передмову; історико-економічний нарис про область; нарис про обласний центр; нариси про міста обласного підпорядкування; нарис про районний центр із загальною характеристикою району; нариси про міста районного підпорядкування; нариси про селища міського типу і довідки про села-центри сільських рад — з характеристикою підпорядкованих їм населених пунктів³⁹.

Надісланий із Києва документ був доведений до відома обласної редколегії, районних комісій, робочих груп, авторських колективів на-

рисів і довідок і став своєрідною науково-методичною базою для їх подальшої роботи⁴⁰.

Виходячи з методичних рекомендацій, Полтавська обласна редакційна колегія розробила основні вимоги до нарисової частини тому, яка включала в себе 20 основних позицій⁴¹, а також анкету-довідку, яка мала стати основою для викладення матеріалу про сільські населені пункти-центри сільських рад. Остання мала містити в собі топонімічні, географічні, демографічні відомості, інформацію про господарське життя, культуру, освіту, охорону здоров'я, громадські організації, благоустрій населеного пункту, віхи його історії, найбільш визначних земляків. Обов'язковою умовою заповненої анкети було посилання на історичні джерела та літературу, опрацьовані в процесі дослідження.

Враховуючи великий обсяг роботи, обласна редакційна колегія рекомендувала залучати до заповнення анкет вчителів, статистиків, працівників редакцій газет, музеїв, бібліотек, агрономів, зоотехніків, економістів, лікарів, краєзнавців-любителів самих різних спеціальностей⁴².

Завдання підготовки історичних довідок ставилося перед керівниками промислових підприємств області. Серед них олієжиркомбінату, м'ясокомбінату, заводів бетонних та залізобетонних виробів, керамічного, газорозрядних ламп, "Продмашу", турбомеханічного, автоагрегатного, бавовнопрядильної фабрики⁴³. В історичній довідці необхідно було відобразити:

- історичні умови, в яких виникло та діяло підприємство;
- час та причини виникнення підприємства, а також його попередню назву;
- місце підприємства в загальній системі підприємств галузі та його роль у народно-господарському та політичному житті⁴⁴.

Процес заповнення анкет і довідок постійно перебував в полі зору обласної редакційної колегії, яка здійснювала їх аналіз, перевіряла достовірність поданих відомостей. Внаслідок цього подані анкети нерідко поверталися до районів, на підприємства для доопрацювання або докорінної переробки⁴⁵.

В ході роботи повністю виправдало себе закріплення членів редколегії за окремими районами. Останні в свою чергу керували групою рецензентів, а також робочою групою. Наприклад, за Зіньківський район відповідали член редколегії М.Панчук, рецензент К.Іщенко, члени робочої групи І.Білоцерківець, В.Пилипець (Полтавський сільгоспінститут), Н.Пойдьом (облдержархів), Миргородським районом опікувалися І.Олещенко (член обласної редколегії), А.Залашко (рецензент), А.Черевань, В.Лобурець (Полтавський педінститут). До робочих груп були також за-

лучені викладачі Полтавського сільгоспінституту В.Назаренко, О.Чупрун, К.Іващенко, педагогічного інституту — Л.Лихіна, А.Овсяницький, інженерно-будівельного інституту — А.Котович, М.Лобода, О.Фоменко, М.Карпуть, Н.Бозіна та багато інших⁴⁶.

Для членів робочих груп, музейних і архівних працівників, викладачів, закріплених за районами, була розроблена спеціальна пам'ятка тих основних питань, які виникали на районному рівні. Йшлося, в першу чергу, про розширення джерельної бази, взаємодію районних установ і організацій⁴⁷.

В практику діяльності закріплених за районами груп поступово входило проведення нарад, на яких критично осмислювався набутий досвід, аналізувався хід написання нарисів і довідок, ставилися першочергові завдання. Так, на нараді організованій обласною редколегією 1 квітня 1964 р. своїми думками щодо ходу запланованої роботи поділилися члени груп по Кременчуцькому району (керівник П.Ємець), Лубенського району (П.Білий), Миргородського району (І.Олещенко), Хорольського, Решетилівського району (С.Данішев). Як з'ясувалося в ході обговорення, в цих районах за звітний період було підготовлено до 50—60% перших варіантів основних нарисів⁴⁸. Разом із тим, стан справ в ряді регіонів області викликав серйозне занепокоєння. Так, проаналізувавши роботу по написанню історії населених пунктів Полтавського району, обласна редакційна колегія була змушена констатувати: "...що підготовка цих матеріалів в районі ведеться повільно і неорганізовано. Нариси про головні села здано обласній редколегії з великим запізненням, а довідки про решту 20 населених пунктів до цього часу не зібрані. Підготовлені нариси мають ряд серйозних недоліків (за виключенням с.Куликівка та частково Нові Санжари). Більшість із них складено без використання архівних та друкованих джерел, тільки на основі розповідей старожилів та звітів місцевих колгоспів. Внаслідок цього нариси вийшли поверховими, без достатньо обгрунтованих фактів⁴⁹.

Очевидно, що якість таких нарисів і довідок не задовольняла обласну редколегію, оскільки весною нею був розроблений розгорнутий план організаційно-методичних заходів, який передбачав чітко встановлені графіки проходження текстів, виявлення та виготовлення фотоілюстрацій, підвищував відповідальність авторів, рецензентів, редакторів⁵⁰.

Діяльність Полтавської обласної редакційної колегії постійно перебувала в полі зору Головної редакційної колегії видання. І це не випадково, оскільки том "Полтавська область" був одним із перших у планах видання. Восени 1963 року здобутки і прорахунки полтавчан стали предметом серйозного обговорення на засіданні Головної редколегії⁵¹. Оче-

видно, що певні положення і висновки цього та інших обговорень лягли в основу постанови вищого політичного керівництва України від 5 лютого 1964 року "Про доповідну записку т.т. Скаби А.Д., Тронька П.Т. та Касименка О.К. про хід виконання постанови від 29 травня 1962 р. "Про видання "Історії міст і сіл України". В прийнятому з цього приводу документі особлива увага зверталася на якість нарисів і довідок, внаслідок чого науково-методичне керівництво роботою було покладене на Інститут історії АН України, а також внесені відповідні зміни у складі самої редколегії⁵².

Керуючись новими вимогами, Головна редакційна колегія визнала за доцільне заслухати на своїх засіданнях редколегії семи областей і в т.ч. і Полтавської області⁵³. Для цього вона зажадала від останніх надати інформацію про зміни в складі редколегії тому, розгорнутий план-графік підготовки тому до друку, план організаційно-методичних заходів, перелік найвизначніших селищ міського типу і сільських населених пунктів, про які будуть вміщені нариси в томі. Наприкінцева вимога пояснювалась тим, що, зібравши відомості з областей, вона намагалася скласти остаточне уявлення про загальний обсяг усього видання⁵⁴.

Одночасно з цим, Головна редакційна колегія рекомендувала всім редколегіям томів провести обласні та районні наради авторських колективів з питань написання нарисів і довідок, зміцнити робочі групи висококваліфікованими фахівцями, частіше проводити обговорення текстів у трудових колективах. З метою проведення мовного аналізу та редагування матеріалів утворити при обласних редколегіях редакції за участю висококваліфікованих спеціалістів, уважніше ставитися до зауважень, висловлених відповідним підрозділом Інституту історії АН України⁵⁵.

Чимало слушних порад і зауважень дав обласній редколегії П.Т.Тронько, який 26 травня 1965 р. відвідав Полтавську область для ознайомлення з роботою авторського колективу тому. Виходячи з ситуації, яка склалася, а також враховуючи графіки роботи, віце-прем'єр поставив завдання протягом найближчих двох тижнів завершити рукописну частину тому, здійснити відбір фотоілюстрацій⁵⁶.

Вжиті заходи значною мірою активізували роботу по підготовці тому. Зокрема була остаточно з'ясована його структура, яка включала в себе 80 нарисів про історію найбільших населених пунктів та 329 коротких довідок на села-центри сільських рад⁵⁷. Свої висновки щодо готовності кожного нарису і довідки мали висловити провідні науковці регіону, які на початку 1965 р. здійснили його зведене рецензування⁵⁸.

Вагоме слово щодо готовності поданих на розгляд рукописів 4 березня 1965 р. сказала Головна редколегія видання. В її постанові з цього

приводу відзначалося:

"1. Схвалити роботу, проведену редколегією, міською та районною комісіями, авторськими колективами та кафедрами суспільних наук по підготовці тому "Полтавська область". Рекомендувати усунути недоліки. Відзначені в рецензії [слабкість джерельної бази, неналежне оформлення посилань — Авт.].

2. Рекомендувати редколегії звернути особливу увагу на доопрацювання нарисів, які ще перебувають в роботі і науковому редагуванні, а також провести апробацію і фахове редагування з метою підвищення їх наукового рівня.

3. Зобов'язати редколегію завершити всю роботу по підготовці тому і подати його до редакції разом з ілюстраціями 10 травня 1965 р."⁵⁹.

Аналіз, проведений обласною редакційною колегією, показав, що встановлені терміни були нереальними. Лише 20 лютого 1966 р. вона дістала підстави для рекомендації тому "Полтавська область" до друку⁶⁰. Однак, на практиці це не означало остаточного завершення роботи. На основі редакційних зауважень, висловлених Головною редакцією УРЕ, 11 березня 1966 р. була проведена обласна нарада районних комісій і авторських колективів, були поставлені конкретні завдання по доробці текстів, окреслені вимоги по оформленню їх бібліографічного апарату⁶¹.

Наскільки інтенсивно проходила робота свідчить те, що вже через кілька днів, 18 березня 1966 р., обласна редакційна колегія знову звернулася до цього питання, зосередившись на вдосконаленні структури тому, підборі фотоілюстрацій тощо⁶².

Певні суперечності викликало в ході редагування текстів зміна структури тому. На останньому етапі до тому замість 80 нарисів на найвизначніші населені пункти було включено 74. На думку деяких членів редакційної колегії та авторів, подібне зменшення нарисової частини не дало змогу належним чином представити ряд населених пунктів⁶³.

Іншої думки дотримувався голова комітету по пресі М. Білогуров, який, ознайомившись із текстами томів по Харківській і Полтавській областям, писав: "Навіть побіжний аналіз, який не претендує на охоплення всіх фотографій і всього тексту, підтверджує думку про те, що є нагальна потреба поставити жорсткі вимоги до авторських колективів, редакції щодо відбору матеріалу, встановити граничні обсяги видань. рішуче обірвати нерозважливу гонитву за кількістю фотографій, відкидаючи ті з них, які тільки знижують наукову, ідейну і, особливо, естетичну цінність видання, розраховану на багато років і поколінь. З досвіду томів, що вже вийшли, сам собою напрошується висновок про необхідність скорочення у наступних виданнях кількості ілюстрацій на половину, а тексту на чверть або п'яту частину"⁶⁴.

Незважаючи на різного роду дискусії, розмаїття думок і поглядів, у другій половині 1967 р. том "Полтавська область" серії "Історії міст і сіл України" побачив світ і став помітною подією не лише регіону, а України в цілому. В умовах сьогодення шляхи, форми і методи підготовки видання піддаються серйозній критиці, як з боку істориків, так і громадських організаторів. Її вістря спрямоване, перш за все, проти командно-адміністративних методів, які превалювали в діяльності Головної та обласних редколегій. Безперечно, що впровадження в повсякденну практику жорсткого контролю з боку партійних і радянських органів, наклали свій негативний відбиток на видання. Йдеться про його зайву заідеологізованість, замовчування трагічних сторінок минулого, зайву і невинуватну демонстрацію переваг соціалістичного способу життя. Разом із тим, в політичному устрої, що тоді існував, командно-адміністративні методи були єдиним засобом підготовки на громадських засадах' праці такого обсягу, з таким великим і різним за своїм фаховим рівнем авторським колективом. До того ж неможна забувати, що переважна більшість авторів багатотомника вбачало в цій роботі свій патріотичний обов'язок служіння Україні, її багатотомній історії і культурі.

¹ Бучневич В.Е. Записки о Полтаве, ее памятниках. — Полтава, 1882; його ж. Гетманский город Гадяч // Киевская старина. — 1885. — №3.

² Зубковский И.А. Краткая историческая заметка о Миргороде. — Миргород, 1912.

³ Николайчик Ф.Д. Город Кременчуг. — СПб., 1891; його ж. Начало и рост Полтавских владений князей Вишневецких по данным литовской метрики. — М., 1901.

⁴ Павловский И.В. Полтава. Исторический очерк ее, как губернского города в эпоху правления генерал-губернаторов (1802—1856 гг.). — Полтава, 1910; його ж. Описание городов Полтавской губернии и их окрестностей (архивный материал). — Полтава, 1910; його ж. Описание городов Полтавской губернии и их окрестностей (архивный материал). — Полтава, 1910; його ж. Кременчуг 100 лет назад // Киевская старина. — 1902. — №6; його ж. Ромны, Гадяч, Миргород и их уезды 100 лет назад // Киевская старина. — 1902. — №7-8; його ж. Прилуки, Лубны, Кобеляки и их поветы 100 лет назад // Киевская старина. — 1902. — №9; його ж. Хорол, Лохвица, Зеньков и их наветы 100 лет назад // Киевская старина. — 1902. — №11.

⁵ Падалка Л.В. Прошлое полтавской территории и ее заселение. — Полтава, 1914.

⁶ Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук. — Київ: Наукова думка, 1993. — С. 32-33.

⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 12, спр. 1524. — Арк. 1-4.

⁸ Тронько П.Т. Приреченість школи Грушевського (М.С.Грушевський) // Репресоване краєзнавство (20—30-і роки). — Київ: Рідний край, 1991. — С. 11.

⁹ Лобурець В.Є. Полтавське наукове товариство краєзнавців // Тези доп. і повідомлень II-ої Полтавської наук. конф. з іст. краєзнавства. — Полтава, 1991. — С. 90.

¹⁰ Державний архів Російської Федерації. — Ф. 2307, оп. 8, спр. 292. — Арк. 90.

¹¹ Там само. — Арк. 96 зв.

¹² Історичне краєзнавство в Українській РСР. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 50.

¹³ Горький А.М. История села // Правда. — 1935. — 25 февраля.

¹⁴ Полтавщина / 36 статей. — Полтава, 1927. — 104 с.

¹⁵ Експертний довідник по Полтаві та Полтавській окрузі / Полтавський державний музей ім.В.Г.Короленка. — Полтава, 1927. — 66 с.

¹⁶ Лятошинський М. Історичний нарис територіального складу Полтавщини // Історико-географ. зб. ВУАН. — Київ, 1929. — Т. 3. — С. 50-78.

- ¹⁷ Замфірова Н. З побуту Кременчуччини // Краєзнавство. — 1928. — №4. — С. 18-23; №5. — С. 21-24.
- ¹⁸ Каневский А., Каневский Н. Лубенский район: Экономико-географический очерк. — Лубны, 1931. — 86 с.
- ¹⁹ Соловей Д. Село Кишенька (Кременчуцька округа) // Краєзнавство. — 1930. — №8. — С. 25-31.
- ²⁰ Черняков М. Районный город Миргород. — К.: Держполітвидав, 1938. — 28 с.
- ²¹ Молоков-Журський П., Нечаев М., Рождественський С. Кременчук (Короткий довідник). — Кременчук, 1929. — 28 с.
- ²² История Академии наук Украинской ССР. — Київ: Наукова думка, 1979. — С. 728.
- ²³ Серищев Я.М. Підвищити вимогливість до краєзнавчої літератури // УІЖ. — 1961. — №1. — С. 123-125.
- ²⁴ Кривко Я.О. Створимо історію рідного краю // УІЖ. — 1961. — №1. — С. 155-157.
- ²⁵ Увагу питанням краєзнавства (огляд листів) // УІЖ. — 1961. — №1. — С. 157-158.
- ²⁶ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі — РДАСПІ). — Ф. 17, оп. 92, спр. 790. — Арк. 114-115.
- ²⁷ Там само. — Оп. 139, спр. 2451. — Арк. 10.
- ²⁸ Там само. — Оп. 141, спр. 2219. — Арк. 2.
- ²⁹ Там само. — Оп. 143, спр. 2351. — Арк. 13.
- ³⁰ Там само. — Оп. 148, спр. 2633. — Арк. 19.
- ³¹ Там само. — Оп. 92, спр. 790. — Арк. 114-115.
- ³² Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО). — Ф.Р-8661, оп. 1, спр. 1. — Арк. 1.
- ³³ Там само. — Спр. 12. — Арк. 7.
- ³⁴ Там само. — Спр. 25. — Арк. 1.
- ³⁵ Там само. — Спр. 13. — Арк. 9.
- ³⁶ Там само. — Спр. 3. — Арк. 7.
- ³⁷ Там само. — Спр. 10. — Арк. 3.
- ³⁸ Тронько П.Т. Летопись дружбы и братства (Из опыта создания "Истории городов и сел Украинской ССР" в 26 томах). — Київ: Наукова думка, 1981. — С. 20.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ ДАПО. — Ф.Р-8661, оп. 1, спр. 6. — Арк. 1-3.
- ⁴¹ Там само. — Спр. 3. — Арк. 2.
- ⁴² Там само. — Арк. 20.
- ⁴³ Там само. — Спр. 15. — Арк. 14.
- ⁴⁴ Там само. — Арк. 12.
- ⁴⁵ Там само. — Арк. 20.
- ⁴⁶ Там само. — Спр. 20. — Арк. 3.
- ⁴⁷ Там само. — Спр. 11. — Арк. 4-5.
- ⁴⁸ Там само. — Спр. 24. — Арк. 29.
- ⁴⁹ Там само. — Спр. 21. — Арк. 1-2.
- ⁵⁰ Там само. — Спр. 23. — Арк. 21.
- ⁵¹ Там само. — Спр. 10. — Арк. 1.
- ⁵² РДАСПІ. — Ф. 17, оп. 94, спр. 971. — Арк. 11-12.
- ⁵³ ДАПО. — Ф.Р-8661, оп. 1, спр. 22. — Арк. 2.
- ⁵⁴ Там само. — Спр. 19. — Арк. 1.
- ⁵⁵ Там само. — Спр. 22. — Арк. 1-8.
- ⁵⁶ Там само. — Спр. 42. — Арк. 2.
- ⁵⁷ Там само. — Спр. 41. — Арк. 1.
- ⁵⁸ Там само. — Спр. 40. — Арк. 1-4.
- ⁵⁹ Там само. — Спр. 36. — Арк. 1-9.
- ⁶⁰ Там само. — Спр. 52. — Арк. 1.
- ⁶¹ Там само. — Спр. 53. — Арк. 1.
- ⁶² Там само. — Спр. 50. — Арк. 1.
- ⁶³ Там само. — Спр. 51. — Арк. 1-18.
- ⁶⁴ Державний архів Тернопільської області. — Ф.Р-3140, оп. 1, спр. 22. — Арк. 212.
- * Лише в 1964—1966 рр. на завершальному етапі роботи Полтавській обласній редколегії було виділено 5604 крб. — ДАПО. — Ф. 8661, оп. 1, спр. 56. — Арк. 1-2.

АРХЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ВИДАННЯХ ПОЛТАВЩИНИ. БІБЛІОГРАФІЯ

1. Ломакін О.О., Ломакіна С.М. Нові пам'ятки поблизу мікрорайонів Половки і Сади у Полтаві // Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею: Збірник наук. статей. — Полтава, 1992. — Вип. 1. — С. 116-122.
2. Археологічний літопис Лівобережної України: Наук. журн. — Полтава, 1997. — Ч. 1-2:
 - а) Золотницька Т.М. Знахідки XVII—XVIII ст. з Соборного майдану у Полтаві. — С. 95-97.
 - б) Приймак В.В. Городища на р. Мнозі. — С. 64-67.
 - в) Соколова Л.М., Супруненко О.Б. Деякі археологічні знахідки з території Полтавщини: (з нових надходжень до фондів ЦОДПА). — С. 90-94.
3. Археологічний літопис Лівобережної України: Наук. журн. — Полтава, 1998. — Ч. 1-2:
 - а) Сидоренко О.В. Скарб монет XVII ст. з Лубенщини. — С. 125.
 - б) Ханко О.В. Дрібна керамічна пластика XVII—XIX ст. із Диканьки та інших гончарських центрів Поворскля. — С. 170-171.
4. Кулатова І.М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища: (за розвідками 1994 р.) // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: Збірник наук. праць. — Полтава, 1996. — С. 121-137.
5. Козацькі старожитності Полтавщини: Збірник наук. праць. — Полтава, 1993. — Вип. 1:
 - а) Кулатова І.М. Розвідки в Опішному. — С. 80-84.
 - б) Кулатова І.М. Старожитності козацької доби на Полтавщині. — С. 6-16.
 - в) Супруненко О.Б. Іграшки XVIII ст. з Полтави. — С. 62-65.
 - г) Суховська І.В. Художні кахлі з Полтави XVIII ст. — С. 66-72.
 - д) Телегін Д.Я. Солониця: в пошуках табору Наливайка. — С. 45-47.
6. Козацькі старожитності Полтавщини: Збірник наук. праць. — Полтава, 1994. — Вип. 2:
 - а) Золотницький Б. Дзвіниця Миколаївської церкви у м. Полтаві: Про дослідження руїн архітектурної споруди XVIII ст. — С. 111-122.
 - б) Супруненко О. Пам'ятки археології Полтавщини у джерелах XVI—

XVII ст.: Огляд деяких докум. матеріалів зі згадками про пам'ятки археології Полтавщини. — С. 133-141.

7. Заика Г.П., Заика А.Г. Некоторые вопросы истории Украинской линии // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: II обл. науч.-практ. семинар 18—19 мая 1989 г.: Тезисы докладов и сообщений. — Полтава, 1989. — С. 83-88.

8. Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: III обл. науч.-практ. семінар, квітень 1990 р.: Тези доповідей. — Полтава, 1990:

а) Виноградская Л.И. Материалы по керамическому производству XVII—XVIII вв. на Полтавщине. — С. 182-186.

б) Гладыш К.В. Памятники градостроительства и археологии. — С. 178-180.

в) Мельникова И.С. Некоторые итоги разведок на Полтавщине. — С. 173-175.

г) Сидоренко А.В. Разведки в окрестностях Лубен. — С. 170-171.

д) Суховская И.В. Рисунки в подземном ходе г. Полтавы. — С. 181-182.

9. Пам'ятки археології Полтавщини: Збірник наук. статей. — Полтава, 1991:

а) Заїка А.Г., Заїка Г.П. До питання про Українську лінію. — С. 94-103.

б) Супруненко О.Б. Матеріали до археологічної карти Нижнього Поворскля. — С. 23-43.

в) Шаповалов Г.І. Човен-довбанка з р. Ворскли. — С. 104-106.

10. Полтавський археологічний збірник: Збірник наук. праць. — Полтава, 1993. — Ч. 1:

а) Батурін В.М., Мокляк В.О. До атрибуції гербової плити, знайденої в м. Полтаві. — С. 75-77.

б) Мокляк В.О. Кераміка XVII—XVIII ст. з м. Полтави. — С. 67-74.

в) Супруненко О.Б. Два скарби монет середини XVII ст. з Поворскля. — С. 95-97.

г) Филоненко Л.К. Клад рублевиков второй четверти XVIII в. из окрестностей Градижска. — С. 98-99.

11. Полтавський археологічний збірник: Збірник наук. праць. — Полтава, 1994. — Ч. 2.:

а) Супруненко О.Б. Диканський скарб 1953 року: Монетно-речовий скарб початку XVIII ст. — С. 152-158.

12. Полтавський археологічний збірник: Збірник наук. праць. — Полтава, 1995. — Ч. 3.

а) Заїка Г.П. Обстеження Української лінії: Про картографування

укріплені Української лінії в Нижньому Пооріллі. — С. 127-131.

б) Мокляк В.О. Розвідки в Полтавській області 1994 року: Про п'ятий польовий сезон Новосанжарського розвідзагону обл. музею. — С. 122-126.

в) Філоненко Л.К. Невеликий скарб монет середини XVII ст. з Нових Санжар. — С. 161-162.

13. Полтавський археологічний збірник — 1999: Збірник наук. праць. — Полтава, 1999.

а) Белько О.О. Гутні вироби з Полтави. — С. 293-295.

б) Коваленко О.В. Кахля з Полтави. — С. 291-293.

в) Коваленко О.В. Сліди косторізного виробництва на Полтавському форштадті XVII—XVIII ст. — С. 73-77.

г) Осадчий Є.М. Сліди пограбування XVII ст. в кургані Зеленогайського некрополя. — С. 216-218.

д) Сидоренко О.В. Пам'ятки археології в околицях Лубенського Засулля. — С. 84-96.

е) Супруненко О.Б. Археологічні розвідки В.Г.Ляскоронського в Посуллі. — С. 221-247.

ж) Ханко О.В. Пізньосередньовічне горно з Полтави. — С. 68-72.

14. 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: Матеріали ювілейної наук. конф. — Полтава, 1991. — Ч. 2: Археологія Полтавщини.

а) Сидоренко А.В. Разведка в урочище Солоница. — С. 110.

б) Цымбал В.И., Клименко В.Ф. О позднекочевнических погребениях в Днепропетровской и Харьковской областях. — С. 108-109.

*Політичні
репресії
в Україні*

ЗДІЙСНЕННЯ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ПОЛІТИКИ ВЛАДИ НА ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ в 1930-х рр.

Південь України — в основному сільськогосподарський район. Тут значно менше великих промислових підприємств, ніж в інших регіонах країни. Проте в 1920—30-х роках важко віднайти в цьому районі промислове підприємство, якого б не торкнулась жорна репресій. Нині гортаючи сторінки кримінальних справ, що викривають «численні злочини» в промисловості, шкідників можна знайти на суднобудівних заводах, в пунктах «Заготзерно», в цехах по виробництву олії, на «бурякопунктах», текстильних і харчових фабриках і т.д.

Ще більш ускладнилось становище в промисловості, коли в 1936 році були введені нові виробничі норми. У суднобудуванні вони в 2,5 рази перевищували існуючі, що не було виправдано технічно. Влада вимагала від господарників забезпечити умови здійснення колективних форм стаханівської праці — стаханівських діб, тижнів, місячників. Прагнучи якнайшвидше виконати вказівки зверху, забували проводити планово-профілактичні ремонти, не здійснювали підготовчо-перспективних робіт. Все це призводило до зношення устаткування, все частішими ставали аварії та простої. Погіршення технічного стану підприємств все більше ускладнювало їх організацію, а «саботажників»-ітеерівців ставало все більше, і все частіше їх притягували до судової відповідальності. З'явилися цілі колективи, які називали «колективи ВТР» (виправно-трудова робіт).

Часта зміна кадрів призводила до того, що на підприємства приходили недосвідчені, низькокваліфіковані кадри, що загострювало і без того складну ситуацію.

У той же час підготовка до масових репресій велась лінією «чистки» партії, що проводилася з 1933 року з ініціативи Сталіна і мала за мету «очищення партії від класово-ворожих елементів, підвищення пильності членів партії». Під час перевірки документів на підприємствах в Одеській області, куди входила переважна більшість районів нинішньої Одеської, Миколаївської, Херсонської областей, з партії було виключено 1,6 тисячі чоловік, в тому числі 900 як троцькісти, зінов'євці, націоналісти, 600 як колишні білогвардійці. Обмін партдокументів супроводжувався виключенням ще 1253 чоловік як троцькістів, зінов'євців і пов'язаних з ними, 103 колишніх білогвардійців та куркулів¹.

Влітку 1936 року партійні організації областей півдня отримали закритий лист ЦК ВКП(б) від 29 липня 1936 року «Про терористичну діяльність контрреволюційного троцькістсько-зінов'ївського блоку» та ухвалене на його підставі рішення політбюро ЦК КП(б)У від 15 серпня 1936 року, де зокрема говорилось: «Особливі умови України вимагають ще більш посилити вимоги до КП(б)У в справі підняття революційної пильності. ЦК ще раз нагадує всім парторганізаціям, що не може бути місця в лавах нашої партії гнилому лібералізму до ворогів революції, підлих троцькістсько-зінов'ївських, націоналістичних білобандитів»². Партійні організації краю відразу ж розгорнули велику кампанію, спрямовану на залучення людей до справи викриття «ворогів революції». Радіорепродуктори, шпальти газет, масові збори колективів безперервно закликали до підвищення пильності та нищівної боротьби проти «заклятих ворогів».

Відповідний сигнал отримали і місцеві відділення НКВС, що розпочали енергійну діяльність по розшукуванню «троцькістських гнізд» у промисловості. Лише в серпні-вересні 1937 року в Миколаївській області було заарештовано 386, Херсонській — 413, Одеській — 609 чоловік, звинувачених у допомозі троцькістам. З них 215 — працювали на підприємствах суднобудівної промисловості, в портах, 103 — в енергетиці, 216 — працівники транспорту і транспортних підприємств, 78 — працівники засобів зв'язку, 297 — працівники харчосмакової і переробної промисловості, 216 — текстильної, 210 — будівельної, 75 — різноробочі різних невеличких підприємств³.

Серед заарештованих були як відомі керівники промислових підприємств (Степанов — директор суднобудівного заводу ім.Марті⁴, Бородаєв П.Г., секретар парткому заводу ім. 61 комунара⁵, Булан М.Х. — головний інженер заводу ім. 61 комунара⁶, Воронов М.Т. — голова Гужтрансартілі⁷, так і рядові робітники: слюсар технічного відділу заводу ім. 61 комунара Тимофіїв Г.Н.⁸, обрубники заводу «Незаможник» Сухарський О.А.⁹, його брат Сухарський І.А., Стояненко-Афанасьєва К.Ф. — робітниця заводу №198¹⁰, Соловійова О.М. — діловод майстерень торгпорту¹¹ і сотні інших.

В кінці 1937-го — на початку 1938 р. НКВС сфальсифікував декілька колективних справ, лейтмотивом в яких пройшла антирадянська і шкідницька діяльність, що проявлялась у виводі з ладу обладнання і списування в брак цінних деталей, пов'язаних з виконанням термінових замовлень. Група складалась з токарів високої кваліфікації, користувалась привілеями у колишньої адміністрації заводу. У звинувачувальному висновку говорилось: «У процесі слідства по справі контрреволюційної антирадянсько-фашистської повстанської організації встановлено, що на

території заводу існувала контрреволюційна організація, що ставила своєю метою ведення активної підривної роботи в промисловості і підготовку терористичних актів над керівниками партії та уряду і що керівниками даної організації були вороги народу». За постановою трійки усіх, хто проходив по даній справі, було розстріляно¹².

Репресії 30-х років торкнулися і робітників залізниць. Українські залізниці, як справедливо свідчить дослідник Ю.Бондарчук, від самого початку перебували під пильним оком органів ВУЧК-ДПУ-НКВС. Низька технічна озброєність залізниць, відсутність необхідного числа висококваліфікованих працівників, складні матеріально-побутові умови залізничників зумовили серії негараздів на магістралях, які полягали у зривах встановлених графіків руху, численних аваріях, невиконаних державних планів вантажних та пасажирських перевезень¹³. Не випадково в цей період було прийнято ряд партійно-урядових постанов, спрямованих на зміцнення трудової дисципліни, викорінення шкідництва тощо. На їх основі в листопаді 1932 р. були внесені поправки до законодавчих і нормативних актів, які передбачали ряд жорстких репресивних заходів щодо залізничників¹⁴. Так, неявка на роботу без поважної причини, хоча б на один день призводила до звільнення і позбавлення житла. Відмова інженерно-технічного працівника від переходу на іншу роботу тягнула за собою примусову працю або ж штраф до 1000 крб. порушення дисципліни залізничниками, як і іншими транспортниками каралося позбавленням волі до 10 років, а при обтяжливих обставинах — розстрілом¹⁵. У Кримінальний кодекс України були внесені зміни, які передбачали покарання 10 роками або розстрілом з конфіскацією майна за підриив транспорту, невжиття належних заходів до своєчасного відправлення поїздів, затримку з розвантаженням тощо¹⁶.

Так, наприклад, в результаті підлого наклепу було заарештовано машиніста депо станції Вознесенськ Бригідіна Т.І. В вину було поставлено те, що будучи вороже настроєним проти радянської влади, займався шкідництвом на станції Вознесенськ. Працюючи машиністом паровозу №700-78, на 507 кілометрі перегону Веселинове-Мартинівка зупинив поїзд. Не дивлячись на те, що Бригідін винним себе не визнав, за постановою НКВС СРСР і прокурора СРСР 19 жовтня 1937 року був засуджений до розстрілу.

Переглядаючи справу в 1958 році, Бригідіна Т.І. було реалібітовано. Як було встановлено технічною експертизою, за порушення правил технічної експлуатації паровозу він міг нести відповідальність лише в дисциплінарному порядку. Прокуратура України відмінила рішення 1937 року за відсутністю в його діях складу злочину¹⁷.

Постанова ПБ ЦК КП(б)У від 25 січня 1938 року «Про очищення залізничного транспорту і про заходи по зміцненню трудової дисципліни» констатувала наявність «значної засміченості залізничного транспорту куркулями, петлюрівцями, колишніми жандармами і колишніми членами антирадянських партій, які безкарно ведуть серед робітників транспортної промисловості розкладницьку контрреволюційну роботу, активно підтримують куркульський саботаж хлібозаготівель, зривають графіки руху товарних поїздів, організовують невиробничі простой рухомого складу, створюють аварії, катастрофи, розкладають трудову і виробничу дисципліну на транспорті¹⁸.

Політбюро ЦК КП(б)У зобов'язало транспортні організації протягом лютого «...очистити транспорт від куркульських контрреволюційних і дезорганізаторських елементів»¹⁹. Як це планувалося зробити, видно з даної постанови. Було запропоновано в місячний строк Державному політичному управлінню УРСР «виявити і вислати на Північ залізничників з числа «куркулів, петлюрівців та інших контрреволюційних елементів». В проекті постанови містяться контрольні цифри, де знаходимо дані, що з Південної залізниці планувалося «виявити і вислати» на Північ до 1000 фахівців²⁰.

У цей час на Південній залізниці було розглянуто 417 кримінальних справ залізничників. З них 15 засуджено до розстрілу, 205 — до ув'язнення в концтаборах, 219 — до вислання, 79 — до вислання умовно²¹.

Постанова Політбюро ЦК КП(б)У значною мірою активізувала масові кампанії по очищенню залізниць від класово-ворожих елементів, шкідників і саботажників, розв'язала руки каральному апаратові, що вже відчув смак «моря крові», і який сам незабаром в значному складі буде поглинутий ним у роки «Великого терору»; не в останню чергу, стала прологом до масових репресій на транспорті, відіграла свою роль в остаточному утвердженні командних, деспотичних методів управління залізничним транспортом.

За проведення антирадянської агітації серед працівників залізничної станції Голта була викрита підпільна ворожа група на чолі з помічником машиніста паровозного депо станції Голта Сливою Йосипом Адамовичем²².

По такому ж звинуваченню був засуджений на тривалий строк машиніст паровозу станції Вознесенськ Ногальський Антон Йосипович²³.

Кульмінація масового терору в СРСР прийшлась на першу половину 1938 року. В наступні місяці почалось поступове гальмування планової роботи каральних органів, скорочуються масштаби репресій. Головна мета була досягнута — країна зломлена, люди заціпеніли від страху і взаєм-

них підозр. Тепер для підтримання мовчазної покори досить було проводити не такі багаточисленні, але систематичні арешти. Р.Конквест з цього приводу пише: «Органи безпеки продовжували час від часу прочисувати країну, наносючи удар усім підозрюваним елементам. У табори відправлялись щорічно до мільйона чоловік, але свавілля 1936—1938 років більше не повторювалось²⁴.

Заголовки статей місцевих газет змінюють свою тональність: «Січневий пленум ЦК ВКП(б) і V пленум ЦК ВЛКСМ про перегини в боротьбі з ворогами народу», «Боротьба з наклепниками», «Вміти відрізнити друга від ворога», «Реабілітація».

Так, у публікації газети «За колективізацію» за 1938 рік названі прізвища жертв, а поряд з ними фігурують прізвища наклепників, з'являється раніше майже неможливий матеріал про реабілітацію²⁵.

«Южная правда» повідомляла: за наклепами виключеного з комсомолу працівників заводу «Імені 61 комунара» Аніскевича та Пшекарського²⁶.

Особливо активними донощиками газета визнала секретаря парторганізації лубзаводу Круглована і начальника відділу кадрів елеватора Дмитрюка. З подачі першого звинуватили в шкідницьких намірах більше 20 чоловік, другого — 28 громадян. Обидва донощики були виключені з партії та звільнені з роботи. Проте відновити своє «добре їм'я» було не так-то й просто. Наприклад, за апеляціями по відновленню в партії, розглянутих в бюро Миколаївського обкому партії, в 1938 р. задовольнялася лише кожна третя заява²⁷. Проте Сталін намагався відтворити видимість відновлення законності. Постанова Січневого (1938 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) називалась: «Про помилки парторганізацій при виключенні комуністів з партії», а формально — бюрократичний підхід до апеляцій, виключених з ВКП(б) і про міри по викоріненню цих недоліків. Передова стаття газети «Бугская заря» від 10 лютого носила назву «Навчитись відрізнити товариша від ворога», а передова номеру цієї ж газети від 16 лютого — «Нищівно викривати кар'єристів і перестраховщиків». У ній читачам роз'яснювалось, що січневий пленум ЦК ВКП(б) вказав, «що ще не викриті і не виявлені окремі кар'єристи-комуністи, що намагаються відзначитись і висунутись на виключених з партії, на репресіях проти членів партії, намагаються застрахувати себе від можливих звинувачень в недоліку пильності шляхом застосування масових репресій проти членів партії»²⁸. Реабілітація в 1938 році була лише пропагандистським маневром, покликаним поступово зупинити вакханалію «ежовщини». Масові операції по засудженню і ліквідації людей припинились лише в листопаді 1938 р., а 17 грудня 1938 р. була прийнята постанова РНК СРСР і ЦК

ВКП(б) про недопустимість порушень у слідстві по контрреволюційних справах У наступному 1939 році в Одеській області, наприклад, було заарештовано 694 чоловіки²⁹.

У відповідності з законами діяльності репресивної машини з наступом нового етапу в політиці партії потрібно було прибрати старих виконавців, які дискредитували себе. Єжов став тією необхідною жертвою, на яку пізніше можна було перекласти вину за крайнощі «Великого терору».

Прийшов час інших, більш прихованих дій, і керівництво управління НКВС перейшло до Берії. Він став практикувати закриті індивідуальні процеси, створив видимість відновлення законності шляхом реабілітації жертв грубо сфальсифікованих справ. Тепер репресії зводились до ударів по небагатьох ключових фігурах. Цього виявилось цілком достатньо, щоб зберегти контроль за країною на рубежі 30—40-х років. Пропаганда допомогла в цьому карним органам. Ось типові заголовки з газет за 1939 рік: «Реабілітація», «Уважно і бережливо відноситись до членів партії», «Викриття наклепників»³⁰. Проте в цьому ж році продовжувалась менш масштабна чистка на підприємствах.

У 1939 році Берія під видом відновлення законності, прочистив «єжовські» кадри НКВС. У результаті покарали найбільш одіозних карателів типу начальника УНКВС Миколаївської області П.М.Карамішева, начальника 2 відділу цього ж управління П.Я.Трушкіна.

Так, на Миколаївському суднобудівному заводі №200 у зв'язку з пожежею НКВС області було доручено провести розслідування причини виникнення пожежі і виявити конкретних винуватців у здійсненні підпалу.

Замість об'єктивного виконання цього завдання, начальник 2 відділу УНКВС області Трушкін Я.Я. штучно створив неіснуючу контрреволюційну троцькістську диверсійну організацію на заводі, яка складалась нібито з інженерно-технічного і керівного складу заводу, в зв'язку з чим за фальсифікованими довідками Трушкіна з санкції начальника управління НКВС Карамішева П.Т. були заарештовані Чикалов, Бондар, Афанасьєв, Фомін, Гладков та інші. До заарештованих були застосовані спотворені і провокаційні методи слідства, в результаті чого вони обмовляли один одного в контрреволюційній і диверсійній роботі³¹.

Справа була визнана сфальсифікованою. В довідці, складеній для голови Військового трибуналу військ НКВС, по даному факту говорилося, що контрреволюційна організація була штучно створена працівниками НКВС шляхом провокаційних методів слідства по звинуваченню працівників заводу.

Так, начальник Карамішев П.Т. на допиті особисто жорстоко бив ув'язнених, добиваючись від них свідчень.

Результати проведеної тотальної чистки партії і народу виявилися неоднозначними. З одного боку, Сталін став безперечним диктатором великої країни і створив «кишенькову партію». Тепер досить було одного окрику вождя, щоб країна поверталась направо-наліво.

Передбачаючи катастрофу особистого складу партії, ЦК ВКП(б) в січні 1936 р. офіційно оголосив поновлення прийому в партію. Але до кінця 1938 р. практика показала, що робітники і селяни в партію більше не йдуть. Про це переконливо свідчать факти української діяльності. М.Квасов, завідуючий відділом керівних партійних органів ЦК КП(б), в статті «Ріст парторганізації України» з цього приводу б'є тривогу й наводить ряд убивчих фактів:

«У 24 районах Миколаївської області в 250 первинних партійних організаціях з моменту відновлення приймання в партію не прийнято жодної людини...»³².

Командний склад і спеціалісти на виробництві боялися доносів робітників, робітники боялись доносів секретарів парткомів і комітетів ВЛКСМ, ті, в свою чергу, боялись НКВС. Підняті на щит стахановці, часто демагоги, завдяки яким порушувався технологічний процес, намагались командувати досвідченими інженерами. В результаті в промисловості утвердилась монархія, плани систематично не виконувались, падала якість продукції.

А вже почалась Друга світова війна, Червона Армія знеславилась на весь світ в ході війни з Фінляндією, промисловість не справлялась з оборонними замовленнями. Зрозуміло, що в таких умовах репресії потрібно було зупинити, відновити довіру до кадрів ІТП, підвищити технологічну грамотність «висуванців» і приділити увагу системі професійного навчання молоді. Все це розумів Сталін і намагався виправити увагу системі професійного навчання молоді. Все це розумів Сталін і намагався виправити становище в 1939—1941 рр.

¹ Підраховано автором за даними Миколаївського обласного державного архіву. — Ф.П-7, оп. 1-26; Херсонського облдержархіву. — Ф.П-9, оп. 1-16; Одеського державного архіву. — Ф.П-6, оп. 1-33; за таблицями статистичних звітностей по переміщенню членів ВКП(б).

² ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 1, спр. 409. — Арк. 60.

³ Підрахунки зроблені автором на основі кримінальних справ 1937 року.

⁴ Архів СБУ Миколаївської області ФПС. — Спр. 10196-с.

⁵ Там само. — Спр. 9641-с.

⁶ Там само. — Спр. 7113-с.

⁷ Там само. — Спр. 6312-с.

- ⁸ Там само. — Спр. 11016-с.
⁹ Там само. — Спр. 2328-с.
¹⁰ Там само. — Спр. 4641-с.
¹¹ Там само. — Спр. 5418-с.
¹² Забуттю не підлягає. Редакція науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». — Херсон, 1994. — С. 58.
¹³ Архів СБУ в Миколаївській області. — Спр. 1668-с.
¹⁴ З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1997. — №1-2. — С. 119.
¹⁵ Жертвы репрессий. Репрессии 20-х — начала 50-х годов на Украине. — Киев, 1993. — С. 12-13.
¹⁶ Там само. — С. 15.
¹⁷ Там само. — С. 22.
¹⁸ Архів СБУ в Миколаївській області. — Спр. 1984-с. — Арк. 41-42.
¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 4528. — Арк. 18-19.
²⁰ Там само. — Арк. 49.
²¹ Там само. — Оп. 16, спр. 379. — Арк. 121.
²² Там само. — Спр. 383. — Арк. 58.
²³ Архів СБУ в Миколаївській області. — Спр. 6290-с.
²⁴ Там само. — Спр. 9687-с.
²⁵ Конквест Р. Большой террор. — Рига. — 1991. — Т. 2. — С. 285.
²⁶ За колективізацію. — 1938. — №30. — 10 березня.
²⁷ Бугская заря. — 1938. — №30. — 26 июня.
²⁸ Соболев П.І. Репресії проти управлінських кадрів промисловості Миколаївщини // Радянське Прибужжя. — 1999. — 25 вересня.
²⁹ Бугская заря. — 1938. — №29. — 16 июня.
³⁰ Чорноморська комуна. — 1939. — 9 лютого. — 26 березня. — 17 липня.
³¹ ДАОО. — Ф. 7, оп. 1, спр. 114. — Арк. 17.
³² Архів СБУ в Миколаївській області. — Спр. 1966-с. — Арк. 98-100.

Михненко А.

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ В ДОНБАСІ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ (1929 – 1933 РР.)

Історію колективізації сільського господарства України не можна розглядати як “білу пляму”. На сьогодні ми маємо велику кількість різноманітної літератури, в тому числі документальних матеріалів. Проте їх наукова цінність вельми суперечлива. Факти завжди ретельно відбиралися та інтерпретувалися згідно з офіційною концепцією колективізації, яка набрала цілісного вигляду у “Короткому курсі історії ВКП(б)”. Хоч після ХХ з’їзду КПРС цей підручник вилучили з ужитку, але декларована у ньому схема історичного розвитку до останнього часу домінувала у радянській науці. Лише з кінця 1980-х – початку 1990-х років вченими робляться спроби об’єктивного висвітлення трагедії українського селянства. У передмові до збірника документів і матеріалів “Колективізація і голод на Україні” (К., 1993) звертається увага на цікавий та трагічний факт:

“...Уважне вивчення географічних карт показує, що наприкінці 30-х рр. у кожній області України зникли численні сільські населені пункти, що існували до 1933 р. Причини цього явища могли бути різними, але безсумнівно, що найголовнішу роль тут відіграв голодомор. Інколи повністю вимирило населення навіть великих сіл”¹.

В історії здійснення колективізації, як зазначає український дослідник С.Кульчицький, є дві ключові проблеми – темпи її здійснення та форма колективних господарств, нав’язуваних державою селянству. Пов’язані з цим конфлікти набували небаченої гостроти. У 1930 р. країна опинилася на порозі стихійного вибуху, рівнозначного громадянській війні². За підрахунками ДПУ з 20 лютого до 2 квітня 1930 р. в Україні відбулося понад 1700 масових виступів, з яких 15 кваліфікувалися як збройні повстання. Причинами були: швидка колективізація, погоня за процентами, звірячий режим при збиранні насіння, знущання над релігією, обшуки, знімання дахів, підлог, печей і т.і.³ Як підкреслює у своїй статті д-р історичних наук А.Зінченко, селянський опір тривав і в наступні місяці. Заступник голови ДПУ УСРР Карлсон у доповідній записці до ЦК КП(б)У від 20 жовтня 1930 р. говорить про масові заворушення, що відбувалися на ґрунті хлібозаготівель. За період від 2 до 15 жовтня відбулося 26 масових виступів, що охопили 22 населених пункти у двадцяти районах. У них брало участь 3400 осіб⁴.

Інтенсивність темпів колективізації задавалася резолюцією листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б) “Про сільське господарство України та про роботу на селі”. У ній зазначалося: “...Україна у найкоротші терміни повинна дати зразки організації великого громадського господарства не лише на території окремих районів, а навіть на суцільних площах, що охоплювали цілі округи, маючи на меті протягом найближчих років суцільну колективізацію всього степового району України⁵. Їстотні уточнення в терміни колективізації в Україні внесла постанова ЦК ВКП(б) “Про терміни колективізації та заходи допомоги держави колгоспному будівництву” від 5 січня 1930 р.⁶ Комісія політбюро під керівництвом наркомзема СРСР Я.Яковлева, результати роботи якої підсумовувалися у цій постанові, зарахувала Україну до регіонів другої черги. Суцільну колективізацію в республіці потрібно було завершити в основному до весни 1932 р. Проте різні економічні райони України також неоднаково були підготовлені до суцільної колективізації. Найбільш підготовленими до цього були степові райони. Тому ЦК ВКП(б) пізніше відніс їх до групи районів у яких колективізацію планувалося завершити в основному у 1931 р.⁷

Для здійснення колективізації запланованими темпами було вжито заходів щодо її економічного стимулювання. Постановою ЦК ВКП(б) від

2 квітня “Про пільги для колгоспників” від оподаткування на два роки звільнялися колективізована робоча та продуктивна худоба, а також худоба колгоспників. Знижувався вступний пай і зменшувалися відрахування від прибутків колгоспів у неподільний фонд із відповідним підвищенням відрахувань на оплату праці в громадському господарстві⁸.

На думку авторів колективної монографії “Історія селянства СРСР” у січні – початку лютого 1930 р. - “була розроблена ціла система заходів з практичного втілення політики ліквідації куркульства як класу. Документи центральних та партійних органів строго регламентували порядок ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації; вони містили категоричне попередження проти перегинів і спотворень політики партії, були встановлені орієнтовні контингенти розкуркулюваних і тих, які висилалися з районів уцільної колективізації куркулів, перевищувати які заборонялося. Виселенню у віддалені райони СРСР підпадало не більше четверті куркульських господарств, тобто приблизно 1% загальної кількості селянських господарств”⁹.

Але в реальному житті все відбувалося з точністю до навпаки. У ході колективізації порушувалися елементарні права людини. Прагнення місцевого керівництва зробити свій район, сільраду, село суцільно колективізованим і відрепортувати про результати керівництву, повсюдно призводило до порушення принципу добровільності і до насильства. Так, наприклад, у Сорокинському районі в хут. Єлісюткіна голова сільради безпартійний Войтов на зборах селян стукотів кулаком по столу і так агітував: “Якщо не запишетеся до колгоспу, то зажену на Соловки”. Тут же склали два списки, хто “за” і “проти” колективізації. У інших районах (Дмитрівському, Ровеньковському, Слов’яносербському) діяли за власними сценаріями, але суть була одна — примусити одноосібника вступити до колгоспу. Тут натискали на найбільш болюче для селянина питання — землю. То несвоєчасно відводили рілля, то безплатно відбирали зяб для колгоспу, то влаштовували черезполосицю. Наприклад, у Червоножовтневій сільраді індивідуальним господарствам давали землю чужому земельному товариству, а в своєму відрізали ділянки для селян іншого товариства. Створювали труднощі, а весняна сівба була попереду. Далека відстань, відсутність доріг, мостів через річки, незвичність освоєння нового поля — все це ставило селян перед важким вибором і роздумом: “Ось вам і добровільно в колектив йти, а не підеш — не дадуть землі”. Проте, такі настрої розцінювалися не інакше як куркульські¹⁰.

Ознайомлення з ходом колективізації, однак, показало, що такими настроями охоплені були в основному середняцькі кола. Їх і треба було переламати будь-яким способом, особливо таким ефективним як розкур-

кулення. У травні 1930 р. Маріупольська ОКК підвела підсумки своєї перевірки ряду районів. Виявилось, що сільрада, партосередки, уповноважені й ін., обрані владою особи зайнялися насамперед, “відпрацьовуванням” середняків перевіреними засобами — незаконними обшуками, загрозою висилки, залякуванням і т.д. Старокременчинський район за соціальним складом вважався середняцько-заможним, і тут негайно стали створювати комуни (не артілі) з максимальним усуспільненням всього майна. Пустили в хід чутку, що ніби є постанова ВУЦВК про розстріл кожного десятого, хто не піде в колгосп. Секретар райпарткому Орлик розпорядився відбирати коней у селян, що виходили з колгоспу, приховував їх скарги про самочинство. У селі Євгенівка розкуркулили 31 середняцьке господарство без акту, опису і оцінок майна. А якщо і оцінювали, то за сміхотворно низькими цінами. Наприклад, за те, що середняк Павле недоздав 3 пуди зерна сільгосподатку, його майно було продано: комора за 1 крб. 15 коп., клуня — за 50 коп., кінь коштував 1 крб., 4 вівці — 7 крб. 50 коп., буккер — 55 коп. і т.д. Подібна доля спіткала багатьох селян¹¹.

Тим часом почався масовий вихід селян з колгоспів. Протягом березня—червня 1930 р. з колгоспів в Україні вибуло понад 1,5 млн. господарств, в основному середняцьких¹². Колгоспи знову ставали неможливі, тому залучення до них середняків не знімалося з порядку денного. Одним з методів утримання колгоспників від виходу було неповернення їм землі, худоби, інвентарю, зерна, тим більше напередодні весняної сівби. На місця була віддана вказівка: всі розрахунки з тими, що вибувають проводити після закінчення колгоспом посівної кампанії. Це викликало потік скарг селян, вони також хотіли засіяти свій клин, зібрати врожай. Подекуди влада була вимушена відступити, особливо, якщо зверталися неможливі. Так “пощастило” селянам села Івановки Краснолучського району Луганської округи. У березні 1930 р. вони надіслали в Наркомзем України телеграму: “Ми, бідняки, старики від 65 до 70 років, в лютому примусово записалися в СОЗ, у нас відібрали посівне зерно, землю. Дізналися, що вступ в СОЗ добровільний, виписалися з СОЗу. Голова Іванівської Ради за це не повертає нам нашу землю і зерно. Почався посів. Дьяченко, Саханов, Ігнатенко, Гриб, Сергієнко”. З допомогою Наркомзему майно їм повернули, але в більшості випадків, усуспільнену і засіяну колгоспом землю не повертали. Селяни на своєму досвіді осягали суть колективізації по-сталінськи.

Примітними у цьому зв'язку є дані про розкуркулені господарства у деяких районах Донецької області, викладені у наступній таблиці:

Кількість розкуркулених господарств та вартість майна (березень 1930 р.)¹³

Назва району	Селянські господарства		Ліквід. Курк. господ.	Відібрано землі (дес.)	Вартість майна (крб.)	Кількість відібраної худоби (гол.)
	Кількіс- ть	з них кур- кульських				
Слов'янський	12061	441	41	410,62	9132	195
Артемівський	9386	430	5	100	-	-
Краматорський	6789	479	42	2076,30	7234	220

На Луганщині з колгоспів виходили також в Петровському, Каменобродському, Ровеньковському, Сорокинському й інших районах. Характерно, що крім примусу були і інші мотиви, що відображають коливання селянства, помилкове розуміння почуття колективізму або просто хліборобська прихильність до землі. У Ровеньковській сільраді, наприклад, з 136 господарств подали заяву про вихід 80. Після бесід з людьми багато хто забирав назад свої заяви, а на запитання про причину виходу заявляли: "Всі подають заяви, ну і я подав". У Петровському районі частина селян вирішила: "Відсіємося, а тоді підемо з колгоспу". Навіть деякі члени артільей, що вийшли, не були впевнені у своєму остаточному виборі, заявляючи так: "Ми хоч зараз і вийшли б з колгоспу, але це до серпня місяця, а потім ми знов підемо в колгосп". Такі суперечні настрої в селянському середовищі свідчать аж ніяк не про протистояння колективістській (громадській) ідеї, як такій, а про несприйняття надлюдських методів її здійснення.

Є багато документальних свідчень про становище в тогочасному селі. Примітним є лист курсантів Військово-повітряної академії РСЧА в Москві Я.Коркіна та О.Пахоленка, адресований у липні 1931р. голові ВУЦВК Г.Петровському. Обидва юнаки не сумнівалися в доцільності колективізації та інших "соціалістичних перетворень". Проте описання явищ побачених у Новопсковському районі на Старобільщині, де вони провели свою відпустку, викликає жах. Так, виявилось, що для розкуркулених селян місцева влада облаштувала невеличкий концтабір під назвою "Ярки". Люди перебували у зовсім безвихідному становищі. "Майно, сільгоспреманент у них відібрали, землю також, проживають із сім'ями у землянках. Існують бродяжництвом, розводять жебрацтво, на роботу їх не посилають. Для того, щоб піти у село їм потрібно отримати перепустку від коменданта "Ярків". Основну частину свого листа курсанти присвятили техніці розкуркулення. Зокрема, писали так: "У ряді випадків примусово втягують у колгосп. У разі відмови підводять під графу куркуля й розкуркулюють,

відбираючи все майно, та вивозять у “Ярки”... П'ятика, залякування, погане забезпечення колгоспників є причиною небажання бідноти і середняків, які залишалися, вступати в артіль, внаслідок чого вони їдуть за куркулями і поділяють їхні настої. В ряді сіл є перегини. Розкуркулили середняків і навіть бідняків”¹⁴. **Лист курсантів показує, що їх обурювали не самі методи розкуркулення, а те, що вони застосовувалися не за адресою, тобто проти середняків та бідняків.**

Подальші події свідчать, що Сталін лише тимчасово “відпускав віжки”. Аж до закінчення колективізації в 1932 р. вона не втратила свого примусового характеру і репресивних наслідків¹⁵. Варіювалися лише засоби силового тиску на селян, в тому числі шляхом податкового пресу, своєрідним застосуванням “батога і пряника”. Колгоспникам надавалися всілякі пільги в оподаткуванні, для одноосібників же встановлювався індивідуальний (експертний) податок, часто довільний і непосильний. За невиконання накладався штраф, несплата якого, в свою чергу, тягнула за собою судову справу і, зрештою, розорення¹⁶. Підсумком було те, що десятки тисяч господарств припинили своє існування, сім'ї репресовані. Зроблений сталінським керівництвом наступ на селян поступово видавлював із землеробів почуття господаря-хлібороба, перетворюючи їх на економічно залежних, одержавлених працівників землі, що цілком відповідало тоталітарній системі.

У ході колективізації було знищено життєві підвалини селянства та завдано морально-психологічної втрати всім підвалинам селянського життя. Селяни не тільки були відірвані від землі, позбавлені господарської самостійності, вони були фактично закріпаченими у колгоспах, оскільки видані населенню у 1932 р. паспорти, колгоспникам не видавалися. У селян відібрали та передали колгоспам худобу, сільгоспреманент, млини, кузні, машини, окремі будівлі (якщо не всі) — комори, кухні тощо. До фонду колективізації було передано засоби сільгоспкооперації, все майно її товариств. Пограбування селян було повним¹⁷. Їм залишили лише житлові будинки, присадибні ділянки, худобу, птахів.

Селян було позбавлено землі, наданої їм у 1929 р. у користування: 3124 тис. га (59,7%) земельної площі передали колгоспам, 95,2 тис. га (1,8%) надано в індивідуальне користування колгоспникам, 50,8 тис. га (0,9%) залишилося в одноосібників, 1971 тис. га (37,6%) віддано радгоспам.

Передбачалося, що вже саме усупільнення засобів виробництва забезпечить їх більш ефективно використання. Однак цього не сталося. Знаряддя виробництва виходили з ладу. Спільних господарських дворів ще не було. Катастрофічних збитків було завдано тваринництву, особли-

во кінському поголів'ю. Так, у колгоспах Великоянисольського району кількість коней скоротилася взимку 1931—1932 рр. з 6500 до 1955 голів. У 1933 р. загинуло ще 906. У колгоспі “3-й рік п'ятирічки” Риківського району з 176 полягло 89 коней. Усього в районі на 1 жовтня 1931 р. було 2216 коней. До 1 квітня наступного року залишилося 1530, з них придатними до роботи було 1144. В артілі “Передовик” Макіївського району на 1 жовтня 1933 р. було 179 коней, на 3 червня залишилось 116, з них придатних до роботи лише 41. В артілі “Сталінський металіст” за зиму з 115 коней загинуло 35. Решта для роботи не надавалась. Село залишилося без робочої худоби. Її зменшення намагалися компенсувати машинами. Вже у 1930 р. виникають державні машинно-тракторні станції, по 2—3 у кожному районі. На них покладалося обслуговування закріпленої групи колгоспів. За договорами з господарствами, з оплатою натурою МТС орали, сіяли, та збирали. Агрономи МТС надавали агрономічну допомогу колгоспникам. Створені у 1933 р. політвідділи вели ідеологічну обробку населення. У 1940 р. у Донбасі було 108 МТС, тільки в Донецькій області — 54¹⁸.

Складним та важким був процес становлення внутрішнього життя колгоспів. Спочатку вироблена колгоспами продукція розподілялася порівну. Але вже у 1931 р. повсюдно перейшли до обліку праці колгоспників на основі трудодня. Ця умовна одиниця обліку визначалася на основі спеціальних розрахунків. Так, на один трудодень плугом при двох конях необхідно було виорати 0,9-1,9 га, прополоти буряка, соняшника - 0,11-0,14 га, вижати зернових 0,33-0,5 га тощо. За рік колгоспник міг “заробити” 130-150 трудоднів. На так званих постійних роботах - на конюшні, в свинарнику - 300-500. Облік вів бригадир або обліковець. За підсумками господарського року вироблена в артілі продукція розподілялася наступним чином: 35% йшло на покриття обов'язкових поставок державі, 25% — натуральна оплата за роботу МТС, решта призначалася для видачі за трудодні, під посів наступного року, на внутрішньогосподарські потреби¹⁹.

Причому, у 1931, 1932, 1933 рр. трудодень практично не оплачувався. Так, з колгоспу “Ілліч” Переїздівської сільради Артемівського району повідомлялося: “У 1931 р. вартість трудодня визначена у розмірі 45 коп., однак остаточний розрахунок зроблено не було. Натурою колгоспники не отримали нічого, а зараз одержуть пайки хліба з колгоспної контори лише ті, хто на даний час працює у колгоспі”. Про це ж повідомлялося й з колгоспу “3-й рік п'ятирічки”: “Розподілу результатів господарювання натурою не було. На руки колгоспникам зерно не видавалося”. У Сорочинському районі у 1931 р. трудодень оплачувався у розмірі 57 коп., у

1932 р. — 1 крб. 30 коп. Натуральних виплат не було. Однак, важке матеріальне становище селян вже мало кого цікавило. На думку сталінського керівництва було вирішено головне — знайдено спосіб розв'язання хлібної проблеми. Адже хліб тепер можна було забирати безперешкодно і в будь-якій кількості.

Кампанія хлібозаготівлі органічно вписалася в процес колективізації, для чого, власне, все і вигадувалося. Державі потрібен був хліб, і це стало першою заповіддю для всіх, хто його вирощував, здавав, приймав, відбирав. Це означало, що крім посівного, продовольчого і кормового зерна вся товарна продукція надходила в “засіки Батьківщини”. На практиці, однак, виходило так, що коли не виконувався план хлібозаготівлі, то в постачання включалися всі готівкові зернові фонди, внаслідок чого людям і худобі загрожував голод. Що стосується натуроплати колгоспників, то після виконання всього постачання (основного і додаткового), на видачу зерна по трудовнях майже нічого не залишалося. Більше того, відбирався навіть виданий, зароблений колгоспниками хліб, який наче-то був “незаконно розданий”. Залишалася одна надія — на присадибну ділянку.

Примітними є дії влади, спрямовані на виявлення хліба, який приховували селяни. У цьому зв'язку можна навести лист завідуючого Старобешевським районним відділом постачання до сільрад району про матеріальну винагороду особам, які виявили хліб в заможних селян. У ньому зазначалося, що таким особам можна видавати 25% вартості виявленого хліба грошима або 25% кількості знайденого хліба натурою²⁰.

Тим часом зростали втрати зерна, процвітала безгосподарність, пропадало навіть те, що вже було вирощено, часто врожай залишався незібраним. Ось що повідомляв сількор Васильєв в жовтні 1930 р.: “ще досі на полях Слов'янського і Краматорського районів не прибрано багато пшениці і інших культур. Біля самого Краматорська лежать снопи пшениці на декількох сотнях гектарів Ясногорського колгоспу. Хліб лежить від 3 до 6 тижнів. Снопи вже почорніли, проросли. Ще не весь хліб пропав, але багато що вже втрачено безповоротно”²¹. Такі втрати намагалися відновити вилученням хліба “під мітлу”, особливо в індивідуальному секторі²².

Факти адміністрування і беззаконня, безгосподарність і безвідповідальність спостерігалися повсюдно. Все це породжувало невпевненість, знижувало матеріальну зацікавленість селян, загалом підривало продуктивні сили сільського господарства, і воно все більше деградувало. Клубок проблем зав'язувався в тугий вузол. З одного боку, вимоги дати хліб, з іншого — підривалися економічні основи його виробництва. Проте

хлібозаготівельні кампанії проходили під звучним лозунгом: “Боротьба за хліб — боротьба за соціалізм” без усяких знижок на зобов’язання. Незважаючи на безмежний натиск, хлібозаготівля державі знижувалася. У 1930 р. було здано 400 млн. пудів, 1931 р. — 380, 1932 р. — 255 млн. пудів. Лише з врожаю 1933 р. було поставлено 317 млн. пудів і з цього часу становище почало вирівнюватися. Цьому сприяли не тільки хороший врожай, але і зміни у хлібозаготівельній політиці. 19 січня 1933 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили важливу постанову “Про обов’язкове постачання зерна державі колгоспами і одноосібними господарствами”²³. Це означало кінець продрозкладки. Встановлювалися тверді зобов’язання, що мають силу податку. Після виконання точно зафіксованого розміру хлібного податку всі надлишки залишалися в розпорядженні селян, і вони могли розпоряджатися ними, в тому числі реалізовувати на колгоспному ринку. Місцевій владі і заготівельним органам заборонялося нав’язувати “зустрічні плани” і вимагати постачання зерна понад встановлені норми. Правда ці заборони неодноразово порушувалися, але головне все ж було в тому, що виснажуюча продрозкладка була знов замінена продродатком і вселяла надії на виживання.

Однак, відмова від продрозкладки аж ніяк не означала повернення до непу. Ринок існував лише у вигляді роздрібної колгоспної торгівлі. Державний же продовольчий фонд як і раніше формувався не закупівлею з ринку, а обов’язковим постачанням в натуральній формі всіх видів сільськогосподарської продукції. Їх обсяг і ціни, як і вартість промислових товарів, що поставляються селу, визначалася державою. Нееквівалентність в обсязі між містом і селом, таким чином, залишалася, хоч і не в такому перевернутому вигляді, як раніше.

Соціальне самопочуття селян після пережитої продрозкладки було нестійким, недовірливим, настороженим. Але поступово вони “відтавали”, поверталися до праці, та і селянський потяг до землі не слабшав. Надалі сільське господарство поступово відроджувалося, хлібозаготівля стабілізувалася.

В 1929–1932 роках, як зазначає С.Нікольський, колективізація в основному завершилася. Її фіналом можна вважати голод на Україні, Північному Кавказі, в Поволжі. 8 серпня 1932 р. в газеті “Правда” був опублікований написаний Й.Сталіним і прийнятий ЦВК та РНК Союзу РСР Закон “Про охорону майна соціалістичних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності”²⁴. У ньому, зокрема, встановлювалися драконівські заходи щодо розкрадачів колгоспної та кооперативної власності – розстріл з конфіскацією усього майна або заміна, при пом’якшуючих обставинах, вищої міри “соціалістично-

го захисту” позбавленням свободи строком не менше 10 років з конфіскацією усього майна²⁵.

Ідея масової колективізації, яку реалізовувала радянська влада у 1929-1932 роках за своїми соціально-економічними наслідками, метою та завданнями – була антиселянською, підкреслює дослідник В.Марочко. Колективізація позбавила селянина власності на землю та права на самовизначення форм господарювання, перетворила його на кріпака-підданця. Українське село втратило унікальний історичний феномен: селянина-універсала, самобутню культуру та своєрідний уклад життя. Матеріальні та фізичні збитки, завдані від запровадження колективізації частково досліджені істориками. Вони є жахливими: масові репресії, голодомор, регрес сільського господарства. Реформування по-сталінськи супроводжувалося діями військових каральних частин, масовим збройним опором селян²⁶.

¹Колективізація і голод на Україні (1929-1933 рр.). Зб. докум. і матеріалів. К., 1993. – С. 13.

²Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.).—К.,1999.—С. 152.

³День. – 1 квітня. – 2000.

⁴Там само.

⁵КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т.4. – М., 1970. – С. 362.

⁶Там само. – С. 386.

⁷Очерки истории коммунистической партии Украины. Изд. 4-е дополн. – К., 1977. – С. 426.

⁸Кульчицький С.В. Україна між двома війнами...– С. 161.

⁹История крестьянства СССР. История советского крестьянства. В 5 т. М., 1986. Т. 2. – С. 208-209.

¹⁰Історія колективізації сільського господарства Української РСР. –Т. 2. – С. 438-439.

¹¹Кульчицький С.В., Шаталіна Е.П. Колективізація сільського хозяйства і голод в 1932-1933 гг. // Новые страницы в истории Донбасса. Статьи. Кн.2. – Донецк, 1992. – С. 37.

¹²Там само. – С. 38.

¹³Державний архів Донецької області (далі ДАДО). — Ф. Р-1169, оп. 2, спр. 210. — Арк.98.

¹⁴Кульчицький С.В. Україна між двома війнами...– С. 150.

¹⁵Кульчицький С.В., Шаталіна Е.П. Колективізація сільського хозяйства і голод в 1932-1933гг...– С. 39.

¹⁶Там само. – С. 39-40.

¹⁷ДАДО. — Ф. Р-1521, оп. 1, спр. 11. — Арк. 140.

¹⁸Мищенко А. Новейшая история Донецкого бассейна: Монография. – Донецк, 1998. – С. 141.

¹⁹ДАДО. — Ф. Р-1122, оп. 2, спр. 428. — Арк. 11.

²⁰Там само. — Ф. Р-1521, оп.1, спр. 11. — Арк. 140-141.

²¹Кульчицький С.В., Шаталіна Е.П. Колективізація сільського хозяйства і голод в 1932-1933 гг... – С. 40.

²²Там само. – С. 41.

²³Там само. – С. 42.

²⁴Сталін Й. Твори. Т. 13. – С. 402.

²⁵Див. докладніше: Івницький Н.А. Колективізація сільського хозяйства в СССР: опыт,

уроки, виводи. М., 1988. – С. 21.

²⁶Марочко В.І. Аграрні реформи в Україні (друга половина XIX – перша третина XX ст.): соціально-економічний аспект // Матеріали Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії. Ч. 1. – К., 1996. – С. 78.

Сітарчук Р.

СТАНОВИЩЕ ПРОТЕСТАНСЬКИХ СВЯЩЕННОСЛУЖИТЕЛІВ В УКРАЇНІ (1920-і рр.)

Важливу роль у проведенні місіонерської роботи, підтримці ідеологічного та морального клімату у громадах, взагалі у всій діяльності протестантських організацій відігравали їх керівники (за офіційною назвою — служителі культу). Саме їх вміння, рівень професійної підготовки, життєвий досвід та особисті якості були одними з вирішальних чинників, які впливали на міцність, згуртованість, на кількісне зростання громад.

Чисельність протестантських священнослужителів (благовісників, проповідників, пресвітерів, дияконів, керівників груп та ін.) у 20-і рр. в Україні була значною. Так у 1924 р. в Донецькій губернії їх нараховувалося 91, що складало майже половину від загальної чисельності священнослужителів даного регіону¹. На той час в Одеській губернії нараховувалося 108 протестантських священнослужителів, із яких 64 належали баптистам, 42 — євангельським християнам, 2 — адвентистам сьомого дня. У Харківській губернії у 1924 р. діяло 127 протестантських керівників різних рівнів. У самому місті працювали 27 керівників євангельських християн, 12 — баптистів, 1 — адвентистів сьомого дня².

Кількість служителів культу з року в рік зростала. Наприклад, у Полтаві в 1924 р. було 15 баптистських керівників, а в 1927 р. вже — 17³. У Всеукраїнській спілці об'єднань баптистів на той час лише чисельність благовісників зросла з 16⁴ до 43⁵. Швидко збільшувалася їх кількість і в інших протестантських об'єднаннях. Так, у Всеукраїнській спілці християн євангельської віри чисельність благовісників протягом 1926-1927 рр. зросла вдвічі⁶. Значні темпи зростання священнослужителів були характерними і для організацій євангельських християн та адвентистів. Наприклад, загальна чисельність протестантських лідерів в Одеській окрузі протягом 1927-1929 рр. зросла на 40 відсотків⁷.

Користуючись матеріалами, які свідчать про наявність служителів культу в Україні, слід враховувати, що вони не показували їх справжню чисельність із кількох причин. По-перше, облік священнослужителів відповідними урядовими структурами проводився не завжди якісно. По-друге, такому становищу значною мірою сприяли й самі протестанти, які

нерідко приховували справжню інформацію про чисельність своїх лідерів, намагаючись таким чином захистити їх від свавілля урядових чиновників. По-третє, при визначенні священнослужителів слід враховувати, що в офіційних звітах зазначалися різні їх категорії. Наприклад, у Запорізькому обласному об'єднанні баптистів у 1927 р. нараховувалося 18 рукопокладених і 84 нерукопокладених служителів культу⁸.

Керівники протестантів у переважній своїй більшості були людьми незаможними. Наприклад, із шести лідерів баптистів Орхівського району Запорізької округи лише у двох було по одній корові та коню⁹. У Коростенецькому районі, що на Волині, із 12 служителів 10 були теж селянами-землеробами¹⁰. Схожим було становище по всій Україні.

Незаможність протестантських лідерів не вписувалась у категорію експлуататорів, якою влада таврувала, наприклад, священнослужителів православної церкви. Проте, більшовики почепили на протестантів інший ярлик — “шпигунів міжнародного імперіалізму”, звинуватили їх у начебто співробітництві з іноземними розвідками та отриманні за це платні.

Справді, певна частина їх віруючих отримувала кошти з-за кордону. Але ця допомога була переважно невеликою, її ледве вистачало для утримання сім'ї. До того ж, велику частину сімейного бюджету поглинали постійні поїздки керівників організацій та спеціальні податки, які стягувалися лише із служителів культу. Наприклад, голова Миколаївського об'єднання баптистів З.Я.Павленко отримував з-за кордону декілька разів протягом 1926 р. по 34 долари США, що складало на той час 66 крб.¹¹. Керівник Полтавського об'єднання Р.Д.Хомяк у 1928 р. декілька місяців отримував допомогу в сумі 58 крб. з Польщі від В.Геця, з яким мав дружні стосунки¹². Лідера Всеукраїнської спілки християн євангельської віри (ВСХЄВ) І.Ю.Воронаєва влада взагалі звинуватила в отриманні величезних прибутків з-за кордону. За даними М.Гурича він щомісяця отримував із США від 300 до 800 доларів¹³. Проте, за даними іншого радянського історика Ф.Гаркавенка, ця сума не перевищувала 100 доларів¹⁴.

Головним джерелом надходження коштів для діяльності керівників протестантів були внески віруючих. Наприклад, у 1925 р. пресвітери баптистів Полтавського обласного об'єднання отримували 70, а благовісники — біля 50 крб. на місяць. Водночас у Середньо-Дніпровському об'єднанні (одному з найбільших в Україні) його голова А.М.Букреев отримував 80, а благовісники — від 50 до 70 крб. на місяць¹⁵. Тобто, простежувалася закономірність — чим чисельніше об'єднання, тим більше воно мало можливостей для утримання свого керівного апарату. Загалом же в 1927 р. Правління Всеукраїнської спілки об'єднань баптистів (ВСОБ) витратило на утримання 43 благовісників 3000 крб. щомісяця¹⁶, тобто, май-

же по 70 крб. на кожного. На рік ця цифра на одного складала 840 крб. Для порівняння зазначимо, що кожен із благовісників німців-баптистів отримував щорічно біля 600 крб. та оплачуване спілкою житло¹⁷.

У 1926 р. Рада ВСОБ ухвалила рішення, за яким всі голови обласних об'єднань вважалися постійними працівниками Спілки і знаходилися на повному її утриманні. Ті з них, хто одночасно обіймали посаду пресвітера якоїсь громади, отримували із центральної каси лише половину платні¹⁸. Через два роки на п'ятому Всеукраїнському з'їзді баптисти затвердили резолюцію, за якою усі проповідники під час відрадження повинні були утримуватися на місцях за кошти громад¹⁹.

Проте, всю призначену їм річну суму керівники спілок та громад, одержували рідко, оскільки на це не завжди вистачало коштів. До того ж, крім державних податків священнослужителі несли й різноманітні внутрішні витрати. Зокрема, баптистські благовісники, проповідники та пресвітери вносили внесок до каси своєї обласної ради в розмірі 5 крб., а в 1928 р., відповідно до рішення п'ятого з'їзду ВСОБ, перерахували три відсотки своєї платні на утримання сімей пристарілих благовісників-баптистів²⁰.

Схожою на баптистську була схема оплати праці і в інших протестантських конфесіях. Наприклад, голова Донецької обласної спілки євангельських християн отримував у 1928 р. 70 крб. на місяць, а благовісники — в залежності від сімейного стану: неодружені — 25, одружені — 40, з однією дитиною — 45, із двома і більше — 50 крб. щомісяця²¹. У адвентистів сьомого дня та християн євангельської віри оплата праці загалом була нижчою, ніж у баптистів та євангельських християн, до того ж вона залежала від інтенсивності праці проповідника, пресвітера тощо. Зокрема, благовісник ВСХЄВ А.А.Болендер, перебуваючи в роз'їздах протягом усього 1927 р. отримував щомісяця лише біля 20 крб.²².

Для того, щоб читач міг зіставити величину оплати праці керівників протестантських організацій та її купівельну спроможність наведемо деякі дані. Наприклад, середня зарплата робітників у різних губерніях України протягом 1924 — 1925 рр. коливалася від 11 до 29 крб. Середня оплата праці вчителя складала 30 крб.²³ Водночас вартість продуктів, наприклад, на Вінничині була такою: шкіряні черевики коштували 17, жіноче вбрання — 25, чоботи — 18-25 крб., фунт хліба — 5-6 коп., масла — 35-40, сала — 50²⁴.

Як бачимо, прибутки священнослужителів деяких конфесій перевищували середній показник зарплати в республіці, інших — ні. До того ж, зауважимо, що ми показували оплату праці вищих категорій протестантських керівників, кількість яких була незначною, переважна ж більшість

їх колег у громадах за свою працю отримувала значно менше або й взагалі нічого, суміщаючи посаду із роботою чи то на виробництві, чи то в сільському господарстві. Загалом же купівельна спроможність як переважної більшості населення України так і протестантських священнослужителів була низькою.

Протестантські лідери завдяки своїм організаторським здібностям, умінням працювати з людьми нерідко ставали поважними особами у своїй місцевості. Про це знаходимо свідчення навіть у матеріалах Всеукраїнської АК: "Сектантські служителі культу в селищах часто обираються на керівні посади для проведення якої-небудь громадської роботи"²⁵. Також наголошувалося на вмінні протестантів вести дискусію, відстоювати власну точку зору. Ось як один із лекторів-антирелігійників описав свою суперечку з баптистами — робітниками на одному із цукрових заводів Сумської округи: "Сектанти обходять мовчанням ті пункти, які їм недовгодно, вишукують і задають зустрічні питання, переходячи в наступ. Коли ж не знаходять відповіді на те чи інше питання, говорять, що підготують її, порадившись із своїм пресвітером, і оголосять наступного дня"²⁶.

Для успішної місіонерської роботи, для підтримки ідейного рівня віруючих була дуже важливою ефективною діяльністю проповідників та благовісників. Якщо на початку 20-х рр. вона мала здебільшого хаотичний вигляд, то з набуттям протестантськими об'єднаннями церковних рис стає все більш регламентованою. Зокрема, у 1926 р. Рада Всеукраїнської спілки баптистів ухвалила розклад діяльності благовісників: два місяці в роз'їздах - два тижні вдома і так з осені до весняних робіт. У разі гострої необхідності кожна громада могла викликати собі проповідника поза встановленим графіком. При цьому використовувалася така схема: до регіонального центру надсилався запит, потім перераховувалися кошти, після чого центр направляв свого працівника²⁷.

Переважна більшість протестантських лідерів була справжніми професіоналами, знавцями своєї справи та добросовісними її виконавцями. При цьому вони в широкому загалі не мали спеціальної духовної освіти та закінчили нижчі світські навчальні заклади. Наприклад, голова Спілки християн євангельської віри І.Ю.Воронаєв мав лише середню освіту²⁸. Проте, задля об'єктивності слід зазначити, що не всі священнослужителі добросовісно виконували власні обов'язки, дискредитуючи себе таким чином перед віруючими. Так, члени однієї із громад євангельських християн Дніпропетровської округи після перебування у них проповідника надіслали до Ради Всеукраїнської спілки євангельських християн (ВУСЄХ) листа із проханням надалі не направляти до них працівників із таким низьким рівнем підготовки²⁹. А частина проповідників Зінов'євського

обласного об'єднання баптистів через велику заборгованість по оплаті їх праці з власної ініціативи відмовилася виконувати свої обов'язки. Звертаючись до свідомості духовних працівників керівництво конфесії водночас ухвалило рішення, яке повинно було стимулювати їх діяльність. Зокрема визначалося, що благовісник, який пропрацював за межами своєї місцевості чотири місяці, отримував оплату за півроку, якщо ж більше семи місяців, то — за весь рік³⁰. Керівництво євангельських християн знайшло інший спосіб стимуляції роботи проповідників. Воно запровадило ведення благовісниками так званих "контрольних листів", щоб можливо було перевірити відвідування ними громад та отримати відгуки віруючих про ефективність їх роботи³¹.

Завершуючи огляд становища протестантських священнослужителів, коротко зупинимось на особливостях їх взаємовідносин із владою. Напрямок цих стосунків був визначений декретом "Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви", а згодом — цілою низкою підзаконних актів, за якими протестантські керівники були віднесені державою до категорії "служителів культу". Особи, які належали до неї, були позбавлені багатьох громадянських прав. Вони, наприклад, не могли нічого придбати у державних магазинах, їм заборонялося бути членом кооперації, профспілки, знаходитися на радянській службі в сільській місцевості. Також вони позбавлялися виборчих прав. Дозволялося безпечальніше виселення їх із власних квартир тощо³².

У затверджених 1926 р. Антирелігійною комісією при ЦК ВКП(б) "Практичних пропозиціях про сектантство" говорилося: "Обмежити діяльність проповідників, благовісників і пресвітерів територіально, закріплюючи їх за місцем роботи до нового району чи громади, як до приходу"³³. Тобто, якщо раніше протестантські служителі ще мали право вільно пересуватися на території України, хоча й зобов'язані були щоразу повідомляти місцеву владу про своє прибуття, мету візиту та від'їзд, то після 1926 р. будь-яке їх переміщення у справах місії заборонялося. Таке становище відобразилося негативно на спілкуванні між регіональними організаціями, призводило до їх ізоляції, а отже, руйнувало внутрішню єдність протестантських спілок.

Наступного року служителі культу, ті що проживали в сільській місцевості, стали обкладатися спеціальним податком. У містах вони позбавлялися права бути членами профспілок, що означало відмову у допомозі по хворобі, можливість влаштуватися лише на низькооплачувану роботу та інші обмеження³⁴.

Керівники протестантів неодноразово пояснювали владі, що переважна більшість їх священнослужителів не перебувала на утриманні гро-

маді займалася загальнокорисною працею³⁵, тобто фактично не належала до категорії служителів культу. Проте, влада не реагувала на подібні звернення. Її ставлення залишалося однаково негативним до всіх священнослужителів.

Підсумовуючи все вищесказане, можемо зробити висновок, що лідери протестантських організацій відігравали домінуючу роль у їх діяльності. Особливо це відчувалося у 20-і рр., коли відбувалося інтенсивне кількісне зростання віруючих і точилася конкурентна боротьба між конфесіями. Протестантські духовні лідери якісно відрізнялися від священників інших конфесій за активністю, інтенсивністю праці, за бажанням досягти мети, нарешті — за глибиною віри.

На діяльності священнослужителів протестантів негативно відбивалося державне антирелігійне законодавство, яке настільки звужувало її, що вона наприкінці 20-х рр. стала фактично неефективною. Не витримуючи тиску державної силової машини, частина протестантських лідерів залишала Україну і переселялася у східні регіони СРСР (із початком колективізації цей процес став примусовим) або емігрувала за кордон.

¹Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі: ЦДАВО України).—Ф.5.—Оп.2.—Спр.213.—Арк.101.

²Там само.—Арк.108-109, 135, 149.

³Державний архів Полтавської області (далі: ДАПО).—Ф.9032.—Оп.1.—Спр.80.—Арк.8; див. також: ЦДАВО України.—Ф.5.—Оп.3.—Спр.264.—Арк.64.

⁴ЦДАВО України.—Ф.5.—Оп.3.—Спр.264.—Арк.64.

⁵Державний архів Запорозької області (далі: ДАЗО).—Ф.316.—Оп.3.—Спр.20.—Арк.41.

⁶ЦДАВО України.—Ф.5.—Оп.3.—Спр.264.—Арк.24-26, 36-36 (зв.).

⁷Державний архів Одеської області (далі: ДАОО).—Ф.969.—Оп.5.—Спр.650.—Арк.13-13 (зв.); див. також: Спр.809.—Арк.33 (зв.).

⁸ЦДАВО України.—Ф.5.—Оп.3.—Спр.264.—Арк.91.

⁹ДАЗО.—Ф.316.—Оп.3.—Спр.118.—Арк.3.

¹⁰Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України).—Ф.1.—Оп.20.—Спр.1846.—Арк.33.

¹¹Державний архів Служби безпеки України (далі: ДА СБУ).—Спр.74156.—Арк.10 (зв.).

¹²ЦДАГО України.—Ф.263.—Оп.1.—Спр.50163.—Арк.63.

¹³Гуріч Н. Трясуни і їх організатор Воропаєв// Атеист.—1930.—№55.—Август.—С.127.

¹⁴Гаркавенко Ф. П'ятидесятники та їх віра. — К.: Вид-во політ. літ-ри України, 1966.—С.14.

¹⁵ЦДАВО України.—Ф.5.—Оп.2.—Спр.951.—Арк.129, 386.

¹⁶Там само.—Оп.3.—Спр.264.—Арк.64.

¹⁷Там само.—Арк.21-22.

¹⁸Ігнатуша А. "Йти і проповідувати Євангеліє" // Людина і світ.—1999.—Листопад-грудень.—С.39.

¹⁹ЦДАВО України.—Ф.5.—Оп.3.—Спр.264.—Арк.12.

²⁰Там само.—Арк.67-68, 12.

²¹Там само.—Спр.263.—Арк.112.

²²ДАОО.—Ф.866.—Оп.2.—Спр.89.—Арк.25.

²³ЦДАВО України.—Ф.4465.—Оп.1.—Спр.173.—Арк.28 (зв.), 21 (зв.).

²⁴Там само.—Арк.10 (зв.).

²⁵ЦДАГО України.—Ф.1.—Оп.20.—Спр.1845.—Арк.3.

²⁶Там само.—Спр.1842.—Арк.37.

²⁷ЦДАВО України.—Ф.5.—Оп.3.—Спр.263.—Арк.90.

²⁸ДАОО.—Ф.7.—Оп.1.—Спр.349.—Арк.29.

²⁹ЦДАВО України.—Ф.5.—Оп.3.—Спр.263.—Арк.96.

³⁰Там само.—Спр.264.—Арк.67-68.

³¹Там само.—Оп.2.—Спр.951.—Арк.568.

³²Там само.—Ф.8.—Оп.1.—Спр.1216.—Арк.200.

³³Нежный А.И. Комиссар дьявола. — М.:Протестант, 1993.—С.133.

³⁴Кримус Ю. Трагічна сторінка в історії євангельсько-баптистського руху в Україні // Матеріали повідомлень VII Міжнародного круглого столу (Львів, 12-14 травня 1997 р.).— С.104-105.

³⁵ЦДАВО України.—Ф.5.—Оп.3.—Спр.1053.—Арк.19.

Місінкевич Л.

РЕПРЕСІЇ СЕРЕД НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПОДІЛЛЯ НА ПОЧАТКУ 30-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Поштовхом до репресій серед національних меншин стали провали у здійсненні колективізації, інших заходів сталінського керівництва, вину за які покладали на «шкідників», «дворушників», «замаскованих ворогів», «класово-ворожі елементи», «націоналістів» тощо. Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. містила вимоги репресій, аж до вищої міри покарання, щодо контрреволюційних елементів. Допущені помилки при проведенні національної політики розцінювалися як одна з причин провалів у сільському господарстві¹.

В урядових колах викликало невдоволення відверте небажання громадян польської національності вступати в колгоспи, задовольнятися при цьому мізерною оплатою за їх копітку працю. Державне керівництво турбувало також і те, що поляки у переважній більшості залишалися прихильниками своєї історичної батьківщини і ніякі пропагандистські заходи не спроможні були витравити у них прапредківську віру. Це призвело до того, що цілі групи населення на початку 30-х років почали звинувачуватися в активній антирадянській діяльності або прагненні до неї. Серед національних меншин України ворожими вважалися ті, які уособлювали держави, що проводили антирадянську політику, мали спільні з СРСР кордони.

Були розпочаті масові «чистки» установ, які працювали серед польської меншини. Починає згортатися політика «українізації». Шовіністичні тенденції особливо посилилися після переїзду в Україну сталінських емісарів П.П. Постишева та В.А. Балицького. Першого постано-

вою ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. було призначено другим секретарем ЦК КП(б)У без звільнення від обов'язків секретаря ЦК ВКП(б), другий — знову очолив ДПУ.

До посилення репресій, зокрема серед інтелігенції національних меншин, постійно підштовхували постанови ЦК ВКП(б), комітетів місцевих парторганізацій. У постанові листопадового 1933 р. об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У «Підсумки і найближчі завдання проведення національної політики на Україні» поряд з критикою «націоналістичного ухилу» колишнього наркома освіти УСРР М.О. Скрипника вказувалося на «послаблення більшовицької пильності партійних організацій у роботі серед трудящих національних меншостей, особливо серед польської та німецької людності», що призвело до засмічення колгоспів, шкіл, клубів, інститутів та ін. польськими й німецькими фашистськими елементами, деякі з них навіть пролізли у партію².

Листопадовий пленум ЦК і ЦКК КП(б)У зобов'язав Вінницький обком партії посилити політичну роботу серед польського та німецького населення. За спеціальною постановою оргбюро ЦК КП(б)У з 9 по 21 листопада 1933 р. у Вінницькій області було проведено масове вивчення стану кадрів культурно-освітніх установ. Здійснення «перевірок» покладалося на спеціальні комісії, до складу яких входили представники партійних комітетів, Наркомату освіти, працівники ДПУ. Доцільність цієї роботи була зумовлена тим, що в результаті утворення нових технікумів (Прокурівського педагогічного, Полонського та Бердичівського агротехнікумів), організації курсів короткотермінової перепідготовки вчителів у регіоні значно зросла чисельність молодого польської інтелігенції. Процес омолодження та оновлення складу вчителів у більшості районів, як зазначали комісії, проходив при послабленій пильності та байдужому ставленні відділів народної освіти до справи добору кадрів.

В матеріалах оргбюро було зазначено, що обстеженням охоплено 815 чоловік в 42 районах краю, виявлені факти «засміченості» шкіл антирадянськими елементами. Згідно з рекомендаціями комісій було прийнято рішення про зняття й заміну 83 осіб та додаткове вивчення ще 70 чоловік. Серед цього контингенту 33 чоловіки мали зв'язки за кордоном, 49 — були емігрантами, 19 — перебували у ворожих арміях, 27 — за походженням були представниками експлуататорських класів. У Геродоцькому районі було заборонено проживання осіб, які прийшли з-за кордону, в тому числі вчителів, що повернулися із Польщі. Так, вчитель З.М.Підгайний повернувся з-за кордону в 1925 р., а його брат О.М.Підгайний — у 1931 р. (обидва — брати відповідального працівника Київського польпедінституту, виключеного з партії і знятого з роботи). А.Богданович пе-

рейшла кордон невідомо коли, Савицький в 1928 р. повернувся з Польщі та інші³. Зрозуміло, що серед заходів, які пропонувала комісія, крім звільнення з роботи, могли бути арешти й інші акції щодо «антирадянських елементів».

Нова хвиля перевірок національних шкіл розпочалася на Поділлі після того, як 9 березня 1934 р. заступник наркома освіти А.Хвиля звернувся до ЦК КП(б)У з пропозицією дати директиву Вінницькому обласному виконавчому комітету на перегляд спеціальними комісіями мережі польських шкіл в окремих районах регіону через те, що дітей в них навчають польською мовою, яку вони не розуміють.

Члени комісії енергійно проводили агітаційну роботу в районах регіону по перетворенню польських шкіл в українські. Під різними погрозами поляки спочатку погоджувалися, але пізніше направляли свої делегації, щоб місцеві органи влади переглянули прийняті рішення щодо реорганізації польських шкіл. Часто траплялися випадки підроблення протоколів батьківських зборів з боку працівників райвиконкомів. Підсумовуючи роботу комісій по обстеженню польських шкіл у Вінницькій області, слід зазначити, що із 280 шкіл в серпні 1934 р. були охоплені перевіркою 129, які в новому навчальному році були реорганізовані в українські або ліквідовувалися за браком контингенту учнів. Найбільше — 17 польських шкіл було закрито в Городоцькому районі.

У складних умовах працював нещодавно утворений польський Проксурівський педагогічний технікум. На початок 1933/34 навчального року справи з набором до навчального закладу були під загрозою зриву. Заяви подали лише 50 чоловік замість 90. На тримісячних педагогічних курсах підготовки вчителів молодшого концентру виявили бажання вступити 15 слухачів із 25 запланованих, старшого концентру — 6 — замість 30. Невирішеними залишалися проблеми штатних викладачів, забезпечення аудиторним фондом і гуртожитком. Ці та інші питання мав вирішувати директор, проте з 1 жовтня 1933 р. по 1 лютого 1934 р. в навчальному закладі змінилося 4 директори, 2 завідуючі навчальною частиною, звільнено 4-х викладачів. Були заарештовані директори Струтинський, Немінський та виконуючий обов'язки директора Войцехівський, деякі викладачі та студенти⁴.

Наприкінці 1933 — на початку 1934 рр. органами ДПУ була сфальсифікована справа Подільського обласного центру «Польської організації військової» (ПОВ). Керівником організації оголосили А.Григоровича — польського інспектора Вінницького облвно⁵. Всього у справі ПОВ на Поділлі незаслужено притягнуто до відповідальності 103 працівника польських навчальних закладів⁶.

На посилення репресій була спрямована постанова оргбюро ЦК КП(б)У від 19 квітня 1934 р. «Про виконання постанови листопадового пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У та постанови політбюро ЦК КП(б)У від 13 грудня 1933 р. «Про кадри шкіл нацменшостей». У них підкреслювалося, що обкоми партії, насамперед Київський та Вінницький, «не зрозуміли того, яке місце в планах контрреволюційної роботи ворога України займає ставка на виховання в польських та німецьких школах молодого покоління в антирадянському дусі». У постанові безпідставно стверджувалося, що діяльність ряду польських шкіл «грала на руку» тим польським «буржуазно-націоналістичним фашистським елементам», які начебто ставили собі за мету здійснення насильницької «полонізації» українського населення. Було запропоновано «провести по областях всебічну перевірку всіх польських та німецьких шкіл, переглянути кадри вчителів та завідуючих цими школами, кадрів піонервожатих, перевірити стан викладання в цих школах суспільствознавства, історії та географії та переглянути книжковий фонд шкільних бібліотек»⁷.

Безумовно, що після прийняття вищезгаданих постанов та «викриття» скрипниківської опозиції і виявлення контрреволюційних елементів, зв'язаних з польським фашизмом, була розгорнута партійними і радянськими органами широка масова робота по «роз'ясненню» батькам шкідливості навчання дітей польською мовою. Одночасно з цими масовими пропагандистськими заходами проводилися всебічні перевірки національних шкіл, що призвело до різкого їх скорочення. Із 285 польських шкіл, в яких навчалося 23342 учні в 1933—34 навчальному році, після цих заходів було реорганізовано 133 польські школи в українські. На початок нового 1934—35 навчального року в краї залишилося 152 польських школи, в яких навчалися 14184 учні⁸.

Як правило, перевірки закінчувалися тим, що виявлялися ворожі елементи, звільнялися з роботи і піддавалися репресіям. Після перевірки Славутської польської семирічки комісія зробила висновок, що вчителі школи «проводили націоналістичну роботу серед батьків та інших жителів міста». Директора школи А.І. Фурса після цього було звільнено з роботи, заарештовано, звинувачено у контрреволюційній діяльності і засуджено до трьох років ув'язнення у таборі⁹.

Досліджуваний період характерний тим, що у навчальних закладах, культосвітніх установах проводилися перевірки бібліотек і вилучалися «шкідливі» книги. У Кам'янець-Подільській єврейській трудовій школі №8 вилучено 28 назв книг єврейською мовою, визнаних ідеологічно шкідливими¹⁰. У січні 1935 р. була проведена перевірка бібліотеки польського клубу в Кам'янці-Подільському, в ході якої було «виявлено», що на руки

видавали заборонені книги Г. Сенкевича та інших польських письменників. Висновок комісії: «звільнити з роботи працівника бібліотеки Рутковську»¹¹.

Заклики до боротьби з «контрреволюційними» елементами звучали в багатьох документах. 4 квітня 1935 р. ЦК КП(б)У в постанові «Про реорганізацію німецьких і польських шкіл в прикордонних районах», зазначав: «У зв'язку з тим, що польські націоналісти штучно створили ряд польських шкіл у районах з переважною більшістю українського населення, яке розмовляє українською мовою, особливо в районах... Проскурівському, Волочиському, Городоцькому, Сатанівському Вінницької області, комісії у складі Попова, Затонського, Ільїна, Чернявського, Дитюка і Карпова доручено розробити конкретні заходи»¹².

Керуючись постановою, окружні партійні комітети спільно з органами виконавчої влади приймали рішення про ліквідацію польських шкіл. Бюро Проскурівського окружного КП(б)У 16 серпня 1935 р. в постанові «Про сітку польських шкіл», «доручило відділам окрпарткому, партійній групі окрвиконкому «протягом декади переглянути списки польських шкіл округу і не пізніше 26-го серпня подати матеріали на бюро окрпарткому». Як наслідок, в окрузі було переведено на українську мову викладання 11 польських шкіл, в тому числі в Городоцькому — 3, Сатанівському — 3 і по одній школі в Черноострівському, Базалійському та Красилівському районах¹³.

В цей період політбюро, секретаріат, оргбюро ЦК КП(б)У багатьма постановами орієнтували місцеві органи на ліквідацію системи навчальних закладів національних меншин. Як спробу «ополячення» українського населення характеризувався процес зростання мережі польських шкіл у постанові політбюро ЦК КП(б)У від 20 вересня 1935 р. «Про польські школи». Спеціальній комісії на чолі з секретарем ЦК КП(б)У М.М. Поповим доручалося підготувати і внести на розгляд свої пропозиції. Результатом їх реалізації стало масове переведення на українську мову так званих «штучно утворених польських шкіл серед населення», рідною мовою яких є українська¹⁴.

Після постанови ЦК КП(б)У від 27 жовтня 1935 р. у Вінницькій області 117 польських шкіл було перетворено на українські. На Поділлі залишилися 29 польських шкіл: серед них середніх — 5, неповно-середніх — 18 та 6 початкових, в яких навчалось 6537 учнів¹⁵. У Кам'янецькому окрузі з 14 — залишилися лише 2: у Кам'янці-Подільському та Дунаївцях. Переведення на українську мову навчання видавалося як бажання батьків. В школах відбувалися батьківські збори з участю представників окружних, районних партійних комітетів, відділів народ освіти. Необхідно

зазначити, що представники партійних комітетів та органів виконавчої влади при організації цієї роботи, попередньо проводили збори активу села, на яких «формували» громадську думку, і в багатьох випадках з його участю. У Кам'янець-Подільському районі на батьківські збори Пожари-нецької початкової польської школи із 45 батьків прибуло 39 та 43 кол-госпні активісти, а на зборах Гутояцьковоцької неповної середньої шко-ли, крім 32 батьків, були присутні ще 72 активісти села. В Катеринівській семирічній школі Миньковоцького району «масову роботу по перетво-ренню польської школи на українську райпартком проводив кілька днів»¹⁶. Поодинокі виступи батьків з проханням зберегти навчання польською мовою були проігноровані владою. Учні випускного класу Тин-нянської семирічки у Смотрицькому районі по-своєму протестували про-ти реорганізації. На другий день після зборів, зібравшись усім класом, вони демонстративно залишили заняття і пішли з школи. Щоб застерегти від негативного впливу на молодь директора школи Й.Ружицького, клас-ного керівника П.Ружицьку та вчителя М.Райно, Кам'янець-Подільський окрвдділ НКВС рекомендував перевести їх на роботу в інші райони¹⁷. Як наслідок, у Кам'янецькому окрузі на початку 1935 р. в польськомовних школах навчалося 1192 дітей, а в кінці року 342 учні¹⁸. Це дуже велике кількісне зменшення учнів, якщо врахувати, що в середині тридцятих років більшість дітей свою освіту завершувала початковою школою.

У Могилівському окрузі було ліквідовано 5 польських шкіл, Проску-рівському — 18, Шепетівському — 28 та 48 — в районах області, які не були об'єднані округами. Таким чином у Подільському регіоні залишило-ся 35 початкових, неповно середніх та середніх шкіл у містах Кам'янці-Подільському, Проскуріві, Шепетівці, Бердичеві, Старокостянтиніві, Го-родку, Дунаївцях, Славуті, Гнівані та в селах Шаровечка, Мацьківці, Греча-ни Проскурівського району, Тарноруда, Війтівці, Гайдайки, Зелена Воло-чиського району, Олешківці, Мархлівка Городоцького району, Сторониче, Мала Радогоща, Старе Гутисько, Кам'янка, Хотень Плужнянського району, Загуба, Тадеушпіль, Хутір Лабунський Полонського району та в інших населених пунктах¹⁹.

Драматично складалася доля педагогів ліквідованих національних шкіл. З інформації начальника управління НКВС по Вінницькій області від 13 липня 1936 р. довідуємося, що із 430 звільнених польських вчи-телів, компрометуючі матеріали отримані на 134 чоловіки, а решта, хоч і не попала в поле зору репресивних органів, як правило, залишалася без роботи²⁰. Це підтверджує й доповідна записка завідуючої Кам'янець-Под-ільським окрвно Балевої секретарю окружкому КП(б)У Мойсеенку. В ній зазначалося, що в усіх районах комісії в складі других секретарів рай-

комів, завідуючих райвно та представників НКВС перевірили кадри польських шкіл і «відсіяти» значну кількість учителів. З 7 педагогів Солобковецької семирічки дозволили працювати 4, а з 6 вчителів Катеринівської семирічки Миньковецького району — лише 1. Завідуюча окрвно зверталася в окружком партії, аби заручитися його підтримкою і не трудовлаштувати «колишніх вчителів», яких облно направляв в округ²¹. У Базалійському районі після перегляду комісією польських педагогічних кадрів Малолазучинської семирічки із 9 вчителів дозволили працювати 6 у реорганізованій українській школі²².

Згортання роботи серед національних меншин відбувалося повсюдно і не обмежувалося закриттям навчальних закладів та установ. 15 лютого 1935 р. секретаріат ЦК КП(б)У в постанові «Про перевірку складу студентів польських педтехнікумів у Києві та Проскуріві» доручив культпропу ЦК КП(б)У разом з Наркомосом протягом декади перевірити склад студентів та «відсіяти частину, яка не встигає академічно», а після перевірки «ліквідувати Проскурівський польський педтехнікум і перевести студентів технікуму до Київського польського педтехнікуму»²³.

20 березня 1935 р. культпроп ЦК КП(б)У (на виконання рішення секретаріату ЦК від 15 лютого) доповідав про наслідки перевірки складу студентства Київського і Проскурівського польпедтехнікумів. По столичному навчальному закладу із 240 учнів було відраховано 44, з Проскурівського (106 студентів) за «неблагонадійність», «сумнівне походження» та академічну неуспішність виключили 51; 5 студентів за незнання польської мови перевели до українського педтехнікуму, 14 — на короткотермінові курси у Проскуріві, й лише 36 студентам дали змогу продовжити навчання у Київському польтехнікумі²⁴. У березні 1935 р. був ліквідований польський робітфак у Бердичеві.

Постанови, прийняті в той час, торкалися не тільки польських, а й єврейських шкіл Шепетівського округу. Культосвітній відділ окружкому КП(б)У висловлював невдоволення тим, що в Тадеушпільській та Славутській польських школах працюють вчителі, які «не вселяють політичної довіри — і їх необхідно більш ретельно перевірити», що «польські школи використовують вороги-націоналісти для своєї контрреволюційної роботи». Оцінюючи так ситуацію в національних школах, окружком КП(б)У утворив спеціальну комісію, яка мала подати пропозиції бюро щодо реорганізації решти польських шкіл в українські²⁵.

Ці пропозиції були викладені секретарям ЦК КП(б)У Хрущову М.С. та Бурмістенку М.А. у довідці Наркомату освіти України «Про національні школи в Україні». Зокрема, у ній зазначалося, що «виявлено чимало випадків примусу українського і російського населення направляти своїх

дітей в польські ... та інші національні школи. Так, наприклад, у Гнівані, Барі, Хмільнику Вінницької області штучно були створені школи, куди примушували українське населення (по тій причині, що вони католики) направляти своїх дітей, не рахуючись з тим, що діти і їх батьки не знали польської мови»²⁶.

На жаль, дана доповідна записка стала тим документом, на підставі якого готувалася постанова політбюро ЦК КП(б)У від 10 квітня 1938 р. «Про реорганізацію національних шкіл в Україні», в якій зазначалося, що «вороги народу — троцькісти, бухарінці й буржуазні націоналісти ... насаджували особливі національні польські школи ... й інші школи, перетворюючи їх в осередки буржуазно-націоналістичного, антирадянського впливу на дітей. Практика насадження національних шкіл завдала величезної шкоди справі правильного навчання і виховання, відгороджувала дітей від радянського життя, позбавляла їх можливості прилучатися до радянської культури і науки»²⁷.

У постанові передбачалося «реорганізувати особливі національні, в тому числі й польські школи в радянські звичайного типу, а також ліквідувати особливі національні відділи, відділення і класи при звичайних школах, технікумах, вузах»²⁸. Це був, практично, останній документ, в якому йшла мова про національні школи.

Водночас з ліквідацією навчальних та інших закладів проходило закриття польських клубів, бібліотек, засобів масової інформації. Підстав для цього було чимало. Починаючи з другої половини 1934 р., польськомовні районні газети починають звинувачуватися у пропаганді ідей націоналізму, хоча в дійсності таких публікацій не було. Славутську газету «Погранічна правда» звинуватили у націоналістичній пропаганді лише тому, що у вересні місяці під час передплатної кампанії на останній сторінці газети був надрукований заклик до передплатників «Кожний вмійучий читати по-польськи, кожен поляк повинен читати польську газету!». Саме через такий «націоналістичний» ухил секретар райкому партії Левіцький заборонив розповсюдження крамольного номера газети. Весь тираж був вилучений і знищений²⁹.

Поряд з проявом націоналізму, редакції польських газет звинувачувалися в тому, що їх колективи стали «пристановищем» для «чужих» елементів. Наприклад, оцінюючи склад редакції Шепетівської газети «О більшовицьке колективи», завідуючий відділом культури і пропаганди Вінницького обкому КП(б)У Самутін у доповідній записці бюро обкому 24 грудня 1934 р. зазначав, що сам редактор Немцевіч приймав участь у підтримці троцькістської опозиції в Ленінграді... Виступаючи на зборах

по обговоренню питання липневого пленуму ЦК ВКП(б), Немцевіч явно підтримав демагогічний троцькістський виступ члена партії директора друкарні Дратви. За це бюро Шепетівського РПК винесло йому сурову догану, а його заступнику Михальському, що головував на цих зборах і теж підтримав «троцькістський» виступ Дратви, — догану. У колективі редакції працював секретарем Іван Бояновський. Його свого часу звільнено з Проскурівської польської газети. У 1932 р. він працював у газеті в Бердичеві і за прояви «націоналізму» був виключений з комсомолу. С.Л.Кульчицька працювала літпрацівником редакції. Її батько — колишній власник підприємства та брати працювали за кордоном. З ними Кульчицька підтримувала зв'язки³⁰. Висновок відділу однозначний — таким працівником не місце в газеті.

Звертаючи увагу на прорахунки, що мали місце в роботі колективів редакцій польськомовних газет Поділля та недостатню базу читачів, секретаріат ЦК КП(б)У 1 лютого 1935 р. прийняв постанову «Про реорганізацію сітки районних польських газет». У Шепетівському, Полонському та Бердичівському районах Вінницької області у зв'язку з відсутністю достатньої кількості читачів газети ліквідовувалися³¹. З 15 квітня 1935 р. припинився вихід газети «Погранічна правда» в м.Славуті³². Постановою Проскурівського окружкому КП(б)У «Про ліквідацію польських районних газет» з 1 вересня 1935 р. був припинений випуск газет «Колективіст пограніччя» Проскурівського, «Штурмовик надзбрчанський» Городоцького та «Комунар пограніччя» Волочиського районів. Майно цих газет було передано редакціям україномовних райгазет тих же районів, а шрифти — відправлені центральній польській газеті «Глос радзецький». За рішенням партійних комітетів були ліквідовані польські районні газети, що видавалися у Славутському та Ізяславському районах Шепетівського округу³³.

Отже, архівні матеріали досліджуваного періоду, дають підставу стверджувати, що, починаючи з 1933 р., робота серед національних меншин по всіх напрямках їх діяльності все більше загострюється. Найбільше число постанов політбюро, оргбюро та секретаріату ЦК КП(б)У, які стали базовими для її згортання, припадає на 1933—1937 рр. За цей період ЦК КП(б)У прийняв 28 таких постанов, в той час як у 1929—1932 рр. було прийнято всього 5 «заборонних» документів, а до 1928 р. вище партійне керівництво республіки їх практично не приймало³⁴.

Поряд із заходами, спрямованими на ліквідацію національних навчальних закладів, культурних установ здійснювалася реорганізація національних адміністративно-територіальних одиниць, передусім польських сільських рад. 23 листопада 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У схва-

лило постанову Вінницького обкому КП(б)У «Про реорганізацію 18 польських сільрад в українські». Питання вирішувалося шляхом опитування членів політбюро ЦК КП(б)У. ВУЦВК було рекомендовано реорганізувати Муховецьку, Вікторівську та Широко-Гребельську сільські ради Козятинського району, Вербецьку та Білецьку — Летичівського, Фастинську та Грем'ячівську — Дзержинського, Гвоздавську та Осиківську — Бердичівського, Домбанівську — Махнівського, Кам'янську — Ізяславського, Новогутянську — Новоушицького, Кривачинецьку — Волочиського, Маньковецьку — Міхмпольського, Михівську — Смотрицького, Окладнянську — Барського, Дем'янківську — Дунаєвецького районів³⁵. Однією з перших була реорганізована польська сільська рада в Лянцкоруні Чемеровецького району. В цьому населеному пункті ліквідація польської сільради була проведена шляхом злиття української, польської і єврейської сільських рад в одну³⁶.

Доцільно відзначити, що до перевиборів сільрад в 1934 р. у Вінницькій області існувало 71 національна сільська рада, до кінця року 20 було реорганізовано в українські, а ті, що залишилися, проіснували недовго. Як свідчить, доповідна Вінницького обкому КП(б)У «Про польські сільські ради» у 1935 р., у 23 районах Поділля було ліквідовано 39 польських сільських рад, реорганізованих в українські³⁷. Серед них Гайдайківська, Канівська, Куровецька та Тарнорудська Волочиського району. До речі, Канівська на початку 30-х років була зразковою, діючий в селі колгосп мав найкращі виробничі показники в районі. На доброму рахунку були також сільради польських сіл Гайдайки та Тарноруда. У Проскурівському районі були ліквідовані дві сільради: Гречанська, яка була найбільшою у республіці за кількістю польського населення (3824 чоловіки) та Зарічанська. Чотири сільські ради були ліквідовані у Шепетівському районі: Городнявська, що була переможцем республіканського огляду польських сільрад, Мальованська, Судимонтська та Цмівська, а в Янушпільському районі — сільрада Лісної Слободи³⁸.

В результаті ліквідаційної роботи в Подільському регіоні в 1935 р. залишалось лише 12 сільрад у дев'яти районах. Ці ради були залишені тому, що в селах проживала переважна більшість поляків, які в побуті віддавали перевагу польській мові, а школи провадили заняття лише на польській мові³⁹.

У постанові політбюро ЦК КП(б)У від 20 серпня 1935 р. зазначалося, що «у зв'язку з масовою засміченістю польськими націоналістами керівного складу національних польських сільрад (в першу чергу складу голів і секретарів сільрад) — пропонувати ...Вінницькому обкому спільно з органами НКВС провести чистку як колишніх, так і існуючих польських

сільрад від націоналістів та інших антирадянських елементів. Замінити керівний склад у польських сільрадах, в першу чергу голів»⁴⁰.

У цьому напрямку в Подільському регіоні партійними та радянськими органами спільно з НКВС була проведена робота, про результати якої Вінницький обком партії інформував: в 1934—1935 рр. у перевірненій 51 раді, знято з роботи і виведено із складу сільських рад як класово-ворожих елементів і за зв'язок з контрреволюційними елементами 25 голів, 8 заступників, 21 секретаря та 101 члена польських сільських рад⁴¹. В інформації зазначалося, що «контрреволюційне націоналістичне налаштовані» поляки оцінювали ці дії як переслідування польської культури та поляків⁴².

Політика ліквідації національних адміністративно-територіальних одиниць була завершена в травні 1939 р. постановою політбюро ЦК КП(б)У «Про ліквідацію і перетворення штучно утворених національних районів і сільрад».

Таким чином у першій половині 30-х рр. на Поділлі, як і по всій Україні, під жупелом боротьби з «націоналізмом», «національними ухилами» почала здійснюватися репресивна політика. У першу чергу в її жорна потрапили національні меншини, і особливо польська, проти якої вістря репресій було особливо загостреним. З цією метою органи влади, політичного керівництва здійснили реорганізацію системи освіти, що зрештою призвело до закриття національних шкіл. Така ж доля спіткала національно-культурні осередки, зокрема газети, відділи у музеях і т.д. З ліквідацією національно-територіальних одиниць був перерваний поступовий розвиток національних меншин, підготовлено підґрунтя для розгортання масових політичних репресій, що мали трагічний наслідок для Поділля.

1 Голод 1932—1933 років на Україні: очима історії, мовою документів. — К., 1990. — С. 45.

2 Партробітник України. — 1933. — №16. — С. 35.

3 ДАВін.О. — Ф.П. 136, оп.6, спр.503. — Арк. 33-34.

4 ДАХм.О. — Ф.Р. 2597, оп.1, спр.1. — Арк. 128, 129, 190.

5 Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1995. — №1-2. — С.123.

6 Войналович О.О. Організація шкільної освіти для національних меншин України:20—30 рр. — Київ-Полтава, 1992. — С.88.

7 Чирко Б.В. «Шкідництво різних націй...». Архіви України. — 1992. — №4. — С. 33.

8 ДАВін.О. — Ф.П.136, оп.1, спр. 371. — Арк. 15.

9 ДАХм.О. — Ф.6193, оп.12, спр.№17019. — Арк. 75.

10 Кам'янець-Подільський міський держархів. — Ф.Р. 722, оп. 1, спр. 14. — Арк. 54.

11 ДАХм.О. — Ф.П. 3, оп.1, спр. 340. — Арк. 12.

12 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 7, спр. 384. — Арк. 4; оп. 16, спр. 12. — Арк. 278.

- 13 ДАХм.О. — Ф.П. 301, оп. 1, спр. 228. — Арк. 9, 20.
 14 Войналович О.О. Шкільна освіта для навчальних меншин в Україні і репресивно-каральна система 30-х років // VII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність». — Ч. 2. — К., 1995. — С. 321.
 15 ДАВін.О. — Ф.П. 136, оп. 3, спр. 371. — Арк. 15,16.
 16 ДАХм.О. — Ф.П. 3, оп. 1, спр. 358. — Арк.13,14.
 17 Там само. — Арк. 233, 234.
 18 Там само. — Спр. 358. — Арк. 1.
 19 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 7, спр. 12. — Арк. 334, 335.
 20 ДАВін.О. — Ф.П. 136, оп. 1, спр. 371. — Арк. 6.
 21 ДАХм.О. — Ф.П. 3, оп. 1, спр. 358. — Арк. 11-15.
 22 Там само. — Спр. 98. — Арк. 21.
 23 Чирко Б.В. Вказ. праця. — С. 34.
 24 Рубльов О., Репринцев В. Вказ.праця. — С. 133, 134.
 25 ДАХм.О. — Ф.П. 458, оп. 1, спр. 503. — Арк. 88.
 26 Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. — К., 1997. — Ч. 2. — С. 253.
 27 Там само. — С. 255.
 28 Там само. — С. 256.
 29 ДАВін.О. — Ф.П. 136, оп. 6, спр. 533. — Арк. 60.
 30 Там само. — Арк. 67.
 31 Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні у 20—30-ті рр. ХХ століття. — К., 1994. — С. 60.
 32 Рубльов О., Репринцев В. Вказ.праця. — С. 134.
 33 ДАХм.О. — Ф.П. 301, оп. 1, спр. 228. — Арк. 33.
 34 Чирко Б.В. Вказ. праця. — С. 34.
 35 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 341. — Арк. 144, 157.
 36 ДАХм.О. — Ф.П. 458, оп. 1, спр. 423. — Арк. 6.
 37 ДАВін.О. — Ф.П. 136, оп. 3, спр. 371. — Арк. 1.
 38 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 341. — Арк. 326, 327.
 39 ДАВін.О. — Ф.П. 136, оп. 3, спр. 371. — Арк. 2.
 40 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 12. — Арк. 280.
 41 ДАВін.О. — Ф.П. 136, оп. 3, спр. 371. — Арк. 3.
 42 Там само. — Арк. 3, 6.

Подкур Р.

ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ В УКРАЇНІ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Неоднозначна та суперечлива історія радянських спецслужб протягом тривалого часу залишалася однією з найменш розроблених в українській та зарубіжній історіографії. До того ж дослідники обмежувалися висвітленням діяльності органів ВНК-ВУНК, залишаючи поза увагою 20—30-ті і наступні роки.

На розробку проблеми певним чином наклала свій відбиток і специфіка роботи спецслужб, внаслідок чого до необхідних корпусів документів, закритих для широкого загалу, допускалося досить обмежене коло

істориків, які підготували і опублікували ряд різних за своїм змістом, спрямуванням і науковою цінністю праць.

Літературу, присвячену діяльності спецслужб, можна умовно розділити на три основні групи: 1) наукові та науково-популярні монографії, статті; 2) збірники документів; 3) мемуари працівників спецслужб, безпосередніх свідків досліджуваних подій.

Аналізуючи наукову та науково-популярну літературу, доцільно відзначити, що першими історіографами радянських спецслужб стали безпосередні організатори та керівники ВНК-ВУНК, які прагнули не лише розкрити основні напрямки роботи, а й ідеологічно і морально обґрунтувати їх, виправдати свої дії на тлі вітчизняної історії. Саме цим позначені праці Н.Антипова, С.Дукельського, М.Лаціса, Я.Петерса¹ та інших, написаних з позиції не виправданої ідеалізації зусиль надзвичайних комісій. Подібні підходи значною мірою обумовили цілий ряд неточностей, помилок, невірне трактування тогочасних подій і явищ. Наприклад, серйозний сумнів викликає статистика розстрілів громадян в 1917—1919 рр., подана в працях М.Лаціса. Її співставлення з матеріалами Міжнародного Червоного Хреста, свідченнями “Комісії по розслідуванню злочинів більшовиків” під керівництвом генерала Рерберга і опублікованими повідомленнями місцевих органів ВНК-ВУНК, переконують в тому, що автор з цілком зрозумілих причин штучно занижив кількість смертних вироків, винесених надзвичайними органами в порядку “червоного терору”.

В першій половині 20-х рр. ряд серйозних досліджень, присвячених органам ВНК-ВУНК було опубліковано на Заході. Найбільш цікавою за змістом, залученим фактичним матеріалом можна по праву вважати працю відомого історика і письменника С.П.Мельгунова², написану на основі паризького архіву денікінської комісії генерала Рерберга. Оскільки стрижнем останнього стали захоплені під час наступу білогвардійської армії оригінали документів Всеукраїнської надзвичайної комісії, то наведені в монографії С.П.Мельгунова нормативні акти ВУНК (накази, протоколи тощо), можна вважати цілком достовірними.

Характеризуючи названу працю, О.Данієль та М.Охотін писали: “Книга С.П.Мельгунова “Червоний терор в Росії: 1918—1923”, видана вперше в 1923 році в Берліні, схожа з працею О.І.Солженіцина за багатьма параметрами. І за темою — Мельгунов описує початковий період того процесу втрати людськості, апофеоз якого — країна, вкрита виразками Архіпелагу. І за моральною спрямованістю: обидві книги — синодик безвинно загиблих; Мельгунов починає його, Солженіцин продовжує. Схожі і долі обох книг: обидві вони вийшли на Заході і тривалий час були недоступні

більшості читачам в СРСР. Врешті-решт те, що обидва автора були вислані з країни і позбавлені громадянства, велику роль зіграли ці книги...”³.

Дещо поступається монографії С.П.Мельгунова за своїм рівнем книга М.Авербуха (Аверіуса) “Одесская чрезвычайка”, написана на свідченнях сучасників і позбавлена необхідної документальної бази⁴.

Позитивно оцінюючи праці про початковий етап діяльності радянських спецслужб, видані за кордоном, не можна не відзначити, що їх автори, виходячи з наявних можливостей, спиралися на обмежене коло джерел, суб’єктивні свідчення сучасників, що завадило їм дати повну і об’єктивну картину реальної дійсності..

В свою чергу, не став також переломним в радянській історіографії і період другої половини 20—30-х рр. Винятково заангажовані, зорієнтовані лише на показ героїки чекістських органів, праці Л.Бичкова, М.Корнатовського, Т.Самсонова⁵, як і раніше, продовжували висвітлювати проблеми діяльності надзвичайних комісій, пов’язані з “боротьбою з контрреволюційними організаціями”. Наприклад, вже згадуваний Л.Бичков у своїй роботі основну увагу звертає на акції ВНК, спрямовані проти різних політичних партій і угруповань, заходи по розкладенню окремих частин і з’єднань білих армій.

Не домінували нові підходи в розробці теми і в другій половині 50—80-х рр., хоча видана у післявоєнні десятиріччя література і набула якісно нових рис. Йдеться, перш за все, про істотне розширення тематики досліджень, їх джерельної бази, введення в науковий обіг нових документальних масивів. Останнє яскраво засвідчила монографія Д.Л.Голінкова, яка витримала кілька видань⁶. В основу названої праці лягли звіти, оперативні матеріали, архівно-слідчі справи, які до цього часу практично не використовувалися дослідниками. Все це дозволяє стверджувати, що, незважаючи на свою заідеологізованість, трафаретність у висвітленні подій і явищ, книга Д.Л.Голінкова не втратила свого інтересу і сьогодні, оскільки містить цікавий та маловідомий фактичний матеріал з досі неопрацьованих архівів радянських спецслужб.

В 60—80-х рр. з’явилося ряд праць, в яких робилися спроби не лише проаналізувати окремі, найбільш відомі операції спецслужб, а й викласти їх більш-менш цілісну історію на певному етапі розвитку радянської держави. Однією з перших таких робіт стала книга П.Г.Софінова, що охоплювала період 1917—1922 рр.⁷ Характерно, що автор, якого по праву можна вважати одним з офіційних історіографів спецслужб, звертаючись до подій в Україні, повністю ігнорує ВУНК, відводячи їй роль периферійного органу Всеросійської надзвичайної комісії. Аналогічні тенденції простежуються в статтях А.С.Велідова, Г.Д.Львова⁸, які віддають пріори-

тет у вирішенні всіх питань московському керівництву спецслужб на чолі з Ф.Дзержинським.

Через призму партійного керівництва надзвичайними комісіями розглядав історію ВУНК В.Д.Голіченко⁹. Причому, дещо перебільшеним здається нам його висновок про те, що органи ВУНК повністю перебували під контролем вищого політичного керівництва республіки. Водночас навіть побіжне ознайомлення з документами ЦК Компартії України засвідчує, що останній в кращому випадку дублював схвалені у Москві рішення.

Викликає заперечення і ряд положень статті П.П.Бачинського¹⁰, підготовленої до 50-річчя ВУНК. Наприклад, досить сумнівним здається нам твердження, що "...співробітники ВНК, в тому числі і чекісти України, завжди суворо дотримувались революційної законності". Відомо, що діяльність ВУНК у 1919 році різко критикував В.І.Ленін, який відзначав, що "...на Україні ЧеКа завдало величезної шкоди"¹¹.

З'ясуванню правового становища ВНК, її місця в системі правоохоронних органів присвятили свої праці В.М.Куріцин, Ю.П.Тітов¹². На жаль, жоден з них, працюючи над зазначеним колом питань, не зміг аргументовано розкрити ту законодавчу і нормативну базу для діяльності надзвичайних комісій або зробити цілком слушний висновок про її цілковиту відсутність. На останнє звернув увагу у своєму історіографічному огляді А.Л.Литвин¹³. Однак, всі його подальші спроби з'ясувати справжній стан речей навколо назви надзвичайного органу аж ніяк не додали ясності у цьому важливому питанні.

Таким чином, монографічна література, науково-публіцистичні статті, видані в 20—80-х років, визначалися, перш за все, вузькістю тематики. Як правило, дослідники зосереджувалися на обмеженому колі питань, пов'язаних з діяльністю ВНК-ВУНК, їх місцевих органів. Водночас, поза хронологічними рамками досліджень залишалися їх правонаступники — ОДПУ-НКВС-КДБ. По-друге, відсутність відкритого доступу до фондів партійних, державних органів, відомчих архівів колишніх спецслужб не давала можливості для належного висвітлення навіть окресленого кола питань. Разом з тим, видана в 20-х — першій половині 80-х рр. література, незважаючи на явні хиби і прорахунки, стала важливим етапом в дослідженні спецслужб, заклала певний фундамент для подальших наукових розробок.

Доречно зазначити, що вже в 20-х роках була закладена традиція документальних видань з історії органів держбезпеки. Своєрідною першою ластівкою стало двотомне видання "Красная книга ВЧК", оприлюднене вперше в 1920—1922 рр.¹⁴ Його мету не приховував автор перед-

мови до двотомника М.Лаціс, який писав: “Тут ми керувалися бажанням дати читачу послідовну картину боротьби контрреволюціонерів всіх мастей з Робітничо-Селянським Урядом. Ми переконані, що, ознайомившись з цими матеріалами, читаюча громадськість, яка не прийняла до цих пір принципів радянської влади, врешті-решт, виправдає всі її дії і скаже, що в руках пролетарської держави в момент шаленої громадянської війни такий орган як ВНК був необхідним”¹⁵.

“Красная книга ВЧК” містить в собі матеріали, пов’язані з ліквідацією органами ВНК “Союзу захисту Батьківщини і свободи”, придушенням заклоту лівих есерів тощо. Якщо врахувати, що видання публікувалося якраз напередодні процесу у справі “керівного ядра” партії соціалістів-революціонерів (8 липня — 7 серпня 1922 р.), то можна стверджувати, що воно ставило перед собою не стільки наукові чи просвітницькі, скільки пропагандистські цілі.

Започаткована в 20-х роках традиція була продовжена в кінці 50-х рр. виданням документального збірника з історії Всеросійської надзвичайної комісії¹⁶. Лише через тринадцять років аналогічне видання, присвячене історії ВУНК, побачило світ в Україні. На жаль, відсоток опублікованих в ньому оригінальних матеріалів був дуже низьким, оскільки упорядники здебільшого користувалися не архівними фондами, а періодикою, збірниками законодавчих і нормативних актів, іншими відкритими для доступу виданнями¹⁷.

В порівнянні з попередніми, вигідно вирізняється збірник «В.И.Ленин и ВЧК», на сторінках якого видруковано близько 500 самих різноманітних документів та матеріалів¹⁸. Важливо, що значна їх частина, виявлена у фондах колишнього Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (зараз Російський державний архів соціально-політичної історії), вводилась в науковий обіг вперше.

Якщо документальні збірники прагнули показати органи ВНК-ВУНК у найкращому світлі, розкрити їх виняткову роль у становленні і зміцненні Радянської держави, обґрунтувати непересічні соціальні функції, то із зовсім іншого боку — через призму масових злочинів щодо власного народу, висвітлювалася діяльність надзвичайних комісій в оприлюднених на Заході документах міжнародних організацій. Яскравим прикладом цього може служити доповідь Центрального комітету Російського Червоного Хреста про діяльність надзвичайної комісії у Києві, опублікована у Берліні в “Архіві російської революції” в 1922 р.¹⁹ Свідчення учасників місії, яка перебувала у Києві у 1920 р., демонструють жахливі картини масового винищення місцевого населення, абсолютне небажання співробітників Київської НК рахуватися з будь-якою громадською думкою.

В контексті дослідження історії спецслужб винятковий інтерес представляє мемуарна література. Незважаючи на свою суб'єктивність, певну односторонність в оцінках, вона містить в собі ряд важливих деталей, відсутніх в офіційних зведеннях, документах, повідомленнях періодичної преси. Причому, якщо в 20—30-х роках з спогадами здебільшого виступали організатори і керівники спецслужб, то у післявоєнні десятиріччя свої роздуми щодо роботи органів держбезпеки опублікували оперативні працівники їх низових ланок — С.З.Остряков, Д.М.Смирнов, В.А.Тимофєєв, Ф.Т.Фомін та інші²⁰.

Свою точку зору на процеси, що проходили в країні у 20—30-х рр., висловили і ряд наших співвітчизників, що потрапили в жорна репресій. Опубліковані на Заході, вони викликали широкий резонанс у світових громадських колах, стали живим звинуваченням творцям і провідникам тоталітарної системи²¹.

Якщо література, опублікована у 20—80-х рр., лише визначила контури проблеми, ввела в науковий обіг окремі документальні матеріали, свідчення сучасників, то видання, що побачили світ на рубежі 80—90-х років, ознаменували собою якісно новий етап в розробці проблем історії радянських спецслужб, визначення їх місця і ролі в радянському суспільстві. Важливу роль відіграло в цьому схвалення Президією Верховної Ради та Кабінетом Міністрів України Державної програми підготовки науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”, покликаної глибоко і всебічно проаналізувати причини, наслідки і механізми функціонування тоталітарної системи, увічнити пам'ять сотень тисяч громадян України, що стали жертвами політичних репресій. Прийняття зазначеної програми значною мірою активізувало роботу в областях України, внаслідок чого було підготовлено і опубліковано ряд оригінальних праць, що висвітлювали, серед іншого, діяльність колишніх спецслужб, окремих їх підрозділів, керівників та оперативних працівників²².

Численні публікації на регіональному рівні, здійснені у 90-х роках, як з'ясувалося, лише частково вирішували проблему введення в науковий обіг документальних матеріалів колишніх спецслужб. Наступне вагомє слово в цьому напрямку сказали своїми публікаціями заступник голови Служби безпеки України В.І.Пристайко та доктор історичних наук Ю.І.Шаповал²³. В 1995 р. вони опублікували монографію, присвячену справі “Спілки визволення України”, в якій оприлюднили близько 60 оригінальних оперативних та процесуальних документів. Незважаючи на те, що останні стосувалися перш за все підготовки та проведення конкретного судового фарсу, вони без перебільшення розкривали ті основні процеси, що відбувалися в середовищі української інтелігенції в 20-х роках,

показували реакцію української еліти на заходи владних структур у сфері соціалістичного будівництва. Органічним продовженням зусиль по відтворенню історичної правди стала наступна монографія В.Пристайка та Ю.Шаповала "Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття 1924—1934"²⁴, написана на основі справи-формуляра видатного українського політичного та громадського діяча, непересічного вченого-історика.

Якщо дві попередні монографії згаданих авторів присвячувалися конкретним подіям та особам, то їх збірник "ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи", піднімає практично невідомі сторони оперативної діяльності спецслужб у 20—30-ті роки²⁵. Опубліковані в ньому матеріали (оперативні накази, інструкції, доповідні записки, внутрішнє листування) дозволяють глибше зрозуміти не лише зміст, напрямки і форми роботи спецслужб, а й психологію їх працівників.

Розцінюючи праці В.Пристайка, Ю.Шаповала як істотний крок вперед у розробці і оприлюдненні архівів колишніх спецслужб, не можна одночасно не відзначити, що ними не вичерпується необхідність серйозної археографічної роботи по підготовці до друку раніше закритих для дослідників документів.

На широкій документальній основі побудована монографія ректора Академії Служби безпеки України В.С.Сідака²⁶. Їх всебічне опрацювання дозволило, певним чином, переглянути таке поняття в українській історіографії як "політичний бандитизм", довести, що в період національно-визвольних змагань українського народу було докладено чимало зусиль для формування і розгортання спецслужб.

Введення в науковий обіг документів колишніх спецслужб поставило на порядок денний питання їх джерелознавчої критики. Одним з перших висловився щодо цього кандидат філологічних наук С.І.Білокінь, який у своїй статті порушив джерелознавчі проблеми опрацювання архівно-слідчих справ²⁷. На жаль, вказана робота показує не стільки шляхи визначення достовірності інформації, скільки розкриває форми і методи фальсифікації архівно-слідчих справ. Наступна праця автора вражає насиченістю фактичним матеріалом. Дослідник робить спробу висвітлити формування і практичного застосування інформаційної системи спецслужб²⁸.

На необхідність вироблення методики опрацювання архівно-слідчих справ звернули О.В.Гранкіна, Д.В.Омельчук, Н.П.Московченко. У підготовлених ними рекомендаціях проаналізована структура архівно-слідчих справ, подана їх загальна характеристика²⁹.

Питання джерелознавчої критики архівно-слідчих справ активно

обговорювалися на науковій конференції у жовтні 1997 року. Розбіжність висловлених на ній думок засвідчила, що специфіка таких джерел вимагає вироблення нових нетрадиційних прийомів їх критики³⁰. Не меншої уваги до себе потребують аналітичні, оперативні документи колишніх спецслужб, опрацювання яких ще знаходиться на своїх самих початкових етапах. Останнє довело дисертаційне дослідження В.В.Ченцова, яке до цього часу в розробці зазначених проблем залишається чи не єдиним на теренах колишнього СРСР³¹. Його автор, спираючись на широке коло джерел партійних і відомчих архівів, зумів переконливо довести, що документи органів держбезпеки, незважаючи на свою специфіку, спрямованість, мають виключну цінність для дослідження політичних, соціально-економічних, культурних, релігійних та інших процесів, що відбувалися в Україні у 20-х рр.

Таким чином, глибоко і всебічно проаналізувавши літературу з досліджуваної тематики, можна стверджувати, що незважаючи на свою чисельність вона не відображає цілого ряду важливих сторін роботи колишніх спецслужб, до того ж обмежуючись періодом ВНК-ВУНК, який в силу об'єктивних і суб'єктивних причин не став характерним для їх подальшої діяльності. Оригінальні розвідки окремих авторів, публікації документів можна вважати сьогодні лише першим підходом до теми. Причому, введені в науковий обіг документальні матеріали ВУНК-ДПУ-НКВС не стали предметом джерелознавчих досліджень, які б дозволили визначити ступінь достовірності закладеної в них інформації, їх цінність як джерела з історії України 20—30-х рр.

³⁰Антипов Н. Очерки из деятельности Петроградской чрезвычайной комиссии. // Петроградская правда. — 1919. — 1—22 января; Дукельский С. ЧК-ДПУ // Український історичний журнал. — 1991. — №1. — С.25-36; №3. — С.16-25; його ж. ЧК на Україні. — Торонто, 1989. — 150 с.; Лацис М. Два года борьбы на внутреннем фронте. — М., 1920. — 115 с.; його ж. Чрезвычайные комиссии по борьбе с контрреволюцией. — М., 1921 — 96 с.; його ж. Тов. Дзержинский и ВЧК // Пролетарская революция. — 1926. — №9. — С. 81-97; його ж. Правда о красном терроре // Известия ВЦИК. — 1920. — 6 февраля; Петерс Я. Воспоминания о работе в ВЧК в первый год революции // Пролетарская революция. — 1924. — №10. — С. 5-32; його ж. Несколько слов о работе ВЧК-ОГПУ // Правда. — 1928. — 18 декабря; його ж. Доклад на заседании Московского совета об антисоветской деятельности правых эсеров и меньшевиков // Известия ВЦИК. — 1918. — 26 июня.

³¹Мельгунов С.П. Красный террор в России. — М.: СП "РУССО", 1990 — 208 с.

³²Даниель А.Ю., Охотин Н.П. О Мельгунове и его книге // Мельгунов С.П. Красный террор в России. — М.: СП "РУССО", 1990. — С. 203.

³³Авербух (Авериус) Н.Н. Одесская "чрезвычайка". — Кишинев, 1920. — 37 с.

³⁴Бычков Л. ВЧК в годы гражданской войны. — М.: Воениздат, 1940. — 80с.; Корнатовский Н.А. Заговор против социалистической Родины (осень 1919 г.) в Петрограде // Красная летопись. — 1937. — №3. — С. 10-18; Самсонов Т.П. Войска ВЧК в гражданской войне

- // 10 лет Красной Армии. Приложения к газете "На боевом посту". — М., 1928. — С. 1-25.
- ⁹Голиков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. В 2-х кн. — М.: Политиздат, 1986. — Кн. 1. — 333 с.; Кн. 2. — 397 с.
- ⁷Софинов П.Г. Очерки истории ВЧК. — М.: Госполитиздат, 1960. — 248 с.
- ⁸Велидов А.С. На страже завоеваний Октября // История СССР. — 1970. — №1. — С. 3-26; Львов Г.Д. Карающий меч революции // Вопросы истории. — 1968. — №12. — С. 201-204.
- ⁹Голіченко В. Боротьба за додержання соціалістичної законності чекістськими органами України // Радянське право. — 1963. — №6. — С. 13-20; його ж. Парти́йне керівництво органами державної безпеки. На матеріалах України. — К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968. — 183 с.; його ж. Вартові революції. — К.: Політвидав України, 1966. — 163 с.
- ¹⁰Бачинский П.П. Органи ВУЧК у захисті Радянської влади на Україні // Український історичний журнал. — 1969. — №1. — С. 57-63.
- ¹¹Ленін В.І. М.І.Лацісу // Повн. збір. тв. — Т. 50. — С. 338.
- ¹²Курицын В.М. Переход к нэпу и революционная законность, М.: Наука, 1972. — 216 с.; його ж. Становление социалистической законности. — М.: Наука, 1983. — 193 с.; Титов Ю.П. ВЧК в первые годы Советской власти // Вестник МГУ. Право. — 1963. — №1. — С. 4-8; його ж. Создание ВЧК, ее правовое положение и деятельность. — М.: ВЮЗИ, 1981. — 141 с.; його ж. Система советских революционных трибуналов в первые годы НЕПа / Вопросы истории органов борьбы с преступностью. — М.: ВЮЗИ, 1987. — С. 70-134.
- ¹³Литвин А.Л. ВЧК в советской исторической литературе // Вопросы истории. — 1986. — №5. — С. 96-103.
- ¹⁴Красная книга ВЧК. — 2-е изд. — М.: Политиздат, 1989. — Т. 1. — 415 с.; Т. 2. — 540 с.
- ¹⁵Там само. — Т. 2. — С. 4.
- ¹⁶Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии. 1917—1921 гг. — М.: Госполитиздат, 1958. — 511 с.
- ¹⁷На защите революции. Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии 1917 — 1922. — К.: Политиздат, 1971. — 392 с.
- ¹⁸В.И. Ленин и ВЧК. (1917—1922). — М.: Политиздат, 1975. — 680 с.
- ¹⁹Доклад Центрального Комитета Российского Красного Креста о деятельности Чрезвычайной Комиссии в Киеве // Архив русской революции. В 22 т. — М.: Терра, Политиздат, 1991. — Т. 6. — С. 339-364.
- ²⁰Остряков С.З. Военные чекисты. — М.: Воениздат, 1979. — 320 с.; Смирнов Д.М. Записки чекиста. — Минск: Беларусь, 1965. — 256 с.; Тимофеев В.А. На незримом посту. Записки военного разведчика. — М.: Политиздат, 1981. — 211 с.; Фомин Ф.Т. Записки старого чекиста. — М.: Госполитиздат, 1962. — 205 с.; Разглашению не подлежит. Очерки, статьи, воспоминания о чекистах Винничины. — Одесса, Маяк, 1989. — 208 с.; Рыцари долга. Воспоминания чекистов. — Донецк: Донбасс, 1982. — 95 с.
- ²¹Альбрехт К.И. В подвалах ГПУ. Б.М., Б.Г. — 52 с.; Багрянний І. Чому я не хочу вертатися до СРСР? — Вінніпег, Манітоба. Б.Р. — 38 с.; Білінський А. В концтаборах СРСР. 1944—1955: спогади і спостереження. — Мюнхен: Орлик-Чикаго, 1961 — 379 с.; Дубровский В.В. 2-й відділ БАМЛАґу у ГПУ-НКВС. — Нью-Йорк: Наша Батьківщина, 1965. — 79 с.; Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний // Архив русской революции. В 22 т. — М.: Терра, Политиздат, 1991. — Т. 6. — С. 161-303; Хахуля О. Б. Антоненко-Давидович у пазурях чекістів: спогади. — Мельбурн: Ластівка, 1987. — 218 с.
- ²²Реабілітовані історією. — Київ-Полтава: Рідний край, 1992. — 401 с.; Червоні жорна. — Вінниця, 1994. — 90 с.; Час чорного ворона. — Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 1995. — 166 с.; "Гіркий був келих життєвий..." — Вінниця, 1995. — 66 с.; Лихолобова З.Г. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні. — Донецьк: ДонДУ, 1996. — 145 с.; Відомості про громадян, що зазнали політичних репресій. — Миколаїв, облредколегія "Реабілітовані історією", 1997. — 48 с.; Вінниця: злочин без кари. Документи, свідчення. — К.: Воскресіння, 1994. — 334 с.

- ²³Пристайко В., Шаповал Ю. Справа “Спілки визволення України”. — К.: Інтел, 1995. — 448 с.
- ²⁴Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД — трагічне десятиліття: 1924—1934. — К.: Україна, 1996. — 335 с.
- ²⁵Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К.: Абрис, 1997. — 608 с.
- ²⁶Сідак В.С. Національні спецслужби в період Української революції. — К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1998. — 320 с.
- ²⁷Білокінь С.І. Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВС // Проблеми історії України. — К.: Наукова думка, 1994. — Вип. 3. — С. 90-101.
- ²⁸Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. — К., 1999. — 448 с.
- ²⁹Гранкіна О.В., Омельчук Д.В., Московченко Н.П. Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920—1950-ті рр. Методичні рекомендації. — К.: Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, 1997. — 35 с.
- ³⁰Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичний аспект використання: 36. наук. пр. — К.: Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, 1998. — 161 с.
- ³¹Ченцов В.В. Документы органов госбезопасности как источник по социально-политической истории Украины в 1921—1925 гг. На материалах Екатеринославской губернии.: Дис.. канд. истор. наук. — 07.00.09. — Днепропетровск, 1992. — 325 с.

Нікольський В.

КАДРИ ДЕРЖБЕЗПЕКИ ДОНЕЧЧИНИ на початку 1970-х рр.

Дослідження органів державної безпеки включає декілька напрямів, що мають різні кількісні та якісні рівні розробки. Найменш вивченим, завдяки суттєвій специфіці є питання кадрового складу цієї структури. Останнім часом вийшло декілька праць, в яких зроблено спроби ліквідувати «білі плями» у цьому питанні. Значною мірою висвітлено біографічні та службові дані керівних працівників органів НК-ДПУ-НКВС-НДБ-КДБ¹.

Зроблено перші спроби дослідження діяльності окремих рядових працівників держбезпеки². Але на сьогодні фактично відсутні роботи, що досліджують кадровий склад окремих підрозділів відповідних структур.

Документальну базу нашого дослідження становлять документи, які ще не були в руках вчених істориків. Йдеться про матеріали партійних комітетів органів державної безпеки. Автор мав можливість вивчати такі документи, що зберігаються в Державному архіві Донецької області. Серед інших було знайдено «Список кандидатів та членів КПРС партійної організації УКДБ при Раді Міністрів по Донецькій області»³. Цей документ, підписаний секретарем парткому С.Батінім 24 вересня 1971 р. має багато цікавої інформації щодо персонального складу управління. Зок-

рема, він включає такі позиції: 1) прізвище, ім'я та по батькові співробітників, 2) рік народження, 3) місце народження, 4) національність, 5) освіта, спеціальність, вчений ступінь, 6) перебування у комсомолі, 7) знання мов, 8) військове звання, облік, 9) посада, 10) нагороди.

Наявність такої різноманітної інформації дозволила провести дослідження, сутність якого зосереджено у назві цієї статті.

Ми поставили собі за мету — провести комплексний аналіз кадрового складу працівників УКДБ по Донецькій області початку 1970-х років.

На основі «Списку...» було створено декілька узагальнюючих таблиць, які й дали матеріал для аналізу.

Перш за все, ми узагальнили військові звання працівників управління КДБ, розділивши їх на дві підгрупи. До першої віднесено працівників сержантсько-старшинського складу⁴:

Посади	сержанти	старші сержанти	старшини
оперуповноважені		1	
співробітники	3	1	
вахтери	1	1	1
старший вахтер			1
наглядач		1	
старший наглядач		1	
техніки		1	
перекладачі		1	

Сержантський склад УКДБ включав чотирьох сержантів, шістьох старших сержантів та трьох старшин. Вони займали допоміжні посади, хоча один старший сержант виконував обов'язки оперативного уповноваженого, три сержанти та один старший сержант були співробітниками управління, тобто виконували обов'язки неоперативного характеру.

Посади	Молодший лейтенант	Лейтенант	Старший лейтенант	Капітан	Майор	Підполковник	Полковник	Генерал
майор								
Начальник УКДБ								1
заступники начальника УКДБ							2	
помічник начальника УКДБ							1	
начальник секретаріату					1			
начальники відділів							3	
заступники						3	1	

начальників відділів						
начальники						
відділень				3	10	2
заступники				1	3	
начальників						
відділень						
начальник групи				1		
старші слідчі				2	3	
слідчі		1		1		
молодші	1		1			
оперуповноважені						
оперуповноважені	3	15	15	3		
старші		1	6	23	10	1
оперуповноважені						
співробітники		2	1	1		
старші			1			
співробітники						
інспектори			1			
вахтери		1				
інженери		1	1			
техніки	1					
чергові	1	1	1			

Таким чином, в управлінні КДБ по Донецькій області працювали: один генерал-майор, сім полковників, шість підполковників, двадцять сім майорів, тридцять п'ять капітанів, двадцять сім старших лейтенантів, двадцять два лейтенанти та шість молодших лейтенантів. Тут покажемо є такий момент: лише частка співробітників, старших співробітників, інспекторів управління мала офіцерські звання. Починаючи з оперуповноваженого (за виключенням одного) та вище, усі працівники УКДБ мали офіцерські звання. В основному кадровому ланцюзі (оперативних уповноважених) розподіл по трьох групах був таким:

А) Серед молодших уповноважених половина мала звання молодшого лейтенанта та друга половина — звання старшого лейтенанта;

Б) По групі оперуповноважених 15 чол. (39,5%) мали звання лейтенанта, 15 чол. (39,5%) — старшого лейтенанта, 3 чол. (8%) — молодшого лейтенанта, 3 чол. (8%) — звання капітана, один (2,5%) був старшим сержантом, один (2,5%) не мав спеціального звання.

В) Звання старших оперуповноважених розподілялися так: лейтенанти — 1 (2,5%), старші лейтенанти — 6 (14,6%), капітани — 23 (56,1%), майори — 10 (24,3%), підполковники — 1 (2,5%). Таким чином, серед старших уповноважених до категорії старших офіцерів було віднесено 26,8% співробітників.

Національний склад чекістів був таким:

Посади	Національні групи	Кількість (чол.)
Начальник УКДБ	українець	1
заступники начальника УКДБ	росіяни	2
помічник начальника УКДБ	українець	1
начальник секретаріату	українець	1
начальники відділів	українець	1
	росіянин	1
	якут	1
заступники начальників відділів	українці	2
	росіяни	2
начальники відділень	українці	6
	росіяни	9
заступники начальників відділень	українці	1
	росіяни	3
начальник групи	росіянин	1
старші слідчі	українці	3
	росіяни	2
слідчі	українці	2
молодші оперуповноважені	українці	1
	росіяни	1
оперуповноважені	українці	16
	росіяни	20
	білоруси	1
	молдавани	1
старші оперуповноважені	українці	18
	росіяни	22
	білоруси	1
співробітники	українці	7
	росіяни	12
старші співробітники	росіяни	1
інспектори	українці	3
	росіяни	3
старші інспектори	українці	3
	росіяни	1
вахтери	українці	2
	росіяни	2
старший вахтер	росіяни	1
наглядач	росіяни	1

старший наглядч	росіяни	1
інженери	українці	1
	росіяни	1
техніки	українці	2
	росіяни	1
чергові	українці	1
	росіяни	2
перекладачі	українець	1
	росіянин	1'

В штаті облуправління українців було 73 чол. (43,7%), росіян 90 (53,9%), білорусів — 2 (1,2%), молдаван — 1 (0,6%), якутів — 1(0,6%).

В керівному складі управління українці становили 40,6% (13 чол.), росіяни — 56,3% (18 чол.), якут — 3,1% (1чол.).

По оперативному складу: українці становили 43,2% (35 чол.), росіяни — 53,1% (43 чол.), білоруси — 2,5% (2 чол.), молдавани — 1,2% (1 чол.).

Серед слідчого складу: українців було 71,4% (5 чол.), росіян — 28,6% (2 чол.)

По технічних працівниках картина тут була такою: українців — 43,3% (13 чол.), росіян — 56,7% (17 чол.).

Порівняльна таблиця національного складу по групах працівників має такий вигляд:

	Українці	Росіяни	Білоруси	Молда- вани	Якути
керівний склад	40,6%	53,9%	1,2%		3,1%
оперативний склад	43,2%	53,1%	2,5%	1,2%	
слідчі	71,4%	28,6%			
співробітники	43,3%	56,7%			
загалом по УКДБ	43,7%	53,9%	1,2%	0,6%	0,6%

Таким чином, національний склад працівників донецького Управління КДБ навіть приблизно не віддзеркалював національної структури населення області. Це видно як з чисельності національних груп серед працівників, так і з співвідношення по цих групах.

Вікові характеристики працівників обласного управління державної безпеки характеризуються таким даними:

Посади	Кількість (чол.)	Віковий діапазон	Середній вік
Начальник УКДБ	1		45 років
заступники начальника УКДБ	2	48—52 роки	50 років
помічник начальника УКДБ	1		48 років
начальник секретаріату начальники відділів	1		49 років
	3	46—53 років	50 років
заступники начальників відділів	4	43—58 років	48 років
начальники відділень	15	37—48 років	43 роки
заступники начальників відділень	4	36—49 років	42 роки
начальник групи старші	1		46 років
слідчі	5	42—48 років	46 років
слідчі	2	29—46 років	38 років
молодші	2	30—43 роки	37 років
оперуповноважені			
оперуповноважені	38	27—44 роки	33 роки
старші оперуповноважені	41	29—52 роки	41 рік
співробітники	19	29—55 років	40 років
старші співробітники	1		44 роки
інспектори	6	39—56 років	49 років
старші інспектори	4	42—59 років	50 років
вахтери	4	24—52 роки	33 роки
старший вахтер	1		61 рік
наглядач	1		45 років
старший наглядач	1		49 років
інженери	2	30—35 років	33 роки
техііки	3	42—52 роки	47 років
чергові	3	26—45 років	37 років
перекладачі	2	33—44 роки	39 років

За нашими підрахунками середній вік працівників УНКВД становив 42,8 років. В тому числі: керівництва 46,8 років, оперативного складу — 37, слідчих — 42, співробітників — 44,4, технічних працівників — 43,6 роки.

Освітній рівень працівників був таким:

Посади	Кількість працівників	Неповна середня	Середня	Середня технічна	Неповна вища	Вища
Начальник УКДБ	1					1
заступники начальника УКДБ	2					2
помічник начальника УКДБ	1					1
начальник секретаріату	1		1			
начальники відділів	3				3	
заступники начальників відділів	4				4	
начальники відділень	15		1		14	
заступники начальників відділень	4				4	
начальник групи старші слідчі	1			1		
старші слідчі	5				5	
слідчі молодші	2					2
оперуповноважені старші	2					2
оперуповноважені	38				38	
старші	41	3			38	
оперуповноважені співробітники старші	19		1	9	2	7
співробітники	1					1
інспектори старші інспектори	6	1	5			
інспектори	4	1	1	1	1	
вахтери старший вахтер	4	1	3			
вахтери	1	1				
наглядач	1		1			
старший наглядач	1	1				
інженери	2				1	1
техніки	3		2	1		
чергові	3		1	2		
перекладачі	2				1	1

Тобто, вищу освіту мали 124 чол. (74,3%), неповну вищу — 5 (3%), середню загальну — 18 (10,8%), середню технічну — 15 (8,5%), неповну середню — 5 чол. (9%). Майже всі сто відсотків керівного складу (окрім

начальника секретаріату) УКДБ, оперативного та слідчого апарату були з вищою освітою.

При цьому необхідно враховувати основну спеціальність за освітою співробітників управління.

Серед молодших оперуповноважених один був перекладачем, другий — працівник культосвітніх закладів.

Спеціальності оперуповноважених розподілялися так: інженерів (без визначення галуззі) — 4, інженерів-електриків — 5, гірничих інженерів — 5, інженерів-механіків — 3, інженерів-металургів — 2, інженерів транспорту — 1, юристів — 5, викладачів (без визначення предмету) — 3, викладачів історії — 2, викладачів філософії — 1, партійних працівників — 1, учителів — 1, у чотирьох спеціальність за вищою освітою не визначена.

По групі старших оперуповноважених спеціальності за вищою освітою були такими: гірничих інженерів — 5, інженерів (без визначення галуззі) — 4, інженерів — залізничників — 1, інженерів-будівельників — 1, інженерів-металургів — 1, економістів — 2, викладачів історії — 1, викладачів (без визначення предмету) — 1, філологів — 1, учителів (без визначення предмету) — 1, партійних працівників — 1, юристів — 16, масовиків профспілкової роботи — 1, не визначено спеціальність — 5.

Всі слідчі були за освітою юристами.

Керівництво УКДБ мало такі спеціальності за освітою: начальник управління — інженер-залізничник, його заступники — партробітник та журналіст; помічник — юрист; начальники відділів — два юристи, один — партпрацівник; заступники начальників відділів — два юристи, інженер (без визначення галуззі) та інженер-механік; начальники відділень — технік, два гірничих інженери, один інженер (без визначення галуззі), сім юристів, один інженер зв'язку, один інженер-металург, спеціальність одного не визначено.

Співвідношення спеціальностей за освітою по групах працівників було таким:

а) в абсолютних цифрах:

Посади	Молодші оперуповноважені	Оперуповноважені	Старші оперуповноважені	Слідчі	Керівництво
юристи		5	16	7	12
інженери		20	12		8
економісти			2		
викладачі		7	4		
перекладачі	1				

партійні працівники	1	1	2
профспілкові працівники		1	
працівники культосвітніх закладів	1		
журналісти			1
спеціальність не визначено	4	5	1

б) у відносних показниках:

Посади	Молодші оперуповноважені	Оперуповноважені	Старші оперуповноважені	Слідчі	Керівництво
юристи		13,5%	39,0%	100,0%	50,0 %
інженери		54,1%	29,7%		33,3%
економісти			4,8%		
викладачі		18,9%	9,6%		
перекладачі	50%				
партійні працівники		2,7%	2,4%		8,3%
профспілкові працівники			2,4%		
працівники культосвітніх закладів	50%				
журналісти					4,2%
спеціальність не визначено		10,8%	12,1%		4,2%

Таким чином, по керівному, оперативному та слідчому складу працівники УКДБ по Донецькій області розподілялися за спеціальностями вищої освіти так: юристи — 36%, інженери — 36%, викладачі — 9,9%, партійні працівники — 3,8%, економісти — 1,8%, перекладачі — 0,9%, профспілкові працівники — 0,9%, журналісти — 0,9%, працівники культосвітніх установ — 0,9%, спеціальність не визначено — 9,0%.

Заочну освіту отримали 14 співробітників, у тому числі: полковник (помічник начальника УКДБ), підполковник (заступник начальника відділу), 2 майори (заступник начальника відділу та начальник відділення, 5 капітанів (три старших оперуповноважених, старший слідчий, один — співробітник), 3 старших лейтенанти (два старших оперуповноважених,

один оперуповноважений), 1 лейтенант (слідчий) та 1 молодший лейтенант (оперуповноважений).

Юридичну освіту мали: помічник начальника управління, два начальники відділів, начальник відділення, три заступники начальників відділів, чотири начальники відділень, заступник начальника відділення, шістнадцять старших оперуповноважених, п'ять оперуповноважених, всі сім слідчі.

Спеціальну «чекістську» освіту мали 18 співробітників, у тому числі Вищу школу КДБ закінчили сімнадцять, Ленінградський інститут іноземних мов КДБ — один. Серед тих, хто закінчив ВШ КДБ були: полковник (начальник відділу), підполковник (заступник начальника відділу), сім майорів (два начальники відділень, два заступники начальників відділень, два старший оперуповноважених, один старший слідчий), шість капітанів (п'ять старший оперуповноважених, один оперуповноважений), один старший лейтенант (оперуповноважений), один лейтенант (старший оперуповноважений).

Працівниками УКДБ було закінчено 38 цивільних вищих учбових закладів. Найбільша кількість (24 чол.) закінчили Донецький політехнічний інститут, шістнадцять — Харківський юридичний інститут, по чотири — Дніпропетровський інститут інженерів залізничного транспорту, Горлівський педагогічний інститут іноземних мов, Київський та Донецький державні університети, Харківський гірничий інститут та Харківський заочний юридичний інститут, три — Всесоюзний заочний юридичний інститут, два — Вищу партійну школу при ЦК КПУ, Харківський інститут інженерів залізничного транспорту, Ростовський державний університет, по одному — Московський, Кишинівський, Харківський, Чернівецький, Одеський державні університети, Львівський, Новочеркаський, Саратовський, Київський, Томський політехнічні інститути, Одеський інститут інженерів зв'язку, Ростовський інститут інженерів залізничного транспорту, Харківський фармацевтичний інститут, Військово-політичну академію ім. Леніна, Харківський інженерно-економічний інститут, Дніпропетровський гірничий інститут, Ростовський інженерно-будівельний інститут, Ленінградський інститут іноземних мов, Ленінградську вищу школу профспілкового руху, Семіпалатинський та Ворошиловградський педагогічні інститути, Пензенський індустріальний інститут, Харківський інститут культури, Тульський механічний інститут та Одеський електротехнічний інститут.

Таким чином, йдеться про кадрову політику, зміст якої полягав, на наш погляд, у персональному підборі майбутніх кандидатів саме серед студентів вищих учбових закладів. А велика кількість випускників з певних

учбових закладів є проявом достатньо високого рівня агентурної роботи.

Серед питань, що були у документі, є пов'язані із знанням мов. Цікаво, що співробітники УКДБ обов'язково фіксували знання не тільки іноземних мов, а також — російської та української. Зрозуміло, що всі без виключення володіли російською мовою, а ось знання української можна узагальнити у такому вигляді:

Посади	Кількість працівників	Знання української мови (чол.)	% від загалу
Начальник УКДБ	1	1	100%
заступники начальника УКДБ	2	1	50%
помічник начальника УКДБ	1	1	100%
начальник секретаріату	1	1	100%
начальники відділів	3	2	66,7%
заступники начальників відділів	4	1	25%
начальники відділень	15	6	40%
заступники начальників відділень	4	2	50%
начальник групи старші слідчі	1	1	20,0%
старші слідчі	5	1	20%
слідчі молодші	2	1	50%
оперуповноважені старші	38	26	68,4%
оперуповноважені співробітники старші	41	25	61,0%
співробітники старші	19	12	63,2%
співробітники інспектори старші інспектори	1	1	100%
вахтери старший вахтер	4	1	25,0%
наглядач старший наглядач	1	1	100%
інженери	1	1	100%
техніки	2	1	50%
чергові	3	2	66,7%
перекладачі	3	2	66,7%

Українською мовою володіли 93 співробітники управління (53,4% від загалу). Значно вищими від середнього були показники у керівництва управління (до заступників начальників відділів) та по групах оперативних уповноважених, старших оперуповноважених, співробітників та інспекторів. Тобто, основний контингент співробітників українською мовою (за їх свідченням) володів.

Відомості про знання іноземних мов мали такий вигляд:

Посади	Кількість працівників	Знання англійської мови	Знання німецької мови	Знання французької мови	Знання іспанської мови	% загально
Начальник УКДБ	1					
заступники начальника УКДБ	2		1			50%
помічник начальника УКДБ	1					
начальник секретаріату	1					
начальники відділів	3		1			33,3%
заступники начальників відділів	4					
начальники відділень	15	1				6,7%
заступники начальників відділень	4					
начальник групи старші слідчі	1					
старші слідчі	5					
слідчі молодші	2				1	50%
оперуповноважені старші	38		4	3		18,4%
оперуповноважені співробітники старші	41	2	2	1	1	14,6%
співробітники старші	19	2	1	2		26,3%
співробітники інспектори старші інспектори	6					
вахтери старший вахтер	1					
наглядач старший наглядач	1					
інженери	2					
техніки	3					
перекладачі	2			1		50%

Як видно, англійською мовою володіли усього п'ять працівників управління, німецькою — дев'ять, французькою — сім, іспанською — два. Навіть з двох перекладачів (за посадою) лише один володів іноземною мовою. Загальний відсоток таких, хто знав якусь з іноземних мов становив 13,9%. Цей невисокий показник свідчить, що в умовах периферійного

управління державної безпеки у ті часи знання іноземної мови не було суттєво потрібним.

Викладений вище матеріал дозволяє зробити такі узагальнюючі висновки. По-перше, процес підбору кадрів для донецького обласного Управління КДБ включав суто зовнішні ознаки, так як існувала тенденційність по національній належності майбутніх працівників(що проявилось у повній відсутності осіб грецької, польської, німецької, татарської, єврейської та інших груп, які мали значний відсоток серед населення Донеччини). По-друге, освітній рівень співробітників управління (оперативного, слідчого та керівного складу) був для тих часів високим. По-третє, професійних працівників із спеціальною чекістською освітою було небагато, а основну масу становили «відібрані» випускники вищих учбових закладів.

Вивчення матеріалів спеціальних журналів обліку архівно-слідчих справ у архівно-обліковому підрозділі Управління Служби безпеки України в Донецькій області дозволило відновити результати діяльності кадрового складу УКДБ у 1970—1979 рр. За цей період було заарештовано по відповідних статтях Карного кодексу УРСР (особлива частина) 14 осіб. Засуджено було: на 3 роки виправно-трудоих таборів — одну особу, на 8 років — одну, на 10 років — двох, відправлено на примусове лікування у спецлікарні — одну особу. Обвинувачення були такими: виготовлення антирадянських рукописів, відправка антирадянських листів, виготовлення та розповсюдження антирадянських націоналістичних творів, таємна передача матеріалів у Канадське посольство. Найбільш гучною, резонансною, була справа по обвинуваченню Олекси Тихого та Миколи Руденка. Такими були результати профілактичної та оперативно-слідчої діяльності кадрів УКДБ по Донецькій області, про яких йшла мова у нашому дослідженні.

¹Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД. 1934—1941: Справочник / Об-во «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ; Под. Ред. Н.Г.Охотина и А.Б. Рогинского. — М.: Звенья, 1999. — 504 с.; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К.: Абрис, 1995. — 608 с.; Золотарьов В. Чекісти 20-х — 30-х: матеріали до біографічного словника // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1994. — №1. — С. 168-176; 1995. — №1/2. — С. 334-340.

²Бурносос В.Ф., Нікольський В.М. Відлуння внутрішніх чисток / Правда через роки. Статті, спогади, документи. — Донецьк: Лебідь, 1995. — С. 88-90; Нікольський В.М. Фальсифікативні аспекти політичних репресій 1937—1938 рр. на Україні / Міжнародна наукова конференція «Історія очима молодих дослідників». Збірник наукових праць. — Т. 1. — Донецьк: ДонДУ, 1999. — С. 153-156.

³Державний архів Донецької області. — Ф. 1296, оп. 2, спр. 133. — Арк. 191-218. Враховуючи, що у ті роки переважаюча більшість працівників КДБ (а оперативний та керівний склад — повністю) були членами КПРС, ми, досліджуючи кадровий склад УКДБ по Донецькій області, виходили з інформації, що стосувалася партійних співробітників.

⁴У ті роки звання прапорщиків та старших прапорщиків ще не було введено.

ЗМІСТ

I. До 55-річчя Великої Перемоги

Тронько П. ДРУЖБА ЗАГАРТОВАНА В БОЯХ	8
Дудник В. ВИЗВОЛЕННЯ ТА ВІДБУДОВА МІСТ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ 1943—1945 РР.	16
Гальчак С. ДЕПОРТАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ ДО НІМЕЧЧИНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	23
Байраківський А., Піскорська Г. ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА З ПОГЛЯДУ СЬОГОДЕННЯ	34

II. Історія України: новий погляд на проблему

Білошицький С. ЗНИЩЕННЯ ОПОЗИЦІЙНОЇ ПРЕСИ ТА ВПРОВАДЖЕННЯ ЦЕНзуРИ В 20-Х РОКАХ ЯК ЗАСІБ ВСТАНОВЛЕННЯ ОДНОПАРТІЙНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ	42
Очеретянюк В. УНІФІКАЦІЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК НЕОДМІННА УМОВА ПРОЦЕСУ «РАДЯНІЗАЦІЇ» (20-і рр.)	56
Дмитрук В. ПЕРШИЙ СЕКРЕТАР ЦК КПУ П.Ю.ШЕЛЕСТ В ЧЕХОСЛОВАЦЬКИХ ПОДІЯХ 1968 РОКУ	70

III. Регіональні історичні дослідження

Григор'єва Т. СТАНОВЛЕННЯ КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІПРОВ'І (XVIII — ПОЧ. ХХ СТ.)	81
Городницька Л. СИСТЕМА СУДОВИХ ОРГАНІВ БУКОВИНИ (1774-1914рр.)	92
Кулінська С. РЕОРГАНІЗАЦІЯ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ МІСЬКОГО УПРАВЛІННЯ КИЄВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ	103
Савчук В. ПОЛТАВСЬКА ШКОЛА КРАЄЗНАВСТВА (поч. 20-х рр. ХХ ст.)	116
Дзюбак С. КУСТАРНО-ПРОМИСЛОВА КООПЕРАЦІЯ НА ПОДІЛЛІ В 1921—1926 РР.	122
Волосник Ю. ЛИХВАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ НЕПМАНІВ УКРАЇНИ (1920-ті – 1930 рр.)	128
Каньоса А. ГРОМАДСЬКЕ МУЗЕЙНИЦТВО НА ПОДІЛЛІ: ЗДОБУТКИ І ПРОРАХУНКИ	134

IV. Освіта та культура

Шевчук Ж. МОВНА ПОЛІТИКА УРЯДІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ, ГЕТЬМАНА П.СКОРОПАДСЬКОГО ТА УНР	145
Завальнюк О. ДІЯЛЬНІСТЬ КОМІСІЇ ПО ЗБУДУВАННЮ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ У 1918 Р.	151

Рудий Г. УКРАЇНЬСЬКА ПОЧАТКОВА ШКОЛА В УМОВАХ ВИБОРЮВАННЯ ДЕРЖАВНОСТІ (1917—1920 рр.)	161
Нестуля О. ОХОРОНА КУЛЬТОВИХ ПАМ'ЯТОК ПОЛТАВЩИНИ (1917 р. – початок 20-х років)	170
Денисенко О. ПІДГОТОВКА ФАХІВЦІВ У ГАЛУЗІ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА В УКРАЇНЬСЬКІЙ ДЕРЖАВІ (1918 Р.)	184
Шендрик Л. КОБЗАРСТВО – ФЕНОМЕН УКРАЇНЬСЬКОГО НАРОДУ	192
Ханко В. НЕЗРЕАЛІЗОВАНИЙ СЛАСТЬОНІВ АЛЬБОМ ЛІТОГРАФІЙ ПРО УКРАЇНЬСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ	199
Камад І. З ІСТОРІЇ ПРИСУДЖЕННЯ ІМЕННИХ СТИПЕНДІЙ У ХАРКІВСЬКОМУ ІМПЕРАТОРСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ У ХІХ – НА ПОЧ. ХХ СТ	205
Гаврилюк Л. СТАНОВЛЕННЯ УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ ПРИРОДНИЧИХ МУЗЕЇВ (ХІХ — початок ХХ ст.)	213
Савчук О. МУЗЕЇ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ І УКРАЇНЬСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ НА ПОЧАТКУ 70-х рр. ХХ ст.	217
Білоус Г., Журавель Г. ЦІКАВИЙ ДОКУМЕНТ З ІСТОРІЇ МИРГОРОДСЬКОГО МУЗЕЮ	222
Маньковська Р. МУЗЕЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ ІДЕОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ В УКРАЇНІ (1930-ті рр.)	228
Берека В. РОЗВИТОК МАСОВОГО ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ В ШКОЛАХ ТА ПОЗАШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ	231
V. Визначні постаті в історії України	
Бажан О. КОГОРТИ МЕЦЕНАТІВ (КОСТЯНТИН КОСТЯНТИНОВИЧ ОСТРОЗЬКИЙ)	239
Верменич Я. ЕНТУЗІАСТ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ СПРАВИ (Д.Щербаківський)	244
Бонь О. О.П.НОВИЦЬКИЙ І МУЗЕЙНІ ЗАКЛАДИ КИЄВА	256
Шевченко Л. КРАЄЗНАВЧА ТА ПРИРОДООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ М.В.ШАРЛЕМАНЯ	266
Скляренко Є. ПЕДАГОГ І УЧЕНИЙ (Касименко О.К.)	271
Рубльов О., Фельбаба М. О.І.БАДАН-ЯВОРЕНКО – УЧЕНИЙ СЕКРЕТАР НКО УСРР, ЗАВІДУЮЧИЙ СЕКТОРОМ ЧУЖОМОВНИХ СЛОВНИКІВ “УРЕ”	279
Юсова Н. Я.ПРИЛИПКО: НОТАТКИ ДО ПОРТРЕТА ВЧЕНОГО	290
VI. Полтавщина: історія, мистецтво, архітектура	
Салій К. МИТРОПОЛИТ КИЇВСЬКИЙ СИЛЬВЕСТР КОСОВ ПРО ЗОВНІШНЮ ТА ВНУТРІШНЮ ПОЛІТИКУ Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО	299

Рудницький Ю. ЯРЕМА ВИШНЕВЕЦЬКИЙ: СПРОБА РЕАБІЛІТАЦІЇ	312
Лагодзькі Я. КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА І КОЗАЦТВО	327
Струкевич О. ГЕТЬМАНЩИНА В ІСТОРИКО-ПУБЛІЦИСТИЧНИХ МАТЕРІАЛАХ ВІЙСЬКОВИХ КАНЦЕЛЯРИСТІВ XVIII ст.	332
Журавель Г., Гавриленко І. ВИВЧЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ НА ПОЛТАВЩИНІ	340
Горбенко М. ЛІТЕРАТУРНІ МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В КОЛЕКЦІЇ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ	348
Галян Г. ХРАМИ ДОБИ ПІЗНЬОГО КОЗАЦТВА НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ	351
Власенко І. ІКОНИ ДОБИ КОЗАЦТВА	358
Коваленко О. СВІЧНИКИ XVII—XVIII СТОЛІТТЯ	361
Ханко О. ГОНЧАРНІ ВИРОБИ ПОЛТАВЩИНИ XVII—XX ст.	363
Гейко А. ОПІШНЯНСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ	369
Сапегін С. КОЗАЦЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ с.КОВАЛІВКИ ПІД ПОЛТАВОЮ	372
Вакка Б., Коротенко В. ДО ПИТАННЯ ПРО ГЕНЕАЛОГІЮ КОЗАЦЬКОГО РОДУ ВАКІВ	374
Філоненко Л. ІСТОРІЯ СПОРУДЖЕННЯ ПАМ'ЯТНОГО ЗНАКА С.ВЕЛИЧКУ	378
Кішик В. ДО ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ПОХОВАННЯ МОТРІ КОЧУБЕЙ	381
Мокляк В. ПОЛТАВСЬКИЙ ПОЛК В 1709 РОЦІ	392
Артем'єв А. ПРО ОДНЕ З МІСЦЬ ПОХОВАНЬ ЗАХИСНИКІВ ПОЛТАВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ 1709 Р.	397
Бутич І. ГЕНЕРАЛЬНЕ СЛІДСТВО ПРО МАЄТНОСТІ ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКУ 1729—1731 РР.	399
Яненко З. СПРАВИ ЛУБЕНСЬКОГО ПОЛКУ В ДЕРЖАРХІВІ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	406
Савчук В. ПОЛТАВСЬКА ШКОЛА КРАЄЗНАВСТВА (поч. 20-х рр. XX ст.)	409
Беседіна Н. ФОРМУВАННЯ НАУКОВО-МЕТОДИЧНИХ І ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ПРИНЦИПІВ ПІДГОТОВКИ ТА ВИДАННЯ “ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНИ” ТА ШЛЯХИ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ (НА МАТЕРІАЛАХ ПОЛТАВЩИНИ)	416
Коваленко О. АРХЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ВИДАННЯХ ПОЛТАВЩИНИ. БІБЛІОГРАФІЯ	428

VII. Регіональні історичні дослідження

Шитюк М. ЗДІЙСНЕННЯ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ПОЛІТИКИ ВЛАДИ

НА ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ в 1930-х рр.	432
Михненко А. КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ В ДОНБАСІ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ (1929 – 1933 РР.)	439
Сітарчук Р. СТАНОВИЩЕ ПРОТЕСТАНСЬКИХ СВЯЩЕННОСЛУЖИТЕЛІВ В УКРАЇНІ (1920-і рр.)	449
Місінкевич Л. РЕПРЕСІЇ СЕРЕД НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПОДІЛЛЯ НА ПОЧАТКУ 30-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ	455
Подкур Р. ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ В УКРАЇНІ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	466
Нікольський В. КАДРИ ДЕРЖБЕЗПЕКИ ДОНЕЧЧИНИ на початку 1970-х рр.	475

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

МАЛОВІДОМІ ІМЕНА, ПОДІЇ, ФАКТИ

Збірник статей

Випуск 12

Відповідальний за випуск **Р.В.Маньковська**

Підписано до друку 15.08.2001р.

Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 28.4 Обл. вид. арк. 29.2 Тираж 1500 прим.

Ціна договірна.

Замовне видання

Видавництво "Рідний край"

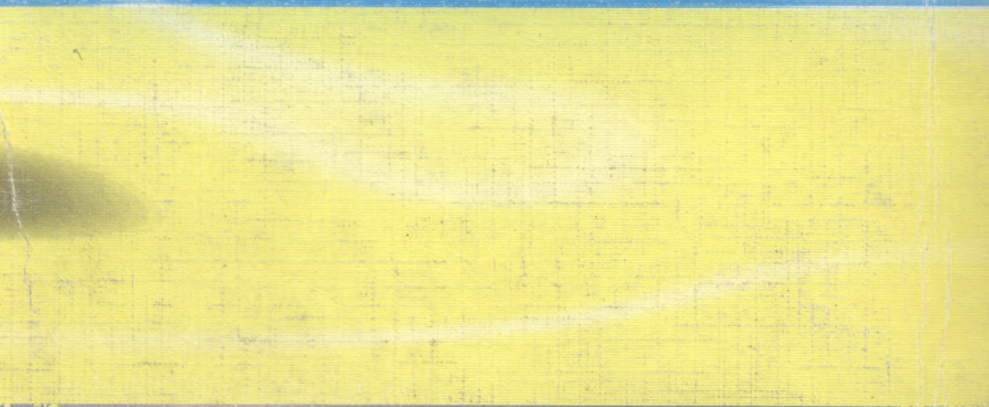
252001, Київ-1, вул. Грушевського, 4

Друк ТОВ «АСМІ»

36020, м.Полтава, вул.Комсомольська, 24.

Тел./факс: (0532) 56-55-29.

94M
7-90

До 10-річчя Незалежності України

Історія України

маловідомі імена • події • факти

портала

